

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 76 | 2022 | št. 3-4 (166) | str. 281–565

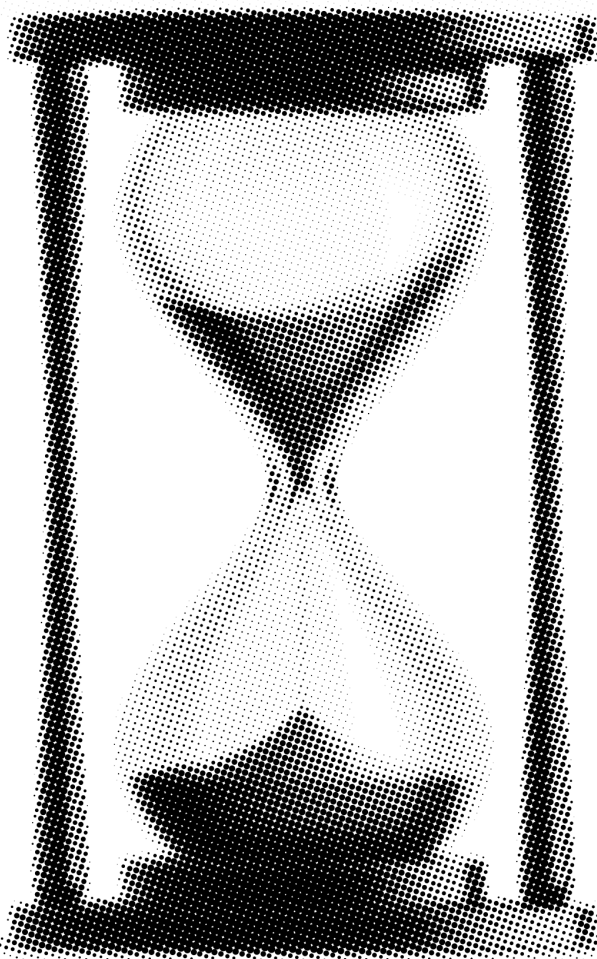

Rajko Bratož, *Hieronymus als Zeithistoriker. Sein Blick auf die Krisenerscheinungen und auf den Untergang des Imperium Romanum* • Maurizio Levak, *Kasnoantičke ostave novca u Istri kao odraz sigurnosnih prilika na prostoru između Panonije i Padske nizine* • Janez Höfler, *Razmisleki ob novi monografiji o Turjaškem gradu in Turjačanih* • Gašper Oitzl, *Železarske skupnosti na Kranjskem v poznem srednjem veku* • Lucija Zala Bezljaj, *Religija in politično v ancien régimeu* • Ivan Smiljanič, *Javni spomin na ustreljene na Suhem bajerju v Ljubljani* • Jelka Piškurič, *Priseljevanje v Slovenijo s področja nekdanjih jugoslovanskih republik v času socializma in njegov odmev v javnost* • Oskar Opassi, *Spolne vloge v samoupravnem delavskem tisku: primer glasila kolektiva Delamaris 1974–1990* • Peter Mikša, *Jure K. Čokl, Slovensko osvajanje osemstisočakov (1975–1995)*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 76 | 2022 | št. 3-4 (166) | str. 281–565

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Kornelija Ajlec (SI), dr. Tina Bahovec (SI),
dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI),
dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR),
dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega
urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI),
dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta
Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za
avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to
potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in
navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 30. septembra 2022.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina, nemščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2022: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBASI2X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno
dejavnost RS

Prelom: ABO grafika d.o.o.

Tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, november 2022

Naklada: 780 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH),
Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International Editorial Board: Kornelija Ajlec, PhD, (SI), Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Chief), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on September 30, 2022.

Translated by: Saša Mlacović (English, German)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2022): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBAS12X

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, November 2022

Print Run: 780 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

Razprave – Studies

- Rajko **Bratož**, Hieronymus als Zeithistoriker. Sein Blick auf die Krisenerscheinungen und auf den Untergang des Imperium Romanum288–315
 Hieronim kot zgodovinar svoje dobe: njegovi pogledi na krizne pojave in zaton Rimskega cesarstva
- Maurizio **Levak**, Kasnoantičke ostave novca u Istri kao odraz sigurnosnih prilika na prostoru između Panonije i Padske nizine316–335
 Coin Hoards from Late Antiquity in Istria as a Reflection of the Security Situation in the Area between Pannonia and the Po Valley
- Janez **Höfler**, Razmisleki ob novi monografiji o Turjaškem gradu in Turjačanih.....336–351
 Remarks about the New Monograph on Auersperg Castle and the Auerspergs
- Gašper **Oitzl**, Železarske skupnosti na Kranjskem v poznem srednjem veku352–396
 Iron-Making Communities in Late Medieval Carniola
- Lucija Zala **Bezljaj**, Religija in politično v *ancien régime*.....398–429
 Religion and Politics in the *Ancien Régime*
- Ivan **Smiljanić**, Javni spomin na ustreljene na Suhem bajerju v Ljubljani430–463
 Public Memory of Victims Executed at Suhi Bajer in Ljubljana
- Jelka **Piškurić**, Priseljivanje v Slovenijo s področja nekdanjih jugoslovanskih republik v času socializma in njegov odmev v javnost.....464–491
 Jelka Piškurić, Priseljivanje v Slovenijo s področja nekdanjih jugoslovanskih republik v času socializma in njegov odmev v javnost
- Oskar **Opassi**, Spolne vloge v samoupravnem delavskem tisku: primer glasila kolektiva Delamaris 1974–1990492–509
 Gender Roles in the Workers' Socialist Self-Management Press: The Newsletter of the Employees of Delamaris 1974–1990

Peter Mikša , Jure K. Čokl , Slovensko osvajanje osemtisočakov (1975-1995)	510–532
Slovene Ascents of Eight-Thousanders (1975–1995)	

V spomin – In memoriam

Radoslav-Rade Petrović (Darja Mihelič).....	534–537
---	---------

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Mark Bailey, Black death: Economy, Society and the Law in fourteenth-century England (Nina Ošep).....	540–542
Klemen Kocjančič, Red mrtvaške glave pod Alpami: Enote in ustanove Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno (Blaž Štangelj)	543–546
Žarko Lazarević, Delo in zemlja. Male študije kmečkega sveta (Marta Rendla)	547–553
Ivan Smiljanić (ur.), Sočutje in stigma: Družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini (Maja Lukanc)	554–556

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	558–561
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 76, 2022	562–565
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 76, 2022	

Razprave

<https://www.doi.org/10.56420/Zgodovinskasopis.2022.3-4.01>

Rajko Bratož

Hieronymus als Zeithistoriker

Sein Blick auf die Krisenerscheinungen und auf den Untergang des Imperium Romanum*

Bratož, Rajko, Phd, SI-1000 Ljubljana, Malgajeva 6, rajko.bratoz@guest.arnes.si, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5069-5830>

Jerome as a Historian of His Period: His Outlook on Crisis Phenomena and on the Decline of the Roman Empire

Historiography occupies merely a modest position in Jerome's extraordinarily extensive and diverse literary oeuvre, whereby his letters provide many historical data and contemplations highlighting his outlook on the contemporary period. Jerome concluded the *Chronicle*, his only historical work in the narrow sense of the word (or the continuation of Eusebius' *Chronicon*), with the Battle of Adrianople (378), as did the greatest historian of his time the pagan Ammianus Marcellinus. In this event, which was of key importance for the Roman Empire, with its immediate catastrophic consequences in the empire's entire Balkan-Danubian area, a generation later also in Italy and the West, he saw the beginning of the end of Rome. Subsequently, Jerome (Ep. 123, 15) used the metaphor of a sinking ship or a wreckage of the empire. He could not keep his promise that he would pen a comprehensive history of Gratianus' and, in particular, Theodosius' period. Watershed events and processes, which he in some places briefly assessed and elsewhere highlighted their traumatic nature, include the campaign of barbarian groups from the Central Danubian area and their incursion into Gaul in 406, which sealed the fate of the Roman West, as well as the Visigoths' campaign in Italy in 408, and particularly the Gothic conquest of Rome in 410, which affected him deeply. In the last period of his lifetime (up to 419/420?) his observations and contemplations of history became rare, which is probably a reflection of a more stable situation in the Roman Empire.

Keywords: St. Hieronymus, historiography, fall of the Roman Empire, causes, battle of Adrianople, wars against barbarians, 4th/5th century

Bratož, Rajko, dr. SI-1000 Ljubljana, Malgajeva 6, rajko.bratoz@guest.arnes.si, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5069-5830>

Hieronim kot zgodovinar svoje dobe: njegovi pogledi na krizne pojave in zaton Rimskega cesarstva

V Hieronimovem izjemno obsežnem in raznolikem literarnem opusu zavzema historiografija le skromno mesto. Ob tem pa prinašajo njegova pisma številne zgodovinske podatke in razmišljanja, ki osvetljujejo njegov pogled na sodobnost. Svoje edino v ožjem smislu zgodovinsko delo, Kroniko (oziroma nadaljevanje Evzebijeve Kronike), je zaključil z bitko pri Adrianoplu (378), tako kot največji zgodovinar njegovega časa, pagan Amijan Marcellin. V dogodku, ki je bil ključnega pomena za rimsko cesarstvo, s takojšnjimi katastrofalnimi posledicami v celotnem balkansko-podonavskim delu države, s časovnim zamikom ene generacije pa tudi v Italiji in na Zahodu, je videl začetek konca Rimskega cesarstva. Pri tem je Hieronim kasneje (Ep. 123, 15) uporabil prisposodbo potaplajoče se ladje oziroma brodoloma države. Obljube, da bo napisal obširnejšo zgodovino Gracijanove in Teodozijeve dobe mu ni uspelo izpolniti. Med prelomnimi dogodki in procesi, ki jih je ponekod le kratko ocenil, spet drugič pa izpostavil njihovo travmatično vsebino, naj navedemo še dva primera: pohod barbarskih skupin iz srednjega Podonavja in njihov vdor v Galijo 406, ki je zapečatil usodo rimskega Zahoda; pohod Zahodnih Gotov leta 408 v Italijo, zlasti pa gotska osvojitve Rima leta 410, ki ga je izredno pretresla. V zadnjem obdobju njegovega življenja (do 419/420?) so opažanja in razmišljanja zgodovinske vsebine bolj redka, kar je verjetno odraz nastopa bolj stabilnih razmer v rimskem cesarstvu.

Ključne besede: sv. Hieronim, historiografija, padec rimskega cesarstva, vzroki, bitka pri Adrianoplu, vojne proti barbarom (ali vpadi barbarskih ljudstev), antika (ali antična zgodovina ali antična doba), 4./5. stol.

* Der Artikel basiert auf einem Vortrag, der auf dem internationalen Symposium zum 1600. Todestag von Hieronymus, Hieronymus noster, Ljubljana, 24. bis 26. Oktober 2019, gehalten wurde.

Einführung

In dem immensen publizistischen Opus des Hieronymus' stellt die Zeitgeschichte quantitativ einen kleinen, fast marginalen Teil, dar. Sein einziges historiographisches Werk, die Übersetzung der Chronik des Eusebius' (mit Ergänzungen und konzeptuellen Novitäten), mit eigener Fortsetzung für die Zeit von dem zwanzigjährigen Regierungsjubiläum Konstantins (326) bis zur Schlacht bei Adrianopel (378), hat er in Konstantinopel um 380 abgeschlossen. Im Prolog zur Chronik hat er bekanntgegeben, dass er mit der chronologischen Zäsur 378 zufrieden sei.¹ Diese Schlacht verstand er – wie sein heidnischer Zeitgenosse Ammianus Marcellinus und mit verschiedenen Nuancen auch einige andere Zeitgenossen – als römische Niederlage von epochaler Bedeutung, als Anfang vom Ende des Römischen Reiches.² Zugleich hat er versprochen, der Regierungszeit Gratians und Theodosius' ein umfangreiches historisches Werk zu widmen (*Quo fine contentus reliquum temporis Gratiani et Theodosii latioris historiae stilo reseruauit*).³ Die Aufschiebung dieser Arbeit begründete er mit den Unsicherheiten und Kriegszuständen, die damals (379–380) in der Umgebung Konstantinopels und allgemein im Balkan- und Donauraum (*in terra nostra*) bis zum Friedensvertrag mit den Goten im Herbst 382 noch immer andauerten.⁴ Nach der Niederlassung in Bethlehem (386/387) hat er im einleitenden Kapitel der 'Vita Malchi' angekündigt, dass er eine Kirchengeschichte von den apostolischen Zeiten und den darauffolgenden Christenverfolgungen bis zum Sieg des Christentums und dem Antritt der christlichen Kaiser zu verfassen beabsichtige. Auch dieses Vorhaben blieb wegen zahlreicher anderer Prioritäten

¹ Hieronymus, *Chronicon*. Eusebius Werke. *Die Chronik des Hieronymus* (hrsg. Helm, Rudolf), Berlin 1984, 7.

² Demandt, *Römische Entscheidungsschlachten*, S. 31–43; Demandt, *Der Fall Roms*; Lenski, *Initium mali Romano imperio*; S. 129–168 (gründliche Analyse aller Quellen zur Schlacht bei Adrianopel); Brodka, *Einige Bemerkungen*.

³ Jeanjean – Lançon, *Saint Jérôme. Chronique. Continuation de la Chronique d'Eusèbe années 326–378. Suivi de quatre études sur les Chroniques et chronographies dans l'Antiquité tardive (IV–VI siècles)*, Rennes 2004, S. 60; Schlange-Schöningh, *Hieronymus*, S. 122–130; S. 301–302, Anm. 53–97. Rebenich, *Jerome*, S. 75–78; S. 182–184.

⁴ Hieronymi *Chronicon*, Praefatio: ... *quoniam dibacchantibus adhuc in terra nostra barbaris incerta sunt omnia*. Vgl. Jeanjean – Lançon, *Saint Jérôme*, 19–26 (mit Datierung der Schrift in die Zeit von Frühling 379 bis November 380); S. 47–53 (die noch nicht erklärte Frage der Quellen); zu den Quellen und zum Inhalt der Chronik Schlange-Schöningh, *Hieronymus*, S. 129–130; Fürst, *Hieronymus. Askese und Wissenschaft*, S. 259–262.

(biblische Exegese und biblische Philologie, Hagiographie, theologische Polemiken usw.) nicht realisiert.⁵ Ein Fragment dieser Arbeit befindet sich am Anfang des *Martyrologium Hieronymianum*.⁶

Nach Hieronymus zeithistorischen Abschnitten in verschiedenen Schriften zu urteilen, verfügte Hieronymus auch über eine recht solide Kenntnis auf dem Gebiet der Historiographie: einzigartige Sprachkenntnisse, den Sinn für synthetische Darstellung, die Belesenheit in der klassischen römischen und griechischen Historiographie.⁷ Außerdem interessierte er sich für Naturkunde, Ethnographie und Geografie, kirchliche und staatliche Verwaltung. Für damaligen Zeit verfügte er mit außerordentlicher Vernetzung mit den damaligen Intellektuellen, staatlichen und kirchlichen Würdenträgern, daneben zahlreichen Freunden und Bekannten, die ihn unterstützten und ihn mit Informationen zum Zeitgeschehen in der gesamten römischen Welt versehen haben.⁸ Das alles ermöglichte das römische Postwesen, das – mit Ausnahme der Kriegszeiten – gut funktionierte.

Er hatte Interesse auch an zeitgenössischer Kriegsgeschichte. Als Beispiel wird ein Beitrag in seiner Chronik genannt. In einer recht gedrängten Beschreibung der Perserkriege des Constantius II., mit neun äußerst schweren Schlachten, erläuterte er die äußerst schwere Nachtschlacht bei Singara (348), in der die Römer die schon gelungene Schlacht (*haud dubiam victoriam*) verschwendeten, schlicht mit dem tölpelhaften Verhalten der römischen Seite (*militum stoliditas*).⁹ Während er die römischen Erfolge in den Kriegen gegen Barbaren (Julians Sieg gegen Alamannen (356), den Einbruch der Sarmaten nach Pannonien (375) oder Gratians Sieg gegen Alamannen (377) nur mit je einem kurzen Satz notierte, ist der letzte Eintrag in der Chronik inhaltlich durchdacht und von besonderer Bedeutung.

Chronicon a. 378: *Lacrimabile bellum in Thracia. In quo deserente equitum praesidio Romanae legiones a Gothis cinctae usque ad internecionem caesae sunt. Ipse imperator Valens, cum sagitta saucius fugeret et ob dolorem nimium saepe*

⁵ Ein Näherkommen dieser Versprechung realisierte sein damaliger Gegner Rufinus zur Zeit seiner Niederlassung in Aquileia (399–404) mit einer Übersetzung der gesamten Kirchengeschichte des Eusebius (bis 326) und mit seiner Fortsetzung für die Zeit von dem Konzil in Nicäa (325) bis zum Tod des Kaisers Theodosius (395).

⁶ *Martyrologium Hieronymianum*, Praefatio: S. 2–5. Godding, *Cromazio, Aquileia ed il Martirologio Geronimiano*, S. 505–516.

⁷ Zu Hieronymus' Kenntnisse der klassischen Historiographie Hagendahl, *Latin Fathers*. Unter den lateinischen Historiker schätzte er besonders Sallustius (Hagendahl, *Latin Fathers*, S. 118–123; S. 248–249; S. 292–294; 322); Livius (186–189; 218, 226–227); Iustinus (226; 294 Anm. 3), Pompeius Trogus (Anm. 3) und Suetonius (107; 138–139). Unter den griechischen Historiographen schätzte er insbesondere Thukydides (186; 189; 204; 292).

⁸ Rebenich, *Hieronymus*. Mit Ausnahme intensiver Kontakte mit Rom (Rebenich, *Hieronymus*, S. 141–204), pflegte Hieronymus am meisten intensive Korrespondenz mit Südgallien (Rebenich, *Hieronymus*, S. 209–292; Mathisen, *The Use and Misuse of Jerome*; S. 191–209). Fürst, *Hieronymus*, S. 150–220 (*Prosopographia Hieronymiana*, eine Darstellung von rund 170 Persönlichkeiten, die mit Hieronymus in Verbindung standen oder zumindest indirekt ihn kannten). Zu Hieronymus als Historiker Murphy, *St. Jerome as Historian*. S. 113–141; Palanque, *St. Jerome and the Barbarians*, S. 171–199.

⁹ *Chronicon* a. 348 I (Helm, S. 236); Kommentar in: Jeanjean – Lançone, *Saint Jérôme*, S. 86.

equo laberetur, ad cuiusdam uillulae casam deportatus est. Quo persequentibus barbaris et incensa domo sepultura quoque caruit.

(I.) *lacrimabile bellum in Thracia*

In dem letzten und einem von den umfangreichsten Einträgen in der Chronik hat Hieronymus die Ursachen für die verheerende Niederlage – das Versagen der römischen Reiterei – genannt, zwei Drittel des Eintrags aber widmete er der Beschreibung des Todes des Kaisers Valens, der in der Schlacht schwer verwundet war; bei dem Fluchtversuch ist er wegen der großen Schmerzen mehrmals vom Pferd gefallen, danach wurde er zu einem Landhaus gebracht. Die verfolgenden Barbaren verbrannten das Gebäude, in dem der Kaiser den Feuertod starb. Damit blieb er ohne Grabstätte.

Wegen des Versagens der römischen Reiterei (*deserente equitum praesidio*), die die Infanterieformationen (*Romanæ legiones*) beschützen sollte, hat die gotisch-hunnisch-alanische Reiterei mit blitzschnellen Verschiebungen die römischen Infanterieabteilungen umgestellt und sie in das Durcheinander gebracht. Zwei Drittel der römischen Armee wurden vernichtet (*ad internecionem caesae*).

Der Eintrag Hieronymus' zur katastrophalen Niederlage entstand ein Jahr nach dem Ereignis (Frühling 379 – Herbst 380), als die Erinnerung an die folgenschwere Niederlage noch frisch war. Der Eintrag beinhaltet die Elemente, die von späteren Autoren, von Anfang 379 an, thematisiert wurden: Hieronymus' Bezeichnung *lacrimabile bellum* wurde zuerst von *Epitome de Caesaribus* (um 395) übernommen,¹⁰ danach von Orosius (um 417),¹¹ Prosper (um 455),¹² Cassiodor (um 520)¹³ und schließlich Iordanes (um 551, in *Romana* und in *Getica*).¹⁴

Hieronymus bezeichnete die römische Niederlage als beklagenswerten Krieg (*lacrimabile bellum*), womit er das katastrophenartige Ergebnis der Schlacht als höchst unglücklich akzentuierte. Im Gegensatz zur üblichen Benennung der Schlacht

¹⁰ Inhaltlich verwandte Beschreibung bringt um 395 die anonyme *Epitome de Caesaribus* 46, 1–2: *Hic Valens cum Gothis lacrimabili bello commisso sagittis saucius in casa deportatur vilissima; ubi supervenientibus Gothis ignique supposito incendio concrematus est.* In der Fortsetzung (47, 3) bezeichnete der anonyme Autor die Folge der Niederlage als *extremum periculum (instare) nomini Romano...*; Schlumberger, *Die Epitome de Caesaribus*. S. 218–219; 247). Inhaltlich konform beurteilte die Niederlage (um 395) Ammianus 31, 13, 11 (... *numquam pensabilia damna, quae magno rebus stetere Romanis*). Lenski, *Initium mali*, 162; Schlange-Schöningen, *Hieronymus*, S. 269.

¹¹ Orosius, *Historiae* 7, 33, 13 (... *lacrimabile illud bellum in Thracia*).

¹² Prosper Tiro, *Chronik* a. 378, Nr. 1167: *igitur Valente a Gothis in Thracia concremato Gratianus cum fratre Valentiniano XLI regnavit annis VI.* Prosper Tiro, *Chronik*, S. 64; S. 146–147 (Kommentar).

¹³ Cassiodorus, *Chronica*, a. 378 (Nr. 1128): *His consulibus [Valens VI et Valentinianus II] a Gothis in Thracia Valentis trucidatur exercitus, ipse quoque imperator incensa domo, ubi se occultaverat, igne combustus est.*

¹⁴ Iordanes, *Romana*, 314, S. 40: *lacrimabili bello commisso... imperator sagitta saucius in casa deportatur vilissima, ubi supervenientibus Gothis igneque supposito concrematus est*; Iordanes, *Getica* 138 (S. 94): ... *ubi lacrimabile bello commisso... in quodam praedio iuxta Adrianopolim saucius ipse refugiens. ... cum regali pompa crematus est*).

nach einem erkennbaren Ort (in diesem Fall wäre das *Hadrianopolis* oder das *fossatum* [castra] in seiner Nähe) lokalisierte Hieronymus das Ereignis unbestimmt *in Thracia*. Die Ursachen für die in den Quellen vorherrschende vage Benennung der Schlacht nach dem Namen der damaligen Diözese Thrakien und nicht nach dem Ort, sind nicht bekannt. Adrianopel befand sich in der thrakischen Provinz *Haemimontus*, während die Provinz *Thracia* (mit der Hauptstadt *Philippopolis*) westlich davon lag.

In annähernd gleichem Umfang wie Hieronymus, jedoch mit präziser Chronologie und mit genauen topographischen Angaben berichtet zur Schlacht die konsulare Chronik von Konstantinopel zum Jahr 378.¹⁵

(II.) *deserente equitum praesidio.*

Hieronymus rechnete die Schuld für die fatale Niederlage der römischen Reiterei zu, die in der Schlacht die *legiones Romanae*, den Kernteil der römischen Streitkräfte, in Stich gelassen haben soll. Neben Hieronymus berichten darüber auch Ammianus Marcellinus (ziemlich unklar, nicht ausdrucksvoll),¹⁶ danach Orosius (seiner Meinung nach hätte die gotische Reiterei bei dem ersten Angriff die römische Reiterei in Unordnung gebracht und verjagt),¹⁷ und nach ihm im späten 6. Jahrhundert Gregor von Tours,¹⁸ während bei Zosimus die Episode über das Versagen der Reiterei fehlt.¹⁹ Über die Ursachen dieser Handlungsweise kann

¹⁵ Der Eintrag schildert in Umrissen die große Schlacht mit den Goten am 9. August 378 (*pugna magna fuit cum Romanis et Gothis*), und zwar 12 Meilen (um 17/18 km) östlich von Hadrianopolis, in der Kaiser Valens ‚verschwunden‘ ist (*ex ea die Valens Augustus nusquam apparuit*). Der komprimierte Text gibt keine numerische Schätzung hinsichtlich der ‚*pugna magna*‘, in der sogar zwei Drittel der östlichen Armee vernichtet wurden. Becker – Bleckmann – Gross – Nickbakht, *Consularia Constantinopolitana*, a. 378, S. 46; S. 126–128 (der Kommentar mit den topographischen Angaben der Bewegungen und den parallelen Stellen). Vgl. *Fastenquelle des Socrates*, ebenda, Fragmente 29–30, S. 189–191; S. 234–235.

¹⁶ Ammianus 31, 13, 1–2 schilderte die entscheidende Episode in der Schlacht. Als der linke Flügel der römischen Reiterei schon zur Wagenburg der Goten gedrungen ist und, falls ihm Hilfe gebracht worden wäre, noch weiter vordringen können hätte, wurde er von den übrigen Reitereitruppen in Stich gelassen (*... a reliquo equitatu desertum*), womit bei der Massenattacke (*multitudine hostili urgente*) der Visigoten (*Theruingi*) und ganz besonders beim Ansturm der ihnen angeschlossenen Alanen, Hunnen und Ostrogoten (*Greuthungi*) die gesamte römischen Infanterie schutzlos blieb (*... steterunt impropecti pedites...*). In diesem Moment zerstörte die hunnische, alanische und greuthungische Reiterei in schnellen (*accursu veloci*) Seiten- und Rückangriffen die Reste der römischen Reiterei und besonders die zahlreichen Infanterieeinheiten (*legiones Romanae, auxilia*). Zahlreiche römische Abteilungen, die sich in dem Gedränge nicht mit der Flucht retten konnten, wurden vernichtet, während die anderen große Verluste hinnehmen mussten.

¹⁷ Orosius, *Historiae* 7, 33, 13–14 (*Ubi primo statim impetu Gothorum perturbatae Romanorum equitum turmae nuda peditum deseruere praesidia. Mox legiones peditum undique equitatu hostium cinctae ... funditus caesae gladiis insequentum contisque perierunt*); die Vorstellung, dass die römische Reiterei zerstreut wurde, die Infanterie jedoch sich mit der Flucht zu retten versuchte, befindet sich in Sozomenus, *Historia ecclesiastica* 6, 40, 3 (SC 495, S. 470–471).

¹⁸ Gregorius Turonensis, *Historia Francorum*, 1, 41 (*amisso equorum praesidio*).

¹⁹ Zosimus 4, 24, 2. Zur Schlacht bei Adrianopel bei Zosimus (nach) Eunapius Paschoud:

man nur mutmaßen. Obwohl der Verlauf der Schlacht, wie ihn Ammianus schildert, unklar ist, weist seine Beschreibung auf verschiedene Schwachpunkte an der römischen Seite hin: die Koordination unter den Befehlshabern war nachdrücklich schlecht. Einzelne Einheiten übereilten mit dem Angriff, die anderen handelten ungeordnet. Nach zwölf Meilen (um 17 km) langem Marsch in der Sommerhitze von Adrianopel bis zum Schlachtfeld waren besonders die Infanterieabteilungen dehydriert und hungrig, wobei ihre Kampfbereitschaft noch zusätzlich wegen des Straßenstaubs und der schlechten Sichtweite vermindert wurde.²⁰

Der ungeklärte Weggang der römischen Reiterei erinnert an die Fälle des Verrats in den Bürgerkriegen des 4. Jahrhunderts, als besonders die Befehlshaber der Reitereiabteilungen auf die gegnerische Seite übertraten.²¹ Ging es in der Schlacht von Adrianopel um Fahnenflucht? Unter den späteren Autoren berichtet nur der Kirchenhistoriker Sokrates (um 440), dass die Reiterei den arianischen Kaiser Valens verriet.²² Sokrates lebte in Konstantinopel und konnte sich gut informieren. Valens' Unbeliebtheit apostrophierte Themistius mit der Feststellung, dass es für einen Herrscher (wie Valens), der sich nicht um Gerechtigkeit kümmerte, keine Ausflüchte gibt.²³ Ein düsteres Bild seiner Regierung, mit Majestätsprozessen und Hinrichtungen von prominenten Intellektuellen übermitteln Zosimus und Ammianus.²⁴ Wie Ammianus berichtet, flüchtete Valens inmitten der Schlacht, nachdem er zuerst von der Leibwache verlassen wurde, zu den auxiliaren Einheiten, die ihn eine Zeit tapfer verteidigten. In seiner Nähe (*haud procul ad imperatoris praesidium*) operierten die folgenden Befehlshaber: *magister peditum* Traianus, *magister equitum* Victor,

Zosime, *Histoire nouvelle*, Tome II, Livre 4, Paris 1979, S. 383–384, Anm. 149; Rebenich in Zosimus, *Neue Geschichte*, S. 343, Anm. 48–51.

²⁰ Zum Verlauf und zur Topografie der Schlacht Wanke, *Die Gotenkriege des Valens*, S. 199–219; Burns, *The Battle of Adrianople*, S. 336–345; Springer, *Novi odgovori*, S. 433–442 (= *Neue Antworten*); Meier, *Geschichte der Völkerwanderung*, S. 179–183; S. 1148–1149 (Anm. 70–79); Wolfram, *Die Goten*, S. 133–135; Brodka, *Einige Bemerkungen*, S. 265–279; Barbero, *9 agosto 378*; S. 147–159; Leppin, *Theodosius der Große*, S. 35–45; Kulikowski, *Rome's Gothic Wars*, S. 137–143; Mitthoff – Schreiner – Schmitt, *Handbuch zur Geschichte Südosteuropas*, S. 123–125.

²¹ Comes Actus (PLRE I, 12) desertierte 350 von Constantius II. zu Magnentius. Mit seiner Hilfe übernahm der Usurpator die Kontrolle über das gesamte, 70 km lange Verteidigungssystem der *Claustra Alpium Iuliarum* und drang danach von Nordostitalien nach Illyricum vor. Im Jahre 351 desertierte Silvanus, damals *tribunus scholae armaturarum*, unmittelbar vor der Schlacht bei Mursa 351 von Magnentius zu Constantius II. (PLRE I, Silvanus 2). Nach Orosius, *Historiae* 7, 35, 16, desertierte Comes Arbitio in der Schlacht am Frigidus 394 von Eugenius zu Theodosius. Zur Frage des Verrats in der Kriegsgeschichte des 4. Jahrhunderts vgl. Janniard, *Les trahisons de soldats*, S. 269–290.

²² Sokrates, *Hist. eccl.* 4, 38, 7–8 (SC 505, S. 146–147). Leppin, *Von Constantin dem Großen*, S. 97–102. Dass die Befehlshaber Victor, Saturninus und Richomerus möglicherweise inmitten der Schlacht von Valens abtrünnig geworden sind, kann man aus Ammianus 31, 13, 9 schlussfolgern. Nach Ammianus 31, Kapitelübersicht, Nr. 13 verjagten die Goten mit Alanen und Hunnen die römische Reiterei (... *fuso equitatu pedites nudatos atque confertos cum maxima strage in fugam coniciunt. Valens occisus nusquam comparuit*).

²³ Themistius, *Oratio* 15, 8 (189 d). Lenski, *Initium mali Romano imperio*, S. 146.

²⁴ Zosimus 4, 13–15. Paschoud, *Zosime*, livre IV, S. 274–277; S. 360 (Anm. 128–132); S. (360–362). Ammianus 29, 1–2.

comes domesticorum Richomerus und *magister equitum* Saturninus. Mit Ausnahme Traians retteten sich alle aus der Schlacht. Nach dem Ruf Traians, dass die Lage auf dem Schlachtfeld wegen des Versagens der kaiserlichen Leibwache (*candidati*) fast hoffnungslos geworden sei, beeilte sich Victor, die Reservetruppen der Bataver für den Schutz des Kaisers zu aktivieren. Jedoch 'verschwanden' auch diese Truppen, ebenso wie die kaiserliche Leibwache. Nach dieser Erkenntnis rettete auch Victor rechtzeitig die Einheiten unter eigenem Kommando aus der Schlacht. Auf ähnliche Weise retteten die eigenen Truppen auch *comes domesticorum* Richomerus und *magister equitum* Saturninus. Es stellt sich die Frage, ob der Kaiser von den drei leitenden Kavalleriebefehlshabern samt ihren Einheiten verlassen wurde.²⁵ Ein verlässlicher Indizienbeweis dafür ist nicht möglich.

Im Hintergrund dieser Handlungsweise könnten innenpolitische, vor allem religionspolitische Beweggründe stehen. Vor dem Krieg mit den Goten war Valens mit einer politischen und insbesondere religiösen Opposition konfrontiert. Valens war Arianer (getauft im Jahre 365 vom Bischof Eudoxios), der bei verschiedenen Gelegenheiten die rechtgläubigen Christen im Osten verfolgte, was auch Hieronymus in seiner Chronik registrierte.²⁶ Im Jahre 375 promulgierte er ein Gesetz, nach dem die Mönche in die Armee konskribiert wurden; im Fall der Verweigerung drohte ihnen Todesstrafe oder zumindest die Arbeit in den Bergwerken. Manche rechtgläubigen Bischöfe wurden verbannt, ihre Kirchen beschlagnahmt und den arianischen Bischöfen überlassen.²⁷ Die Spannungen zwischen dem Kaiser und der rechtgläubigen Kirche manifestierten sich durch Proteste einiger rechtgläubiger Befehlshaber wegen seiner explizit homöischen (neu-arianischen) Positionierung in der Religionspolitik.²⁸ Unmittelbar vor dem Krieg, im Frühling 378, begnadigte Valens unter dem Druck der oppositionellen Würdenträger die verbannten Bischöfe, andere Geistliche und Mönche und erstattete die beschlagnahmten Kirchen den rechtgläubigen Bischöfen zurück. Es geht um eine Geste, die von Hieronymus, Rufinus und Orosius als verspätete Reue (*sera paenitentia*) bezeichnet wurde.²⁹ Unter den rechtgläubigen Christen war Valens verhasst oder zumindest unbeliebt.

²⁵ Ammianus 31,13,9; vgl. Orosius, *Historiae* 7, 33, 13–14. Lenski, *Initium mali Romano imperio*, S. 146.

²⁶ *Chronica* a. 365 a (*Valens, ab Eudoxio Arrianorum episcopo baptizatus nostros persequitur*); 375b; 375: *Valens lege data ut monachi militarent, nolentes fustibus iussit interfici*); a. 378 (*Valens de Antiochia exire compulsus sera paenitentia nostros de exiliis revocat*; der gleiche Eintrag befindet sich bei Prosper Tiro, Nr. 1164).

²⁷ Zur Kirchenpolitik des Valens Brennecke, *Studien zur Geschichte der Homöer*; Lenski, *Failure of Empire*, S. 212–213; S. 242–262. Leppin, *Von Constantin*, S. 100–104. Malcolm Errington, *Valens*. In: Clauss (hrsg.), *Die römischen Kaiser*, S. 348–353.

²⁸ Theodoretus, *Historia ecclesiastica* 4, 33, 3 (Proteste der rechtgläubigen Generäle Traianus, Victor und Arintheus); 4, 34 (die Begegnung mit dem Asketen Isaacius); 4, 35 (Streit mit dem Bischof Vetrano von Tomi; Theodoretus. *Historia religiosa* 8, 12 (Valens als Feind der Rechtgläubigkeit). Just, *Imperator et episcopus*: S. 218–222.

²⁹ Rufinus, *Hist. eccl.* 2 (11), 13: *Tum vero Valentis bella, quae ecclesiis inferebat, in hostem coepta converti, seraque paenitentia episcopos et presbyteros relaxari exiliis ac de metallis resolvi monachos iubet*. Ähnlich Orosius, *Historiae* 7, 33, 12 (*egressus de Antiochia ... sera peccati paenitentia stimulatus episcopos ceterosque sanctos revocari de exiliis imperavit*).

Die Nachteile seiner damaligen Regierung waren die Korruption, schlechte Versorgung und vernachlässigte Ausbildung der Truppen, dabei auch ein schwieriger Charakter des Kaisers mit Zügen von Brutalität und Grausamkeit.³⁰

Unter den drei hohen Offizieren, die sich aus der Schlacht retteten, war Saturninus ein rechthgläubiger Christ, der mit den leitenden rechthgläubigen Bischöfen Gregor von Nazianz und Basilius korrespondierte.³¹ Sein Standeskollege Victor, ein Sarmate, war ebenso ein rechthgläubiger, dabei auch recht eifriger Christ, der im Briefwechseln mit den gleichen Bischöfen stand;³² das gleiche gilt für den *magister peditum* Arinthaëus.³³ Ein eifriger rechthgläubiger Christ war auch Traianus, der offen gegen die religiöse Haltung des Valens protestierte. Dagegen war sein Amtskollege Sebastianus ein Manichäer, Anhänger der Häresie, die damals für keine andere religiöse Gruppe annehmbar war.³⁴ Zu den einflussreichen militärischen Würdenträger orthodoxer Orientierung gehörte auch *comes et dux* Terentius. Es ist erstaunlich, dass es unter den leitenden Offizieren in der Valens Armee 378 keinen Homöer gab. Auch unter den heidnischen Intellektuellen aus dem Kreis des Julianus Apostata war Valens verhasst. Als einige von ihnen das Orakel konsultierten, wer wird der nächste Kaiser, ließ Valens den Philosophen Maximus von Ephesos hinrichten (372).³⁵ Der Orakelspruch – es geht um ein *vaticinium ex eventu* – lautete, dass der nächste Kaiser Theodosius wird, während Valens eines ungewöhnlichen Todes sterben und dabei ohne Grab bleiben wird.³⁶

Die Unstimmigkeit der Heeresführung zeigte sich auch beim Kriegsrat vor der Schlacht, wo zwei oder faktisch drei Konzepte vorgestellt und diskutiert wurden: *Magister equitum* Victor empfiehlt dem Kaiser, die westliche Armeegruppe Gratians, die nach Thrakien zur Hilfe eilte, abzuwarten und danach mit vereinigten Armeegruppen den Goten die Schlacht zu liefern. Jedoch befand sich Gratian damals mit seiner Armee noch in *Castra Martis* (Kula) in *Dacia ripensis*, nach damaligen Straßenverbindungen noch immer um 400 km bzw. um 10 Tagemärsche von Adrianopel entfernt.³⁷ Dagegen befürwortete laut Ammianus der aus dem Westen kommende *magister peditum* Sebastianus eine sofortige Schlacht mit den Goten.³⁸ Neben den leitenden Befehlshabern plädierte die dritte, anonyme Gruppe

³⁰ Ammianus 31, 15, 5 (vernichtende Kritik des Charakters und der Regierungspraxis des Kaisers); Zosimus 4, 8, 4–5 (Kaisers Rachsucht und Ungerechtigkeit).

³¹ PLRE I, 807–808 (Flavius Saturninus).

³² PLRE I, 957–959 (Victor 4). Nach Theodoretus, *Hist. eccl.* 4, 33, 3.

³³ PLRE I, 102–103 (Arintheus).

³⁴ PLRE I 812–813 (Sebastianus 2). Vgl. Athanasius, *Historia Arianorum* 59; *Apologia de fuga sua* 6, 5; Socrates, *Hist. eccl.* 2, 28; Theodoretus, *Hist. eccl.* 2, 13, 2; 14, 6.

³⁵ PLRE I, 583–584 (Maximus von Ephesus 21).

³⁶ Phyllostorgius, *Hist. eccl.* 9, 15. *Epitome de Caesaribus* 48, 2–4. Wiebe, *Kaiser Valens und die heidnische Opposition*, S. 100–106; Maraval, *Théodose le Grand*, S. 31–33; 38–39.

³⁷ Ammianus 31, 11, 6.

³⁸ Nach Zosimus 4, 23, 6; Paschoud, *Zosime*, T. 2, S. 381–385, Anm. 148–151, optierte Sebastianus für den Kleinkrieg, mit Hinterhalten und Angriffen auf einzelne kleine Gruppen der Goten im Sinne einer Reinigung des Territoriums. Mit seiner kleinen Elitengruppe von 2000 Soldaten ist es ihm gelungen, verschiedene barbarische Gruppen zu vernichten. Ammianus 31, 11, 1–6.

der Hofberater (*regii*), tatsächlich Kaisers Schmeichler, für die sofortige Schlacht. Unbekannt blieben die Stellungnahmen des *magister peditum* Traianus und des *comes rei militaris* Profuturus.³⁹ Den Militärgruppen des Traianus und Profuturus hat sich die von Gallien kommende Armeegruppe des Richomeres (Gratians *comes domesticorum*) angeschlossen, ebenso die aus dem Westen kommende Gruppe des *magister equitum* Flavius Saturninus. Die beiden Reitereigruppen sollten als Unterstützung für Infanteriegruppen des Traianus und Profuturus dienen.⁴⁰ Ebenso unbekannt bleibt die Stellungnahme des verbündeten Königs der Ibere Bacurius, der damals als *comes domesticorum* diente und der, ebenso wie die meisten Generäle, ein rechtgläubiger Christ war.⁴¹

Das Oberkommando der römischen Armee war alles andere als einträchtig. Die Koordinierung unter den Befehlshabern war recht mangelhaft, das Befehlen verlief spontan. Einige Befehlshaber, wie *tribunus sagittariorum* Bacurius, und *tribunus Scutariorum* Cassio begannen vorgezogen mit einem missglückten Angriff, der für die römische Seite am Anfang der Schlacht nachteilig war. Auch nach Zosimus war das Befehlen des Valens ordnungslos.⁴² Allerdings ist es vorstellbar, dass das Weggehen der Reiterei für die kämpfenden Infanterieabteilungen einen Absturz der Kampfmoral verursachte, was die katastrophale Niederlage einleitete. Ein potenzieller Schwachpunkt der römischen Seite könnte auch die Tatsache gewesen sein, dass in den Streitkräften Valens' auch gotische Soldaten kämpften; andererseits kämpften auch einige Römer an der gotischen Seite.⁴³

(III.) *Internecio* der römischen Armee

Hieronymus verwendete für die Niederlage der römischen Armee den expressiven Ausdruck *internecio*, mit dem er eine totale Katastrophe, das Blutbad, bezeichnete. Nach Ammianus, der den gleichen Ausdruck gebrauchte (*ad internecionem ... res gesta ... exitialis pugna*) rettete sich kaum ein Drittel des Heeres. In der Schlacht fielen 35 hohe Offiziere, unter ihnen die beiden *magistri peditum* (Sebastianus und Traianus), ebenso die Militärtribunen Equitius und Valerianus,⁴⁴ während sich die beiden *magistri equitum*, Victor und Saturninus, ebenso der *comes domesticorum* des Gratians Richomeres, aus der Schlacht retteten.⁴⁵

³⁹ Wanke, *Die Gotenkriege des Valens*, S. 199–206.

⁴⁰ Ammianus 31, 8, 3–5.

⁴¹ PLRE I, 144 (Bacurius); Libanius, *Epistula* 1060 nach war Bacurius ein Heide. Thélamon, *Paiens et Chrétiens*, S. 93–96.

⁴² Zosimus 4, 24, 1.

⁴³ Springer, *Neue Antworten*, S. 433–442, bes. S. 442; Leppin, *Theodosius, der Große*, S. 37. Zum Verlauf der Schlacht *Die Germanen in der Völkerwanderung*, S. 112–128; Brodka, *Einige Bemerkungen zum Verlauf der Schlacht*.

⁴⁴ PLRE I, 281 (Equitius 1); 938 (Valerianus 7).

⁴⁵ Ammianus 31, 13, 18 (... *constatque uix tertiam euasisse exercitus partem (...) analibus praeter Cannensem pugnam ita ad internecionem res legitur gesta*). Vgl. Themistius, *Oratio* 34, 22, mit der Behauptung, dass die Goten für Rom noch schlimmer sind als Hannibal. Dass die Niederlage katastrophal war, berichtet auch Zosimus. 4, 24, 2–3 (mit Beschreibung des Feuertodes des Kaisers und mit der Episode des *magister equitum* Victor, der sich aus der

Der Meinung der Zeitgenossen nach könnte man die Niederlage von Adrianopel nur mit der Schlacht bei Cannae vergleichen.⁴⁶ Die Angaben in der *Notitia dignitatum in partibus Orientis* zeigen, dass die Armee des Kaisers Valens, die nach der Teilung der Armee mit dem Bruder Valentinian im Jahre 364 fünfzig Grundeinheiten (alle mit der Bezeichnung *iuniores*) zählte (4 *Scholae palatinae*, 8 *Vexillationes*, 18 *Legiones* und 20 *Auxilia*), wobei sogar drei Fünftel der Grundeinheiten zerstört wurden, sodass sie nach der Schlacht kaum 20 beziehungsweise zwei Fünftel der vorigen Einheiten zählte: 4 *Scholae palatinae* (mit kleinen Verlusten), 5 *Vexillationes* (mit Verlust von 2 Einheiten), 6 *Legiones* (mit Verlust von 9 Einheiten) und *Auxilia* (mit Verlust von 5 Einheiten). Die Kriegsmacht des römischen Ostens war damit zerschlagen. Die größten Verluste erlitten die Legionen und *Auxilia* (insgesamt 14 Einheiten), also die Infanterie. Dabei hatten die Einheiten, die nicht vernichtet wurden, wegen der zahlreichen Toten und Verwundeten stark reduzierte Mannschaften. Eine solchermaßen geschwächte Armee war nicht fähig, die Balkan- und Donauprovinzen zu schützen, die nach der Katastrophe verheerenden Plünderungen ausgesetzt wurden. Hieronymus' Bezeichnung *internecio* ist völlig zutreffend für die römische Infanterie, während die Reitereiabteilungen der Gardisten (*scholae palatinae*) und *vexillationes* nur kleine Verluste (2 Einheiten der *vexillationes*) einbüßten. Es ist vorstellbar, dass das Drittel der Armee, die die Schlacht überlebte, fast zur Gänze der Reiterei angehörte, während die Infanterie das Blutbad erlebte. Die Verluste der gesamten Militäreinheiten in der Schlacht spiegelten sich in der *Notitia dignitatis Orientis*, in der 14 Grundeinheiten der Infanterie und 2 Einheiten der *Vexillationes* fehlen.⁴⁷

Aufgrund der 16 verlorenen Grundeinheiten ist es möglich, auf die Stärke der gesamten Armee des Valens zu schließen: im Fall, dass jede Grundeinheit [nur] 500 Soldaten zählte, bedeutet der Verlust von 16 Einheiten rund 8000 Gefallenen. Nach Ammianus rettete sich nur ein Drittel der Armee, während gute zwei Drittel vernichtet wurden. Die gesamte Armee zählte in diesem Fall vor der Schlacht zumindest

Schlacht nach Makedonien und Thessalien rettete und danach den Kaiser Gratianus, der sich in dieser Zeit in Uferdazien befand, über den Reinfall informierte).

⁴⁶ Unter den griechischen Autoren thematisierten die Niederlage in 'Thrakien' (regelmäßig ohne Hadrianopolis zu nennen), die folgenden Autoren: (1) Libanius, *Oratio* 1, 179; Libanius *Oratio* 2, 53 (mit Erwähnung der fatalen Niederlage 'in Thrakien' und mit Beschreibung der eigenen seelischen Qualen wegen der Katastrophe); Libanius *Oratio* 24, 3–5 (seine Ablehnung der pauschalisierenden Kritik der Armee in der Öffentlichkeit (Feigheit der Offiziere, schlechte Fertigkeit der Soldaten) für die Katastrophe, wegen der 'Thrakien, ein Teil Makedoniens und ein großer Teil Illyricums' mit römischem Blut befleckt wurden); (2) Iohannes Chrysostomus, *Ad viduam iuniorem*, 5 (SC 138, 140–144); Philostorgius, *Hist. Eccl.* 9, 17; Socrates, *Hist. eccl.* 4, 38, 9; Sozomenus, *Hist. Eccl.* 6, 40, 5; Theodoretus, *Hist. Eccl.* 4, 36, 1; Theodoretus, *Hist. religiosa* 8,12; (3): Themistius, *Oratio* 16 (206 d–207a): die Folgen der Katastrophe, in der 'gesamte Heere wie ein Schatten verschwanden'; die Plünderung Thrakiens und Illyricums, wobei die hohen Berge, großen Flüsse und das schwierige Gelände keinen Schutz vor den Barbaren darstellten).

⁴⁷ Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsheer*, Teil I (1969), S. 449–458 (mit dem Verzeichnis von 16 in der Schlacht vernichteten Einheiten auf S. 449); Teil II, (1970), S. 186–188, Anm. 170–214.

25.000 Soldaten. Die Schätzungen in der älteren Forschung schwankten zwischen 30.000 bis 40.000, vor allem um 30.000. Die Vermutung, dass die Streitkräfte des Kaisers Valens nur 10.000 Soldaten zählten, ist folgewidrig, da sich in diesem Fall ihre Stärke der Zahl der Gefallenen annähert.⁴⁸

(IV.) *Ipse imperator Valens (...) sepultura quoque caruit.*

(Epist. 60, 15, 3 [a. 396]): ...*Valens Gothico bello victus in Thracia eundem locum et mortis habuit et sepulcri.*

Die Quellen, die in den ersten Jahren nach dem Ereignis entstanden, bringen zwei verschiedene Erklärungen des Lebensendes von Valens. Nach einer Erklärung sollte der Kaiser im Kampfgewühl verschwunden sein, so dass von ihm keine Spur erhalten blieb.⁴⁹ Solche Todesart ereilte unter den Kaisern zwei Christenverfolger, Nero und Decius, den letzten sogar in einem Gotenkrieg. Das Ausbleiben der Bestattung bedeutete so nach den heidnischen wie nach den christlichen Vorstellungen eine Gottesstrafe, nach Orosius *testimonium (...) divinae indignationis*.⁵⁰ Unter den heidnischen Autoren schilderte diese Todesart Ammianus⁵¹, der jedoch in Fortsetzung als die alternative Auslegung (... *alii dicunt Valentem animam non exhalasse confestim*), ziemlich erschöpflich sein Feuertod vorlag.⁵² Unter den zeitnahen Schriftsteller schildert diese Todesart Libanius in seiner an Theodosius adressierten Rede (378/379).⁵³ Unter den späteren christlichen Autoren ermittelte

⁴⁸ Zur Stärke der Valens Armee vgl. Demandt, *Die Spätantike*, S. 152 (eine Übersicht der Schätzungen bei verschiedenen Autoren, vorwiegend um 30.000); Maraval, *Théodose le Grand*, S. 323, Anm. 19; Heather, *Goths and Romans 332–489*, S. 146–147; Burns, *The Battle of Adrianople*, S. 336–345. Le Bohec, *L'Armée romaine*, S. 144 und S. 196, schätzte die Stärke der Armee auf nur 10.000 Soldaten.

⁴⁹ *Consularia. Constantinopolitana*, a. 378, 2 (*ex ea die [9. Aug.] Valens Augustus nusquam apparuit*). In: Becker – Bleckmann – Gross – Nickbakht, S. 126–127.

⁵⁰ Inhaltlich ähnlich Hieronymus, *Chronica* a. 378 (*sepultura caruit*) und Ammianus 31, 13, 12 (... *perniciosa sagitta saucius ruit ...decessit nec postea repertus est usquam*); 31, cap. Nr. 13: *Valens occisus nusquam comparuit*. In der Fortsetzung lag Ammianus eine alternative Erklärung vor: der verwunderte Kaiser wurde von seinen Leibwächtern in ein Landhaus (*agrestis casa*) gebracht, das von den verfolgenden Goten belagert und danach in Feuer gelegt wurde. Der Kaiser wurde zusammen mit seinen Begleitern lebendig verbrannt, womit er jedoch dem unwürdigen Schicksal der Gefangenschaft (wie der Christenverfolger Valerianus) entging (Ammianus 31, 13, 14–15). Amminius 31, cap. 13: *Valens occisus nusquam comparuit*. Explizite Auslegung dieser Strafe bringt Orosius, *Historiae* 7, 33, 15: *testimonium punitionis eius et divinae indignationis terribili posteris esset exemplo, etiam communi caruit sepultura*.

⁵¹ Ammianus 31, 13, 12: ... *inter gregarios imperator, ut opinari dabatur – neque enim vidisse se quisquam uel praesto fuisse asseueravit – sagitta perniciose saucius ruit spirituque mox consumpto decessit nec postea repertus est umquam*.

⁵² Ammianus 31, 13, 14–15.

⁵³ Libanius, *Oratio* 24, 4. Seinem Bericht nach fiel der Kaiser im Kampfgewühl. Kurze Paraphrase des Berichts: die anhaltenden Regen haben die Flecken der Schlacht gereinigt, jedoch sind die Knochengerüste geblieben. Valens fiel, umgeben von Offizieren, Soldaten und Pferden, die ihm angeboten wurden, mit der Hoffnung und der Bitte, dass er sich selbst zum Vorteil des Staates rettete, jedoch lehnte er diesen Vorschlag ab. Seine letzte Ruhe fand er im Haufen der gefallenen Soldaten und Pferdekadavern.

Socrates (um 440) zuerst sehr summarisch über den Feuertod des Valens, in der Fortsetzung aber beschrieb er seinen Tod mit einigen neuen Elementen. Seinem zweiten Bericht nach sollte der Kaiser, nachdem er von seiner Reiterei verraten wurde, seine kaiserliche Bekleidung ablegen und kämpfte inmitten der Infanteriesoldaten, wo er verstarb. Weil er ohne die kaiserlichen Insignien fiel, befand sich seine Leiche im Haufen von anderen gefallenen Soldaten und blieb unerkennbar.⁵⁴ Während Hieronymus in seiner Chronik den Feuertod des Kaisers beschrieb, blieb seine Formulierung im Brief 60, 15 neutral.⁵⁵

Nach Hieronymus wurde der Kaiser von einem Pfeil verwundet. Wegen der großen Schmerzen fiel er manchmal vom Pferd, weswegen er in ein Landhaus (*uillulae casa*) übertragen wurde. Als die verfolgenden Barbaren das Haus verbrannt haben, starb Valens des Feuertodes und blieb bestattungslos. Annähernd gleichzeitig wie Hieronymus (380/381) präsentierte den Flammentod des Kaisers Johannes Chrysostomos. Valens und seine wenigen Begleiter fanden Zuflucht in einem kleinen Dorf (!), das von den Barbaren in Brand gesteckt wurde; der Kaiser, seine Soldaten, ihre Pferde, die Mauern, das Balkenwerk und Häuser, alles wurde in Asche gelegt.⁵⁶

Hieronymus' spätere Fortsetzer Prosper Tiro (um 455) und Cassiodor (um 520) folgten inhaltlich seinem Eintrag,⁵⁷ ebenso die *Epitome de Caesaribus* und Iordanes.⁵⁸ Alle anderen Berichte, die von heidnischen, christlichen und häretischen Autoren erstellt wurden, beschreiben mit verschiedenen Nuancen den Feuertod des Kaisers, und zwar in annähernd chronologischer Folge: Rufinus von Aquileia (um 403),⁵⁹ Philostorgios (um 425),⁶⁰ Theodoretus (um 428),⁶¹ Sozomenus (um

⁵⁴ Socrates, *Hist. eccl.* 4, 9–10 (SC 505, S. 146–147).

⁵⁵ Hieronymus, *Epist.* 60, 15 (*Valens Gothico bello victus in Thracia, eundem locum et mortuis habet et sepulchri*); Scourfield, *Consoling Heliodorus*, S. 203–204.

⁵⁶ *Ad viduam iuniorem* 5 (SC 138, S. 142).

⁵⁷ ... *sepultura quoque caruit*; Prosper Tiro, *Chronica*, Nr. 1167, beginnt die Fortsetzung der Chronik des Hieronymus gerade mit dem Flammentod des Valens (*igitur Valente a Gothis Thracia concremato* ...). Becker – Kötter, Prosper Tiro, *Chronica*, S. 64; S. 146–147); Cassiodorus, *Chronica*, Nr. 1129, ad a. 378: *His consulibus a Gothis in Thracia Valentis trucidatur exercitus, ipse quoque imperator incensa domo, ubi se occultaverat, igne combustus est.* (MGH AA 11, S. 153).

⁵⁸ *Epitome de Caesaribus*. 46, 2. Iordanes, *Romana* 314; *Getica* 138 (MGH AA 5,1 (S. 40; S. 94).

⁵⁹ *Hist. Eccl.* 2 (11), 13: (*Ipse tamen ab hostibus circumventus in praedio, quo ex bello trepidus confugerat, impietatis suae poenas igni exustus dedit*...).

⁶⁰ *Hist. eccl.* 9, 17, 3 (Valens versteckte sich in einem Landhaus, das von den Barbaren verbrannt wurde). Vgl. Bleckmann – Stein, Philostorgios, *Kirchengeschichte*, Band 3. Kommentar, S. 487; SC 564, S. 481–483. Anders als die rechtgläubigen Kirchenhistoriker erwähnte der Eunomianer Philostorgios beim Feuertod des Valens keine Gottesstrafe wegen seines Arianismus. Seine Einschätzung des Kaisers war ähnlich wie bei Ammianus und anderen Profanhistoriker: der Kaiser machte zunichte den wichtigsten Teil der römischen Herrschaft.

⁶¹ *Hist. eccl.* 4, 36, 2 (Valens versteckte sich in einem Dorf, das von den Barbaren in Brand gesteckt wurde, und wurde wie ein Hasser der Rechtgläubigkeit lebendig verbrannt).

440)⁶² und Zosimus (um 500).⁶³ Bei der Beschreibungen operieren die rund Dutzend Autoren mit verschiedenen Bezeichnungen von den Orten des Feuertodes: *domus*, *agrestis casa*, *aedificium*, *praedium iuxta Adrianopolim*, *uillulae casa*, *kóme*, *domátion* und *pyrgon*.

**(V.) ... *dibacchantibus adhuc in terra nostra barbaris incerta sunt omnia*:
die Folgen der Niederlage und ihre Auffassung**

Obwohl Hieronymus und Ammianus, daneben auch Themistius, als die ersten die tiefgreifende Bedeutung der römischen Niederlage erkannt haben, formulierte die treffendste Bewertung der Schlacht als einen fatalen Schlag für das Römische Reich «damals und in der Fortsetzung» Rufinus mehr als zwei Dezennien später in seiner Kirchengeschichte: *Quae pugna initium mali Romano imperio tunc et deinceps fuit*.⁶⁴ Die Einschätzung, dass die Schlacht bei Adrianopel die entscheidende Niederlage Roms in den Kriegen gegen die Barbaren bedeutet, äußerten, unabhängig von Hieronymus und Ammianus, mit verschiedenen Schwerpunkten noch einige heidnische und christliche Schriftsteller.⁶⁵ Ausgehend von dem gedrängten Hieronymus Eintrag in seiner Chronik werden einige Fragen vorgestellt, die von Hieronymus und gleichermaßen von seinen Zeitgenossen erörtert wurden, und zwar: (1) Die Ursachen für die römische Niederlage (Verrat, Korruption in der Armee) und ihre Folgen; (2) Die Umstände und die Deutung des Kaisers Todes; (3) die Meisterung der Verhältnisse nach der militärischen Katastrophe.

Die Verhältnisse nach der römischen Niederlage, als die Goten und ihre Verbündeten in der Thrakischen und Illyrischen Diözese schalten und walten,⁶⁶

⁶² *Hist. Eccl.* 6, 40, 3–4 (SC 495, S. 470): Valens versteckte sich in einem kleinen Haus oder in einem Turm, der von Barbaren vollkommen verbrannt wurde und fand dabei seinen Flammentod.

⁶³ Zosimus 4, 24, 2: der Kaiser verbarg sich mit seinen Begleitern in einem Dorf (*kóme*), das von den Barbaren ganz und gar verbrannt wurde, so dass auch die Leiche des Kaisers verschwand.

⁶⁴ Rufinus, *Hist. eccl.* 2, 13. Rufinus verfasste zwei Bücher der Kirchengeschichte in den Jahren 402/403 in Aquileia, zur Zeit der scharfen Polemik mit Hieronymus. Die Auswahl von ähnlichen Bewertungen in Zusammenhang mit der Schlacht von Adrianopel: Ammianus 31, 4, 5–6 (... *ne qui Romanam rem euersurus relinqueretur ... Ita turbido instantium studio orbis Romani perniciēs dūcebatur*); 31, 13, 11 (*diremit haec numquam pensabilia damna, quae magno rebus steterē Romanis...*; *Epitome de Caesaribus* 47, 3 (... *extremum periculum instare nomini Romano...*).

⁶⁵ Lenski, *Initium mali Romano imperio* (grundlegende Studie): Konfrontation mit der Niederlage: Vegetius, *Epitoma rei militaris* 3, 20; (S. 18; 52–55) Pacatus, *Panegyrici Latini* 12 (2), 32, 3–5 (Müller-Rettig, S. 158–160) verzweifelte Verhältnisse beim Antritt des Theodosius; der Befehl der Göttin Roma: Theodosius sollte die Macht übernehmen und die Barbaren besiegen; Libanius, *Oratio* 24, 3 (die Ursachen für die Niederlage: unfähige Generäle, unmotivierter Soldaten; unvorbereitete Rekruten; feige Kommandanten (Sebastianus); Zosimus 4, 23, 1; 24, 1–4 (schlechte Disziplin; Korruption; die Frage des Verrats. Vgl. Janniard, *Les trahisons de soldats, barbares*).

⁶⁶ *Consularia Constantinopolitana*, a. 378, 3 (*et toto anno per diocesim Thraciarum et Scythiae et Moesiae Gothi habitauerunt simul et eas praedaverunt, deinde usque ad portas urbis*

beurteilte Libanius aus kurzer chronologischer Distanz (vor dem November 379) in einer Rede, gerichtet an den Kaiser Theodosius (vom 19. Januar 379 an), allerdings vor seinen Siegen ... *adversus Gothos, Alanos atque Hunos*, die am 17. November 379 in Konstantinopel verkündet wurden.⁶⁷ Die Rede des Libanius entspricht chronologisch der Zeitangabe Hieronymus' *in dibacchantibus adhuc in terra nostra barbaris*.⁶⁸ Laut Libanius sollten die territorialen Verluste wegen der Niederlage ausnehmend groß sein, da sogar 25 (!) Provinzen verloren wurden. Die allerdings überdimensionierte Zahl entspricht annähernd der Gesamtsumme der damaligen Provinzen in den drei Diözesen auf dem Balkan: *Thrakien* (mit 6 Provinzen), *Illyricum* (mit 11 Provinzen) und *Pannoniae* (mit 7 Provinzen), die sich auf 24 Provinzen beläuft. Nicht betroffen war sicher die insulare Provinz *Creta*, wahrscheinlich waren nur wenig betroffen auch *Achaia*, die beiden *Epirus*, *Praevalitana*, *Dardania* und *Dalmatia*. Auf der anderen Seite durchstreiften die Goten in Richtung Nordwesten die *arctoe provinciae* (vier Provinzen Pannoniens, eventuell auch den südöstlichen Teil des *Noricum Mediterraneum*) und erlangten den Fußteil der Julischen Alpen (*Alpes Iuliae*) mit ihren in dieser Zeit wirksamen Sperren (*Claustra Alpium Iuliarum*), die administrativ zur Provinz *Venetia et Histria* in der Diözese *Italia Annonaria* gehörten.⁶⁹ Nach Libanius haben die Goten bei den Plünderungszügen Mengen der ländlichen Bauernbevölkerung als Kriegsgefange-ne weggeschleppt, während die Bevölkerung der befestigten Städte, die von den Barbaren nicht erobern werden konnten, verhungerten.⁷⁰ Nach Zosimus stand die Diözese Thrakien gänzlich unter der Herrschaft der Goten, während Mösien und Pannonien ständig gefährdet wurden.⁷¹ Das sich die katastrophale Niederlage stark ins Gedächtnis der Zeitgenossen einprägte, zeigt ihr Vergleich mit der Schlacht bei Cannae, der größten Niederlage in der römischen Geschichte.⁷²

Die Nachricht über den Vorfall in Thrakien, nach damaligen Straßenverbindungen in Distanz von ungefähr 150 km von Konstantinopel entfernt, verbreitete sich schnell. Unter damaligen heidnischen Intellektuellen thematisierte die Niederlage Libanius (in verschiedenen Texten).⁷³ In der 24. Rede, die er an den Kaiser

Constantinopolitanae venerunt. Becker – Bleckmann – Gross – Nickbakht, S. 48; S. 126–128 (Kommentar).

⁶⁷ *Consularia Constantinopolitana*, a. 379, 3. Becker – Bleckmann – Gross – Nickbach, S. 46–48; S. 128–129.

⁶⁸ *Hieronymi Chronicon*, Praefatio (GCS 7, Helm; Jeanjean – Lançon: Saint Jérôme, *Chronique*, S. 60).

⁶⁹ Ammianus 31, 16, 7.

⁷⁰ Libanius, *Oratio* 24, 15–16. Ähnlich Ammianus 31, 16, 3 (*At Gothi Hunis Halanisque permixti ... agros vero fertiles late distentos et longe ad extremam uastavere penuriam cultoribus caesis aut captis*).

⁷¹ Zosimus 4, 24, 4. Paschoud in: *Zosime, Histoire nouvelle* IV, 286; S. 385, Anm. 151; Rebenich., *Zosimos, Neue Geschichte*, S. 342–343 (Anmerkungen).

⁷² Ammianus, 31, 13, 19. Themistius 34, 22; Vegetius, *Epitoma rei militaris* 1, 20 (*exemplo Gothorum Alanorum Hunnorumque equitum*); Demandt, *Römische Entscheidungsschlachten*, S. 43.

⁷³ In der ersten Rede formulierte er die kritische Beobachtung, dass Kaiser Valens seine Armee mehr mit Wagemut als mit taktischem Geschick leitete (Libanius, *Oratio* 1, 179). J.

Theodosius adressierte (379), erörterte der Redner die Ursachen und die Folgen der Katastrophe ‚in Thrakien‘.⁷⁴ In der Öffentlichkeit kursierten verschiedene Meinungen: einige gaben die Schuld den hochrangigen Befehlshabern, die anderen den Offizieren niedrigerer Rangstufen, weil sie die Soldaten nicht genug geübt haben, die dritten meinten, dass die höchsten Befehlshaber feige waren. Die manchmal unbegründete Kritik des Kaisers und des obersten Kommando befindet sich bei verschiedenen zeitgenössischen Autoren.⁷⁵ Libanius legte die gesamten Vorwürfe wieder dar, mit der Behauptung, dass sowohl die Soldaten als ihre Kommandanten in zahlreichen Schlachten kämpften; sie waren immer bereit, für die Heimat zu sterben; ihr Blut durchnässte Thrakien, den größeren Teil Makedoniens und des Illyricums.⁷⁶

Die Plünderungen im Balkan- und Donauraum, die mit zeitweiligen Unterbrechungen bis zum Ende des gotischen Krieges Anfang Oktober 382 dauerten⁷⁷, waren laut der zeitgenössischen Autoren verheerend. Eine bedeutungsvolle und sogleich bestürzende Nachricht zu den Verhältnissen im Ostbalkanraum übermittelt Johannes Chrysostomus in der Trostschrift, adressiert an eine junge Witwe.⁷⁸ Mit einer *licentia poetica* und mit chronologischer Distanz von fast zwei Dezennien schilderte die katastrophalen Verhältnisse in den gleichen Diözesen der Hofpoet Claudianus (um 397), der diese Territorien mit dem wüstenhaften Libyen verglich.⁷⁹ Indirekte Andeutungen auf die Verhältnisse nach der Schlacht bei Adrianopel bringt Ausonius' Dankrede und zugleich *Laudatio* für den Konsulat Gratians im Jahre 379, in dem der Dichter die militärischen Erfolge des Kaisers feierte. Dabei betonte er, dass Gratian in nur einem Jahr die römische Macht an Rhein und Donau erneuerte und zugleich Rache für den schändlichen Tod seines Onkels nahm, womit er auf die Niederlage bei Adrianopel und den Militärtod des Kaisers Valens in der Schlacht zielte, ohne den Ort und den Kaiser zu nennen.⁸⁰ Im abschließenden Kapitel seiner

Wintjes, *Das Leben des Libanius*, S. 191.

⁷⁴ Libanius, *Oratio* 24, 2–5.

⁷⁵ Ammianus 31, 7, 1 (Traianus et Profuturus *imbelles*; 30, 10, 3 (Sebastianus ... *quietus quidem vir et placidus*; *Epitome de Caesaribus* 46 (Valens als *valde timidus*).

⁷⁶ Libanius, *Oratio* 24, 3; Themistius, *Oratio* 14, 1; 180 b–182 d.

⁷⁷ Cedilnik, *Der römisch-gotische Friedensschluss im Jahre 382, Byzantinoslavica* 69/1–2, 13–69.

⁷⁸ *Ad viduam iuniorem* 4 (SC 138, S. 140–141). Kurze Paraphrase des Berichts (um 380): Nicht nur, dass die Barbaren plünderten und die Städte und das Land niederbrannten, sie bewegten sich auf dem römischen Territorium frei, als ob es keinen Krieg gäbe; sie verspotteten die römischen Soldaten als unverschämt und unfähig. Der Aussage eines barbarischen als ‚König‘ apostrophierten Magnaten nach hofften die römischen Soldaten auf den Sieg in dem Krieg, wobei sie sich leichter als die Schafe schlachten lassen; ihm (dem ‚König‘) selbst sei das Töten der römischen Soldaten schon zum Verdruss geworden.

⁷⁹ Claudianus, *In Rufinum* 2, 36–46: ... *Geticis Europa catervis / ludibrio praedaeque datur frondentis ad usque / Dalmatiae fines: omnis quae mobile Ponti / aequor et Adriaticas tellus interiacet undas / squalet inops pecudum, nullis habitata colonis, / instar anhelantis Libyae (...)/ nam plaga Pannoniae miserandaque moenia Thracum / arvaque Mysorum iam nulli flebile damnum, / sed cursus sollemnis erat campusque furori expositus (...).*

⁸⁰ Ausonius, *Gratianum actio ad Gratianum imperatorem* II: ... *testis est uno pacatus in anno de Danuvii limes et Rheni (...)* a contumelia belli patruus vindicatus.

Rede war der Dichter konkreter: er zählte jene Teile des Reiches auf, die von dem jungen Kaiser besucht wurden, vorwiegend im Westen. Unter den Donau- und Balkanländern, wo der Krieg tobte, erwähnte Ausonius Thrakien und ‘die langen Küsten Illyricums’.⁸¹

Zum Neujahr 383, schon drei Monate nach dem Abschluss des Friedensvertrags mit Ansiedlungsbestimmungen für die Goten (3. Okt. 382), präsentierte Themistius aus der chronologischen Distanz von fünf Jahren die eigenen Überlegungen zu den Konsequenzen der verlorenen Schlacht ‘in Thrakien’ in einer Dankrede, die an Theodosius adressiert wurde. In Manier der rhetorischen Übertreibungen schilderte er die Kriegsschrecken in den Donauländern nach der Niederlage von Adrianopel.⁸² Vor dem Auftritt des Theodosius (19. 1. 379) wurden die Diözesen Thrakien und Illyricum verwüstet, geplündert und verbrannt. Die Behauptung des Rhetors, dass ganze Heere ‘wie Schatten’ verschwanden, beziehen sich auf die Katastrophe von Adrianopel: die unzugänglichen Berge, die unpassierbaren Flüsse, unwegsame Gelände und undurchlässige Territorien konnten keinen Schutz bieten, nachdem die Barbaren die Kontrolle über das Festland und sogar über das Meer übernahmen.⁸³ Dabei apostrophierte Themistius an manchen Stellen, dass es Theodosius gelungen ist, die Militäreinheiten verschiedener Völker (Armenier, Iberer) zu erwerben, wobei die pannonischen Föderaten der Dreivölkergruppe unter Alatheus und Safrax schon Gratian im Jahre 380 mit einem Friedensvertrag erwarb.⁸⁴ Bereits 377/378, noch vor der Schlacht von Adrianopel, schließt Valens einen Allianzvertrag mit der christianisierten sarazenischen Königin Mavia.⁸⁵ Gerade die sarazenischen Einheiten waren im Kampf gegen Goten äußerst wirkungsvoll und deswegen unter den Goten recht gefürchtet.⁸⁶

(VI.) *Viginti et eo amplius anni sunt, quod ... cotidie Romanus sanguis effunditur*

Fast apokalyptisch wirkt Hieronymus’ Beschreibung der Zustände nach Adrianopel in seinem Brief (*Ad Heliodorum Epitaphium Nepotiani*)⁸⁷ aus dem Jahre 396, fast zwei Dezennien nach der Schlacht von Adrianopel.⁸⁸ Bei Berücksichtigung

⁸¹ Ausonius, *Gratiarum actio ad Gratianum imperatorum XVIII*: *Tu Gratiane, tot Romani imperii limites, tot flumina et lacus, tot veterum intersaepta regnorum ab usque Thracia per totum, quam longum est, latus Illyrici, (...) celeriore transcurso ... evolvis.*

⁸² Themistius, *Oratio* 16, 12 bzw. 206d–207a.

⁸³ Themistius, *Oratio* 16, 12. a.

⁸⁴ Iordanes, *Getica* 141 (*Gratianus ... cum ipsis inito foedere fecit*).

⁸⁵ Rufinus, *Hist. eccl.* 6; Socrates, *Hist. eccl.* 4, 36 (SC 505, S. 140–142; Sozomenus, *Hist. eccl.* 4, 38, (SC 495, S. 456–459); Theodoretus, *Hist. Eccl.* 4, 23.

⁸⁶ Ammianus 31, 16, 5–7; Zosimus 4, 22, 2–3. Woods, *The Saracen Defenders of Constantinople*. In: *Greek Roman and Byzantine Studies* 37, 1996, S. 259–279.

⁸⁷ Die kritische Ausgabe mit dem erschöpfenden Kommentar: Scourfield, *Consoling Heliodorus. A Commentary on Jerome, Letter 60*, S. 206–216.

⁸⁸ *Epist.* 60, 16: (...) *Non calamitates miserorum, sed fragilem humanae condicionis narro statum – horret animus temporum nostrorum ruinas prosequi – viginti et eo amplius anni sunt, quod inter Constantinopolim et Alpes Iulias cotidie Romanus sanguis effunditur, Scythiam,*

anderer Quellen zeigt sich die düstere Darstellung des mehr als zwanzig Jahre dauernden ununterbrochenen Krieges mit täglichen Opfern auf dem gesamten Territorium der Balkan- und Donauprovinzen als stark übertrieben. Als Zeithistoriker datierte Hieronymus auf deskriptive Art und Weise, also ungenau. Im Fall, dass der Krieg schon [etwas mehr als] zwanzig Jahre dauerte, fällt sein Beginn in das Jahr 376, was im Grunde genommen richtig ist: Kaiser Valens erlaubte den von den Hunnen besiegten Goten die Überquerung der Donaugrenze und ihre Ansiedlung in Thrakien. Wegen des schlechten Verhaltens von Seiten der römischen Behörden rebellierten sie gegen die Römer und breiteten sich nach dem Sieg in Thrakien aus.⁸⁹

Hieronymus' Beschreibung der Kriegsschrecken fokussiert sich auf die Gewalt gegen die Christen, gegen die Kleriker verschiedener Rangstufen, ganz besonders gegen die gottgeweihten Jungfrauen (*virgines Dei*), was nach damaligen Vorstellungen noch schlimmer als der Tod war, und gegen die Personen adliger Abstammung. Sehr betroffen war Hieronymus wegen der Zerstörungen und Schändungen der Kirchen, insbesondere wegen der Ausgrabungen und Vernichtungen der Märtyrerreliquien.

Hieronymus dramatisierte seine Ausführung mit einem Verzeichnis der Völker, die in dieser Zeit auf den Balkan und den Donaauraum verwüsteten. Dabei war die Rolle der schon früher (375) besiegten Quaden und Markomannen anscheinend marginal. Ebenso war die Rolle der Sarmaten, die von Gratian (bzw. seinem *magister militum* Theodosius, dem künftigen Kaiser, im Herbst 378 besiegt wurden), ebenso wenig bedeutend, während die Rolle der Vandalen in dieser Zeit überhaupt nicht bekannt ist.⁹⁰ Bei der Ausscheidung dieser vier Gruppen reduziert sich der realistische Teil des Völkerkatalogs auf Thervingen (späteren Westgoten) und die Dreivölkergruppe (Greuthungen, Hunnen und Alanen) unter Alatheus und Safrax, die die wirklichen Sieger bei Adrianopel waren.

Diese Gruppe, die nach der Schlacht bei Adrianopel in Thrakien keine militärischen Erfolge erreichte, ging im Herbst 378 auf einen Eroberungs- und Beutefeldzug Richtung Westen bis zu den Julischen Alpen im heutigen zentralen und westlichen Slowenien. Wenn nicht später, könnten schon bei diesem Zug die folgenden Ortschaften zerstört oder zumindest beschädigt worden sein: *oppidum Stridon(ae)*, nur dem Namen nach bekanntem Ort irgendwo im Grenzgebiet (*con-*

Thracias, Macedoniam, Thessaliam Dardaniam, Daciam, Epiros, Dalmatiam, cunctasque Pannonias Gothus, Sarmata, Quadus, Alanus, Huni, Vandali, Marcomanni vastant, trahunt, rapiunt. Quot matronae, quot virgines Dei et ingenua nobiliaque corpora his beluis fuere ludibrio! Capti episcopi, interfecti presbyteri et diversorum officia clericorum, subversae ecclesiae, ad altaria Christi stabulati equi, martyrum effossae reliquiae: ubique luctus, ubique gemitus et plurima mortis imago'. Romanus orbis ruit et tamen cervix nostra erecta non flectitur.

⁸⁹ Hieronymus, *Chronica* a. 376. Hinsichtlich der Chronologie Jeanjean – Lançon, *Saint Jérôme*, S. 106–107. Nach Eunapius überquerten die Donau um 200.000 Leute (Eunapius, *Frg.* 42): Blockley, S. 60–62.

⁹⁰ Die Vandalen wurden bei den Ereignissen, die von Ammianus beschrieben sind (bis inklusive 378), nirgends erwähnt (vgl. Castritius, *Die Vandalen*, S. 44). Von einem angeblichen Einfall der Vandalen nach Gallien um 380, dessen Historizität äußerst fragwürdig ist, abgesehen, besitzen wir lediglich die pauschale Bemerkung des Hieronymus, wonach die Vandalen zu den Völkern gehört hätten, die in den zwanzig Jahren seit dem Auftauchen der Hunnen in Europa in die römische Donauländer eingedrungen wären.

finium) zwischen Pannonien, Dalmatien und Italien,⁹¹ *Mursa* (Osijek, damals in *Pannonia Secunda*), *Andautonia* (Ščitarjevo bei Zagreb, damals in *Savia*), *Neviodunum* (Drnovo bei Krško, ebenso in *Savia*). Zumindest einmal, allerdings vor 381, wurde auch *Poetovio* in *Noricum Mediterraneum* gefährdet, jedoch nicht zerstört. Diese Siedlungen sind (mit Ausnahme *Poetovios*) nach 400 in den literarischen Quellen nicht mehr belegt, ebenso zeigt sich ein Bruch bei den numismatischen Funden. Der Untergang von *Mursa* und die Gefährdung *Poetovios* befinden sich in den zeitgenössischen Berichten (*Gesta concili Aquileiensis* 381)⁹², Brief des Gegenkaisers Magnus Maximus in der *Collectio Avellana*, aus der Zeit um 386/387) im Zusammenhang mit dem Arianismus.⁹³

Auch bei dem Verzeichnis von neun balkanischen Provinzen, die von Barbaren geplündert oder sogar verwüstet wurden, ist Vorsicht geboten. Einige unter diesen Provinzen, wie zum Beispiel Dalmatien, waren nur im begrenzten Umfang betroffen, vor allem im kontinentalen Teil. Auch die norischen Provinzen im Ostalpenraum, ebenso im Rahmen der asillyrischen Diözese, wurden zumindest nur indirekt getroffen. Dass die Vorstellungen des Hieronymus hinsichtlich der Verhältnisse auf dem Balkan übertrieben sind, zeigt der Vergleich zwei seiner Texte, die bei der gleichen Sache verschiedene Erklärung bieten. Während er im Kommentar zu Sophonias (393/394) seine Heimat als ein völlig verwüstetes Land beschrieb, ohne Einwohner, bewachsen mit Wald und Gebüsch, wo nur Geschmeiß lebt,⁹⁴ schrieb er fünf Jahre später, dass er den Bruder Paulinianus in die Heimat schickte (398–401). Dieser sollte die noch verbliebenen Reste der Meiereien verkaufen, die offensichtlich von den barbarischen Verwüstungen verschont wurden und noch immer einen Marktwert hatten.⁹⁵

Die Vorstellungen des Hieronymus hinsichtlich der Situation im Balkan- und Donauraum könnte man mit den Berichten seines Zeitgenossen Ambrosius vergleichen, der als Bischof im kaiserlichen Mailand und mit großem Einfluss auf dem Kaiserhof, wahrscheinlich zu den Gegebenheiten gut informiert wurde. Im Kommentar zum Lukas-Evangelium (390) formulierte Ambrosius in einer sehr vereinfachten Form den Verlauf der sog. Völkerwanderung, gleichzeitig hat er das Problem der Massenflucht der Bevölkerung angeschnitten.⁹⁶ Hinsichtlich des

⁹¹ Zur Lage Stridons zuletzt Schlange Schöningen, *Hieronymus*, S. 30–34; kritische Bewertung der älteren Hypothesen: Bratož, *Eine Region im Wandel*, S. 199–238.

⁹² *Gesta concili Aquileiensis*, Epist. 2 (10), 9–10; *Sancti Ambrosii opera*, ed. Zelzer, CSEL 82/III, S. 322–323; Bratož, *Bischofssitze und Kirchenorganisation in Slowenien*, S. 173–196.

⁹³ *Avellana Collectio*, Epist. 39, 4 (CSEL 35,1, S. 89, a. 386/387).

⁹⁴ Hieronymus, *In Sophoniam* 1, 2, 3 (CCSL 76 A, 658): ...vastatis urbibus hominibusque interfectis, solitudinem et raritatem bestiarum quoque fieri et volatilium pisciumque testis Illyricum est, testis Thracia, testis in quo ortus sum solum, ubi praeter coelum et terram et crescentes vepres et condensa silvarum cuncta perierunt ...

⁹⁵ Hieronymus, Epist. 66 (*Ad Pammachium*), 14 (... compulsi sumus fratrem Paulinianum ad patriam mittere, ut semirutas villulas, quae barbarorum effugerunt manus, et parentum communium cineres venderet).

⁹⁶ Ambrosius, *In Lucam* 10, 10: Chuni in Halanos, Halani in Gothos, Gothi in Taifalos et Sarmatas insurrexerunt, nos quoque in Illyrico exules patriae Gothorum exilia fecerunt et nondum est finis.

„zwanzigjährigen Kriegen“ mit seinen Untaten schrieb Hieronymus, dass er keine Geschichte schreiben, sondern nur die damaligen als *calamitates* und *miseriae* bezeichneten Zustände beweinen wolle.

Aus dem gleichen Jahr wie die Beschreibung Hieronymus' stammt die poetische Darstellung der desolaten Verhältnisse in den Ländern „zwischen dem Schwarzen und Adriatischen Meer“ des Hofpoeten Claudius Claudianus. Neben den Elementen, die inhaltlich mit Hieronymus kongruent sind, befinden sich bei der Beschreibung der Katastrophe auch einige neue. Nach Claudianus reichten die Verwüstungen bis zum fruchtbaren Dalmatien; das Land sei völlig verwüstet, menschenleer, dort leben keine Haustiere, das Land ähnelte Libyen. Pannonien ist bleibend zerstört, ebenso die Städte Thrakiens und die Felder Mösiens; jedes Jahr wiederholen sich die Plünderungen ... Im Vergleich mit Hieronymus wurden bei Claudianus die Elemente einer totalen Katastrophe noch gesteigert.⁹⁷

(VII.) *Et per annos triginta fracto Danubii limite in mediis Romani imperii regionibus pugnabatur.*

Hieronymus hat im Brief aus den Jahren 408/409 (Epist. 123, 16), in dem er die dreißigjährige Kriegsführung mit den Goten apostrophierte – von 376/378 bis zur Invasion von verschiedenen barbarischen Gruppen in Gallien (406/407) – noch ein Problem angeschnitten, das er früher nur im Vorbeigehen erwähnte: die massenhafte Kriegsgefangenschaft und die immensen Mengen von Flüchtlingen. Die Goten haben bei den verschiedenen Raub- und Zerstörungszügen auf dem breiten Territorium zwischen dem Schwarzen Meer im Osten und dem Adriatischen Meer und Julischen Alpen im Westen und Nordwesten, die lange Zeit verloren waren (*non erant nostra, quae nostra sunt*), eine große Menge der Provinzialbevölkerung gefangengenommen, zahlreiche Menschen wichen diesem Schicksal mit der Flucht. Wegen der Länge der Kriegszustände, die eine Generation dauerte, waren laut Hieronymus mit Ausnahme der alten Leute alle in Kriegsgefangenschaft oder in Belagerungszustand geboren. Die meisten Leuten konnten nicht verstehen, was Freiheit bedeutet.⁹⁸ Auf die großen Dimensionen der Kriegsgefangenschaft und damit verbundenen Probleme machte auch sein Zeitgenosse Ambrosius aufmerksam.⁹⁹

⁹⁷ Claudianus, In Rufinum 2, 36–46: ... Geticis Europa catervis / ludibrio praedaeque datur frondentis ad usque / Dalmatiae fines: omnis quae mobile Ponti / aequor et Adriaticas tellus interiacet undas / squallet inops pecudum, nullis habitata colonis, / instar anhelantis Libyae (...) / nam plaga Pannoniae miserandaque moenia Thracum / arvaque Mysorum iam nulli flebile damnum, / sed cursus sollemnis erat campusque furori expositus (...).

⁹⁸ Epist. 123, 16: *Olim a mari Pontico usque ad Alpes Iulias, non erant nostra, quae nostra sunt. Et per annos triginta fracto Danubii limite in mediis Romani imperii regionibus pugnabatur... Praeter paucos senes, omnes in captiuitate et obsidione generati, non desiderabant, quam non nouerant, libertatem.*

⁹⁹ Ambrosius, *De officiis* II, XV, 70, S. 122: *Summa etiam liberalitas, captos redimere, eripere ex hostium manibus, subtrahere neci homines, et maxime feminas turpitudini, reddere parentibus liberos, parentes liberis, cives patriae restituere. Nota sunt haec nimis Illyrici vastitate et Thraciae: quanti ubique venales erant toto captivi orbe, quos si revoces, unius provinciae numerum explere non possint.* Zur Vorstellung über den dreißigjährigen Krieg vgl. Rebenich,

Mit dem Geschehen im Balkanraum nach der Schlacht bei Adrianopel und mit ihren Folgen vergleichbar war für Hieronymus der Übergang von verschiedenen barbarischen Gruppen über den Rhein bei Mainz und ihre Invasion in Gallien am 31. Dezember 406, der im Jahre 409 die Invasion in Spanien folgte.¹⁰⁰ In seinen Vorstellungen war damit der dreißig Jahre dauernde Krieg mit Barbaren abgeschlossen. Aufgrund der Augenzeugenmitteilungen (?) oder Berichten der gallischen Korrespondenten schreibt Hieronymus mit Entsetzen über die Katastrophen im Westen. Wie im Fall der Balkan- und Donauländer beginnt er mit dem großen geographischen Rahmen: die Katastrophe ereignete sich auf dem Territorium Galliens, zwischen Alpen und Pyrenäen, ebenso zwischen dem Rhein und der Atlantikküste. Es folgt ein Völkerkatalog von 10 Gruppen,¹⁰¹ danach ein annähernd so großer Katalog der zerstörten Städte (9) und Provinzen, von denen nur fünf explizit genannt wurden. Die Intensität der Zerstörungen war ähnlich wie im Balkanraum: *cuncta populata sunt ... ipsas [urbes] foris gladius, intus vastat fames*, bei der Invasion nach Spanien 409 sogar *pestilentiae malus*. Auch in diesem Fall ist der Völkerkatalog zu groß. Die gallischen Chroniken und anderen Quellen berichten nur über den Einfall von Vandalen, Alanen und Sueben.¹⁰² Bei den anderen Namen geht es entweder um kleine Gruppen, die sich den Vandalen als der stärksten Gruppe angeschlossen haben (Burgunden, Alemannen, sog. *hostes Pannonii*) oder Gruppen, die von Hieronymus zugeschlagen wurden, um den Katalog zu vergrößern.

(VIII.) *Naufragium* des Imperium Romanum

Eine Auswirkung der wiederholten Niederlagen in der drei Dezennien langen Kriegsführung, wie Hieronymus die Zustände im römischen Reich zwischen 376 bis 406 perzipierte (*temporum nostrorum ruinae, miseriae ...*) war seine generell pessimistische Gesinnung, die im Fall Roms 410 kulminierte (*Romani imperii truncatum caput*).¹⁰³ Die Schwermütigkeit bei Hieronymus – und in einer noch potenzierten Form schon ein Dezennium früher bei Ambrosius (†397) – spiegeln sich in ihren weltanschaulichen Überlegungen zum bevorstehenden baldigen Welt-

Christian Ascetism, 49–59; Meier – Patzold, *August 410; ein Kampf um Rom*, S. 31–39.

¹⁰⁰ Castritius, *Die Völkerlawine der Silvesternacht 405*, S. 31–42.

¹⁰¹ *Epistula* 123,15, 2–4: (... *innumerabiles et ferocissimae nationes uniuersas Gallias occuparunt, quicquid inter Alpes et Pyrenaeum est, quod oceano Rhenoque concluditur, Quadus, Uandalus, Sarmata, Halani, Gypedes, Heruli, Saxones, Burgundiones, Alamanni et – o lugenda res publica! – hostes Pannonii uastauerunt...*). Zu den *hostes Pannonii* Lotter, *Völkerverschiebungen* S. 161.

¹⁰² Prosper, *Chronica*, Nr. 1230 (a. 406): *Vandali et Alani Gallias traiecto Rheno ingressi* (...); Hydatius 42 (409): *Alani et Vandali et Sueui Hispanias ingressi*; Zosimus VI, 3, 1–3 (Invasion der Vandalen, Sueben und Alanen); Sozomenus, *Hist. Eccl.* 9, 12, 3 (SC 516): Vandalen, Sueben und Alanen); Prokopios, *Bellum Vandalicum* 1, 3, 1. Cassiodorus, *Chronicon*, Nr. 1177 (MGH AA 11, 154: wie Prosper); *Chronica Gallica* 452, 552 (MGH AA 9, 654) *Chronica Gallica* a. 511 (MGH AA 9, 655 (wie Hydatius 42); Fredegar, 2, 60 (Vandalen, Sueven und Alanen). Steinacher, *Die Vandalen*. S. 49–64; Steinacher, *Rom und die Barbaren*, S. 86.

¹⁰³ Zwierlein, *Der Fall Roms*, S. 45–80; Bratož, *Athaulf zwischen Pannonien und Rom*.

untergang wider. Pessimistische Anschauungen wurden verbreitet bei manchen seinen Zeitgenossen, die zur gesellschaftlichen und intellektuellen Elite gehörten.

Bei der Darstellung des katastrophalen Zustandes, in dem sich die römische Welt befand, verwendete Hieronymus die Metapher von Schiffbruch. Die ganze Welt, besonders aber das *Imperium Romanum*, ist vergleichbar mit einem sinkenden Schiff. Dabei hat er das Sprichwort *fracta nave de mercibus disputo* angeführt.¹⁰⁴ Im Brief an Rusticus aus Aquitanien aus dem Jahr 407 verwendete er für die Bezeichnung der Provinz, die mehrmals von den Barbaren überrannt wurde, die Metapher *provinciae tuae infinita naufragia*.

Auch bei anderen Autoren dieser Zeit befindet sich die gleiche Metapher. In *Historia Augusta*, (*vita Cari* 2), findet sich eine historische Reflexion zur römischen Geschichte. Der unbekannte Autor der Biografie verwendete für die Krisenzeit Roms nach der Invasion der Kelten (387 v. Chr.) die Metapher *res publica ... quasi quodam mersa naufragio*. In einem positiven Kontext befindet sich die Metapher bei Claudianus, mit dem Lob des Theodosius, der das *naufragium commune* verhinderte);¹⁰⁵ ebenso positive ist die Vorstellung von der Schifffahrt in der Themistius Rede zur Ehre Theodosius' (Januar 381): Wir segeln gleichsam auf einem Schiff, auf dem zwei Steuermänner die Leitung der Fahrt ... übernommen haben (sc. Theodosius und Gratianus).¹⁰⁶ Optimistisch ausgerichtet war auch der Panegyriker Pacatus, mit seinem Lob der Disziplin und der Ergebnisheit von barbarischen Föderaten der Dreivölkergruppe (Goten, Hunnen und Alanen) bei der Verteidigung Pannoniens und bei ihrer entscheidenden Teilnahme im Bürgerkrieg Theodosius' gegen Magnus Maximus im Jahre 388.¹⁰⁷

Ganz pessimistisch orientiert war in seinen Überlegungen Ambrosius, der sich schon im Vorgang des Weltuntergangs sah (*nos testes sumus, quos mundi finis invenit ... in occasu saeculi sumus*).¹⁰⁸ Solche Überlegungen des Ambrosius und seiner Gesinnungsgenossen wurden von Hieronymus und insbesondere Augustinus abgelehnt. Hieronymus präsentierte die eigene Geisteshaltung im *Epitaphium Nepotiani* Epist. 60, 16, 3: *Romanus orbis ruit et tamen cervix nostra erecta non flectitur*. In der Fortsetzung (60, 17, 1) nannte er die Ursachen für die desolaten Zustände: *Nostris peccatis barbari fortes sunt, nostris vitiis Romanus superatur exercitus*.

Hieronymus war, ähnlich wie seine Zeitgenossen Ambrosius, Rufinus, Augustinus, Johannes Chrysostomus, Libanius, Themistius und Ammianus ein engagierter Beobachter und Analytiker der Katastrophen seiner Zeit. Seine Schriften mit zeithistorischen Inhalten spiegeln seine Empathie, Sorgfältigkeit und sein Mitgefühl hinsichtlich der leidenden Mitmenschen wider. Als Zeithistoriker war

¹⁰⁴ Hieronymus, *Epistulae* 123, 15. Demandt, *Der Fall Roms*, S. 185.

¹⁰⁵ Claudianus, *Panegyricus de IV consulatu Honorii*, vv. 60–62: *Ni pater Ille tuus [= Theodosius] iam iam ruitura subisset / Pondera turbatamque ratem certa que levasset / Naufragium commune manu*). Später brauchten diese Metapher auch Sidonius, *Epist.* VIII, 2, 1: *... sub hac tempestate bellorum Latina tenuerunt ora portum, cum pertulerint arma naufragium*). Demandt, *Der Fall Roms*, 185.

¹⁰⁶ Themistius, *Oratio* 15, 15–16 (194a – 195 d).

¹⁰⁷ *Panegyrici Latini* II (XII), 32, 3–5.

¹⁰⁸ *In Lucam* 10, 10 (mit Bezug auf Mt. 24, 14).

er ausnehmend ausgebildet, bei Beurteilung der historischen Geschehen manchmal lapidar, gedrängt und zweideutig. Seine Kenntnisse zu den Gegebenheiten auf dem Balkan und im Westen des *Imperium Romanum*, die er anhand der Korrespondenz und der Berichterstattungen der Pilger sammelte, waren manchmal ungenau und einseitig.

Quellenverzeichnis

- Ambrosius: *Sancti Ambrosii opera*, Pars X, Tom. III. *Epistularum liber decimus. Epistulae extra collectionem. Gesta concili Aquileiensis*. Ed. Zelzer, Michaela. Epistula (Maur. 10), *Benedictus* 9–10 (CSEL 82/3), Wien 1982, S. 322–323.
- Ambrosius, *De officiis* (ed. Testard, M.), CCSL 15, Brepols Publishers, Turnhout, 2001; *Patrologia Latina* 16, Paris 1845, col. 121.
- Ammianus Marcellinus: *Res gestae: Römische Geschichte*, Bd. 1–4. Lateinisch und deutsch. Mit einem Kommentar versehen von Wolfgang Seyfahrt, Akademie Verlag 1978.
- Ausonius: with an English Translation by Hugh Evelyn White, vol. I–II. Harvard University Press, 1967.
- Avellana Collectio: *Epistulae imperatorum pontificum aliorumque inde ab a. CCCLXVII usque ad a. DLIII datae. Epist. 39: Epistula Maximi tyranni ad Valentinianum Augustum Iuniorum, contra Arrianos et manicheos*. Ed. Guenther, Otto CSEL 35/1, Wien 1895, S. 88–90.
- Cassiodorus Senator, *Chronica: Chronica ad annum 519*. In: *Chronica minora* II, Monumenta Germaniae historica, *Auctores antiquissimi* 11, München 1981, S. 109–161.
- Claudianus: Claudius Claudianus, *Carmina*, with an English Translation by Platnauer, Maurice, Harvard University Press, William Heinemann, vol. I–II, Cambridge, Massachusetts 1976.
- Collectio Avellana*: gl. /siehe *Avellana Collectio*.
- Consularia Constantinopolitana und verwandte Quellen*: Becker, Maria; Bleckmann, Bruno; Groß, Jonathan; Nickbakht, Mehran (hrsg.): *Consularia Constantinopolitana und verwandte Quellen*. Ferdinand Schöningh: Paderborn, 2016.
- CCSL: *Corpus Christianorum, Series Latina*, Brepols, Turnhout.
- CSEL: *Corpus Scriptorum ecclesiasticorum Latinorum*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Epitome de Caesaribus: Sexti Aurelii Victoris liber de Caesaribus Epitome de Caesaribus*. Recensuit Fr. Pichlmayr, BSB.B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, Deutsche Akademie der Wissenschaften, Leipzig 1970.
- Eunapius, *Historiarum fragmenta*. In: Blockley, R.C., *The fragmentary Classicising Historians of Later Roman Empire, Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*. ARCA; Classical and medieval Texts, Papers and Monographs 10, Published by Francis Cairns. The University. L69 3BX Liverpool 1983, str. 59–69.
- Fredegar: *Quellen zur Geschichte des 7. und 8. Jahrhunderts: Chronicarum quae dicuntur Fredegarii libri quattuor*. Unter Leitung von Herwig Wolfram neu übertragen von Andreas Kusternig, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982.
- Germani aetatis migrationis gentium. Die Germanen in der Völkerwanderung. Excerpta e fontibus antiquis qui supersunt de Germanis a medio saeculo tertio usque ad annum CCCC III*. P. Chr. Zweiter Teil. Herausgegeben von Hans-Werner Goetz, Steffen Patzold und Karl-Wilhelm Welwei, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2007, str. 26–144.
- Gesta concili Aquileiensis: Gesta concili Aquileiensis. Epistula 2, 10* (CSEL 82/III).
- Gregorius episcopus Turonensis, *Historiarum libri decem: Zehn Bücher Geschichten*. Hrsg. Rudolf Buchner, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1974.

- Hieronymus, *Chronicon* In: Eusebius Werke 7. *Die Chronik des Hieronymus*, Hrsg. Helm, Rudolf, Griechische christliche Schriftsteller, Akademie Verlag, Berlin 1984.
- Iohannes Chrysostomos: Jean, Chrysostome, *A une jeune veuve sur le mariage unique*. Introduction, translation et notes par Bernard Grillet, Sources Chrétiennes 138, Paris 1968 (*ad viduam iuniorem*).
- Iordanes, *Romana*: MGH AA 5 ed. Mommsen, Theodor, München 1982, str. 1–52.
- Iordanes, *Getica* (ed. Mommsen, Theodor), MGH AA 5, München 1982, str. 53–138.
- Libanius: Libanius II. *Selected Works* II. With an English translation Introduction and notes by Norman, A.F. *Selected orations*, Harvard University Press 1977.
- MGH AA: Monumenta Germaniae Historica, *Auctores Antiquissimi*, München.
- Martyrologium Hieronymianum: Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum*, ad recensionem Henri Quentin ed. Delehaye, Hippolyte. Acta sanctorum Novembris II/2, Bruxellis 1931.
- Panegyrici Latini: Panegyricus Latini Pacati Drepani dictus Theodosio. In: *Panegyrici Latini*, Band II. *Von Konstantin bis Theodosius*. Eingeleitet, übersetzt und kommentiert von Müller – Rettig, Brigitte, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2014.
- Orosius: *Historiae adversus Paganus – Le storie contro i pagani*. A cura di Adolf Lippold, vol. II, Fondazione Lorenzo Valla 2001.
- Rufinus von Aquileia: Tyrannii Rufini *Scripta varia*. Curavit Manlius Simonetti. *Corpus scriptorum ecclesiae Aquileiensis* V/2, Aquileia 2000: *Historiae ecclesiasticae libri duo*. Città Nuova Editrice (Roma) – Fondazione Società per la conservazione della Basilica di Aquileia, Roma – Aquileia 2000: S. 177–315.
- Phylostorgius: Bleckmann, Bruno; Stein, Markus: *Philostorgios Kirchengeschichte*, Band 1. Einleitung, Text und Übersetzung, Ferdinand Schöningh: Paderborn, 2015. Band 2. Bleckmann, Bruno; Stein, Markus: *Philostorgios Kirchengeschichte*, Band 3. *Kommentar*. Ferdinand Schöningh. Paderborn, 2015.
- Prosper Tiro: *Chronik. Laterculus regum Vandalorum et Alanorum* (hrsg. M. Becker, Maria; Kötter Jan Markus), Ferdinand Schöningh, Paderborn 2016.
- Scriptores Historiae Augustae: The Scriptores Historiae Augustae*, with an English Translation by David Magie, vol. III, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1961.
- SC: Sources Chrétiennes, *Les Éditions du Cerf*, Paris.
- Sidonius: *Poems and Letters*. With an English Translation, Introduction and Notes W. B. Anderson, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, vol. II, 1963.
- Socrates Scholasticus: *Histoire ecclésiastique*, (texte grec Hansen, G.C; traduction Périchon P; Maraval Pierre, *Sources Chrétienne* 505, Les éditions du Cerf, Paris 2004–2007.
- Sozomenus: Sozomenus, Hist. eccl. VI, 40, 3 (SC 495, S. 470–471).
- Themistius: Themistios, *Staatsreden*. Übersetzung, Einführung und Erläuterung von Leppin, Hartmut und Portmann, Werner. Bibliothek der griechischen Literatur 46, Anton Hiersemann Stuttgart 1998.
- Vegetius: Publius Flavius Vegetius Renatus, *Epitoma rei militaris – Abriß des Militärwesens*. Lateinisch und deutsch mit Einleitung, Erläuterungen und Indices von Friedhelm von Müller, Franz Steiner Verlag Stuttgart 1997.
- Zosimus: Zosimos, *Neue Geschichte*. Übersetzt und eingeleitet von Otto Veh. Durchgesehen und erläutert von Stefan Rebenich, Anton Hiersemann Stuttgart 1990; Zosime, *Histoire nouvelle*, livre IV. Texte établi et traduit par Paschoud, François, Société d'Édition Les belles lettres, Paris 1979.

Literaturverzeichnis

- Barbero, Alessandro: *9 agosto 378 il giorno dei barbari*, Laterza Roma – Bari 2010.
- Bratož, Rajko: *Athaulf zwischen Pannonien und Rom*, In: Romania Gothica II. *The Frontier World. Romans, Barbarians and Military Culture*, (ed. Vida, Tivadar) Eötvös Lorand University, Institute for Archaeological Sciences, Martin Opitz Kiadó, Budapest 2015, str. 15–49.
- Bratož, Rajko, *Eine Region im Wandel – Der West- und Mittelbalkanrum in spätantiken und mittelalterlichen Chroniken. Jenseits der Grenzen. Beiträge zur spätantiken und frühmittelalterlichen Geschichtsschreibung* (hrsg. Goltz, Andreas – Leppin, Hartmut, Heinrich – Schlange-Schöningen, Heinrich, *Millenium Studien* 25, Berlin – New York 2009, S. 199–238.
- Bratož, Rajko, *Bischofssitze und Kirchenorganisation in Slowenien*. Neue Ergebnisse zum frühen Kirchenbau im Alpenraum. Akten des Internationalen Kolloquiums, Klagenfurt 6./7. Dezember 2013. Herausgegeben von Karl Strobel und Heimo Dolenz, *Römisches Österreich* 39, 2016, S. 173–196.
- Brennecke, Hanns Christof: *Studien zur Geschichte der Homöer. Der Osten bis zum Ende der homöischen Reichskirche*, Beiträge zur historischen Theologie 73. Paul Siebeck, Tübingen 1988.
- Brodka, Dariusz: *Einige Bemerkungen zum Verlauf der Schlacht bei Adrianopel (9. August 378)*, *Millenium*. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 6, 2009, str. 265–279.
- Burns, Thomas S.: *The Battle of Adrianople. A Reconsideration*, *Historia* 22, 1973, str. 336–345.
- Caspar, Helmut: *Die Vandalen. Etappen einer Spurensuche*, Kohlhammer, Stuttgart 2007.
- Caspar, Helmut: *Die Völkerlawine der Silvesternacht 405 oder 406 und die Gründung des Wormser Burgunderreichs*. In: *Die Burgunder. Ethnogenese eines Volkes* (Hrsg. Gallé, Volker), Worms 2008, str. 31–42.
- Cedilnik, Alenka: *Der römisch-gotische Friedensschluss im Jahre 382, Byzantinoslavica. Revue internationale des études byzantines*, *Euroslavica*, 69, 2011, Prague, str. 13–69.
- Clauss, Manfred (hrsg.): *Die römischen Kaiser*, C. H. Beck, München 1997, str. 348–353.
- Demandt, Alexander: *Der Fall Roms. Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*. Erweiterte und aktualisierte Neuauflage. München: Verlag C. H. Beck, München 2014.
- Demandt, Alexander: *Römische Entscheidungsschlachten. Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit*. *Situla* 34, ur./hrsg. Bratož, Rajko. Ljubljana, Dissertationes Musei Nationalis Labacensis. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani, Narodni muzej 1996, str. 31–44.
- Fürst, Alfons: *Hieronymus. Askese und Wissenschaft in der Spätantike*. Verlag Herder: Freiburg im Breisgau, 2003.
- Godding, Robert: *Cromazio, Aquileia ed il Martirologio geronimiano*. In: *Chromatius of Aquileia and his age. Instrumenta patristica et mediaevalia* vol. 57, (Beatrice, Pier Franco (ed.); Peršič, Alessio (edd.)), Brepols publishers, Turnhout, 2011, str. 505–516.
- Hagendahl, Harald: *Latin fathers and the classics. A study on the apologists, Jerome and other Christian writers*. *Acta Universitatis Gothoburgensis*, vol. 64. Göteborg, 1958.
- Heather, Peter J.: *Goths and Romans 332–489*. Oxford historical Monographs, Oxford 1991.
- Hoffmann, Dietrich: *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, Epigrafische Studien 7/1–2, Rheinland-Verlag, Düsseldorf, 1969–1970.
- Janniard, Sylvain: *Les trahisons de soldats 'barbares' dans l'Occident des IVe et Ve siècles apr. J.–C. Trahison et traites dans l'antiquité* (ed. Bottineau, Anne; Jean-Christophe Couvenhes, Vigourt, Annie). Centre Tourangeau d'Histoire et d'étude des Sources. Actes du colloque internationale de l'Université Paris IV– Sorbonne, Librairie Les Liesères, Paris 2013, S. 269–290.

- Jeanjean, Benoît; Lançon, Bertrand: *Saint Jérôme. Chronique. Continuation de la Chronique d'Eusebe années 326–378. Suivi de quatre études sur les Chroniques et chronographies dans l'Antiquité tardive (IV–VI siècles)*. Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2004.
- Just, Patricia: *Imperator et episcopus: zum Verhältnis von Staatsgewalt und christlicher Kirche zwischen dem 1. Konzil von Nicaea (325) und dem 1. Konzil von Konstantinopel (381)*, Potsdamer Altertumswissenschaftliche Beiträge, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 2003.
- Kulikowski, Michael, *Rome's Gothic Wars, from the third Century to Alaric*, Cambridge University Press 2007.
- Le Bohec, Yann: *L'Armée romaine sous le Bas-Empire*, Picard. Paris 2006.
- Lenski, Noel: *Initium mali Romano imperio: Contemporary Reactions to the Battle of Adrianople. Transactions of the American Philological Association* vol. 127. The John Hopkins University Press, 1997, str. 129–168.
- Leppin, Hartmut: *Theodosius der Große. Auf dem Weg zum christlichen Imperium*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2003.
- Lotter, Friedrich, (unter Mitarbeit von Bratož, Rajko und Castritius, Helmut), *Völkerverschiebungen im Ostalpen-Mitteldonaue-Raum zwischen Antike und Mittelalter (375–600)*, Walter de Gruyter, Berlin, New York 2003.
- Malcolm Errington, R.: *Valens*. Clauss, Manfred (hrsg.), *Die römischen Kaiser*. C. H. Beck, München 1997, str. 348–353.
- Maraval, Pierre: *Théodose le Grand (379–395)*, Fayard, Paris 2009.
- Mathisen, Ralph Whitney: *The Use and Misuse of Jerome in Gaul during Late Antiquity. Jerome of Stridon. His Life, Writings and Legacy* (edd.) Cain, Andrew – Lössl, Joseph, Routledge Farnham 2009.
- Meier, Mischa: *Geschichte der Völkerwanderung. Europa, Asien und Afrika vom 3. bis zum 8. Jahrhundert n. Chr.*, C.H. Beck, München 2019.
- Meier, Mischa – Patzold, Steffen: *August 410 – ein Kampf um Rom*, Stuttgart 2010.
- Mithoff, Fritz; Schreiner, Peter; Schmitt, Jens: *Handbuch zur Geschichte Südosteuropas*, Band 1: *Herrschaft und Politik in Südosteuropa von der römischen Antike bis 1300*. Walter de Gruyter GmbH, Berlin – Boston 2019.
- Murphy, Francis Xavier: *St. Jerome as an Historian. A monument to saint Jerome. Essays on some aspects of his life, works and influence* (ed.) Francis Xavier Murphy), Sheed & Ward: New York, 1952, str. 113–141.
- Palanque, Jean-Remy: *St. Jerome and the Barbarians*. In: *A monument to saint Jerome. Essays on some aspects of his life, works and influence* (ed. F.X. Murphy), Sheed & Ward. New York, 1952, str. 173–199.
- PLRE I: *The Prosopography of the Later Roman Empire. I. 260–395*. Jones, Arnold Hugh Martin; Martindale, John Robert; Morris, John; Cambridge University Press, Cambridge 1971.
- Rebenich, Stefan: *Hieronymus und sein Kreis. Prosopographische und sozialgeschichtliche Untersuchungen*. Franz Steiner Verlag: Stuttgart, 1992.
- Rebenich, Stefan. *Jerome*. London. New York: Routledge, 2002.
- Rebenich, Stefan: *Christian Ascetism and Barbarian Incurion. The Making of a Christian Catastrophe. Journal of Late Antiquity*, vol. 2, 2009, str. 49–59.
- Schlange-Schöningen, Heinrich: *Hieronymus. Eine historische Biografie*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt, 2018.
- Schlumberger, Jörg: *Die Epitome de Caesaribus. Untersuchungen zur heidnischen Historiographie des 4. Jahrhunderts*. Vestigia 18. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung: München, 1974.
- Scourfield, David, J. H.: *Consoling Heliodorus. A Commentary on Jerome, Letter 60*. Clarendon

- Press, Oxford, 1993.
- Springer, Matthias: *Novi odgovori in stara vprašanja o bitki pri Adrianoplu*, Zgodovinski časopis 48, 1994, str. 433–442 (= Neue Antworten und alte Fragen um die Schlacht von Adrianopel).
- Steinacher, Roland: *Die Vandalen. Aufstieg und Fall eines Barbarenreichs*, Klett-Cotta, Stuttgart 2016.
- Steinacher, Roland: *Rom und die Barbaren. Völker im Alpen- und Donaauraum (300–600)*, Kohlhammer. GmbH. Stuttgart 2017.
- Thélamon, Françoise: *Paiens et Chrétiens au IVe siècle. L'apport de l'«Histoire ecclésiastique» de Rufin d'Aquilée*, Études Augustiniennes, rue de l'Abbaye, Paris 1981.
- Wanke, Ulrich: *Die Gotenkriege des Valens. Studien zu Topographie und Chronologie im unteren Donaauraum von 366 bis 378 n. Chr.* Peter Lang. Frankfurt am Main, 1988.
- Wiebe, Franz Josef: *Kaiser Valens und die heidnische Opposition*, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Antiquitas, Reihe 1, Abhandlungen, Bonn 1995.
- Wintjes, Jorit: *Das Leben des Libanius*, Historische Studien der Universität Würzburg. Verlag Marie Leidorf GmbH Rahden/Westf., 2005.
- Woods, David: *The Saracens Defenders of Constantinople. Greek, Roman and Byzantine Studies*, Duke University Press, Durham, North Carolina 37, 1996, str. 259–279.
- Zwierlein, Otto: *Der Fall Roms im Spiegel der Kirchenväter*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 32, 1978, str. 45–80.

SUMMARY

Jerome as a Historian of His Period: His Outlook on Crisis Phenomena and on the Decline of the Roman Empire

Rajko Bratož

Covering the period between 326 (the twentieth anniversary of Constantine's rule) and 378 (the Battle of Adrianople), at the age of about 30, Jerome wrote the *Chronicle*, his only historical work in the narrow sense of the word, in Constantinople two years after the fateful battle. In this period he forged plans for his subsequent historiographic works. Having settled down in Bethlehem (386/387), he announced that he would write a history of Christianity from the Apostolic Age to Christianity's victory and the accession of Christian emperors. Additionally, he would write a comprehensive history of the period of the emperors Gratianus and Theodosius (367–395). Neither of these plans materialized. He justified the abandonment of the former plan with the situation in the eastern Balkans during the Roman-Gothic war (376–382). Judging from his *Chronicle* and many historical writings in various texts, particularly epistles, Jerome was very well versed in classical Greek and Roman historiography and modelled himself particularly after Thucydides and Sallust. The last text, which refers to the year 378, stands out due to its significance among a large number of lemmas dealing with military history in the *Chronicle*. The lapidary text (consisting of a mere 48 words) depicts the unusual course and the catastrophic outcome of the Battle of Adrianople (the destruction of two-thirds of the emperor's army, the emperor's disappearance), which was followed by catastrophic consequences: the enemy's incursion into the Diocese of Thrace and the Diocese of Illyricum and the loss of 25 provinces. His contemporaries, e.g. Ammianus Marcellinus, who provided the most detailed depiction of

the battle, compared the Roman army's disaster with the Battle of Cannae. Jerome's description of the catastrophic defeat (*lacrimabile bellum*) was used also by subsequent Latin historians: the anonymous author of *Epitome de Caesaribus* from the late 4th century, Orosius in the early 5th century, Prosper of Aquitaine (as a continuator of Jerome's *Chronicle*) in the mid-5th century, Cassiodorus in the early 6th century, and Jordanes in the mid-6th century. A similar assessment of the battle and its consequences was made by contemporaneous and subsequent Greek and Latin Christian and pagan authors: the former include church historians Philostorgius, Socrates of Constantinople, Sozomen, as well as Theodoret and the latter particularly Themistius, Libanius, and Zosimus (around the year 500). The entire course of the battle cannot be reconstructed on the basis of the available sources, only specific episodes. This holds true for other great conflicts in the 4th century as well, the most important in terms of significance and dimensions being the Battle of Mursa Major (351) and the Battle of the Frigidus (394), but with a crucial difference, namely these two battles were civil wars. The most convincing attempt at a reconstruction the Battle of the Adrianople was produced in 2009 by Dariusz Brodka, a Polish historian and classical philologist.

Both Jerome, who wrote his *Chronicle* in Constantinople soon after the battle, and his later opponent Rufinus, who penned his *Church History* a quarter of a century later in Aquileia, regarded this defeat as the beginning of the end of the Roman Empire. Rufinus was clearer in this regard: he saw this battle – “then and thenceforth” – as the beginning of the fall of the Roman Empire (*Quae pugna initium mali Romano Imperio tunc et deinceps fuit*). Later, Jerome included in the context of two important and comprehensive epistles (in the years 396 and 408/409) historical contemplations that address the defeat of the Roman army in Adrianople and analyze its consequences. He produced some sort of a chronology of the Roman warfare with the barbarians, which is based on the Battle of Adrianople as both the starting point and the central event. In his letter from the year 396 (*Epist.* 60, 15–16), which he addressed to his friend and bishop Heliodorus of Altino, he provided a vivid depiction of day-to-day violence and atrocities perpetrated by barbarians, particularly against consecrated virgins (*virgines consecratae*), priests, bishops, and monks. All this took place in a large area that extends from the Black Sea to the Julian Alps. He thus extended the duration of the Gothic war – which took place between 376 and the autumn of 382 – to a two-decade long period (376–396). He included a list of seven barbarian peoples that had ravaged throughout the Balkans in his depiction of the *uninterrupted twenty-year long war* and mentioned seven pillaged provinces in the Diocese of Thrace and the Diocese of Illyricum.

Another such example is Jerome's letter from the years 408–409 (*Epist.* 123, 15, 2–4) that refers to the incursion of a large group of barbarian peoples into Gaul (406/407) and, subsequently, into Spain, whereby as many as four peoples are identical with peoples that ravaged the Balkans. His letter provides an exaggerated list of nine peoples that took part both in this destructive war and in the Balkans; this list is complemented by a record of five ravaged provinces and eight ransacked cities. As indicated in the *Chronicle*, Jerome dated the beginning of the war with barbarians to the year 376, when Goths, who were joined by other barbarian groups, crossed the Danube in large numbers and entered into the Thracian and Illyrian diocese with Emperor Valens' permission. On the basis of this event Jerome formed his notion of a *thirty-year war* that took place from the period when barbarians crossed the (Lower) Danube (in the spring of 376) to the crossing of the Rhine near Mainz on New Year's Eve (406/407) and the incursion into Gaul. He summed up his notion in an ambiguous sentence: *Olim a mari Pontico usque ad Alpes Iulias non erant nostra, quae nostra sunt, et per annos triginta fracto Danubii limite in mediis Romani imperii regionibus pugnabatur*. [Our territory that extends from the Black Sea to the Julian Alps has not been ours for a long time; military conflicts have been taking place in the central parts of the Roman Empire since the Danube Limes was ruined three decades ago.]

A series of defeats and miseries (*temporum ruinae, miseriae*) triggered deep pessimism in Jerome and in his contemporaries and culminated with the Gothic conquest of Rome in 410. Ambrose (d. 397), who contemplated the end of the world (*mundi finis*), had been particularly prone to pessimism among Christian intellectuals before that. Despite his pessimistic disposition, Jerome expressed an unflinching aversion to the difficulties of the period and, at the same time, pointed to the reason behind the catastrophic situation: the Romans' sinful life. In his contempla-

tions he compared the Roman Empire with a sinking ship. In contrast with these ideas, specific authors saw a way out from the crisis. Using the same metaphor as Jerome, Themistius wrote as early as in 381 that the ship was steered by two reliable steersmen, namely Emperor Theodosius and Emperor Gratianus). The poet Claudian praised Theodosius for preventing the empire from sinking with his energetic presence (*naufragium commune*). In his panegyric, Pacatus, a writer of speeches of praise from Gaul, praised the loyalty, discipline and selflessness of the barbarian *foederati*, the former destroyers of the Roman Empire in the period of Theodosius that were now, thanks to the emperor's prudent rule, its saviours.

<https://www.doi.org/10.56420/Zgodovinskicasopis.2022.3-4.02>

Maurizio Levak

Kasnoantičke ostave novca u Istri kao odraz sigurnosnih prilika na prostoru između Panonije i Padske nizine*

Levak, Maurizio, doc. dr. sc., Odsjek za povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, HR-52100 Pula, I. Matetića Ronjgova 1, maurizio.levak@unipu.hr, <https://orcid.org/0000-0003-1264-288X>

Kasnoantičke ostave novca u Istri kao odraz sigurnosnih prilika na prostoru između Panonije i Padske nizine

U nastojanju za razumijevanjem kasnoantičkih prilika na sjevernojadranskom području analizirali smo dosad pronađene ostave novca na ozemlju antičke Istre. Riječ je o šest ostava, od kojih se za jednu ne zna točno mjesto nalaza, nastalih od III. do V. stoljeća u sjevernoj i središnjoj Istri. Znatno se razlikuju po obimu – od skromnih ostava do onih koje sadrže na tisuće kovanica – kao i po značajkama same mikrolokacije na kojoj su pronađene. Nastanak novčanih pohrana načelno je znak pogoršanih javnosigurnosnih prilika, kada stanovništvo sklanja dragocjenosti u strahu za svoju imovinu. Stoga smo pokušali ustanovljeno vrijeme nastanka svake pojedine ostave dovesti u vezu s istodobnim političkim događanjima za koje znamo iz pisanih izvora.

Glavne riječi: Istra, kasna antika, novčane ostave, rimski građanski ratovi, Julijskoalpski zapori

Levak, Maurizio, PhD, Assistant Professor, Juraj Dobrila University of Pula, Faculty of Humanities, Department of History, HR-52100 Pula, I. Matetića Ronjgova 1, maurizio.levak@unipu.hr, <https://orcid.org/0000-0003-1264-288X>

Coin Hoards from Late Antiquity in Istria as a Reflection of the Security Situation in the Area between Pannonia and the Po Valley

In order to better assess the situation in the Northern Adriatic of late antiquity, I analyze the coin hoards discovered thus far in the territory of ancient Istria. There are six extant coin hoards in total originating from northern and central Istria which are dated to the period between the 3rd and 5th century AD. For one of these hoards the precise location of the find cannot be determined. They differ considerably with regards to the amount of coins found on site – ranging from humble finds to hoards containing thousands of coins – and the characteristics of the micro-locations of their respective discoveries. In principle, the existence of stored coin hoards is an indicator of a deterioration of public security, as the inhabitants, fearing for their belongings, hide their valuables. With that in mind, I seek to link the date of the coin hoards' creation to the contemporary political events recorded in written sources.

Keywords: Istria, late antiquity, coin hoards, Roman civil wars, barrier walls in the Julian Alps.

* Tekst je nastao radom na projektu *ReCogniSeMe – Rituali, ceremonije i simboli hrvatskog srednjovjekovlja u europskom kontekstu (800. – 1600.)* Hrvatske zaklade za znanost (šifra: IP-2020-02-3702; voditelj dr. sc. Robert Kurelić).

U arheološkom su smislu ostave termin kojim se označavaju nalazi „većega broja istovrsnih ili različitih predmeta zajedno odloženih, pohranjenih i zakopanih u zemlji, najčešće iz sigurnosnih razloga za ratnih ili drugih opasnosti, te s namjerom da se poslije ponovno iskopaju“.¹ Podrazumijeva se da se radi o predmetima određene materijalne vrijednosti, iako može biti riječ i o predmetima duhovne vrijednosti za pojedinca ili zajednicu. Za razliku od prapovijesnih, ostave iz povijesnih razdoblja najčešće sadrže veće ili manje količine novca, kao i druge predmete izrađene od skupocjenih metala. I dok je sadržaj ostava uglavnom prepoznatljiv, često se nailazi na problem pri pokušaju ustanovljivanja vremena njihova nastanka, a još je teže ustanoviti razloge pohranjivanja dragocjenosti.² U slučaju ostava novca datiranje, makar vremena *post quem*, većinom ne predstavlja osobit problem,³ a razlozi se njihova nastanka pokušavaju pronaći u povijesnim izvorima, tragajući u njima za podacima o događanjima koja su u doba ustanovljeno za nastanak ostave mogla uzrokovati uvjete koji su nagnali pohranitelja da se na to odluči, pri čemu ne treba zanemariti ni mogućnost da razlozi pohranjivanja nisu bili uzrokovani vanjskim činiteljima, nego duhovnim poticajima (votivne ostave)⁴.

Ipak, u najvećem broju slučajeva smatra se da su okolnosti koje su navele pojedinca ili zajednicu da svoje dragocjenosti, bile one materijalne ili duhovne, pohrani u zemlju (najčešće u keramičkoj posudi) na mjesto za koje zna najmanji mogući broj osoba morale biti neuobičajene. Drugim riječima, pohranitelj se morao osjetiti stvarno ugroženim. Potrebno je napomenuti da je riječ o subjektivnom osjećaju pojedinca, ali svakako i zajednice jer na nj prije svega utječe javno mnijenje, odnosno mišljenje rašireno u zajednici u kojoj živi i kojoj pripada. Taj osjećaj ne mora nužno biti realan, on je često pod utjecajem glasina iz drugih područja u kojima se događa stvarna ugroza pa se onda širi i na ozemlje koje (još)

¹ „Po obilježju i namjeni ostave mogu biti osobne (oruđe, oružje, nakit, dragocjeno posuđe), ostave putujućih trgovaca ili ljevača (radioničke ostave) te votivne ostave. Pojavljuju se već u starije kameno doba (ostave kamenih jezgara i dovršenih i nedovršenih odbojaka), mlađe kameno doba (ostave kamenih sjekira i sječiva, opsidijanskih noževa), ali najviše ih ima iz bakrenoga doba (ostave bakrenih sjekira i kalupa za njihovo lijevanje) te osobito iz kasnoga brončanoga i željeznoga doba.“ *Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=45752> (pristupljeno 21. VIII. 2020.).

² Vinski – Vinski Gasparini, *Prolegomena k statistici*, str. 57-109.

³ Kos, *Interpretacija novčanih najdb*, str. 110-112.

⁴ Upitno je i mogu li se takvi skupni nalazi nazivati ostavama: „Med novčne zakladne najdbe pogosto metodološko napačno uvrščajo tudi razne skupinske najdbe novcev, kot so na primer najdbe novcev, ki so jih ljudje nekoč kot daritve puščali v raznih svetiščih.“ Isto, str. 107.

nije izravno ugroženo. U najvećoj su mjeri u kasnoj antici te glasine bez dvojbe širile izbjeglice koje su stizale u sigurnije pokrajine i svjedočile o nevoljama koje su ih zadesile u dotadašnjoj postojbini. Isto tako, bez obzira na postojanje (ili ne) izbjeglica iz drugih pokrajina, stanovništvo određenoga područja ima razloga osjećati se potencijalno ugroženim ako se u neposrednom susjedstvu, osobito ako se zbiva unutar iste upravno-političke cjeline, događa neposredna ugroza života i/ili imovine civilnoga stanovništva.

Na području antičke Istre (Histrije) pronađeno je nekoliko ostava novca koje potječu iz kasnoantičkoga razdoblja. One bi nam kao primaran povijesni izvor trebale svjedočiti o vremenu u kojem su nastale, a o kojem imamo izuzetno malo pisanih povijesnih izvora, zbog čega je njihova važnost još veća. S obzirom na postavljeno istraživačko pitanje, u radu se ne ćemo podrobnije baviti samim sadržajem ostava (vrstama kovanica, emisijama, mjestom kovanja), s izuzetkom njihove datacije, nego prvenstveno mjestima i okolnostima njihova nalaza.

Najveća je ostava novca pronađena u Čenturu na Koparštini. Zapravo je riječ o čak pet nalaza, označenih slovima od A do E, od kojih se prva tri čuvaju u ljubljanskom Narodnom muzeju, četvrti (Čentur D) u Arheološkom muzeju Istre u Puli, dok se petome (Čentur E) izgubio trag.

Najstariji je (s obzirom na vrijeme kada je pronađen) nalaz Čentur D. Od prvotnih je 3378 primjeraka, pronađenih 1935.,⁵ u zbirci sačuvano – nakon što je poslije Drugoga svjetskog rata odnesena u Italiju i „prošla“ kroz nekoliko talijanskih muzeja pa ju restitucijsko povjerenstvo vratilo u Pulu – 2195 kovanica, dakle oko dvije trećine.⁶ Riječ je o novcu kovanom u razdoblju od vladavine Dioklecijana (284. – 305.) do vladavine Konstantina I. (306. – 337.), većinom iz akvilejske kovnice. Pohrana se, prema Robertu Matijašiću, dogodila između 307. i 312., a najvjerojatnije prema kraju 310.⁷ Kako je Giovanni Brusin kao mjesto nalaza naveo Marezige (veće mjesto kraj Čentura), nalaz je tek naknadno povezan s Čenturom i dokazano da je sadržaj ostave vrlo sličan ostavama Čentur A i Čentur B te da potječe s istoga lokaliteta,⁸ zbog čega ga je Matijašić nazvao Čenturom D.⁹ Nisu poznate okolnosti nalaza jer je Brusin objavio samo kratku vijest.¹⁰

⁵ Brusin, Maresgo, str. 287.

⁶ Jeločnik, Čenturska zakladna najdba, str. 16; Matijašić, Il ripostiglio, str. 35-36. Jeločnik govori o 2150 primjeraka, a Matijašić im je pribrojio još 45, prepoznavši ih kao dio zbirke.

⁷ Matijašić, Il ripostiglio, str. 49.

⁸ Jeločnik, Čenturska zakladna najdba, str. 16. Riječ je o mikrolokalitetu Male njive kraj Maloga Čentura, osam kilometara jugoistočno od Kopra.

⁹ „Riassumendo i risultati dell'analisi del ripostiglio di *folles* della tetrarchia, che si custodisce nel Museo archeologico dell'Istria di Pola, denominato Centora D secondo la tipologia adottata dallo Jeločnik nello studio sugli altri depositi rinvenuti nella stessa località, appare chiaro che il materiale è identico a quello dei ripostigli A e B.“ Matijašić, Il ripostiglio, str. 51. S Jeločnikom i Matijašićem se ne slaže Štajer, Zakladna najdba, str. 16 („Sestava najdbe Čentur D je identična najdbi Čentur C in zato tudi ne spada v del iste najdbe kot Čentur A in B.“), ali ne ulazi u podrobnija objašnjenja.

¹⁰ „MARESEGO. – Ripostiglio di bronzi imperiali. – Si tratta di un complesso di 3378 medi bronzi di egregia conservazione che vanno da Diocleziano a Massenzio. È il primo ripostiglio del genere scoperto nell'Istria settentrionale ed il suo interesse regionale è dato principalmente

Ostava Čentur C pronađena je 1938., ali je u muzej dospjela tek 1962. otkupom od vlasnice zemljišta, koja je bila i nalaznik pohrane. Radi se tek o dijelu ostave jer je vlasnica u međuvremenu na razne načine otuđila oko polovice nalaza. Otkupljeni dio sadrži 2276 kovanica pa se pretpostavlja da je ostava sadržavala najmanje 4000 komada. S obzirom na vrijeme kovanja najmlađih kovanica, Aleksander Jeločnik i Peter Kos datirali su njezino pohranjivanje u sredinu 309. godine.¹¹

Ostava Čentur A pronađena je 1944., a Čentur B 1962., no ni one nisu sačuvane u cijelosti. Od prve je sačuvano 5032, od druge 2042 komada novca; pretpostavlja se da je prva sadržavala preko 12 000, a druga preko 6000 primjeraka. Čentur A je „razrijedio“ sam nalaznik, koji je dio nalaza zadržao pa ga djelomično prodao kolekcionarima, a djelomično rastalio. Čentur B je nalaz lovaca na blago koji je djelomično zaplijenjen i pohranjen u ljubljanskom Narodnom muzeju, a veći dio je završio na ilegalnom tržištu. Za Čentur A su poznate okolnosti nalaza prema iskazu nalaznika: novac je pri oranju pronađen u kružnoj posudi načinjenoj od uspravno postavljenih crjepova i pokrivenoj kamenom pločom.¹² S obzirom na sadržaj ostave, Jeločnik je pohranjivanje Čentura A i Čentura B pretpostavio u ljeto 310.¹³

Pronađena je i peta pohrana (Čentur E), ali je završila u rukama kolekcionara. Mario Mirabella Roberti zabilježio je da je pronađena 1950. u Marezigama („na istom mjestu gdje je 1935. pronađena ostava s 3378 komada brončanoga novca od Dioklecijana do Maksencija“) te da je imao priliku vidjeti nekoliko primjeraka kod privatnoga kolekcionara. Zaključio je da je ostava imala oko 3000 komada, većinom Maksencijevih i Konstantinovih kovanica. Kriomice su odneseni u Trst, gdje su prodani na kolekcionarskom tržištu. Čini se, nadodaje Mirabella Roberti, da je veći dio završio u Australiji.¹⁴ S obzirom na opis sadržaja te na mjesto pronalaska, može se pretpostaviti da je pohranjena otprilike u vrijeme kada i ostale ostave, ali je nemoguće utvrditi konkretnu godinu.

Druge u Istri pronađene ostave nisu bogate poput čenturskih, ali se njihova vrijednost i relevantnost ne treba promatrati u usporedbi s iznimno bogatim čenturskim nalazima, prema kojima je općenito većina pronađenih ostava skromna. I manje ostave, osobito one koje su pronađene i sačuvane cjelovite, bitno pridone nastojanjima da se dobije slika o ozračju koje je vladalo u kasnoantičkoj Istri.

U Repenu (ili u njegovoj neposrednoj blizini) kraj Trsta pronađena je 1950. pohrana od pedesetak novčića (sačuvano ih je 36) iz širokoga vremenskog raspona (osobito s obzirom na relativno malen broj primjeraka) iz vremena između 72. i 236. godine. Nije poznato detaljnije mjesto nalaza, već samo da je ostava pronađena „pod jednim hrastovim panjem prilikom cestovnih radova“ pa nije jasno

dal fatto che le monete, sia pure comuni, appaiono coniate per più di due terzi nelle officine della zecca di Aquileia. Il ripostiglio è stato già acquistato e assegnato alle raccolte del Regio Museo dell'Istria di Pola.“ Brusin, Maresgo, str. 287.

¹¹ Jeločnik – Kos, Zakladna najdba Čentur-C, str. 13, 23-24.

¹² Jeločnik, Čenturska zakladna najdba, str. 15-16.

¹³ Isto, str. 82.

¹⁴ Mirabella Roberti, Notiziario archeologico 1949-1951, str. 211; Matijašić, Il ripostiglio, str. 52.

je li pronađena u samom naselju ili njegovoj neposrednoj okolini.¹⁵ Čuvaju se u tršćanskom gradskom muzeju (*Museo d'Antichità "J.J. Winckelmann"*), ali nisu posebno izdvojeni kao zbirka.¹⁶

U Trogrloj pećini kraj sela Majkusi nedaleko od Sv. Ivana od Šterne (istočna Poreština) pronađena je 1974. pohrana novca iz sredine IV. stoljeća. Ostaci drvene škrinje i bravice izrađene od roga te veći odlomak tegule kojim je škrinja vjerojatno bila pokrivena pokazuju kako je doista riječ o skupnoj pohrani, a mala količina novca (7 primjeraka) pronađenoga u neposrednoj blizini škrinje vjerojatno nije konačna jer je arheološko istraživanje bilo svedeno samo na sondiranje. Sve kovanice „pripadaju“ Konstanciju II. (337. – 361.), ali ih zbog loše sačuvanosti nije moguće preciznije datirati. Pronađeno je usto i tridesetak rimskih keramičkih svjetiljki (uglavnom u fragmentima) te nešto ulomaka rimskoga keramičkog posuđa i dijelova amfora koje nije moguće preciznije datirati.¹⁷

Pretpostavlja se da je također istarskoga podrijetla pohrana od 165 kovanica Konstancija II., koja se čuva u *Museo Bottacin* u Padovi. Podrobnosti nalaza nisu poznate, a pohranjivanje se datira u doba vladavine toga vladara. Giovanni Gorini nije u svojem radu pojasnio zašto nalaz vezuje za istarsko područje.¹⁸

U pećini Laganiši u okolini Oprtlja pronađeno je tijekom istraživanja poduzetih 2004. i 2006. 12 komada novca iz IV. st., iskovanih u vremenskom rasponu od oko 312. do oko 392., koji vjerojatno predstavljaju ostavu jer su pronađeni skupno. S obzirom na najmlađe primjerke kovanica, Luka Bekić smatra da je novac u pećinu pohranjen nakon 392., a okvirno krajem IV. ili početkom V. stoljeća.¹⁹ U pećini su u sloju iz toga doba pronađeni još i ulomci posuđa i svjetiljki, željezo kresivo i kremen, dvije obrađene kosti i ostatci divljih i domaćih životinja. Ustanovljeno je i postojanje kamenih konstrukcija nejasne namjene te više vatrišta.²⁰

U pećini podno brda Grmada (*Monte Ermada*) kraj Štivana (*San Giovanni del Timavo*) na devinskom području pronađena je tijekom višekratnih istraživanja u drugoj polovini XX. st. veća količina kasnoantičkoga novca (više od 500 primjeraka, točan broj nije poznat zbog manjkave dokumentacije). Čuvaju se u Konzervatorskom odjelu Furlanije i Julijske krajine za arheološku baštinu (*Soprintendenza archeologica del Friuli Venezia Giulia*). Kako se tamo nalazio mitrej, smatralo se da je riječ o zavjetnim novčanim darovima, no činjenica da velik dio kovanica

¹⁵ Mirabella Roberti, *Notiziario archeologico* 1949-1951, str. 207-208.

¹⁶ Callegher, *Ritrovamenti monetali*, str. 271-273 („L'assenza d'inventario consiglia di collocare le monete tra quelle disperse.“).

¹⁷ Bačić, *Trogrla pećina*, str. 163-164 i tab. I.

¹⁸ „...e un ripostiglio ancora inedito, conservato nel Museo Bottacin di prossima pubblicazione e di provenienza, a quanto sembra, istriana, che comprende 165 AE 2 e AE 3 di Costanzo II e si data tra il 340 e 360.“ Gorini, *Tesoretto del III secolo*, str. 51.

¹⁹ „S obzirom da novac nije pronađen u posudi ili zalijepljen u grudu, kako to biva kod odlaganja u kožnim vrećicama, ne može se sa sigurnošću tvrditi kako je riječ o ostavi novca u klasičnome smislu riječi. Ipak, zbog činjenice da je nađen u istome sloju, na okupu i bez nekih drugih nalaza, trebalo bi ga tretirati kao ostavu, odnosno zatvorenu cjelinu.“ „Po svemu sudeći, skupina novca iz pećine Laganiši mogla bi se promatrati kao ostava novca, odnosno kao novac koji je na to mjesto odložen najednom.“ Bekić, *Rimski novac*, str. 21-28 (citati: str. 22, 28).

²⁰ Komšo, *Antika*, str. 18-20.

potječe iz vremenski relativno uskoga razdoblja između kraja IV. st. i 425., navela je Bruna Calleghera da pretpostavi kako se ipak radi o novčanoj ostavi.²¹

Pokušat ćemo povezati vrijeme pohranjivanja šest pronađenih novčanih ostava koje potječu iz razdoblja od III. do V. st. s poznatim nam političkim događanjima koja su mogla uzrokovati stanje osjećaja nesigurnosti među stanovništvom ili samim sudionicima oružanih sukoba. Na neke od tih događanja su već ukazali pojedini istraživači pri pokušaju objašnjenja nastanka određene ostave. Pritom ipak treba imati na umu da datacije novčanih ostava (pretpostavljeno vrijeme njihova pohranjivanja) mogu biti i pogrešne u slučajevima ostava koje nisu pronađene ili sačuvane u cijelosti jer se ne može isključiti mogućnost da su među izgubljenim (stoga i neidentificiranim) primjercima bili i neki mlađi od najmlađih ustanovljenih, prema kojima je i utvrđena datacija pohrane (dakle, da nedostaje stvarno najmlađi novac u ostavi).²²

Uzrok je pohranjivanja repenske ostave najvjerojatnije bio pohod Maksimina Tračanina u proljeće 238. na Italiju, kada je i stradao za opsade Akvileje. Naime, porajnske i podunavske pogranične legije su, nakon ubojstva cara Aleksandra Severa, proglasile Maksimina u proljeće 235. za cara. Prvi u nizu vojničkih careva preuzeo je vlast, ali mu je nije priznao rimski Senat, već ga proglasio uzurpatorom. Vojni pohod na Italiju bio je očekivana posljedica i Maksimin ga je poduzeo 238. krenuvši iz Sirmija. Osjećajući se slabijom stranom u sukobu, rimska se vlast pripremala za defenzivno ratovanje i naredila da se gradovi utvrđuju i prikupljaju zalihe za izdržavanje opsade uz istovremeno uništavanje svega što bi neprijatelju na izvangradskom području moglo poslužiti za opskrbu i smještaj. Zabilježeno je tako da su stanovnici Emone ne samo uništili ili posakrivali hranu u okolici, nego su i sam grad napustili, porušivši ili spalivši vlastite kuće. Daljnje napredovanje Maksiminove vojske prema Akvileji odvijalo se također kroz pustoš jer se stanovništvo sklonilo u šume. Nakon prelaska preko Soče (i most je bio srušen pa je trebalo sagrađiti privremeni), napadačka je vojska stala uništavati vinograde i voćnjake – u očekivanom bijesu prema neprijateljski nastrojenom stanovništvu – te konačno opsjela Akvileju. Opsada je bila neuspješna, što zbog snažnoga otpora grada, što zbog teških uvjeta u kojima su se našli opsjedatelji zbog blokade cesta i luka te nemogućnosti opskrbe kako iz bližih, tako i udaljenijih područja. Na koncu se vojska pobunila i ubila Maksimina, čime je pohod završen i uspostavljen legalan poredak.²³ S obzirom na opisane okolnosti toga vojnog pohoda, nimalo nas ne treba čuditi nastanak repenske pohrane u ozračju iščekivanja dolaska uzurpatorove vojske u pohodu na Italiju ili za vrijeme njezina djelovanja na tom području.²⁴

²¹ Callegher, *Ritrovamenti monetali*, str. 189-244.

²² Kos, *Interpretacija novčnih najdb*, str. 107.

²³ Herodijan, *Povijest Carstva*, VII, 8, 1 – VIII, 6, 4; Šašel Kos, *Zgodovinska podoba*, str. 412-433; Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici*, str. 244-245; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 14-19. O Maksiminu Tračaninu vidi: Bellezza, *Massimino il Trace*; Pearson, *Maximinus Thrax*.

²⁴ Repenska je ostava novca u historiografiji već povezana s pohodom Maksimina Tračanina: Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 16.

Čenturske zaklade povezuju se s ratnim djelovanjima u doba četvrte tetrarhije, kada su legalnu vlast obnašali augusti Galerije i Licinije te cezari Maksimin Daja i Konstantin nakon karnunskog dogovora 308. godine. Italijom je, međutim, stvarno vladao uzurpator Maksencije, proglašen 306. u Rimu, koji je uskoro proširio vlast na Italiju i Afriku (s privremenim gubitkom vlasti nad potonjom 308. – 309.). Nakon dva neuspješna pokušaja Maksencijeva svrgavanja 307., od kojih je prvo poduzeo zapadni august Sever, a drugo istočni august Galerije,²⁵ u Karnuntu je novi zapadni august Licinije dobio zadaću da na Zapadu uspostavi legitiman poredak. Međutim, zbog nedostatne se vojne moći nije usudio napasti Italiju. Tek za 310. znamo da je pokušao makar ograničen pothvat u tom smislu jer je u Poreču pronađen natpis iz te godine posvećen Liciniju, što sigurno ne bi bio slučaj da je Maksencije tada vladao Istrom.²⁶ Vjerojatno iz toga vremena potječe i nedatirani natpis pronađen u Puli, također posvećen Liciniju.²⁷ Dakle, može se zaključiti da je Istra makar nakratko došla pod Licinijevu vlast jer se postavljanje tih dvaju natpisa ne može drugačije protumačiti. Na temelju se toga može pak pretpostaviti da je Licinije zauzeo barem i sjeveroistočni prilaz Italiji, prostor između Emone i Tarsatike s jedne i Akvileje s druge strane, što je svakako morao biti bio preduvjet zauzimanja istarskoga poluotoka.²⁸ Isto tako treba pretpostaviti da je Maksencije ubrzo (311.?) povratio izgubljena ozemlja jer je na oba natpisa izbrisano Licinijevo ime (*damnatio memoriae*), premda ne toliko da ne bi bilo raspoznatljivo. Dakle, vrlo je vjerojatno da se radilo o dramatičnim događajima koji su se izmjenjivali u relativno kratkom vremenu i time izazivali osjećaj opće nesigurnosti brzim smjenama međusobno suprotstavljenih vlasti.

Ta prvenstveno vojna događanja nisu se ticala samo vojnih postrojbi i obnašatelja civilne vlasti, već ni civilno stanovništvo nije moglo smatrati da ga se borbe za vlast legitimnih i nelegitimnih vladara ne dotiču. Već je za Galerijev pohod na Maksencija 307. zabilježeno da je, nakon što je u Italiju prodro iz Ilirika, august pokušao zatamiti nezadovoljstvo svojih vojnika dopuštajući im da pljačkaju mjesno stanovništvo pri povlačenju.²⁹ Taj je povratak u Ilirik, koji je morao teći glavnim antičkim prometnicama iz središnje Italije preko Akvileje prema Emoni, nedvojbeno izazvao strah i osjećaj nesigurnosti kod stanovništva, a – iako nema

²⁵ Laktancije, *O smrtima progonitelja*, 26-27.

²⁶ *Imp(eratori) [Caes(ari) V]alerio [Licini]ano [Licinio] Pio F(elici) Invicto Aug(usto), p(ontifici) m(aximo), trib(unicia) p(otestate) III, con(suli), p(atri) p(atriciae), proco(nsuli), r(es) p(ublica) Parentinor(um) d(e)v(ota) nu(mini) mai(estati)q(ue) aei(us). Inscriptiones Italiae, X, 2, str. 7.*

²⁷ *Imp(eratori) C(a)esa(ri) Val(erio) Liciniano Licinio Pio Felici invicto Aug(usto) res p(ublica) Pol(ensium) d(e)v(ota) n(umini) m(aiestati)q(ue) e(ius). Inscriptiones Italiae, X, 1, str. 45.*

²⁸ Picozzi, *Una campagna di Licinio*, str. 267-275; Barnes, *Constantine and Eusebius*, str. 33; Marcone, *L'Ilirico*, str. 346; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 83-84; Omissi, *Emperors and Usurpers*, str. 119, 145-146.

²⁹ „Vastata est igitur ea pars Italiae, qua pestiferum illud agmen incessit, expilata omnia, mulieres corruptae, virgines violatae, extorti parentes et mariti, ut filias, ut coniuges, ut opes suas proderent. Abactae tamquam de barbaris praedae pecorum ac iumentorum.“ Laktancije, *O smrtima progonitelja*, 27, 6. Vidi i *Podrijetlo cara Konstantina*, 3.

arheoloških potvrda razaranja – zamijećeno je da je akvilejska kovnica ljeti 307. privremeno obustavila rad.³⁰

Čenturske su ostave pohranjene na zaravni koja je s tri strane omeđena strminom prema nižem terenu, dolini Bavškoga potoka, dok se četvrta, južna strana terasasto uzdiže prema strmim brežuljcima.³¹ To je nedvojbeno čini strateški važnim položajem, pogodnim za obranu, te stoga vojno zanimljivim za izgradnju vojnoga uporišta radi nadzora obližnje rimske ceste koja je od Akvileje preko Trsta vodila k Poreču i Puli (Flavijejska cesta). Već je Alberto Puschi krajem XIX. ili početkom XX. stoljeća pri istraživanju područja uočio tragove zida i komunikacija te četiriju cisterni, pretpostavivši postojanje rimskoga vojnog logora. Samo ime lokaliteta, pak, ukazuje da bi moglo dolaziti od *centuria*.³²

Kako je, dakle, vrlo vjerojatno da je na čenturskoj zaravni bila vojna utvrda za nadzor rimske ceste prema Puli, pretpostavlja se da su pronađene novčane ostave najvjerojatnije bile dijelom vojničke riznice te da je očekivanje napada Licinijevih snaga bilo razlogom njihovu pohranjivanju.³³ S obzirom na to da je Istra 310. potpala pod Licinijevu vlast, jasno je da su Maksencijeve snage u njoj poražene ili su se na vrijeme povukle na Apeninski poluotok. Premda ne možemo znati je li bilo još ostava koje su činile riznicu i što je bilo s njima – jesu li po ponovnoj uspostavi Maksencijeve vlasti otkopane ili još u zemlji čekaju svoje nalaznike – za ove pronađene može se zaključiti da su sve zakopane iz istoga razloga, kao i da je morao biti isti razlog njihova trajnoga ostanka u zemlji, odnosno da nisu otkopane nakon prolaska opasnosti. Izuzetak može biti Čentur C, koji je mogao biti pohranjen u zemlju iz nekog drugog razloga nešto prije (309.), ali je tamo zacijelo ostao iz istoga razloga kao i druge ostave. Činjenica da su (poznate nam) ostave ostale pokopane do XX. stoljeća mogla bi sugerirati da se vojnici koji su tamo bili 310. nisu nikad vratili na mjesto svojega logora (ili da su svi izginuli, kako smatra Jeločnik)³⁴, ali ne mora biti. Po sebi se razumije da je za mjesto pohranjivanja vojne riznice moralo znati vrlo malo ljudi, odnosno uže zapovjedništvo koje je moglo izginuti u sukobu. No, povratak Maksencijeve uprave u Istri i uopće sjeveroistočnoj Italiji nije značio početak mirnijega razdoblja, odnosno prolaska opasnosti, jer legalni vladari i nadalje nisu priznavali legitimitet Maksencijeve vlasti. Stoga ona ne će ni potrajati dugo – tek do 312., kada ga ruši zapadni august Konstantin.

Za ostavu iz Trogrle pećine je Boris Bačić, koji je vodio istraživanje, zaključio da nalazi „nisu u vezi sa stalnim ili privremenim zadržavanjem u pećini, već najvjerojatnije predstavljaju ostavu nekog bjegunca“, a vrijeme pohranjivanja kovanica

³⁰ Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 79.

³¹ Jeločnik, Čenturska zakladna najdba, str. 78.

³² „...all'incontro sono prettamente romane le cose trovate sull'altura romana. In questa contrada vi sono le rovine d'un ampio accampamento romano (a Sentore = Centuria) del quale si riconoscono tuttora le tracce del vallo e delle strade che lo attraversavano, e non lungi si scorgono gli avanzi di quattro cisterne.“ Benussi, *Dalle annotazioni di Puschi*, str. 262.

³³ Jeločnik, Čenturska zakladna najdba, str. 79-82; *Arheološka najdišča Slovenije*, str. 144-145.

³⁴ Jeločnik, Čenturska zakladna najdba, str. 81 („Posadka taborišča [...] je bila v spopadu s sovražnikom do kraja uničena, bodisi v taborišču samem ali zunaj njega.“).

pretpostavio je „između 340. i 361. godine, kada su u ratovima za carsku vlast, Istrom više puta prolazile vojske iz Italije prema istoku ili obratno.“³⁵ S obzirom na takvu dataciju, nastanak ostave treba povezati s (1) građanskim ratom između augustā Konstantina II. i Konstanta 340., kada je do odlučne bitke došlo u okolici Akvileje, (2) ratom između Konstancija II. i uzurpatora Magnencija 350. – 352., čije su se vojske sukobljavale na potezu od Akvileje do Sirmija, ili (3) događanjima vezanima za nastojanja Julijana Otpadnika za preuzimanjem vlasti nad rimskom državom 360. – 362.

U prvom je slučaju bila riječ o sukobu dvojice legitimnih vladara (što je bila rijetkost), u kojemu je Konstantin II., august zapadnoga dijela (Galija, Britanija, Hispanija i Mauretanija), napao augusta središnjega dijela Carstva (Italija, Afrika i Ilirik) Konstanta tako što je iz Galije ušao u sjevernu Italiju i napredovao prema Akvileji s namjerom da se u Iliriku sukobi sa suparnikom koji se tada nalazio u Sredozemnoj Daciji. No, porazila ga je već prethodnica Konstantove vojske na rječici Alzi (danas Ausa, furl. Ausse) sjeverozapadno od Akvileje.³⁶

U drugom se slučaju radilo o pokušaju Magnencija, kojega su legije u Galiji 350. proglasile za cara, da po uklanjanju Konstanta preuzme vlast nad njegovim dijelom Carstva. To mu i uspijeva, s izuzetkom Ilirika, iako je u proljeće 350. uspio zauzeti julijskoalpski prostor kao preduvjet za prodor na istok. Stoga su se bitke s vojskama Konstancija II. odigravale istočno od italskih granica. Nakon odlučujućega poraza kod Murse u rujnu 351., Magnencije se povukao u Akvileju, gdje se utvrdio te ojačao fortifikacije i posade u Julijskoalpskim zaporima očekujući Konstancijev napad. On se dogodio tek u ljeto sljedeće godine, kada careva vojska osvaja utvrde u zaporima i konačno Akvileju (Magnencije je utekao u Galiju, gdje će 353. počiniti samoubojstvo).³⁷

Treći je mogući razlog nastanka ostave iz Trogrle pećine prolazak vojnih postrojbi iz Galije preko sjeverne Italije za Panoniju te opsada Akvileje 361./362. Naime, nakon što je vojska u Galiji proglasila cezara Julijana za augusta u veljači ili ožujku 360., on je krenuo na Konstancija II. koji se nalazio na Istoku. Podijelio je vojsku na tri dijela koja su se kretala prema Sirmiju različitim pravcima. Najjužnije snage trebale su stići u Panoniju preko sjeverne Italije i julijskoalpskoga prostora. Već na vijest o ulasku Julijanovih snaga (koje su pretežito činili vojnici barbarskoga podrijetla) u Italiju, njezin je pretorijanski prefekt preko julijskoalpskih prolaza pobjegao prema Panoniji.³⁸ Julijan je brzo i lako ovladao Ilirikom i Panonijom, ali su se dvije legije u Akvileji pobunile iskazujući vjernost Konstanciju, a imale su i podršku mjesnoga stanovništva. Bojeći se da bi pobunjenici mogli ovladati Julijskoalpskim zaporima i tako ga ugroziti na zapadu dok ratuje s Konstancijem na

³⁵ Bačić, Trogrla pećina, str. 163-164.

³⁶ Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 115-118; Lewis, Constantine II and His Brothers, str. 57-94 (s podrobnim pregledom podataka iz povijesnih izvora).

³⁷ Šašel, *The struggle*, str. 716-727; Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici*, str. 81-84; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 118-125 (s podrobnim pregledom podataka iz povijesnih izvora); Humphries, *The Memory of Mursa*, str. 157-183.

³⁸ Amijan Marcelin, *Događaji*, XXI, 9; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 127-128.

istoku, vratio je južnu vojnu grupaciju s nalogom da povрати nadzor nad Akvilejom. Julijanove su postrojbe tako opsjele grad no, kako je bio dobro utvrđen i obilovao vodom, opsada je potrajala mjesecima, da bi se Akvilejci konačno predali kada su primili vijest da je Konstancije umro.³⁹ Svakako ne treba dvojiti o tome jesu li ti događaji izazvali u susjednoj Istri nemir i nesigurnost. Sama vijest o dolasku dijela Julijanove vojske iz Galije morala je izazvati zabrinutost, a bijeg pretorijanskoga prefekta preko Akvileje i Emone u Ilirik dodatno ju je pojačao. Opsada najvećega grada u tom dijelu Italije, popraćena pljačkanjem njegove okolice, zasigurno je unijela osjećaj nesigurnosti i straha na poluotok. Treba uzeti u obzir i kumulativan učinak svih triju kriza koje su se dogodile 340. – 362., svakih desetak godina dovodeći stanovnike sjeveroistočne Italije u stanje visoke nesigurnosti za život ili barem imovinu. Ostavu iz padovanskoga muzeja Bottacin, ako je doista istarskoga podrijetla, također treba povezati s tim događanjima (no i ako nije iz Istre, teško da nije s područja sjeveroistočne Italije pa to ne mijenja razloge njezina nastanka, ali izlazi iz naše istarske teme).

Nalazi iz pećine Laganiši iz antičkoga i kasnoantičkoga razdoblja ukazuju na „nekoliko kratkotrajnih boravaka u pećini od 1. do 5. st. posl. Kr.“, a nalaz ostave novca, prema Darku Komši, „upućuje kako se glavna faza boravka u Laganišima datira u kasnorimsko razdoblje, odnosno u kraj 4. ili početak 5. st. posl. Kr., kada je Rimsko Carstvo u stalnoj opasnosti od provala barbarskih naroda s istoka i sjevera“, odnosno da se u to doba „pećina koristi kao zbjeg manje zajednice lokalnoga romanskog stanovništva“.⁴⁰ Međutim, iako je to doba prijelaza stoljeća doista obilježeno popuštanjem rimskih granica i haranjem barbarskih plemena podunavskim provincijama, sjeveroistočni dio Italije bio je ugrožen prvenstveno međurimskim razračunavanjem. Tamo su se u zadnjoj četvrtini IV. st. odvijale glavne vojne operacije u čak dvama građanskim ratovima.

Uzurpator Magno Maksim ovladao je Italijom 387. i, u očekivanju sukoba s carem Teodozijem (i Valentinijanom II.), zauzeo julijskoalpske prolaze. U proljeće je 388. Maksimova vojska prodrla do Siscije, ali je tamo poražena, a potom i kod Petovione. Preostale su se postrojbe povukle prema Akvileji. Iako se očekivalo Teodozijevo napredovanje prema Italiji, Maksim je većinu vojske angažirao na sprječavanju pomorskoga napada Valentinijana II. na Apeninski poluotok. Time je oslabio kopnenu obranu, tako da Teodozijeva vojska nije naišla na ozbiljnije zapreke na svom pohodu i opsjela Akvileju, u kojoj se utvrdio Maksim. To ne znači da nije bilo vojnih sukoba jer je arheološki potvrđeno razaranje nekih utvrda u sustavu Julijskoalpskih zapora.⁴¹ Rat je uskoro okončan predajom i usmrćenjem Magna Maksima,⁴² no nije došlo i do dugoročnoga smirivanja prilika na tom prostoru.

³⁹ Amijan Marcelin, *Događaji*, XXI, 12; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 128-131.

⁴⁰ Komšo, *Antika*, str. 18-20.

⁴¹ „Požgani sta bili utrdbi Martinj hrib in Lanišče na območju Logatca, prav tako Stari trg pri Ložu, ko jih kasneje niso več obnovili. Prizadeti sta bili tudi utrdbi *Ad Pirum* in *Castra*, ki pa sta bili kasneje obnovljeni.“ Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 157.

⁴² Podrobno o ratu Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 149-160, s pregledom izvora (prvenstveno Pakat, *Hvalospjev izrečen Teodoziju*, 2 [XII], 30-45) i literature.

Nakon smrti Valentinijana II. 392. na Zapadu se kao samozvani car pojavio Eugenije, kojega Teodozije nije priznao pa je ratni sukob bio neizbježan. Očekujući Teodozijev napad na Italiju, Eugenije je 394. zauzeo Julijskoalpske zapore, ali to ipak nije zaustavilo Teodozijeve postrojbe, već i zato što su neke Eugenijeve prešle na stranu pobjednika (što se često događalo u rimskim građanskim ratovima toga doba, primjerice nakon bitke kod Petovione 388.). Konačan obračun dogodio se u rujnu te godine kraj rijeke Frigida, što je vjerojatno Vipava (ili njezin pritok Hubelj), gdje je Teodozije pobijedio uzurpatora.⁴³

S obzirom na to da od dvije najmlađe kovanice iz laganiške pećine jedna potječe iz vremena vladavine Valentinijana II. (375. – 392.), a druga iz serije kovane između 378. i 388.,⁴⁴ može se zaključiti da se pohranjivanje novca moglo dogoditi najranije 388., a ne 392. godine. U tom slučaju bi razlog nastanka ostave mogla biti opća nesigurnost uzrokovana građanskim ratom 387./388., kada su najprije snage Magna Maksima krenule na pohod iz Italije u Panoniju te zauzele Emonu i druga važna uporišta, da bi u Panoniji bile poražene, pa je potom Teodozijeva vojska iz Panonije krenula na pohod prema Akvileji (udaljenoj zračnom linijom tek šezdesetak kilometara od pećine Laganiši) i opsjela je. Tome bi u prilog išle i datacije novčanih nalaza na prostoru između Emone i Akvileje.⁴⁵ U drugom bi slučaju ostava bila pohranjena za građanskoga rata 394., tijekom neizvjesnoga očekivanja dolaska Teodozijeve vojske i neizbježnoga vojnog sukoba. Tragovi privremene nastanjenosti pećine ukazuju na zbjeg stanovništva, ali ne bi trebalo isključiti mogućnost da se radilo o vojnim bjeguncima, za koje znamo da ih je bilo puno u to doba, o čemu svjedoče brojne zakonske odredbe o kaznama za dezertere i njihove pomagače.⁴⁶

Ostava iz pećine kraj Štivana datirana je u razdoblje između kraja IV. st. i 425., što nas upućuje da njezin nastanak prvenstveno povežemo s vizigotskim prodorom 401. kroz Julijske Alpe u Italiju. Posade Julijskoalpskih zapora nisu ih uspjele zaustaviti, vjerojatno su bile slabe i malobrojne,⁴⁷ a spominje se i njihov

⁴³ O samoj bitci, s detaljnim raščlambom podataka iz brojnih izvora te pregledom literature, Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 162-186.

⁴⁴ „Novac 6 kovan je za nekoga od četvorice vladara, Gracijana, Teodozija I., Valentinijana II. i Magnusa Maksimusa, odnosno u razdoblju od 367. do 395. godine. Taj je tip, *Reparatio Reipublice*, kovan od 378. do 388., što je i uži okvir za naš novac.“ Bekić, *Rimski novac*, str. 23.

⁴⁵ „Zlasti analize novčanih najdb z območja alpskih zapor kažejo na to, da so sicer močno oslabiljene Maksimove sile branile to območje in pri tem doživele poraz. (...) Prihod Teodozijeve vojske je verjeten vzrok za zakop zakladne najdbe na Mostu na Soči poleti 388, ki jo je skril neki Maksimov privrženec. Pri tem velja poudariti, da izsledki arheoloških raziskav še niso v celoti objavljeni.“ „(Martinj hrib: konglomerat zaradi ognja močno poškodovanih 100-150 novcev, domnevno prihranka vojaka iz posadke, ki je ob Teodozijevem zavzetju utrdb in njenem požigu izgubil življenje)“. Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 157 i bilj. 131. Tome treba pridodati i ostave iz Lanišča nad Kalcama kod Logatca i onu iz Emone, koje se također datiraju u to doba. Kos, *The monetary circulation*, str. 147-148, 158-159, 203-204; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 150, bilj. 116-117.

⁴⁶ Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 147, bilj. 101.

⁴⁷ Jordan, *Getika*, 147.

težak poraz kod Timava,⁴⁸ dakle na granici Istre. Vizigoti su potom nastavili prema Akvileji i opustošili njezinu širu okolicu.⁴⁹ S obzirom na takve okolnosti, može se očekivati da je tada nastala grmadska ostava; osim toga, mjesto je njezina nalaza u neposrednoj blizini Timava te uz cestu koja je povezivala Akvileju i Tergest. No, mogla je biti pohranjena i 408., kada su Alarikovi Vizigoti ponovno prodrli u Italiju, kao i 409., kada je to učinila i velika gotsko-hunska skupina predvođena Ataulfom.⁵⁰ I jedni i drugi su to poduzeli uobičajenim smjerom, od Emone prema Akvileji, ali sada već na tom području nije bilo snaga koje bi im mogle stati na put jer je sustav Julijskoalpskih zopora bio, izgleda, vojno napušten. No, to što nam izvori ne govore o vojnim sukobima pri prolasku barbarskih skupina ne znači da nije bilo razloga da stanovništvo sklanja svoje dragocjenosti na sigurno; štoviše, zastrašenost je bila i veća jer su ljudi zasigurno bili svjesni svoje nezaštićenosti i izloženosti pogibelji. Kao treće moguće vrijeme nastanka ostave mora se uzeti sukob koji je izbio 425. između uzurpatora Ivana i maloljetnoga cezara Valentinijana kojega je zastupala Gala Placidija, sestra pokojnoga zapadnoga cara Honorija, uz podršku istočnoga cara Teodozija II., njezina nećaka. Tada je Valentinijanova vojska iz Panonije preko Dalmacije, gdje je zauzela Salonu, prodrla prema Italiji i, zauzevši Akvileju, nastavila prema Raveni. Uskoro je iz Panonije (premda prekasno) Ivanov vojskovođa Aecije doveo u sjeveroistočnu Italiju vojsku hunskih saveznika, a vijest o njihovu dolasku sigurno je zastrašila stanovništvo širega akvilejskog područja.⁵¹ U sva tri slučaja (401., 408. – 409. i 425.) velike su se vojne snage kretale prometnicom podno Grmade, no čini nam se da bi – s obzirom na to da nema podataka da su u drugom i trećem slučaju naišle na organizirani vojni otpor – najizglednije vrijeme za nastanak ostave bio vizigotski prodor 401., kada je još uvijek funkcionirao sustav vojnih posada u Julijskoalpskim zaporima, a količina pronađenoga novca i mjesto nalaza ipak upućuju na zaključak da se radilo o vojnom trezoru. Kada bismo bili sigurni da je riječ o jedinstvenoj ostavi, onda bi bila moguća samo treća datacija, no u zadanim okolnostima moraju se sve tri uzeti u obzir kao moguće.

S obzirom na zemljopisni položaj Istre i njezinu tadašnju izloženost događanjima iz neposrednoga sjevernog susjedstva, spomenimo i nekoliko nalaza ostava s prostora između Emone i Akvileje. Iz okolice Postojne, s mjesta uz samu rimsku cestu koja je povezivala Akvileju i Emonu, potječe pohrana od 339 komada novca iz razdoblja

⁴⁸ Klaudije Klaudijan, *Gotski rat*, 562-563. Razaranje Tarsatike, važne utvrde u sustavu Julijskoalpskih zopora, smješta se u prvo desetljeće V. st. (dakle, uz prvi ili drugi prodor Vizigota u Italiju) upravo na temelju analize novčanih nalaza na tom lokalitetu. Bekić, *Antički numizmatički nalazi*, str. 222-223.

⁴⁹ Jeronim Stridonski, *Obrana protiv Rufina*, III, 21; Duval, *Aquilee sur la route*, str. 275-278; Bratož, *La Chiesa aquileiese*, str. 120-122; isti, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 191-192.

⁵⁰ Duval, *Aquilee sur la route*, str. 280-288; Bratož, *Aquileia tra Teodosio*, str. 507-508; isti, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 192-193, 325-330.

⁵¹ Duval, *Aquilee sur la route*, str. 288-289 (autor napominje da „nije rečeno da su Huni prešli Alpe kao neprijatelji“, ali to prije svega znači da u Zaporima nisu naišli na otpor, a ne da ih je stanovništvo dočekalo s povjerenjem); Bratož, *Aquileia tra Teodosio*, str. 509-512; isti, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 205-206; Gračanin, *Južna Panonija*, str. 67.

od 70. do 238. godine, što treba povezati s pohodom Maksimina Tračanina,⁵² koji prepoznajemo i kao uzrok nastanka repenske ostave. Iz sličnoga je razloga (vojni pohod uzurpatora na Italiju kroz julijskoalpske prolaze) nastala i pohrana od 106 antoninijana u Vipavi kasne jeseni 284., za koju Efrema Pegan pretpostavlja da je bila vojnička plaća.⁵³ Tada je pretorijanski prefekt Sabin Julijan, proglasivši se carem, krenuo iz Panonije na Italiju, gdje je poražen kod Verone.⁵⁴ U oba slučaja riječ je o prolasku vojske na putu iz panonskoga u sjevernoitalski prostor najpovoljnijim pravcem, a Postojna i Vipava nalazile su se upravo na tom putu. Na lokalitetu Gradina (*Monte Castellazzo*) kraj Doberdoba (oko 11 km južno od Gorice) – kako i samo ime pokazuje, na mjestu prapovijesne gradine – pronađeno je oko 900 komada novca u rasutom stanju, no ipak se pretpostavlja da je riječ o ostavi koja je kao cjelina stradala za teških borbi u Prvom svjetskom ratu, kada je Gradina kao strateška uzvisina bila prekopana rovovima i izložena topničkoj vatri. S obzirom na sadržaj, pohrana je datirana u sredinu V. stoljeća.⁵⁵ Lokalitet ima važan strateški značaj jer nadzire dolinu (dragu) Dol kojom prolazi komunikacija koja povezuje središnje Posočje (danas Goricu) s Trstom pa je logično da je tamo bilo rimsko vojno uporište, što nameće pretpostavku da je i ovdje riječ o vojnoj ostavi.⁵⁶ Nalaz ponajprije treba povezati s provalom Huna u Italiju 452., kada je i spaljena Akvileja. S obzirom na to da se je već prethodne godine očekivao napad na Italiju⁵⁷ (koji se nije dogodio jer su Huni prodrli u Galiju), moguće je i da je ostava nastala 451.

Pronađene pohrane novca iz razmatranoga razdoblja vrlo često sadržavaju novac iz velikoga vremenskog raspona (poput one iz Laganiši, koju čine kovanice iz gotovo cijelog IV. st.), što ukazuje na dug uporabni vijek kovanica što zbog nestašice kvalitetnoga novca, što zbog njegova bitno slabijega kolanja u odnosu na prethodna stoljeća. To, dakako, nije istarska posebnost, već obilježje puno širega područja, osobito kontinentalnoga dijela zapadne polovine Carstva.⁵⁸ Smatra se da se na području regije/provincije Venecije i Histrije do pohoda Maksimina Tračanina na Akvileju (238.) među pohranama uglavnom radi o gomilanju (tezauriranju) novca,⁵⁹ što se prepoznaje kroz biranje kvalitetnijega i očuvanijega novca za pohranu,⁶⁰ a

⁵² Gorini, Tesoretto del III secolo, str. 45-56, 484-485. Autor bilježi i da je ostava pronađena u blizini mjesta nalaza jedne druge, daleko veće ostave od 7-8000 kovanica, koja je nepovratno izgubljena.

⁵³ „Glede na sestavo in vrednost najdbe bi bila ta še najbolj primerna za denarni znesek, ki ga je pri sebi nosil vojak.“, Pegan, Najdbe novcev v Sloveniji, str. 207-217 (citirano 208); Gorini, Ripostigli di monete romane, str. 209.

⁵⁴ Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 32-33.

⁵⁵ Callegger, Ritrovamenti monetali, str. 85-115.

⁵⁶ Furlani, Una stazione militare, stupci 57-70.

⁵⁷ Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 340.

⁵⁸ Mirnik, Opticaj novca, str. 55-56; Bekić, Rimski novac iz pećine Laganiši, str. 24.

⁵⁹ Gorini, Tesoretto del III secolo, str. 50-52.

⁶⁰ Riječ je o – u monetarnoj teoriji (pa tako i u numizmatici) poznatom – Greshamovu zakonu, prema kojemu kod dvije vrste novca s istom nominalnom vrijednošću stvarno lošiji novac istiskuje iz prometa onaj bolji, koji se čuva. Istraživanja ostava iz V. st. pronađenih na području Italije pokazuju da zbog stabilnosti vrijednosti novca Greshamov zakon nije imao utjecaja na njihov sadržaj, što znači da su Dioklecijanove i Konstantinove novčane reforme utjecale na sadržaj ostava. Asolati, La tesaurizzazione, str. 103-127.

poslije je prevladavalo pohranjivanje iz sigurnosnih razloga, uzrokovano strahom od pljački.⁶¹

Nije samo civilno stanovništvo sklanjalo novac na sigurno u nesigurnim vremenima. U doba čestih rimskih građanskih ratova, u kojima su legije ratovala jedne protiv drugih – a legionari su bili plaćenici – ne čudi da je dolazilo do pohranjivanja/skrivanja novca postrojbi koje su se sukobljavale ili očekivale sukob. Arheološki nalazi na razmatranom području to potvrđuju, a drugačije nije bilo ni u drugim dijelovima Carstva u kojima su vojni sukobi bili česti; spomenimo samo da je, primjerice, u mjestu Venèra u sjevernoj Italiji (u općini Sanguinetto kraj Verone, dakle u istoj Veneciji i Istriji), pronađena u dvjema velikim amforama pohrana vojničke riznice s preko 50 000 komada novca iz vremena oko 287. godine.⁶² Stoga čenturske ostave nisu izuzetak, osobito ako im se pribroji i ona iz Štivana za koju se pretpostavlja da bi također mogla biti vojna ostava, a vidjeli smo da su moguće vojne ostave pronađene i na nedalekim lokalitetima u Vipavi i kraj Doberdoba. Ostave iz središnje Istre (južno od Čentura) nisu povezane s vojnim postrojbama, što je logično jer se koncentracija vojnih posada nalazila u Julijskoalpskim zaporima i duž ceste između Emone i Akvileje.

Pohrane novca treba promatrati s još jednog gledišta: činjenica, naime, da su pronađene govori o tome da po njih nije došao onaj tko ih je pohranio. Bez obzira na to jesu li to pohrane privatnoga ili javnoga novca, njihova „zaboravljenost“ najvjerojatnije znači da pohranitelj po njih poslije nije mogao doći ili da više nije bio živ.⁶³ Druga se mogućnost čini izglednijom jer je nakon smirivanja prilika, osobito u Istri u kojoj do kraja VI. st. nije bilo teritorija trajno izvan nadzora državne vlasti, vlasnik mogao podići novac, što se je sigurno najčešće i događalo. Ako to nije učinio (a samo za takve slučajeve i znamo), znači da je najvjerojatnije u međuvremenu umro, a to se, pak – u slučaju pohranjivanja iz sigurnosnih razloga (trenutne nestabilnosti prilika) – uglavnom povezuje s razlogom pohranjivanja, to jest pretpostavlja se da je stradao iz istoga razloga zbog kojega je i sklonio novac. Iako do pohranjivanja ostave dolazi u doba nagloga pogoršavanja sigurnosnih prilika, dakle u trenutku/vremenu koje se u bitnome razlikuje od onoga u kojemu je pohranitelj dotada živio, ne treba očekivati da je po prolasku opasnosti (poslije okončanja rata, odnosno prolaska vojske ili barbarske skupine) novac bio odmah i izvađen jer je nakon proživljavanja takvih dramatičnih situacija potrebno duže vrijeme za obnavljanje osjećaja javne sigurnosti. Konačno, moguće je da je poneki pohranitelj smatrao da je novac sigurniji u zakopanoj ostavi nego na mjestu na

⁶¹ Ako su se pred Maksiminovom vojskom razbježali stanovnici utvrđene Emone (Herodijan, *Povijest Carstva*, VIII, 1, 4), ne treba sumnjati da su stanovnici manjih, osobito neutvrđenih mjesta, reagirali na jednak način.

⁶² Arzone, *Alcune riflessioni*, str. 33-54. Vrijeme nastanka ostave povezuje se s tadašnjim germanskim upadom u Reciju, ali ima i drugačijih mišljenja o njezinoj prirodi (da nije riječ o vojničkoj riznici nego o kovanicama prikupljenim za taljenje, no to ne objašnjava zašto je bila „zaboravljena“). Autorica donosi i usporedbu s drugim nalazima velikih ostava novca na području zapadnoga dijela Carstva.

⁶³ Grierson, *Numismatics*, str. 125.

kojemu je dotada bio čuvan.⁶⁴ Kako se mjesto pohranjivanja drži u tajnosti, za njega (ako je posrijedi privatan novac) zna samo nekoliko pojedinaca, često i samo jedan čovjek. Njihovom/njegovom smrću pohrana ostaje tajnom sve do njezina slučajna nalaza.

U tom je pogledu vrlo zanimljiv slučaj čenturskih ostava jer je riječ o više pohrana (po svemu sudeći) riznice jedne vojne postrojbe. Za to je moralo znati više ljudi, a trajan ostanak ostava u zemlji najvjerojatnije ima značiti da je vojno uporište stradalo u sukobu, kao i pohranitelji riznice.⁶⁵ U svakom slučaju, „zaboravljene“ pohrane svjedoče kako razlog njihova nastanka nije bio samo opći osjećaj nesigurnosti i strah od imaginarnoga neprijatelja, nego vrlo stvarna ugroza ljudi i njihove imovine.

Osim ostava skrivnica, koje nastaju pri iznenadnim promjenama sigurnosnih okolnosti i predstavljaju imetak pojedinca ili grupe koji je zakopan s namjerom da se izvadi po normalizaciji prilika, postoje i ostave u kojima su ljudi čuvali novac i u mirnodopsko vrijeme, odlažući u njih kovanice i vrijedne predmete kroz duže razdoblje. To je osobito bilo često u doba velikih gospodarskih kriza koje su bile praćene padom vrijednosti novca, odnosno dolaskom u optjecaj novca lošije kvalitete. Tada bi stanovništvo pohranjivalo (tezauriralo) kvalitetniji novac, a vrijeme se nastanka ostave, kao ni prestanka pohranjivanja novca u nju ne može povezati s političkim događanjima kao što su građanski ratovi ili provale barbara.⁶⁶ Međutim, u istarskim primjerima ne prepoznajemo takve slučajeve, jedino bi repenska mogla biti uzeta u obzir jer se u drugim slučajevima radi o nalazima u pećinama ili o pretpostavljenim vojnim ostavama.

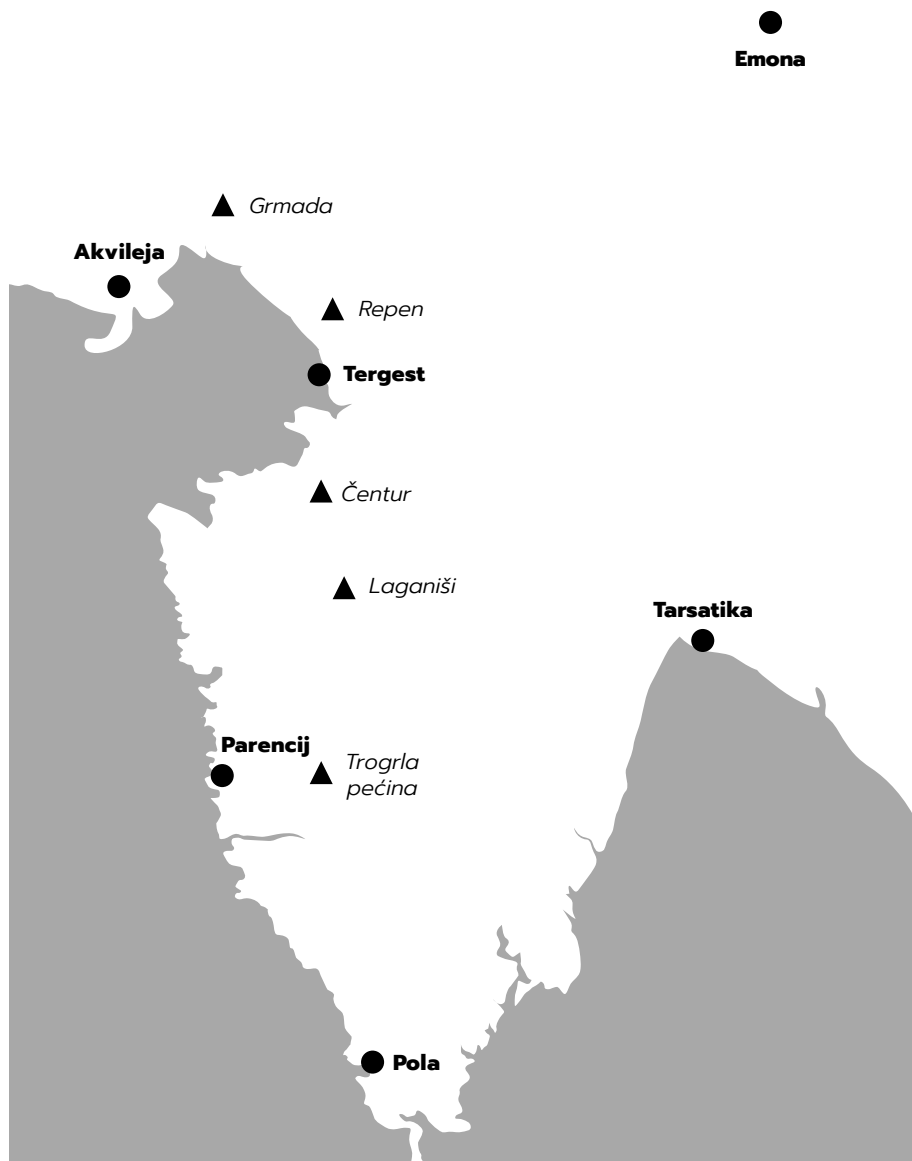
Uobičajeno se smatra (ili očekuje) da se osjećaj ugroze javne sigurnosti u Istri među stanovništvom pojavljuje tek u doba prolaska velikih barbarskih skupina iz Panonije i Ilirika prema Apeninskom poluotoku. Međutim, nalazi kasnoantičkih ostava novca u Istri nam govore da su već događanja iz vremena rimskih građanskih ratova u III. st. bitno narušila taj osjećaj, potičući ljude da svoj novčani imetak pohranjuju bojeći se pljačke i drugih oblika nasilja. Vidjeli smo da su se obračuni između suprotstavljenih strana u rimskim građanskim ratovima u razmatranom razdoblju vrlo često djelomično ili čak prvenstveno odvijali na području između

⁶⁴ Grierson navodi slučaj poznat iz dnevnika Londonca Samuela Pepysa, državnoga službenika i političara koji je prilikom nizozemskoga napada na englesko pomorsko uporište u nedalekom Medwayu u Kentu (uz nazočnost nizozemske flote u ušću Temze) u lipnju 1667. zakopao svoj novčani imetak. Iako su ratne operacije oko Londona okončane prije kraja lipnja, a mir potpisan 31. srpnja, odlučio se otkopati ostavu tek u listopadu. Učinio je to noću, ne želeći da bude zamijećen. Isto, str. 124; Pepys, *Dnevnik 1660 – 1669*, str. 191-192, 200-201. Premda se radi o ogromnoj razlici u vremenu u odnosu na kasnoantičke ostave, ne mijenjaju se motivi koji ljude nagone da pohrane svoje dragocjenosti u nesigurnim vremenima.

⁶⁵ Sličan je slučaj s pronađenih 200 kovanica u strunuloj mošnji na Martinj hribu kod Logatca, na mjestu utvrde u sastavu Julijskoalpskih zapora. Pohrana je datirana u kraj IV. stoljeća. Petru, *Novejše arheološke raziskave*, str. 355-356 (autor zaključuje – upravo na temelju pronađene ostave – da je utvrdu zadesila katastrofa); Leben – Šubic, *Poznoantični kastel*, str. 331 (autori pretpostavljaju da je uporište mirno napušteno, što bi trebalo značiti da je pohranitelj ostave prethodno stradao ili bio spriječen da odnese novac).

⁶⁶ Kos, *Interpretacija (antičnih) novčanih najdb*, str. 109.

Padske nizine i Panonije zbog strateške važnosti julijskoalpskoga prostora. Nisu, dakle, samo zloglasni barbari bili izvor straha – u građanskom ratu također postoje „naši“ i „njihovi“, čak i kad je pojedinac potpuno neopredijeljen među zaraćenim stranama jer je dovoljno da se zatekne na neprijateljskom teritoriju (npr. u napadnutom gradu) da bi bio izložen nasilju druge strane. Usto je bilo rašireno i razbojništvo koje su pojačavali i vojni dezerteri. Povijesni izvori nam govore o većim i manjim bitkama, napadima na julijskoalpske utvrde i opsadama gradova, stoga je zapravo sasvim očekivano da u tim okolnostima nije samo vojska spremala novac na sigurno,

Karta 1. Nalazi novčanih ostava u Istri od III. do V. stoljeća. Šesti nalaz (ostava koja se čuva u muzeju Bottacin) nije označen jer se ne zna točno mjesto nalaza.

nego su to činili i civili bojeći se – osim za sam život – i za svoju bilo veću, bilo sasvim skromnu imovinu.

Izvori i literatura

Izvori

- Amijan Marcellin, *Događaji – Ammiani Marcellini quae supersunt. Accedunt auctoris ignoti de imperatoribus excerpta*, Lipsiae: Sumptibus Ottonis Holtze, 1921., 220-221; Amijan Marcellin, *Istorija*, predgovor, prevod i objašnjenja Milena Milin, Beograd: Prosveta, 1998.
- Herodijan, *Povijest Carstva nakon smrti Marka Aurelija – Herodiani ab excessu divi Marci libri octo*, ab Immanuele Bekkero recogniti, Lipsiae: Sumptibus et typis B. G. Teubneri, 1855.
- Inscriptiones Italiae*, X, 1, Pola et Nesactium, curavit Bruna Forlati Tamaro, Roma: Libreria dello Stato, 1947.
- Inscriptiones Italiae*, X, 2, Parentium, curavit Atilius Degrassi, Roma: Libreria dello Stato, 1934.
- Jeronim Stridonski, *Obrana protiv Rufina – Saint Jérôme, Apologie contre Rufin*, introduction, texte critique, traduction et index par Pierre Lardet, Paris: Les Éditions du Cerf, 1983.
- Jordan, *Getika – Iordanes, De origine actibusque Getarum / Getica – Jordan, O podrijetlu i djelima Gota / Getika*, priredio i preveo Robert Ščerbe, Novi Vinodolski: Naklada Kvarner, 2014.
- Klaudije Klaudijan, *Gotski rat – Claudius Claudianus, De bello Pollentino sive Gothico, Monumenta Germaniae historica*, Auctorum antiquissimorum tomus X, Claudii Claudiani carmina, Berolini: apud Weidmannos, 1892.
- Laktancije, *O smrtnima progonitelja – Lucije Cecilije Firmijan Laktancije, O smrtnima progonitelja*, proslov, predgovor, bilješke i kazalo Nenad Cambi, prijevod Nenad Cambi i Bratislav Lučin, drugo izdanje, Split: Književni krug, 2005.
- Pakat, *Hvalospjev izrečen Teodoziju – Panegyricus Latini Pacati Drepani dictus Theodosio, Panegyrici latini*, Vergilius Paladini et Paulus Fedeli recensverunt, Romae: Ist. Poligrafico dello Stato, 1976.
- Podrijetlo cara Konstantina – Origo Constantini imperatoris sive Anonymi Valesiani pars prior*, Chronica minora saec. IV. V. VI. VII., volumen I, edidit Theodorus Mommsen, *Monumenta Germaniae historica*, Auctorum antiquissimorum tomus IX, Berolini: apud Weidmannos, 1892.

Literatura

- Arheološka najdišća Slovenije*. Ur. Stane Gabrovec et al., Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1975.
- Arzone, Antonella, Alcune riflessioni sul ripostiglio della Venèra (Verona) e sui grandi tesori monetali di carattere pubblico. *Beni da conservare. Forme di tesaurizzazione in età romana e medievale*. Ornamenta 7, a cura di Isabella Baldini, Anna Lina Morelli. Bologna: Ante Quem, 2020., str. 33-54.
- Asolati, Michele, La tesaurizzazione della moneta in bronzo in Italia nel V secolo d. C.: un esempio di inibizione della legge di Gresham? *I ritrovamenti monetali e la legge di Gresham*, Atti del III Congresso Internazionale di Numismatica e di Storia Monetaria, Padova, 28-29 ottobre 2005, a cura di Michele Asolati e Giovanni Gorini, Padova: Esedra editrice, 2006., str. 103-127.
- Bačić, Boris, Trogrla pećina (Rezultati arheološkog istraživanja 1974. godine). *Jadranski zbornik* X, 1976-1978. (izd. 1978.), str. 161-172.

- Barnes, Timothy David, *Constantine and Eusebius*. Cambridge – London: Harvard University Press, 1981.
- Bekić, Luka, Antički numizmatički nalazi. *Tarsatički principij. Kasnoantičko vojno zapovjedništvo*. Ur. Nikolina Radić Štivić i Luka Bekić. Rijeka: Grad Rijeka / Hrvatski restauratorski zavod, 2009., str. 183-225.
- Bekić, Luka, Rimski novac iz pećine Laganiši. *Pećina Laganiši – mjesto života i smrti*. Ur. kataloga Darko Komšo, katalog 73. Pula: Arheološki muzej Istre, 2008., str. 21-28.
- Bellezza, Angela, *Massimino il Trace*. Genova: Fratelli Pagano, 1964.
- Benussi, Bernardo, Dalle annotazioni di Alberto Puschi per la Carta archeologica dell'Istria. *Archeografo triestino* XLII, 1927.-1928., str. 243-282.
- Bratož, Rajko, Aquileia tra Teodosio e i Longobardi (379-568). *Antichità altoadriatiche* LIV, 2003., str. 477-527.
- Bratož, Rajko, La Chiesa aquileiese e l'Ilirico Occidentale al tempo di Cromazio. *Chromatius of Aquileia and His Age*. Proceedings of the International Conference held in Aquileia, 22–24 May 2008, edited by Pier Franco Beatrice and Alessio Peršič. Turnhout: Brepols, 2011., str. 101-149.
- Bratož, Rajko, *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosodstvo v pozni antiki*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2014.
- Brusin, Giovanni, Maresego. Ripostiglio di bronzi imperiali. U: Notiziario archeologico (1935-1936). *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* XLVII, 1935. (izd. 1937.), str. 287.
- Callegher, Bruno, Ritrovamenti monetali di età romana nel Friuli Venezia Giulia (Provincia III: Gorizia, Provincia IV: Trieste). *Ritrovamenti monetali di età romana nel Friuli Venezia Giulia*, a cura di Giovanni Gorini. Trieste: Edizioni Università di Trieste, 2010., str. 1-383.
- Duval, Yves-Marie, Aquilée sur la route des invasions (350-452). *Antichità altoadriatiche* IX, 1976., str. 237-298.
- Furlani, Ugo, Una stazione militare romana sul Castellazzo di Doberdò del Lago. *Aquileia nostra* XL, 1969., stupci 57-70.
- Gorini, Giovanni, Ripostigli di monete romane in Istria. *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* (n. s.) XVIII, 1970., str. 209-214.
- Gorini, Giovanni, Tesoretto del III secolo al Museo Bottacin di Padova. *Arheološki vestnik* XXIII, 1972., str. 45-56 i 484-485.
- Gračanin, Hrvoje, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*. Zagreb: Plejada, 2011.
- Grierson, Philip, *Numismatics*. London – Oxford – New York: Oxford University Press, 1975.
- Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Zagreb 2020., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=45752> (s. v. „ostava“, pristupljeno 21. VIII. 2020.)
- Humphries, Mark, The Memory of Mursa: Usurpation, Civil War, and Contested Legitimacy Under the Sons of Constantine. *The Sons of Constantine, AD 337-361: In the Shadows of Constantine and Julian*. Edited by Nicholas Baker-Brian and Shaun Tougher. Cham: Palgrave Macmillan, 2020., str. 157-183.
- Jeločnik, Aleksander – Peter Kos, Zakladna najdba Čentur-C. Folisi Maksencija in tetrahije. *Situla* 23, 1983., str. 1-93.
- Jeločnik, Aleksander, Čenturska zakladna najdba folisov Maksencija in tetrahije. *Situla* 12, 1973., str. 1-224.
- Komšo, Darko, Antika. *Pećina Laganiši – mjesto života i smrti*. Ur. kataloga Darko Komšo,

- katalog 73. Pula: Arheološki muzej Istre, 2008., str. 18-20.
- Kos, Peter, Interpretacija (antičnih) novčnih najdb. Metodologija – njene možnosti in pasti. *Arheološki vestnik* 48, 1997., str. 97-115.
- Kos, Peter, The monetary circulation in the southeastern Alpine region ca. 300 B. C. – A. D. 1000. *Situla* 24, 1986., str. 1-263.
- Leben, France – Zorka Šubic, Poznoantični kastel vrh Brsta pri Martinj Hribu na Logaški planoti. *Arheološki vestnik* 41, 1990., str. 313-354.
- Lewis, William, Constantine II and His Brothers: The Civil War of AD 340. *The Sons of Constantine, AD 337-361: In the Shadows of Constantine and Julian*. Edited by Nicholas Baker-Brian and Shaun Tougher. Cham: Palgrave Macmillan, 2020., str. 57-94.
- Marcone, Arnaldo, L'Ilirico e la frontiera nordorientale dell'Italia nel IV secolo d.C. *Dall'Adriatico al Danubio. L'Ilirico nell'età greca e romana*. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2003, a cura di Gianpaolo Urso. Pisa: Edizioni ETS, 2004., str. 343-359.
- Matijašić, Robert, Il ripostiglio di monete romane di Centora (Čentur) custodito presso il Museo archeologico dell'Istria di Pola. *Atti del Centro di ricerche storiche* XII, 1981.-1982., str. 33-56.
- Matijašić, Robert, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*. Zagreb: Leykam international, 2009.
- Matijašić, Robert, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, Zagreb: Leykam international, 2012.
- Mirabella Roberti, Mario, Notiziario archeologico 1949-1951, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* LIV, 1952., str. 200-211.
- Mirmik, Ivan, Opticaj novca uzduž istočne jadranske obale kroz stoljeća. *Dometi* XV, 12, 1982., str. 53-60.
- Omissi, Adrastus, *Emperors and Usurpers in the Later Roman Empire. Civil War, Panegyric, and the Construction of Legitimacy*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Pearson, Paul N., *Maximinus Thrax: from common soldier to Emperor of Rome*. Barnsley: Pen & Sword Military, 2016.
- Pegan, Efrem, Najdbe novcev v Sloveniji. *Arheološki vestnik* XVIII, 1967., str. 203-222.
- Pepys, Samuel, *Dnevnik 1660 – 1669 (Izbor)*. Prijevod Ljubica Topić. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1980.
- Petru, Peter, Novejše arheološke raziskave *Claustra Alpium Iuliarum* in kasnoantičnih utrd v Sloveniji. *Arheološki vestnik* 23, 1972., str. 343-366.
- Picozzi, Vittorio, Una campagna di Licinio contro Massenzio nel 310 non attestata dalle fonti letterarie. *Numismatica e antichità classiche* V, 1976., str. 267-275.
- Šašel Kos, Marjeta, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1986.
- Šašel, Jaroslav, The struggle between Magnentius and Constantinus II for Italy and Illyricum. *Situla* 30, 1992., str. 716-727.
- Štajer, Leilani, Zakladna najdba kot primarni zgodovinski vir. Vprašanje odkritja, datiranja ter izpovedne vrednosti emonske in čenturske zakladne najdbe. *Zgodovinski časopis* 72, 1-2, 2018., str. 8-21.
- Vinski, Zdenko – Ksenija Vinski Gasparini, Prolegomena k statistici i kronologiji prethistorijskih ostava u Hrvatskoj i u vojvođanskom području Srijema. *Opuscula archaeologica* 1, 1956., str. 57-109.

SUMMARY

Coin Hoards from Late Antiquity in Istria as a Reflection of the Security Situation in the Area between Pannonia and the Po Valley

Maurizio Levak

Owing to lacking written sources about life in Istria of late antiquity, we are forced to build more upon the data provided by material sources. In this paper I analyse coin hoards found in the territory of ancient Istria that are dated to the period between the 3rd and the 5th century. These six coin hoards differ in the amount of coins found – ranging from small hoards to thousands of coins – and in the characteristics of the micro-locations where they were discovered. The individual contexts of the finds differ greatly as well; namely, for some there exists a sufficient amount of relevant data, whereas for others there is precious little information available because they were found by non-experts. For one hoard we cannot even determine the precise location of the find. However, the remaining hoards originate in northern and central Istria. The existence of coin hoards is generally considered an indicator of a deterioration of public security, as the population, fearing for their belongings, would tend to hide their valuables. With that in mind, I seek to link the established period of creation of each hoard to the contemporary political events recorded in written sources. I conclude that in all six cases the dating of the hoard corresponds to one or more events causing political instability, mostly military conflicts. However, only one hoard is related to barbarian incursions, all others are linked with civil wars. This suggests that, at least in the Northern Adriatic, the feeling that public security was no longer guaranteed (by the state) predated the arrival of larger barbarian groups. The reason for this lies in the geo-strategic importance of the area that connected the Pannonian Plain with the Po Valley. Anyone wanting to travel between Illyricum and Pannonia had to cross the section between Aemona and Aquileia. Despite the presence of heavy fortifications in the area, built to prevent barbarian incursions into Italy, Roman legions led by legitimate rulers and usurpers alike had advanced along this route up to the beginning of the 5th century because this was the only land bridge connecting the East with the central part of the Western Roman Empire. Consequently, this region was a regular theatre of operations between belligerent parties, with many decisive battles fought in this relatively small area. All this was accompanied by destruction, plundering and violence, which undoubtedly created a sense of immediate threat among the local population, as well as in the neighbouring regions. It is thus not surprising that the hoards in question were created in Istria's northern and central part and not one of them in its western or southern part.

<https://www.doi.org/10.56420/Zgodovinskicasopis.2022.3-4.03>

Janez Höfler

Razmisleki ob novi monografiji o Turjaškem gradu in Turjačanih

Janez Höfler, ddr., zasl. prof. Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Medvedova 1, janez.hoepler@ff.uni-lj.si, <https://orcid.org/0000-0003-3284-2459>

Razmisleki ob novi monografiji o Turjaškem gradu in Turjačanih

Članek se navezuje na novo monografijo o gradu Turjak in rodu Turjaških, ki je izšla leta 2020 v uredništvu Mihe Preinfalka in sodelavcev. Avtor izpostavlja posamezne teme iz zgodnje zgodovine Turjaških, predvsem vprašanje statusa njihovega gospostva (alod ali fevd), in jih dopolnjuje ali interpretira v drugačni luči, kot je to v monografiji. Pri tem opozarja na pomen cerkvene organizacije na tem teritoriju in njene odvisnosti od oglejskega patriarha. Pred tem pa se posveti posestvu, ki ga je kralj Henrik IV. v letih 1058 in 1062 podelil salzburškemu vazalu Anzu, turjaškemu sosedu.

Ključne besede: Turjaški, visoki srednji vek, oglejski patriarhat, cerkve in župnije

Janez Höfler, PhD., Professor Emeritus, University of Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Medvedova 1, janez.hoepler@ff.uni-lj.si, <https://orcid.org/0000-0003-3284-2459>

Remarks about the New Monograph on Auersperg Castle and the Auerspergs

The article deals with the new monograph on Auersperg Castle and the Auerspergs edited by Miha Preinfalk et al. and published in 2020. The author highlights specific topics from the Auerspergs' early history, particularly the question of the status of their seigneurie (allod or fief), complementing or interpreting them in a different light than seen in the monograph. In doing so, he draws attention to the importance of the ecclesiastical organization in this territory and its dependence on the patriarch of Aquileia. Before that, the author discusses the estate granted by King Henry IV in the years 1058 and 1062 to Auersperg's neighbour Anzo, who was a Salzburg vassal.

Keywords: the Auerspergs, the High Middle Ages, the Patriarchate of Aquileia, churches and parishes.

Z novo zajetno monografijo velikega formata in v dveh knjigah z naslovom *Grad Turjak*, ki jo je izdala Založba ZRC SAZU,¹ so nas Miha Preinfalk, njegovi souredniki in sodelavci obogatili z izjemno publikacijo, pomembno tako za zgodovinsko stroko kot za splošno kulturno in družbeno zgodovino. Vanjo je bilo vloženo veliko truda in znanja in jo lahko ocenjujemo le s presežki. Kljub temu naj bo podpisanemu, četudi bolj ljubitelju kot izšolanemu medievalistu, dovoljeno, da se oglasim z določenimi razmisleki ob posameznih problemih, bolj v smislu dobronamernih dopolnil kot kritične presoje, kajti problematika, ki jo obravnava monografija, je v mnogočem tudi metodološka in v tem smislu presega konkretno snov.

Naj začnem kar na začetku, ob vprašanju pojava prvih Turjaških na tem teritoriju in njihove posesti. Leta 1058 je kralj Henrik IV. svojega vazala po imenu Anzo obdaroval s tremi kraljevskimi manzi v vaseh (*in villis*) *Bizi*, *Dobelgogesdorf*, *Herzogenbach* in *Lipnack*, v marki Kranjski in grofiji mejnega grofa Odelrika, ki jih je mogoče identificirati s kraji Bičje, Št. Jurij (Podtabor), Udje in Lipljene, vse med Grosupljem in Turjakom.² Obenem mu je dovolil, da jo v primeru, če v teh vaseh ne najde dovolj zemlje, izkrči v bližnjih naseljih južno od potoka Bičje. To se je očitno zgodilo, saj mu je kralj štiri leta pozneje, leta 1062, podelil proti jugu razširjeno, ozemeljsko že zaključeno posest, v listini označeno z mejami sosednjih posesti na vzhodu, severozahodu in jugozahodu, imenovanih z njihovimi posestniki.³ V tistem na jugozahodu lahko prepoznamo prvega izpričanega predstavnika poznejših Turjaških. A o tem kasneje. Preden nadaljujem, naj izkoristim priložnost in naredim daljši ekskurz o izvoru in nadaljnji usodi posesti, ki jo je pridobil Anzo v letih 1058 in 1062, saj je kljub prelomni študiji Milka Kosa iz leta 1940 ostalo še nekaj nerazčiščenega.

Kot je pokazal Kos v navedeni študiji,⁴ je bila podelitev Henrika IV. v letih 1058 in 1062 sporna. Omenjeni Anzo je namreč to posest pozneje predal salzburškemu nadškofu, bodisi kot volilo bodisi v zamenjavi za kakšno drugo posest, in s tem povzročil zaplet. Okoliščine razkriva poravnava, ki jo je nadškof Konrad I. julija leta 1141 sklenil z grofom Volfradom (*Wolfrad*) Trebinjskim (Treffen) in njegovo soprogo Hemo, hčerjo Verianta (*Werigant*), brata mejnega grofa Starhanda

¹ Preinfalk in dr., *Grad Turjak*.

² 1058 X 18; DD H IV, št. 43; Schumi, *Archiv I*, str. 6–7, št. 2; GZS III, št. 201.

³ 1062 XII 11; DD H IV, št. 96; UBKr I, št. 40; GZS III, št. 224.

⁴ Kos, *Salzburško posestvo*.

(*Starchand*).⁵ Iz te poravnave je razvidno, da je spor glede te posesti, imenovano Cesta (*Cezt*), izbruhnil že za časa nadškofov Gebharda (1060–1088), torej kmalu po njeni predaji, in zatem Tiemona (1090–1098), ko sta se ji uprla omenjena Starhand in Veriant, sicer imenovan po Slovenjgradcu. V rokah sta morala imeti ustrezna dokazila, s katerimi sta razpolagala tudi njuna naslednika Volfrad in Hema, zato slednjih nadškof Konrad ni mogel kar tako odsloviti. Za odškodnino jima je ponudil neko drugo posest, sto kmetij na Zgornjem Štajerskem, grofovski par pa se je posesti na Kranjskem dokončno odpovedal v salzburško korist.

O tem, kje naj bi ležalo salzburško posestvo Cesta, se je sprva le ugibalo, pri čemer so ga iskali na več možnih lokacijah na Spodnjem Štajerskem, pretežno v bližini Rogatca. Prvi prelomni korak v pravo smer je storil Hans Pirchegger.⁶ Ker gre pri Starhandu in Veriantu za osebi iz rodu Askvincev, dedičev Heme Breško-Seliške, je pravilno sklepal, da je govor o prvotni lastnini savinjskih grofov. Dotlej še neupoštevano gradivo o salzburških fevdih iz let 1313–1315⁷ ga je usmerilo na Kranjsko. Na podlagi delno napačne identifikacije krajev iz tega gradiva, ki naj bi se zvrstili od Grosupljega do Trebnjega, je sklepal, da je izhodiščna točka za izoblikovanje tega posestva bila Višnja Gora, katere lastniki so bili izpričani dediči Heme Breško-Seliške, nazadnje gospodje iz Puxa oziroma Višnjegorski. Spodbujen s Pircheggerjevim člankom se je Milko Kos nato lotil natančnejše analize toponimov in Pircheggerja popravil toliko, da je to območje prestavil bolj na zahod od Grosupljega navzdol v smeri proti Dobropolju. Prav na južnem koncu tega območja, malo nad Vidmom, pa leži tudi tako iskani kraj Cesta.⁸

Ko natančneje pregledamo zemljepisno razprostranjenost omenjenih salzburških fevdov, postanemo pozorni na več stvari. Najprej presenetiti, da med njimi ni tistih štirih vasi, ki jih je kralj Henrik IV. podelil Anzu leta 1058. Za Lipljene kaže, da jih je Salzburg, če jih je v resnici kdaj imel, medtem izgubil.⁹ Za Dobelgogesdorf je mogoče, da se skriva za katerim novim toponimom. A če gre za Št. Jurij pri Grosupljem (Tabor), ga med salzburškimi fevdi ni, kot ni tudi Udja. Biče nastopa le s potokom (*bey der Veits*), ki z dodatkom »pod Čušperkom« (*vnder Zobelsperg*) pomeni le širše območje, na katerem so omenjeni fevdi, in ga je težko identificirati s krajem Biče.¹⁰ Seveda lahko pomislimo tudi na to, da v obravnavanem gradivu

⁵ SUB II, št. 203 (še vedno z napačno lokalizacijo te posesti na območje Rogatca na Štajerskem).

⁶ Pirchegger, *Das Gut Cest*.

⁷ Martin, *Regesten II*, št. 1139, 1178, 1181; *Regesten III*, št. 293, 372; MC VIII, št. 133, 231, 235. Gre za dokumente, ki so nastali, potem ko je nadškof Vajkard te fevde podelil Majnhardu Ortenburškemu na Čušperku in mu je ta sporočil, da so si nekatere teh fevdov, kolikor jih je mogel ugotoviti, nezakonito prilastili sosede Turjaški, kar je pripeljalo do sporov med rodbinama. O poteku tega spora med Ortenburžani in Turjaškimi gl. Komac, *Vzpon Turjaških*, str. 31 in dalje, in Kosi, *Gospodje Turjaški*, str. 136 in dalje.

⁸ Kos, *Salzburško posestvo*. Kosove identifikacije krajev so splošno sprejete razen Kompolja, kjer je prišlo do pomote v branju. V izvirniku *pei der Veits vnder Zobelsperg* je avtor videl cerkev sv. Vida »pod Čušperkom« in jo povezal s cerkvijo v Kompolju južno od Vidma.

⁹ Prim. TKL I, št. 27 (1317 IX 8).

¹⁰ Gl. 1314 VIII 21; Martin, *Regesten II*, št. 1178; MC VIII, št. 231; 1314 IX 8; Martin, *Regesten II*, št. 1181; MC VIII, št. 235.

niso zajeti vsi salzburški fevdi, lahko pa tudi, da so bili ti kraji že tako odtujeni Salzburgu, da jih ta ni imel več v razvidu. To velja tudi za kraj Cesta, po katerem se to posestvo imenuje v listini iz leta 1141. – Drugo presenečenje je dejstvo, da razporeditev krajev močno presega območje, ki je bilo Anzu določeno z listino iz leta 1062.¹¹ To je bilo na vzhodu omejeno s potokom Bičje, dalje vzhodno od tod do »Gornje Krke« (*in superiori riuuo qui Gvrca*)¹² pa se je razprostiralo posestvo nekega Ruodperta. V resnici je velika večina teh krajev ležala na tem posestvu in se z Veliko (in/ali Malo) Loko približala Višnji Gori. Kaže torej, da je tudi imenovani Ruodpert, katerega izvora še ni bilo mogoče pojasniti – mogoče ga gre tako kot Anza iskati med vazali salzburškega nadškofa –, svoje posestvo podelil salzburški cerkvi. – Tretja pomembna okoliščina je to, da se vsi kraji s salzburškimi fevdi iz let 1313–1315 nahajajo v mejah srednjeveške župnije v Šmarju pri Ljubljani (Šmarje - Sap), in sicer na njenem južnem delu.¹³ Drugače je z Lipljenami (Velikimi in Malimi), ki so sodile pod župnijo v Škocjanu pri Turjaku, in Cesto, ki je pripadala dobrepoljski župniji. Tudi Velika in Mala Račna v neposredni bližini Čušperka sta bili šmarski.

Prav pripadnost obravnavanih salzburških fevdov župniji v Šmarju pri Ljubljani odpira pot nadaljnjemu raziskovanju izvora Anzove kot tudi Ruodpertove posesti na jugovzhodnem obrobju Ljubljane. Za oboje je mogoče trditi, da je bilo prvotno v lasti Heme Breško-Seliške oziroma savinjskih grofov. V to smer kažejo tudi raziskave o nastanku šmarske župnije.¹⁴ Glede na to, da je župnija imela enklavo Sostro v mejah ljubljanske šentpeterske župnije, gre za župnijo, ki je nastala na osnovi lastniške cerkve in se izločila iz šentpeterske pražupnije.¹⁵ Ker segajo takšne enklave še v čas pred ustanovitvijo župnije, zrcalijo posestniške razmere v času lastniške cerkve, oziroma drugače, enklave so bile prvotno v lasti ustanovnika te cerkve in njegovih dedičev. Domneve o prvotnem lastništvu tega teritorija potrjujeta dve lokaliteti. Najprej je tu Blečji Vrh severovzhodno od Grosupljega, ki je glede na darovanje štirih kmetij stiškemu samostanu pred letom leta 1145¹⁶ in dvora (hoff Welze) pred letom 1169¹⁷ bil v lasti Majnhalma Višnjegorskega, zatem Podlipoglav

¹¹ Gl. Štih, *O začetkih*, str. 80, z zemljepisno skico str. 83.

¹² Pod Gornjo Krko je pač mišljen prostor severozahodno od izvira Krke v smeri Višnje Gore. Na podlagi razporeda teh krajev je treba Ruodpertovo posestvo na omenjeni skici (Štih, prav tam, str. 83) razširiti na vzhodu proti Višnji Gori in na severu do vključno Grosupljega.

¹³ Za obseg župnije gl. Höfler, *Gradivo*, str. 128. Ti kraji so: Grosuplje s posebej navedenimi soseskami pri župnijski cerkvi sv. Mihaela, Blato in Stranska vas, Praproče pri Grosupljem, Zagradec pri Grosupljem s sosesko pri cerkvi sv. Martina, Gatina, Stehan (izginulo naselje med Grosupljem in Višnjo Goro), Loka (Velika in Mala) in Luče pri Višnji Gori, Veliko in Malo Mlačevo ter Velika in Mala Račna.

¹⁴ Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 254–256.

¹⁵ O enklavah in njihovem pomenu za rekonstrukcijo obsega prvotnih zemljiških gospodstev gl. Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 28.

¹⁶ Grebenc, *Gospodarska ustanovitev*, str. 12–13, št. 4j; Bernhard, *Documenta*, št. S3.

¹⁷ Grebenc, *Gospodarska ustanovitev*, str. 14–15, št. 8l; Bernhard, *Documenta*, št. S8; Gl. tudi Grebenc, prav tam, str. 217.

v sostrski enklavi, katerega pet kmetij je prav tako pred letom 1169¹⁸ Stični podaril Majnhard Šumberški ali Črnograjski, najbližji sorodnik Višnjegorskih.¹⁹

Glede na povedano je območje šmarske župnije skupaj z enklavo v Sostrem prvotno tvorilo gospodstvo Heme Breško-Seliške oziroma savinjskih grofov v mejah mejne grofije Kranjske, ki ga je rod – pač Viljem I. ali Viljem II. – neznano kdaj v poznem 10. ali zgodnjem 11. stoletju prejel z vladarjeve strani. Z veliko verjetnostjo lahko domnevamo, da je pred ustanovitvijo župnije v Šmarju, prvič določno omenjene leta 1228, ta teritorij pokrivala lastniška cerkev, ki jo je mogoče postaviti v Lanišče s prvotnim patrociniem sv. Janeza Krstnika, kjer lahko pričakujemo tudi upravni dvor tega posestva.²⁰ Več kot upravičena je domneva, da je po Hemini smrti leta 1044 ali 1045 to gospodstvo bilo razkosano vsaj na dva dela, severni in južni. Kaže, da so severni del s Sostrim sredi 12. stoletja še obvladovali Višnjegorski z najbližjimi sorodniki kot daljni Hemini dediči, čeravno se je vanj že vrivalo ljubljansko spanheimsko gospodstvo,²¹ medtem ko je južni v dveh kosih prek Anza in Ruodperta pristal v rokah salzburškega nadškofa. Pri tem je zanimivo, da se je zanj potegovala Hema, sestra Višnjegorskih, ki je skupaj z možem sklenila poravnavo s salzburškim nadškofom leta 1141, in ne sami Višnjegorski, čeravno bi bilo to glede na njihovo neposredno sosedstvo bolj logično. Gotovo je posredi kak še starejši dogovor med Heminimi dediči.

Toliko o tem. Kot je bilo povedano, vsebuje listina kralja Henrika IV. iz leta 1062 prvo znano in ohranjeno vest o Turjaških. V listini navedeni Engelbero, na čigar posestvo v Ločniku (*in villa Lonsa dicta*) je na zahodu mejilo Anzovo, je po natančni študiji Petra Štiha neizpodbitno prvi znani predstavnik Turjaških.²² Po Štihovih ugotovitvah izvira z Bavarskega in je po vsej verjetnosti sorodstveno povezan z rodом, imenovanim po Machlandu na Zgornjem Avstrijskem in katerega pripadnik Rudolf iz Tarcenta oz. Lungaua je pozneje (med 1112 in 1125) izpričan lastnik ozemlja okoli Ljubljanskega gradu.²³ V nasprotju s svojimi sosedmi, ki so le uživali dohodke s svojih kranjskih posesti,²⁴ je Engelbero, sodeč po neki

¹⁸ Grebenc, *Gospodarska ustanovitve*, str. 14–15, št. 8e; Bernhard, *Documenta*, št. S8. V listini je zapisano Lipoglav (*Lippoglaw*), vendar je istovetnost z Velikim oziroma Malim Lipoglavom, ki sta se nahajala proti jugovzhodu zunaj sostrske enklave, se pravi v šentpetrski župniji, vprašljiva. (Da identifikacija ni zagotovljena, piše tudi Grebenc, prav tam, str. 205.) Podlipoglav se kot Luppoglaw navaja tudi pri označbi sosednje Sadinje vasi 1331 IV 14 (*vnder dem Luppoglaw ze Sephansdorf*; GZL II, št. 13) in pri lokalizaciji cerkve sv. Pavla v Šentpavlu 1402 II 9 (*sans Pawls ze Luppoglaw*; GZL II, št. 44), oboje bolj daleč od Velikega Lipoglava. Prim. tudi Bizjak in dr., *Historična topografija*, geslo Podlipoglav, str. 1074.

¹⁹ Domnevno sin istrskega Ortenburžana, poročenega z neznano predstavnico višnjegorskih Puxov; gl. mdr. Štih, *Goriški grofje*, str. 140.

²⁰ Höfler, *Lastniške cerkve*, str. 80.

²¹ V isti potrditveni listini patriarha Ulrika II. iz leta 1169 je tudi Stara vas pri Grosupljem, dar Bernarda Spanheimskega (»Mariborskega«) pred njegovim odhodom na križarski pohod, kjer je leta 1147 umrl; Grebenc, *Gospodarska ustanovitve*, str. 14, št. 8a, in 203; Bernhard, *Documenta*, št. S8.

²² Štih, *O začetkih*, str. 77 in dalje.

²³ Štih, *Dve notici*.

²⁴ Poleg omenjenih Anza in zagonetnega Ruodberta sta tu še brata Dipolt in Ratpot, po ugotovitvi Petra Štiha grofa iz bavarskega Vohburga (Štih, *Dve notici*, str. 26–30). Za Anza,

freisinški tradicijski notici iz let 1078 do 1085, ki ga izrecno označuje kot Kranjskega (*Chreinensis*), v resnici tu tudi bival. To in pa dejstvo, da ni znano, če je poleg kranjskega imel še vsaj kako pomembnejše posestvo na Bavarskem, nam kljub njegovemu visokemu plemiškemu statusu postavlja vprašanje o njegovem dejanskem družbenem položaju.

Pomanjkanje listinskih podatkov o rodu prvega Turjaškega, njegovih drugih morebitnih posestvih in to, da je doslej znana ena sama listina, omenjena iz let 1078 do 1085, kjer nastopi kot priča, in še ta znana le prek izvlečka, gotovo ni zgolj posledica zdesetkanja arhivskega gradiva. To okoliščino moramo imeti pred očmi tudi pri vprašanju, kakšen status je moralo imeti njegovo posestvo. Je to bilo alod ali fevd, in v tem primeru od koga? In v tej točki moramo pritegniti, kar vemo o najstarejši zgodovini širšega notranjsko-dolenjskega prostora, kamor so se vključili tudi prvi Turjaški.

Z listino, izdano v Augsburgu 8. januarja 1040,²⁵ je kralj Henrik III. oglejskemu patriarhu Poponu podelil 50 kraljevih manzov z vsemi pritiklinami v vasi Cerknica in v sosednjih vaseh (*villas Circheniza cum ceteris villis ibi adiacentibus*) v kranjski marki in grofiji mejnega grofa Eberharda. S to podelitvijo se veže tudi ustanovitev cerkniške pražupnije, katere jurisdikcija se je raztezala vse do Kolpe navzdol,²⁶ četudi njeno južno območje – poznejše Kočevsko – še ni bilo kolonizirano.²⁷ Glede na to se postavlja vprašanje, kaj je patriarh v resnici dobil z omenjenimi petdesetimi manzi, le Cerknico z bližnjo ali daljno okolico ali kaj več. Iz gradiva, ki se ga bomo dotaknili, je razvidno, da je ta podelitev obsegala poleg Loža vsa poznejša gospostva v Turjaku, Čušperku, Ribnici in Poljanah (Stari trg ob Kolpi). Druga ugotovitev je, da so meje pražupnije nekoliko presegle meje leta 1040 podeljene posesti. Tako je to na severovzhodu tega teritorija, kjer je vladar še razpolagal z Lipljenami in območjem Ceste, ki ju je z obravnavanima listinama leta 1058 in 1062 podelil Anzu. Lipljene so sodile pod župnijo v Škocjanu pri Tur-

vazala salzburške cerkve, od katere je imel v fevdu posestva v Lungauu in Pongauu, gl. Štih, prav tam, str. 23–34.

²⁵ DD H III, št. 19; UBKr I, št. 27; GZS III, št. 105.

²⁶ Neposrednega dokaza o tem, da je cerkniška pražupnija pokrivala teritorij poznejših župnij v Škocjanu pri Turjaku, Vidmu-Dobrepolje, Ribnici, Starem trgu ob Kolpi in Starem trgu pri Ložu, katerih meje zrcalijo prvotne meje gospostev Turjak, Čušperk, Ribnica (s kočevskim območjem do Kolpe), Poljane in Lož, ni. Na to lahko sklepamo le po pravicah oglejskega patriarha, ki jih je ta imel pri teh župnijah. Vendar se je zadnji čas našel presenetljiv podatek, ki potrjuje to premiso. Gre za cerkev sv. Janeza Krstnika v Strugah pri Dobrepolju (Pri Cerkvi-Struge), ki je za časa terezijanskega katastra ni bilo več, a je v katastru zabeleženo poimenovanje ledine, kjer je stala (*per S. Janesse per Struge*), in da gre za last župnije v Cerknici (Höfler, *Gradivo*, str. 158). Glede na patrocinij in hipotezo podpisanega o krstnih cerkvah (gl. Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 420 in dalje) je to bila krstna cerkev cerkniške pražupnije na območju, za katero je bila pozneje, verjetno v 12. stoletju, ustanovljena dobrepolska župnija. Najdba je bila le slučajna in bi se s sistematičnim pregledom terezijanskega katastra v tej smeri našel še kakšen takšen primer.

²⁷ Soroden primer, da je pražupnija obsegala še obsežno nenaseljeno območje, je pražupnija v kraju St. Daniel v Zgornji Ziljski dolini. Vanjo je bila vključena tudi dolina reke Lesach (Lesachtal), ki je bila izkrcena šele v 14. stoletju, a so bile na novo ustanovljene duhovnije na tem območju podrejene župniji v St. Danielu, desetine pa je pobiral tamkajšnji župnik; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 109–111.

jaku, Cesta pod dobrepoljsko župnijo, obe pa sta se izločili iz cerkniške pražupnije. Enako velja za območje Preserja in Borovnice na severu. Srednjeveški župnijski vikariat cerkniške župnije v Preserju je nastal za potrebe podložnikov prvotne spanheimske posesti, pozneje vicedomskega urada.²⁸ Kaže torej, da je cerkniška pražupnija ob podelitvi leta 1040 že obstajala. O tem govori ne nazadnje sam toponim, ki dokazuje obstoj cerkve. Druga ugotovitev je, da je leta 1040 podeljeno ozemlje bilo že v določeni meri kultivirano in urejeno, četudi v velikem delu še neizkrčeno. V praksi to pomeni, da ga je moral na samem kraju nekdo upravljati v vladarjevem imenu. Prav vprašanja vladarjeve uprave kronskih posesti pred njihovo podelitvijo – najvidnejši primer je povsem izgrajeno loško gospostvo, ki ga je Oton II. leta 973 podelil freisinškemu škofu – se slovensko zgodovinopisje še ni lotilo. Pisnega gradiva o tem ni, vendar si je težko predstavljati, da bi to nalogo opravljal pristojni grof, v našem primeru kranjski mejni grof, kot najvišji krajevni izvrševalec vladarjeve volje. Vendar nam ta praznina ne preprečuje, da se ne bi spustili v določene hipoteze: še najbliže smo pri vprašanju domnevnih vladarjevih lastniških cerkva, ki predpostavljajo obstoj upravnih dvorov.²⁹ Več razlogov je, da v primeru Cerknice takšen dvor s cerkvijo, ki je po podelitvi prešel v neposredno patriarhovo last, domnevamo v Starem trgu pri Ložu.³⁰

Če zadano vprašanje motrimo skozi cerkvene razmere, odgovor ni težak. Kot ustanovitelj župnij, ki so pokrivalo omenjenih pet gospostev (Škocjan pri Turjaku, Dobrepolje, Ribnica, Stari trg pri Ložu, Stari trg ob Kolpi), prav tako njenih prednic, lastniških cerkva, velja patriarh. Če bi bila ta gospostva alodi, potem bi te lastniške cerkve bile med reformo v drugi polovici 11. ali v 12. stoletju preoblikovane v patronatne župnije, katerih patroni bi bili posestniki teh gospostev. A se to ni zgodilo. Za župnijo v Starem trgu ob Kolpi je dokazano, da je po smrti zadnjega visokosvobodnega Turjaškega, Konrada, ni avtomatično prevzel njegov dedič, Herman Ortenburški, marveč je njen patronat slednjemu leta 1248 podelil patriarh.³¹ V primeru župnije v Škocjanu pri Turjaku se je predaja patronata zaradi posestniških zapletov zavlekla, tako da je šele patriarh Gregor njen patronat leta 1260 predal Herbardu (I.) iz druge znane generacije mlajših Turjaških.³² Za druge župnije takšnih neposrednih podatkov ni, le za Stari trg pri Ložu vemo iz potrditvene listine patriarha Bertolda iz leta 1221, da je patronat nad župnijo pridobil že

²⁸ Höfler, *Gradivo*, str. 142. Pri tem opozarjamo na v zgodovinopisju pogosto spregledano načelo o nespremenljivosti župnijskih meja vse do jožefinskih reform v osemdesetih letih 18. stoletja; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 26–28. Prav zato so predjožefinske župnije tako pomembne za rekonstrukcijo prvotnih zemljiških teritorijev.

²⁹ Höfler, *Lastniške cerkve*.

³⁰ Höfler, *Lastniške cerkve*, str. 82–83.

³¹ 1248 V 9; UBKr II, št. 156; GZS VI,1, št. 95.

³² Kaže, da so si grad po Konradovi smrti prilastili Spanheimski – to je izpričano za leto 1256 ob razdelitvi njihovih posestev med Ulrikom in njegovim bratom Filipom, izvoljenim salzburškim nadškofom, ko je grad obdržal Ulrik (MC IV,1, št. 2627), in leto 1261, ko je Ulrik v mirovni pogodbi s patriarhom moral temu za poravnanje škode, ki mu jo je bil povzročil, med drugim odstopiti grad Turjak, a ga je spet dobil nazaj v fevd (MC IV,1, št. 2761, 2762) (Kos, *Vitez in grad*, str. 137; Kosi, *Gospodje Turjaški*, str. 125 in dalje). Podelitev patronata Herbardu I. dokazuje, da je patriarh imel nove Turjaške za zakonite naslednike starih in ne Spanheimske.

ded takratnega vazala, grofa Viljema iz Loža, s tem da je patriarhu odstopil neko vas; to se je moralo zgoditi okoli leta 1160.³³ Kakšen je bil status teh župnij, nam posredno razkriva tako imenovani seznam papeških desetini za oglejski patriarhat iz leta 1296.³⁴ Od župnij na obravnavanem območju so tu navedene le tri, Cerknica in Lož (Stari trg pri Ložu), ti dve skupaj z Vipavo v posebnem oddelku kot župnije »na Krasu«, in Poljane (Stari trg ob Kolpi) med župnijami v Marki. Cerknica in Lož sta skupaj z Vipavo sodili pod patriarha, kar je izpričano že v popisu papeških dajatev za patriarha Bertolda iz leta 1247,³⁵ medtem ko so bile Poljane po letu 1248 legitimno v rokah Ortenburžanov – zakaj jih popis postavlja v Marko, ni jasno, morda je odločal zemljepisni vidik, ki je pozneje s pripadnostjo Poljan Beli krajini prevladal. Tako manjkajo Škocjan pri Turjaku, Dobropolje in Ribnica. Čeprav so župnije tu leta 1296 že obstajale, njihov status ni bil trden. Očitno so bile še vedno odvisne od patriarha. Najmanj, kar je, je to, da ne moremo govoriti o polnopravnih patronatnih župnijah, katerih patronatne pravice bi uživali Turjaški (Škocjan pri Turjaku) ali Ortenburžani (Dobropolje, Ribnica). – Med poznejšim gradivom nam ta položaj vsaj deloma pojasnjuje še listina iz leta 1394, s katero je patriarh Janez Moravski Frideriku Ortenburškemu deloma potrdil in deloma na novo podelil patronate nad župnijami na njegovih posestvih na Koroškem in Kranjskem;³⁶ gre za Ribnico in Lož (Stari trg pri Ložu). Za patronate, ki jih je patriarh le potrdil (na Koroškem in Gorenjskem), je rečeno, da so jih Ortenburžani imeli že od nekdaj (*ab antiquo*), pri Ribnici so patronatsko pravico izvajali le *pro tempore*, Stari trg pri Ložu pa je bil dotlej z vsemi pravicami pri patriarhu. Kljub temu da so Ortenburžani ribniško gospostvo prevzeli takoj po smrti Konrada Turjaškega, patronat nad tamkajšnjo župnijo ni prešel avtomatično nanje in so ga formalno pridobili šele leta 1394, medtem ko je bil položaj v Ložu bolj zamotan, saj so si ti tamkajšnji grad po izumrtju loških Vovbržanov po letu 1270 prisvojili protipravno in je zato patronat nad župnijo patriarh vzel nazaj. Povsem neznan pa je položaj v Dobropolju. Tudi tu bi pričakovali prenos patronata na vazale na Čušperku, a prvi dokument, ki razkriva kanonične pravice pri tej župniji, datira šele iz leta 1449, ko so nanjo prezentirali Celjani, dediči Ortenburžanov.³⁷

Ozemlje, ki ga je leta 1040 prejel oglejski patriarh, je bilo preobsežno, da bi ga lahko upravljal sam s svojimi ljudmi. Zato ga je moral oddajati v fevd. Kdo vse so to bili neposredno po letu 1040, ne vemo. Mogoče jih je bilo več, a je znan le Engelbero, prvi izpričani Turjaški. V pisnem gradivu ga prvič srečamo leta 1062. O tem, kaj ga je zaneslo na ta konec cesarstva, lahko le ugibamo. Morda ga je patriarhu priporočil vladar, Henrik III. (1016–1056) ali Henrik IV., ki je leta 1058 obdaril Anza. Seveda lahko pomislimo, da gre za pri Turjaškem za vzporednico

³³ 1221 XI 25; GZS V, št. 346; Bernhard, *Documenta*, št. P15.

³⁴ Zadnja objava v transkripciji F. Barage Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 435–472, obravnavane župnije na str. 468.

³⁵ Objava F. Barage v Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 431.

³⁶ 1394 IV 19, insert v potrditvi papeža Bonifacija IX. 1394 IV 26; MHVK 17, 1862, str. 48–50.

³⁷ 1449 III 15; Höfler, *Gradivo*, str. 158.

Anzu in drugim njegovim sosedom, katerih obdaritve se v pisnem gradivu niso ohranile ali vsaj niso znane. Vendar je med njimi razlika. Povedali smo že, da je Turjaški edini, ki je tu bival, in edini, čigar posestvo je bilo v tej listini izrecno imenovano. Razlog bi bil lahko prav v nalogi, ki jo je – kot domnevamo – imel, torej, upravljati del oglejskega posestva.

Nadaljnjo zgodovino prvih Turjaških in kroge, v katerih so se gibali, je v omenjeni monografiji slikovito, a natančno in z dotlej neznanimi podatki orisal Miha Kosi.³⁸ Četudi se niso dvignili na raven grofov, so naredili zavidljiv družbeni vzpon. Iz pisnega gradiva je razvidno, kako so širili svojo posest. Pred letom 1178 je Engelbert (Engelbero III.) Turjaški cistercijanom v Stični daroval vas Hočevje (*villam Cotheuge*) zahodno od Krke,³⁹ a v mejah čušperškega gospostva in dobrepolske župnije, kar kaže, da je rod takrat že posedoval Čušperk. Leta 1220 je Engelbert (Engelbero IV.) trem ministerialom z Loža podelil v fevd vas Sodražico, ki leži *in dominio nostro de Reiweniç* (v našem gospostvu Ribnica), listina pa je bila izdana *in castro nostro apud Owersperch* (na našem gradu Turjak).⁴⁰ Medtem so si Turjaški torej pridobili še Ribnico, formulacija *in dominio nostro* pa kaže, da so jo imeli za alod, tako kot Turjak. V potrditveni listini patriarha Bertolda iz leta 1250 pa je dokumentiran še dar omenjenega Engelberta in Konrada, domnevno njegovega sina, stiškim cistercijanom v obsegu 13 kmetij, a brez omembe kraja, ki ga nemška parafraza te listine iz leta 1784 postavlja *bey Thenendorf*.⁴¹ Po M. Mikužu⁴² se ta darovnica lokalizira v Zdensko vas v Dobropolju. Glede na dejstvo, da v stiških urbarjih Zdenske vasi ni, četudi gre za obsežno posest, je J. Grebenc pomislil na Dvorsko vas, prav tako v mejah dobrepolske župnije, ki jo pod toponimom *Hoflein* vodi stiški urbar iz leta 1505 z 12 kmetijami, medtem ko je lokalizacija v nemški parafrazi listine, spod peresa uradnika, ki je po zatrtju samostana popisoval njegovo posest, lahko le rezultat pomanjkljivega poznavanja terena.⁴³ Je pa o tej lokaciji mogoče povedati še nekaj več. Glede na toponim, ki vsebuje besedo »dvor« tako v slovenskem kot nemškem klicu, in tamkajšnjo cerkev s patrocinijem sv. Janeza Krstnika je zelo verjetno, da imamo opraviti z dvorom z lastniško cerkvijo, ki so jo Turjaški lahko postavili že pred letom 1100 ali vsaj pred ustanovitvijo župnije v Dobropolju, ki jo datiramo v 12. stoletje.⁴⁴ S to oznako se ujema tudi konfiguracija vasi, kakor jo kaže karta franciscejskega katastra, ki je značilna za zgodnj srednjeveške dvore z lastniško cerkvijo. Naposled je iz patriarhove podelitve patronata župnije Poljane (Stari trg ob Kolpi) leta 1248 Konradovemu dediču, njegovemu tastu Hermanu Ortenburškemu, razvidno, da so stari Turjaški imeli v posesti tudi poljansko gospostvo.

³⁸ Kosi, *Gospodje Turjaški*, str. 89–124.

³⁹ Grebenc, *Gospodarska ustanovitev*, str. 16, št. 10a, str. 200; Bernhard, *Documenta*, št. S10.

⁴⁰ 1220 IV 7; UBKr II, št. 34; GZS V, št. 310; branje po Bizjak in dr., *Historična topografija*, str. 1216.

⁴¹ 1250 VIII 13; Grebenc, *Gospodarska ustanovitev*, str. 24, št. 43; Bernhard, *Documenta*, št. S33; GZS VI,1, št. 113; nemška parafraza GZS VI,1, št. 113a.

⁴² Mikuž, *Topografija*, str. 16, 41.

⁴³ Grebenc, *Gospodarska ustanovitev*, str. 193.

⁴⁴ Höfler, *Lastniške cerkve*, str. 84–85.

Kako je zdaj z vprašanjem fevdalne pripadnosti? Kot je znano, je po smrti Konrada Turjaškega med letoma 1245 in 1248⁴⁵ njegova posestva podedoval Herman Ortenburški, oče njegove soproge, razen Turjaka, kjer so ga prehiteli Spanheimski. Viri, ki jih imamo na voljo,⁴⁶ so redki in nam glede tega ne dajejo enoznačne podobe. Morda je to posledica pogostih sprememb v razmerju moči med deležniki in njihovih političnih intenc. Kljub temu bi izpostavil dokument iz leta 1336, v katerem Oton Ortenburški zase in za svoja dva nečaka prosi patriarha Bertranda, da jim podeli v fevd gradove Ortnek, Poljane in Kostel, in še enega z istega dne za Čušperk.⁴⁷ Patriarh je prošnji ugodil in pri tem kot razlog navedel, da so te gradove prejemali v fevd od oglejske cerkve že prosilčevi predniki, kar bi si sicer lahko razložili kot golo formulo. Seveda se lahko vprašamo, kaj je navedlo mogočnega Ortenburžana, da je storil ta korak, če je šlo za alod.⁴⁸ Zanimivo pa je, da ni znan takšen dokument za Ribnico, kjer so Ortenburžani prav tako nasledili Konrada Turjaškega. Se ni ohranil ali pa ga ni bilo? Mislimo, da tiči razlog v tem, da je bila Ribnica takrat tudi s patriarhove strani priznana kot ortenburški alod.

Naj bo podpisanemu kot nestrokovnjaku dovoljeno, da ob zapisanem izrazim določeno hipotezo, namreč, da so si stari Turjaški ob vsej moči, ki so jo imeli, v svojstvu patriarhovih vazalov prizadevali, da si prisvojijo oglejske fevde, ki so jih imeli, in jih spremenijo v alode, se pravi, jih alodizirajo. To se jim je v primeru Turjaka in Ribnice posrečilo, a ne pri drugih. Tako si je mogoče tudi razložiti dejstvo, da tudi viri iz obdobja Ortenburžanov glede tega, ali gre za fevd ali za alod, nihajo – kot je bilo zapisano, zaradi sprememb v razmerju moči deležnikov in njihovih političnih intenc. V stvarnosti pa so tako stari Turjaški kot za njimi Ortenburžani s temi gospodstvi razpolagali, kot da bi bili že od nekdaj njihova lastnina, s čimer se je moral sprijazniti tudi patriarh. Če povzamemo, ni trdnih argumentov proti mnenju, da je oglejski patriarh leta 1040 s strani kralja Henrika III. prejel celotno ozemlje od Cerknice in Turjaka tja do Kolpe navzdol ne glede na to, kaj se je z njim dogajalo v naslednjih desetletjih in stoletjih.

Na koncu tega razmišljanja se obrnimo na sam Turjak. V listini iz leta 1062 je zapisano, da sega Anzu podeljeno posestvo na zahodu do posestva Engelbera, imenovanega *villa Lonsa (usque ad Engelberonis predium [...] in villa Lonsa dicta)*. Da gre pri tem za Ločnik (Mali ali Veliki) nad Turjakom, ni dvoma, manj jasno pa

⁴⁵ Konrad očitno ni umrl brez potomstva, saj naj bi *nobilis puer de Owersperg*, ki ga med pričami navaja obnovitvena ustanovna listina za kostanjeviško cisterco vojvode Bernarda Spanheimskega iz leta 1249 (GZL VI,1, št. 86), Konradov mladoletni sin; Preinfalk, *Auerspergi*, str. 48; Kos, *Vitez in grad*, str. 236; Kosi, *Gospodje Turjaški*, str. 113.

⁴⁶ Zbrani in ovrednoteni pri Kosi, *Gospodje Turjaški*, str. 113 in dalje, na str. 117, op. 168, mnenja o tem v literaturi.

⁴⁷ 1336 VI 24; tu cit. po MHVSt 1855, str. 231–232, št. 76 in 77.

⁴⁸ Nadrobno o tej podelitvi in političnih okoliščinah ob prevzemu deželne oblasti s strani Habsburžanov leta 1335 po smrti vojvode Henrika Goriško-Tirolskega Kosi, *Gospodje Turjaški*, str. 117–120. Pri tem naj opozorimo, da grad v Poljanah leta 1336 ni bil nov, kot sta bila Ortnek in Kostel, marveč je moral biti zgrajen že v obdobju starih Turjaških. Obstoj župnije, omenjene leta 1248, namreč predpostavlja obstoj gospodstva, katerega meje zrcalijo meje župnije, in s tem tudi obstoj gradu.

je, kaj si lahko predstavljamo pod označbo *villa*. Ob vsej pestrosti pomena tega termina lahko z največjo verjetnostjo tu pričakujemo zgodnesrednjeveški upravni dvor (*curtis*), ki ga seveda ne smemo zamenjati s skromnimi poznosrednjeveškimi podeželskimi dvori.⁴⁹ Tu pričakovati že grad, ne glede na to, ali bi se že imenoval Turjak (Ursperg, Urisperg itd., Auersperg) ali ne, je sredi 11. stoletja iluzorno. Gradnja zidanih gradov je bila v tem času mogoča le z izrecnim vladarjevim dovoljenjem in to le predstavnikom najvišjega plemiškega ali cerkvenega sloja, kamor Engelbero gotovo ni sodil. V zgodovinopisju je še premalo upoštevano dejstvo, da so v zgodnjem srednjem veku za upravljanje zemljiških posestev služili dvori (*curtis*, *curia*), medtem ko so – sicer zelo redki – gradovi imeli le obrambno vlogo. Zidanje rezidenčnih gradov, ki so prevzemali upravno funkcijo dvorov, se je pojavilo šele ob koncu 11. in okrepilo v 12. stoletju; ne zaman velja 12. stoletje v nemških deželah za dobo razcveta novih gradov.⁵⁰ Glede na analogije, ki jih tudi na Slovenskem ni malo, so se Turjaški lahko lotili zidanja gradu šele v času od konca 11. stoletja dalje – listinsko je izpričan šele leta 1162, ko se po njem (Vrsperch) imenuje Engelbero, menda tretji tega imena.⁵¹

V listini iz leta 1062 je naveden le Ločnik. Dandanes obstajata s tem toponimom dve vasi, Veliki Ločnik ob severnem vznožju hriba, imenovanega Gora, s cerkvijo sv. Ahaca na vrhu, in Mali Ločnik na njegovem jugovzhodnem vznožju. V enega teh dveh Ločnikov je treba postaviti prvotni dvor Turjaških, ki po zidavi turjaškega gradu očitno ni bil opuščen. O tem govori omemba Herbarda iz Ločnika (*Herwort von Locznich*) v listini iz leta 1319, v kateri ta nastopa kot prodajalec hube v Sebenjah na Bledu in ki je verjetno identičen s Herbardom IV. iz leta 1317.⁵² V listinskem gradivu se razlikovanje obeh Ločnikov pojavi šele leta 1382 z Velikim Ločnikom in leta 1415 z Malim Ločnikom.⁵³ Glede na podatke, ki jih imamo, bi lahko sklepali, da je Ločnik iz leta 1062 Veliki Ločnik. Leta 1382 je bil v lasti Alhajde, sestre Rutliba s Kozjaka in žene Eberharda Podlogarja, ko ga je ta prodala trem bratom Turjaškim, otrokom Herbarda III. V zadevni listini⁵⁴ je vas opisana kot organska celota z desetino in večfunkcionalno ureditvijo. Moti seveda lastništvo. Ni dokumentirano, kako je ta vas prišla v last ženske predstavnice Kozjaških, za katere ni znano, da bi bili v sorodu s Turjaškimi. Medtem kaže, da je Mali Ločnik ostal v lasti rodu, in s tega vidika in ob upoštevanju, da je bil leta 1319 po Ločniku omenjeni Herbard Turjačan, za lokalizacijo prvotnega dvora pride prej v poštev Mali Ločnik. Seveda je to le golo ugibanje. Morda bi kaj več prinesla analiza terena, a obetati si ni veliko.

Z Malim Ločnikom – in ne Velikim – se povezuje tudi omenjena cerkev sv.

⁴⁹ Uvod v problematiko Höfler, *Lastniške cerkve*, str. 14–17.

⁵⁰ Höfler, prav tam. O tem je že leta 1942 pisal F. Tremel, a je njegova razprava ostala prezrta; Tremel, *Die Curtis*. Tremel povezuje ta pojav investiturnim bojem, a to ni nujno.

⁵¹ 1162 V 3; MC I, št. 229; GZS IV, str. 441.

⁵² 1319 VIII 11; gl. Otorepec, Gradivo za zgodovino, str. 14, št. 20; 1317 IX 8; TKL I, št. 27; zanj gl. Preinfalk, *Auerspergi*, str. 445; Kos, *Vitez in grad*, genealoška preglednica, str. 238; Kosi, *Gospodje Turjaški*, genealoška preglednica str. 143.

⁵³ Bizjak in dr., *Historična topografija*, str. 869 in 1639.

⁵⁴ 1382 V 13; TKL I, št. 229.

Ahaca nad njim. Zgodovino cerkve in razvoj njene arhitekture je v obravnavani monografiji prispeval Robert Peskar.⁵⁵ Po njegovih ugotovitvah segajo njeni začetki samo do sredine 14. stoletja, a se cerkev ponaša s častitljivo preteklostjo. Njen prvotni patrocinij sv. Janeza Krstnika, ki ga je sredi 15. stoletja zamenjal Marijin, govori za staro krstno cerkev cerkniške pražupnije iz 11. stoletja. Glede na analogije – najbolj pričevalna je cerkev sv. Janeza Krstnika, ki jo je po pogodbi s patriarhom Sigehardom iz leta 1074 postavil freisinški škof Ellenhard na Malem Vinjem vrhu na Dolenjskem⁵⁶ – je morala biti lesena in takšna vse do sredine 14. stoletja.⁵⁷ Ne glede na krstno funkcijo je verjetno, da se je povezovala z dvorom pod njo, četudi o pravi lastniški cerkvi ni mogoče govoriti. Kakorkoli že, s Krstnikovim patrocinijem se uvršča v vrsto najstarejših cerkva na tem območju, katerih nekaj je bilo lastniških (Struge-Pri Cerkvi, Dvorska vas, Ribnica, Sinji vrh⁵⁸). Vsekakor pa so zanjo skrbeli Turjaški in je postala njihova družinska cerkev, v kateri so tudi izbirali svoje zadnje počivališče.

V soglasju s splošnimi težnjami v srednjeevropskem prostoru so se Turjaški med koncem 11. in sredino 12. stoletja lotili zidave gradu, ki je nadomestil dvor v Ločniku. Pri tem so izbrali strateško primernejšo lokacijo nad prometno potjo, ki je iz Ljubljanske kotline vodila v Ribnico. Današnja zgradba, zaradi poškodb med potresom leta 1511 večidel nastala po letu 1520 – kot njen graditelj se je ovekovečil Trojan Turjaški –, velja za zgled renesančne grajske arhitekture na Slovenskem. Vendar v njej, kot je razkril Igor Sapač, avtor obsežne in detajlirane študije v obravnavani monografiji,⁵⁹ še tičijo ostanki prve romanske zgradbe. Tudi sicer je marsikatera srednjeveška sestavina gradu v tej študiji doživela novo interpretacijo, med temi še posebej stara grajska kapela, že sama po sebi pomemben kulturnozgodovinski spomenik. Po novem gre za pravokoten romanski prostor s polkrožno apsido izpred sredine 13. stoletja, po sredini 15. stoletja obokan s šilasto banjo. Bogata in raznovrstna problematika tega okoli leta 1470 poslikanega prostora, kot so jo predstavili pisci v obravnavani monografiji,⁶⁰ bi terjala nadrobnejši prikaz in tu in tam tudi kakšno kritično misel, a naj se za konec tega razmišljanja ustavim le ob njenem patrociniju. Podpisani sem na podlagi poročila o zaslišanju podložnikov škocjanske župnije v vicedomskem arhivu iz leta 1598⁶¹ sklepal, da je bila kapela posvečena sv. Pankraciju. M. Kosi in B. Hajdinjak pa sta opozorila

⁵⁵ Peskar, *Cerkev sv. Ahaca*.

⁵⁶ Höfler, *Gradivo*, str. 219–220.

⁵⁷ Na to, da je bila cerkev na Vinjem Vrhu lesena, sklepamo po označbi »bela cerkev« za cerkev, ki je morala biti zgrajena kmalu zatem v Beli Cerkvi in pri kateri je bila ustanovljena župnija; gl. tudi Höfler, *Lastniške cerkve*, str. 92.

⁵⁸ O teh Höfler, *Lastniške cerkve*, str. 84–86.

⁵⁹ Sapač, *Arhitekturnozgodovinski oris*.

⁶⁰ Mahnič, *Stara grajska kapela*; Kosi, Hajdinjak, »Grbovna knjiga«; Oter Gorenčič, *Cesarski viteški red*, str. 164–173; Oter Gorenčič, *Po umetnostnih sledih*, str. 428–430.

⁶¹ 1598 VIII 13; Smole, *Vicedomski urad I*, str. 37; Höfler, *Gradivo*, str. 157. Šlo je za krivice, ki so bile storjene župniji in njenim podložnikom s strani grajskih v času protestantizma. Podložniki so se med drugim sklicevali na katoliške duhovnike, ki so službovali na župniji, in v času Vajkarda Turjaškega (katerega?; 1533–1581?) naj bi katoliški duhovnik tudi maševal v grajski kapeli na dan sv. Pankracija in na telovo.

na dva odlomka iz družinske kronike Pankraca Turjaškega iz let 1488 in 1489, po katerih naj bi kapela nosila patrocinij sv. Servacija.⁶² Čeprav gre za svetnika, ki si v koledarju sledita drug za drugim, Pankracij 12. in Servacij 13. maja, in po ljudskem verovanju skupaj s sv. Bonifacijem (14. maj) sestavljata tako imenovane tri ledene može, med njima ni nikakršne povezave, slednji, po legendi škof v Maastrichtu iz 4. ali 5. stoletja, pa je kot patrocinij tudi sila redek. Na Slovenskem ga ne najdemo, na Koroškem je sv. Servaciju posvečena mala podružnična cerkev v Sovčah (Seltschach) pri Beljaku. Pomembnejša je bila Servacijeva kapela severno od Krke, zgrajena leta 1285, ki je leto zatem prejela številne indulgenčne listine, ki jih hrani Deželni arhiv v Celovcu.⁶³ Pozneje je bila posvečena sv. Cirilu, nato sv. Jožefu, leta 1811 pa so jo podrli. Drugače je s sv. Pankracijem. Rimski mučenec iz Dioklecijanove dobe je že pred letom 1000 postal zavetnik viteštva, tako kot pozneje sv. Jurij, njegov kult pa je na sever prinesel cesar Arnulf, ko je po vrnitvi s kronanja v Rimu leta 896 dal sv. Pankraciju posvetiti kapeli v Rodingu na Gornjem Pfalškem (to skupaj s sv. Jakobom st.) in dve leti zatem v pfalci Ranshofen.⁶⁴ Posvečene so mu bile tako rekoč vse kapele dinastičnih sedežev od Dunaja (babenbergski dvor) do gradov Tirol na Južnem Tirolskem in Vaduz v kneževini Liechtenstein. Lahko rečemo, da tudi na Slovenskem ni bilo kapele visokosrednjeveškega gradu, ki ne bi nosila Pankracijevega patrocinija: Pusti grad v Lipnici pri Radovljici (Waldenburg), Ljubljanski grad, kjer se mu je pridružil sv. Jurij, Prežek, Hmeljnik, Žebnik, Lemberg, Podčetrtek, Zgornji Vipavski grad, Rihemberk. To so le tako ali drugače dokumentirani primeri – gotovo jih je bilo še več –, medtem ko grajske kapele iz te dobe s kakšnim drugim patrocinijem za zdaj ni dokumentirane. Zato se lahko vprašamo, zakaj bi Turjaški spričo tega za svojo kapelo izbrali sv. Servacija? Ob tem, da – kolikor je podpisanemu znano – tudi v nemškem govornem območju ni grajske kapele s tem patrocinijem? Treba se bo sprijazniti s tem, da je bila kapela prvotno kot tudi pozneje posvečena sv. Pankraciju, ki ga je občasno in neznano kako in zakaj nadomestil sv. Servacij, pri čemer bi bil lahko posredi tudi premik dneva v prazničnem koledarju.

Viri in literatura

Viri

Bernhard, Documenta – Bernhard, Günther: *Documenta patriarchalia res gestas slovenicas illustrantia. Listine oglejskih patriarhov za slovensko ozemlje in listine samostanov v Sتيčni in Gornjem Gradu (1120–1251). Patriarchenurkunden von Aquileia für Slowenien und die Urkunden der Klöster Sittich und Oberburg (1120–1251)*. Wien/Dunaj – Ljubljana: Slovenski znanstveni inštitut na Dunaju / Slowenisches Wissenschaftsinstitut in Wien, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.

DD H III – Harry Bresslau, Paul Fridolin Kehr: *Heinrici III. diplomata / Die Urkunden Heinrichs III.* (= MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 5). Berlin 1931.

⁶² Kosi, Hajdinjak, »Grbovna knjiga«, str. 314.

⁶³ Začeniš z 20. januarjem 1286; MC V, št. 660 in dalje.

⁶⁴ Nadrobnosti Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 410–411.

- DD H IV – Dietrich von Gladiss, Alfred Gawlik: *Heinrici IV. diplomata / Die Urkunden Heinrichs IV.* (= MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 6). Berlin, Weimar, Hannover 1941–1978.
- GZL II, III – Otorepec, Božo: *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku*, zv. II: *Listine 1299–1450*; zv. III: *Listine Mestnega arhiva ljubljanskega 1320–1470*. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski, 1957; 1958.
- GZS III, IV, V – Kos, Franc (in Kos, Milko): *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, *Tretja knjiga* (l. 1001–1100); *Četrta knjiga* (l. 1101–1200); *Peta knjiga* (l. 1201–1246). Ljubljana: Leonova družba, 1911; 1915; 1928.
- GZS VI,1 – Baraga, France (na podlagi gradiva Boža Otorepca): *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku: 6/1 (listine 1246–1255)* (= Thesaurus memoriae, Fontes 2). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2002.
- MC IV,1 – Jaksch, August von: *Die Kärntner Geschichtsquellen 1202–1262* (= Monumenta Historica Ducatus Carinthiae, Vierter Band, Erster Teil). Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1906.
- MC VIII – Wiessner, Hermann: *Die Kärntner Geschichtsquellen 1310–1325* (= Monumenta Historica Ducatus Carinthiae, Achter Band). Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1963.
- Martin, Regesten II, III – Martin, *Die Regesten der Erzbischöfe und des Domkapitels von Salzburg 1247–1343. II. Band: 1290–1315; III. Band: 1315–1343*. Salzburg: Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 1931; 1934.
- SUB II – Hauthaler, Willibald: *Urkunden von 790–1199* (= Salzburger Urkundenbuch, II. Band). Salzburg: Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 1916.
- TKL I – Preinfalk, Miha, Bizjak, Matjaž: *Turjaška knjiga listin I. Listine zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov) 1 (1218–1400)* (= Thesaurus memoriae, Fontes 6). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008.
- UBKr I, II – Schumi, Franz: *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain*, I. Band (777–1200); II. Band (1200–1269). Laibach: Verlag des Herausgebers, 1882/3; 1884 u. 1887.

Literatura

- Grebenc, Jože M.: *Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135*. Stična: Cistercijski samostan, 1973.
- Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: Kranjska*. Druga revidirana in dopolnjena izdaja (elektronska knjiga). Ljubljana: Viharnik, 2017.
- Höfler, Janez: *Lastniške cerkve v Sloveniji: Raziskana, registrirana in potencialna zgodnjere-dnjeveška grobišča*. Ljubljana: Viharnik, 2019.
- Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem: K razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Druga, revidirana in dopolnjena izdaja (elektronska knjiga). Ljubljana: Viharnik, 2016.
- Komac, Andrej: Vzpon Turjaških v srednjem veku. *Zgodovinski časopis* 54, 2000, št. 1, str. 15–48; št. 2, str. 151–178.
- Kos, Dušan: *Vitez in Grad: Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2005.
- Kos, Milko: Salzburško posestvo Cesta na Kranjskem. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 21, 1940, str. 66–73.
- Kosi, Miha: Gospodje Turjaški in plemiški svet na jugovzhodu cesarstva (12.–15. stoletje). Preinfalk in dr., *Grad Turjak*, str. 89–146.

- Kosi, Miha, Hajdinjak, Boris, »Grbovna knjiga« gradu Turjak. Umetnina kot odsev plemiške identitete. Preinfalk in dr., *Grad Turjak*, str. 313–350.
- Kosi, Miha, Bizjak, Matjaž, Seručnik, Miha, Šilc, Jurij: *Historična topografija Kranjske (do leta 1500)*. Druga, dopolnjena izdaja (elektronska knjiga). Ljubljana: ZRC SAZU Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2021.
- MHVKr – *Mitteilungen des Historischen Vereins für Krain*, Laibach.
- MHVSt – *Mitteilungen des Historischen Vereins für Steiermark*, Graz.
- Mahnich, Katja: Stara grajska kapela na Turjaku. Preinfalk in dr., *Grad Turjak*, str. 275–311.
- Mikuž, Metod: *Topografija stiške zemlje. Doneski k zgodovini stiške opatije*. Inavguralna disertacija. Ljubljana 1946.
- Oter Gorenčič, Mija: Cesarski viteški red sv. Jurija in Turjaški. Nove možnosti interpretacije umetnostnega dela kot rezultat uporabe različnih metodoloških pristopov. Preinfalk in dr., *Grad Turjak*, str. 149–187.
- Oter Gorenčič, Mija, Po umetnostnih sledih srednjeveških Auerspergov. Preinfalk in dr., *Grad Turjak*, str. 381–452.
- Otorepec, Gradivo za zgodovino Radovljice v srednjem veku. *Radovljiški zbornik 1995*. Radovljica 1995, str. 10–37.
- Peskar, Robert, Cerkev sv. Ahaca nad Malim Ločnikom pri Turjaku. Preinfalk in dr., *Grad Turjak*, str. 353–378.
- Pirchegger, Hans: Das Gut Cest. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 32, 1983, str. 127–131.
- Preinfalk, Miha, *Auerspergi: Po sledih mogočnega tura* (= Dissertationes 4). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
- Preinfalk, Miha, Oter Gorenčič, Mija, Komić Marn, Renata (ur.): *Grad Turjak* (= Castellologica Slovenica, 2). Ljubljana: Založba ZRC, 2020.
- Sapač, Igor, Arhitekturnozgodovinski oris gradu Turjak. Preinfalk in dr., *Grad Turjak*, str. 623–958.
- Schumi, Franz: *Archiv für Heimatkunde. Geschichtsforschungen, Quellen, Urkunden und Regesten*, I. Band, Laibach: Verlag des Herausgebers, 1882/3.
- Smole, Majda: *Vicedomski urad za Kranjsko 13. stol.–1747. Cerkevne zadeve I*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1985.
- Štih, Peter: Dve notici za najstarejšo zgodovino Ljubljane. *Zgodovinski časopis* 56, 2002, str. 7–42.
- Štih, Peter: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.
- Štih, Peter: O začetkih Turjaških na Kranjskem. Preinfalk in dr., *Grad Turjak*, str. 69–86.
- Tremel, Ferdinand: Die Curtis der Ostalpen. *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 87, 1942, str. 3–15.

S U M M A R Y

Remarks about the New Monograph on Auersperg Castle and the Auerspergs

Janez Höfler

The article at hand was prompted by the new monograph on Auersperg Castle, which was published in 2020 and edited by Miha Preinfalk et al. It aims to complement and reinterpret the

subject matter, particularly in terms of the Auerspergs' early history. Before addressing the central subject, the author deals with the question of Anzo, a Salzburg ministerial and Auersperg's immediate neighbour, who was granted land extending as far as the stream Bičje by the German King Henry IV in the years 1058 and 1062 and handed it over to the Archbishop of Salzburg shortly afterwards. As pointed out by Hans Pirchegger (1938) and, subsequently, Milko Kos (1940), the granting and transfer of this estate were controversial. Originally, this estate belonged to the family of Hemma of Friesach and Zeltschach or to the Counts of Saunia; consequently, in 1144, Archbishop Conrad I came to an agreement with Hemma's distant heiress of the same name and her husband Count Wolfrad of Treffen, compensating them with 100 farms in Upper Styria. The author proved that the archbishop of Salzburg obtained not only Anzo's estate but also that of his eastern neighbour Ruodpert, interpreting them as the southern part of Hemma's seignury, whose size is reflected by that of the Šmarje-Sap parish, the successor of the proprietary church at Lanišče, whose original patron saint was John the Baptist. It is evident from the enclave Sostro in the Šempeter pri Ljubljani parish that, originally, this area was covered by a proprietary church.

In the further course of the paper the author discusses the Auerspergs. At the very onset he raises the question of the status of Engelbero, the first member of this family who was attested in 1062, and whether his estate can be interpreted as a fief or an allod. In doing so, he points to the fact that unlike other known landowners in the Ljubljana Basin, the bulk of whom were from Bavaria and merely received income from their estates, he resided in the area at hand. Another important circumstance is that it is not known if along with this estate in Carniola he had any estates in Bavaria, from where he originated according to the research conducted by Peter Štih. To answer this question, the author includes the development of the ecclesiastical territorial organization in this area, which was originally covered by the Cerknica ancient parish (Urfarrei). This was an early-eleventh-century institution of the patriarch of Aquileia, who was granted an estate here by King Henry III in 1040. Had the Auersperg seignury been an allod, the Auerspergs would have established their own proprietary church here that would have been transformed into a patronage parish during the reform of the ecclesiastical organization no later than in the 12th century and whose rights of patronage would have been exercised regardless of the patriarch. However, this did not happen. All five medieval parishes in the area in question (Škocjan pri Turjaku, Videm-Dobropolje, Ribnica, Stari Trg ob Kolpi, and Stari Trg pri Ložu) detached themselves from the Cerknica ancient parish and were subordinate to the patriarch. Taking into account appropriate archival sources, the same can be established also for the seigneuries there (Turjak, Čušperk, Ribnica, Poljane ob Kolpi, Lož), namely that they were Aquileian fiefs. In short, the author argues that the Auerspergs were Aquileian vassals that were powerful enough to gradually expand their administration to the neighbouring seigneuries of Čušperk, Ribnica, and Poljane, whereby they appropriated Turjak and Ribnica as allods as well.

The administrative seat of the Auersperg seignury is discussed at the end of the paper. In the 1062 document this seignury is referred to as villa Lonsa that is identified as Ločnik nad Turjakom. There are two villages bearing this name (Veliki Ločnik, Mali Ločnik), with Mali Ločnik being a relevant option. It is topped by the Church of St Acacius, which had been originally dedicated to John the Baptist. The author interprets it as the baptistery of the Cerknica ancient parish that was at a later point turned into the Auerspergs' family church. Additionally, it can be assumed that Mali Ločnik may have been the site of the seignury's original administrative court (curtis, curia) that was replaced by Auersperg Castle, which was built in the period from the late 11th and mid-12th century.

<https://www.doi.org/10.56420/Zgodovinskicasopis.2022.3-4.04>

Gašper Oitzl

Železarske skupnosti na Kranjskem v poznem srednjem veku*

Gašper Oitzl, dr., kustos, Narodni muzej Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Prešernova 20, gasper.oitzl@nms.si, <https://orcid.org/0000-0002-7409-333X>

Železarske skupnosti na Kranjskem v poznem srednjem veku

V poznem srednjem veku se je na Kranjskem vzpostavilo več železarskih središč, v katerih so se na podlagi privilegijev in rudarskih redov izoblikovale železarske skupnosti. Njihovi nosilci so bili železarski mojstri – tehnični specialisti in posestniki železarskih obratov. Med seboj so volili rudarskega sodnika, ki je bil glavni predstavnik skupnosti ter nosilec njene sodne in upravne avtonomije. Del skupnosti so bili tudi podrejeni delavci v obratih in rudnikih ter pomožni delavci – oglarji, drvarji in tovarniki. Pripadniki teh skupnosti so uživali osebno svobodo, od obratov in preostalih pravic ter posesti so morali plačevati dajatve, v primeru vojaške nevarnosti pa sodelovati pri obrambi gospostva.

Ključne besede: železarstvo, Kranjska, pozni srednji vek, rudarska sodišča, rudarski redi, železarski mojstri

Gašper Oitzl, PhD, National Museum of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Prešernova 20, gasper.oitzl@nms.si, <https://orcid.org/0000-0002-7409-333X>

Iron-Making Communities in Late Medieval Carniola

Late medieval Carniola saw the establishment of a few iron-making centres that saw the emergence of iron-making communities on the basis of privileges and mining regulations. They were led by iron-making masters, i.e. technical specialists and owners of ironworks. They elected a mining magistrate in their midst, who was the community's main representative and holder of its judicial and administrative autonomy. Subordinate workers in iron-making plants and mines, as well as auxiliary workers – charcoal burners, loggers, and pack animal drivers – were part of the community as well. Members of these communities were freemen and had to pay dues on ironworks and other rights or property and had to partake in the defence of the seignery in the event of a military threat.

Keywords: iron-making, Carniola, late Middle Ages, mining magistrates, mining regulations, iron-making masters.

* Članek je predelan in dopolnjen del doktorske disertacije z naslovom *Družbene in gospodarske posledice železarjenja na Slovenskem v poznem srednjem veku*, ki je nastala pod mentorstvom prof. dr. Janeza Mlinarja in somentorstvom dr. Tomaža Lazarja.

Uvod

Družbeni in gospodarski razvoj v visokem srednjem veku je vplival na povečano povpraševanje po železu, saj so ga potrebovali za proizvodnjo različnih vrst izdelkov: orožja, bojne opreme, orodja, stavbnih elementov, posodja itd.¹ Povečanemu povpraševanju so lahko zadostili z vzpostavljanjem novih železarskih in kovaških obratov ter predvsem z vpeljavo tehnoloških novosti, kot je bila uporaba vodne sile za pogon železarskih obratov. Vodna sila je nadomestila človeško pri pogonu mehov, s katerimi so vpihovali zrak v talilne peči in s tem dosegli višje temperature. Povečala se je tudi višina talilnih peči, posledično jim je uspelo proizvesti večje kepe železa (imenovane tudi »volk«). Te so nato v predelovalnih obratih pod kladivi, ki so postala masivnejša in so jih prav tako poganjali z vodno silo, predelali v polizdelke.²

Najzgodnejši viri, ki nesporno dokazujejo uporabo vodne sile za pogon železarskih obratov v Evropi, izhajajo iz začetka 13. stoletja. Med prvimi območji, kjer so začeli uporabljati vodno silo, so bile tudi severnoitalijanske dežele.³ V prvi polovici oziroma sredini 13. stoletja so vodno silo v železarstvu najverjetneje že uporabljali tudi na Štajerskem in Koroškem, kjer sta se razvili največji železarski središči v Vzhodnih Alpah, v okolici štajerskega Erzberga in Hüttenberga na Koroškem.⁴ Na Kranjskem pa se je uporaba vodne sile razširila približno stoletje pozneje, od sredine 14. stoletja dalje,⁵ ko se v pisnih virih vedno pogosteje začenjajo omembe železarske dejavnosti.

¹ Gimpel, *The Medieval Machine*, str. 63–66. O materialni kulturi železa v srednjem veku gl. tudi Žargi, *Srednji vek*, str. 175–187; Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 324–512; Nabergoj, *Srednjeveško orožje in bojna oprema*.

² Münichsdorfer, *Geschichtliche Entwicklung*, str. 8–9; Johannsen, *Geschichte des Eisens*, str. 91–93; Pleiner, *Bloomery Smelters*, str. 282–283; Gimpel, *The Medieval Machine*, str. 13–14.

³ Sprandel, *Das Eisengewerbe*, str. 221–226.

⁴ Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 13–14; Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 243–245.

⁵ V Selški dolini se ob prvih omembah železarjenja v letih 1354 in 1358 uporaba vodne sile sicer neposredno ne omenja, je pa ta zelo verjetna. V bližini vodne sile (Selške Sore in Dašnice) sta namreč delovali dve kovačnici in žaga. Bolj jasno se uporaba vodne sile omenja ob reki Savi pri Jesenicah (verjetno na območju današnje Stare Save), kjer je kovačnica obratovala že pred letom 1381 (*schmitt an der Sau*) in ob reki Ziljici pri Trbižu (it. Tarvisio, nem. Tarvis) leta 1399 (*smytten gelegen an der Geilücz*). (Otošček, *CKSL*, 1358 10/16; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17; Koller-Neumann, *Lehen Bamberg*, str. 142)

Še v visokem srednjem veku so se s pridobivanjem železa večinoma ukvarjali kmetje, ki so živeli v bližini nahajališč železove rude, to pa je bila predvsem njihova sekundarna dejavnost. Znotraj družine oziroma kmečkega gospodinjstva so poskrbeli tudi za opravljanje vseh pomožnih dejavnosti, kot so nabiranje ali kopanje rude, drvarjenje in kuhanje oglja. Govorimo o t. i. kmečkem oziroma gozdnem železarjenju, ki ga v pisnih virih lahko zasledimo v urbarju škofjeloškega gospostva iz leta 1291, ko je kmet iz Gorenje Save pri Kranju zemljiškemu gospostvu letno oddajal žitne dajatve in polovico kepe železa (*dimidiam massam ferri*).⁶

Za vpeljavo novih tehnologij sta bila potrebna znanje in precejšen kapital, še posebej slednjega pa kmečki železarji niso imeli. Aktivno vlogo so zato ponekod prevzeli zemljiški ali deželni gospodje, ki so ali sami zagotovili kapital ali pa z izdajanjem privilegijev in rudarskih redov privabili tehnične specialiste in podjetnike. V zameno za privilegije so ti morali gospodu oddajati določene dajatve. Povečani prihodki so omogočili profesionalizacijo in železarjenje je postala primarna gospodarska dejavnost oseb, ki so se z njo ukvarjale. S tem se je spremenila družbena struktura širše okolice vzpostavljajočih se železarskih središč. Na podlagi privilegijev in rudarskih redov so se v večjih železarskih središčih začele oblikovati rudarske in železarske skupnosti z lastno sodno in upravno avtonomijo. Te skupnosti so praviloma tvorili vsi prebivalci rudarskih in železarskih območij, ki so sodelovali v procesu proizvodnje železa. Med posameznimi skupinami, te so se delile glede na vrsto dela, so bile precejšnje pravne in finančne razlike. Pripadniki teh skupnosti so izoblikovali lastno identiteto, ki je temeljila na specialnih tehničnih znanjih, nevarni naravi delovnega procesa in privilegijih, med katerimi velja izpostaviti osebno svobodo. Ta je imela za posledico tudi družbeno in geografsko prehodnost teh oseb. Oblikovati se je začel poseben družbeni sloj rudarskih in železarskih delavcev.⁷

Rudarske in železarske skupnosti so se na prostoru Vzhodnih Alp začele oblikovati že v visokem srednjem veku, ko se je vzpostavilo tudi bolj organizirano rudarjenje in železarjenje. Na štajerskem Erzbergu je v 12. stoletju obstajala neke vrste predhodnica rudarske bratovščine, ki je izpričana v bratovski knjigi v Seckauu (*fratres nostri de metalo ferri in Liuben*), v kateri so bila zapisana imena preminulih članov te skupnosti.⁸ Na obstoj rudarskih in železarskih skupnosti v 12. stoletju na

⁶ Blaznik, *Urbarji*, str. 130.

Kmečko železarjenje se je ohranilo tudi po profesionalizaciji, imelo je predvsem lokalni pomen, kmetje pa so ponekod še vedno oddajali dajatve v železu. Na ta način lahko razumemo tudi omembo iz leta 1474, ko je eden od beneficiatov župnijske cerkve sv. Andreja na Vačah prejemal dve desetini od železa, ki so ga očitno pridobili tamkajšnji kmečki železarji. (Ambrožič, *Patronatne pravice*, str. 541) Na ta podatek me je opozoril dr. Jernej Kotar, za kar se mu zahvaljujem.

⁷ Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 267–272, 285; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 178; Bruckmüller, *Sozialgeschichte*, str. 163; Sprandel, *Das Eisengewerbe*, str. 152–158.

V članku uporabljamo pretežno termin železarske skupnosti. Te skupnosti so običajno tvorili tudi rudarji, toda ker obravnavamo zgolj železarska središča, smo se odločili za uporabo termina železarske skupnosti.

⁸ Herzberg-Fränk, *Necrologia Germaniae. Dioecesis Salisburgensis*, str. 401–402; Bruckmüller, *Sozialgeschichte*, str. 120.

Erzbergu kažejo tudi viri iz Transilvanije, kamor se je del take skupnosti preselil že med letoma 1164 in 1241. Leta 1291 so rudarski in železarski delavci⁹ namreč prosili za potrditev privilegijev, ob tem pa navajali, da so njihovi predniki prihajali iz avstrijskega prostora (*ex Austria ... Austriacis ferri fabris e loco Eisenwurczel*), najverjetneje iz zgornje Štajerske. V viru se posebna skupnost sicer neposredno ne omenja, toda na podlagi organizacijskega ustroja lahko predpostavljamo, da je ta obstajala tako na izvornem območju na zgornjem Štajerskem kot tudi pozneje v Transilvaniji.¹⁰

Izoblikovanje železarskih skupnosti na Kranjskem

Železarskim skupnostim na Kranjskem lahko sledimo že od najzgodnejših omemb intenzivnega železarjenja. Neke vrste fevdalno predhodnico železarske skupnosti bi lahko predstavljali štirje prazniki (*quatuor praeznich*), ki so že pred letom 1291 delovali v dovškem uradu škofjeloškega gospostva, najverjetneje na območju današnje Mojstrane.¹¹ V virih se omenjajo le v urbarjih škofjeloškega gospostva iz let 1291 in 1318, zemljiškemu gospostvu pa niso oddajali agrarnih dajatev, temveč vsako leto 80 železnih kep ali polizdelkov (*solvunt annuatim 80 ferra*).¹² Že Sergij Vilfan je mojstranske praznike označil za fevdalne železarje,¹³ najverjetneje jim ni bilo treba opravljati tlake, iz česar naj bi izviralo tudi njihovo poimenovanje.¹⁴ Čeprav so imeli prazniki zaradi specialnih znanj pridobivanja in morda tudi predelave železa poseben status, jih ne moremo uvrščati med železarske skupnosti. Od fevdalnega gospoda niso prejeli nobenih poznanih privilegijev, izjemo verjetno predstavlja le oprostitev opravljanja tlake, če je bila ta dejansko v veljavi. Predvsem pa niso imeli lastne sodne in upravne avtonomije, ki je bila ena najpomembnejših značilnosti železarskih skupnosti. Med prazniki sicer verjetno lahko iščemo predhodnike železarskih mojstrov.

⁹ Navedeni so kot *magistri et ferrifodinarum ... ferri fabri, urburarii, carbonarii et laboratores*, torej rudarski in železarski mojstri, rudarji, kovači, uradniki, oglarji in (pomožni) delavci. Delovali so na območju Rimetee (madž. Torockó, nem. Eisenburg/Eisenmarkt), ki se v viru navaja kot *villa Turutzko*.

¹⁰ Teutsch, Firnhaber, *FRA II* 15, št. 177; Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 14; Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 244.

¹¹ Za lokalizacijo gl. Blaznik, *Freisinška županija Dovje*, str. 9; Blaznik, *Urbarji*, str. 42.

¹² Dajatev lahko po eni strani razumemo kot neobdelane kepe železa (*massa ferri*) oziroma »volke«, ob čemer predpostavljamo, da je sestavljaivec urbarja pomotoma izpustil besedo *massa*. Po drugi razlagi pa ob zapisu dajatve ni prišlo do napake, v tem primeru bi lahko govorili tudi o železnih polizdelkih.

¹³ Dobesedno jih je opredelil kot »fevdalne topilce železa«. (Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 190)

¹⁴ Blaznik, *Urbarji*, str. 165–166, 211–212; Blaznik, *Freisinška županija Dovje*, str. 9; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 190.

Vilfan je predstavil teorijo, da termin »prazniki« izviraja iz besede »praženje«, saj so železovo rudo pred začetkom taljenja praviloma tudi prepražili na posebnih ognjiščih. Pravilno poimenovanje bi bilo torej »pražniki«. Njegova razlaga se ne zdi pretirano verjetna, saj je praženje rude le eden od postopkov v pridobivanju železa, čeprav pomemben za lažje in bolj učinkovito taljenje.

Najstarejša železarska skupnost se je na Kranjskem izoblikovala v Selški dolini, na območju današnjih Železnikov. V bližini Škovin (tedaj poimenovano kot »Sovrica« (*Zaeuritz*)),¹⁵ so se okoli sredine 14. stoletja naselili železarski mojstri, ki so leta 1354 od freisinškega škofa Alberta II. prejeli dovoljenje za pridobivanje oziroma predelavo železa v petih kovačnicah, po imenih sodeč pa so izvirali iz severnoitalijanskega prostora (*eyznaer maister Jakomo Barthlomee Zaschs Murron Siluester Monfodin Mathew und Jacob sein pruder*). Njihovo natančno število ni povsem jasno, po mnenju Blaznika jih je bilo pet,¹⁶ toliko, kolikor je bilo kovačnic, navedba v viru pa nakazuje na osem oseb.¹⁷

Iz virov ni jasno razvidno, ali je družba nastala po selitvi ali je obstajala že prej. Nekateri železarji so bili verjetno že prej povezani s škofjeloškim prostorom, omenimo lahko mojstra Murrona, ki je bil morda sorodstveno povezan z Nikolajem Murronom (*Nyclino Murroni*), ki se je v Škofji Loki omenjal leta 1318. V tri leta mlajšem inventarju škofjeloškega gradu se nahaja zapis *payngret de murrone*, kar bi lahko razlagali kot nožni ščitnik, ki je pripadal nekemu Murronu, morda pa tudi kot ščitnik, ki ga je izdelal Murron.¹⁸ Možna bi bila interpretacija, da je bil Nikolaj Murron kovač v Škofji Loki, njegov domnevni sin pa bi bil eden od začetnikov železarjenja v Železnikih.

Neposredna bližina agrarnih naselij Škovine, Češnjica in Studeno je neobhodno privedla do sporov s kmečkimi podložniki. Železarski mojstri so že od začetka koristili okoliška zemljišča, poti in gozdove, ob Selški Sori v bližini Škovin je eden od njih, Zass, kupil ali postavil žago. Zaradi tega je štiri leta po izstavitvi prve listine škof Albert posredoval in železarskim mojstrom podelil in zamejil zemljišča v Selški dolini¹⁹ ter jim podelil pravico do uporabe gozdov in poti.²⁰ V naslednjih desetletjih se je na tem razpotegnjenem območju vzdolž Selške Sore izoblikovalo naselje Železniki (nem. Eisern), ki je ime dobilo po gospodarski dejavnosti, zaradi katere je nastalo. Obrati so se skoncentrirali na dveh lokacijah ob Selški Sori, najverjetneje na prostoru današnjih Zgornjih (Na Plavžu) in Spodnjih

¹⁵ Prim. Kosi idr., *Historična topografija*, str. 1509.

¹⁶ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 83.

¹⁷ DE-BayHStA, HL 4, Hochstift Freising, fasc. 135, 1379 4/29 (mikrofilm listine hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), enota Škofja Loka, št. D-94); Zahn, *FRA II* 35, št. 711; Otorepec, *CKSL*, 1354 6/9.

¹⁸ Zahn, *FRA II* 36, str. 131, 146; Lazar, *Poznosrednjeveška orožarna*, str. 28.

¹⁹ Prejeli so zemljišča v dolini med današnjim zaselkom Jesenovec in mostom na območju današnjega Racovnika, iz tega pa je bilo izvzeto polje, ki je pripadalo podložnikom iz Škovin. Železarji so prejeli tudi zemljišče ob kovačnici, ki je obratovala ob potoku Dašnica. Ta kovačnica verjetno ni delovala pretirano dolgo, saj se v mlajših virih ne omenja več.

²⁰ DE-BayHStA, HL 4, Hochstift Freising, fasc. 135, 1379 4/29; Zahn, *FRA II* 35, št. 695; Otorepec, *CKSL*, 1358 10/16.

Železnikov (Racovnik). V urbarju škofjeloškega gospostva iz leta 1501 sta zavedeni dve kladivi,²¹ na katerih je posest imelo 14 železarskih mojstrov.²²

Ob koncu 14. stoletja se je začela oblikovati železarska skupnost na planinah nad Jesenicami (*Eysenaertz Assnig in der Alben*),²³ kar je bilo neposredno povezano z izdajo rudarskega reda, ki ga danes poznamo pod imenom ortenburški ali jeseniški rudarski red in ga je na sv. Jerneja (24. avgust) 1381 izdal ortenburški grof Friderik III.²⁴ Že Sergij Vilfan ga je označil za »enega izmed najpomembnejših pravnih spomenikov na Slovenskem«, ²⁵ takšno oznako pa še podkrepi primerjava s preostalimi sočasnimi rudarskimi redi. Ne nazadnje gre za najstarejši rudarski red za rudnike železa v Vzhodnih Alpah in enega najstarejših v Evropi.²⁶

²¹ Términ *Hammer* (kladivo) ima v srednjeveških pisnih virih več pomenov. Lahko ga razumemo kot vodno gnano kladivo, imenovano tudi »norec« ali »repač«, torej sestavni del predelovalnega obrata, kovačnice. Lahko pomeni celoten železarski obrat z enakim ali podobnim pomenom kot kovačnica, ob tem, da je v tem primeru običajno govora o večjem predelovalnem obratu (z večjim oziroma težjim kladivom). V primeru »kladiv« v Železnikih in Lipniški dolini ob koncu 15. stoletja pa si moramo predstavljati kombiniran obrat (talilna peč s predelovalnim obratom oziroma kladivom), ki bi ga lahko poimenovali tudi »fužina«, v skladu z razlago v starejši literaturi in *Tehniškem metalurškem slovarju*, po katerem je fužina »stara talilnica železa s kovačijo«. (Gašperšič, *Gorenjsko železarstvo*, str. 7; Paulin, *Tehniški metalurški slovar*, str. 67)

²² Blaznik, *Urbarji*, str. 322.

²³ Pod tem toponimom si lahko predstavljamo območja planin, nahajališč železove rude in železarskih obratov na pobočjih Karavank nad Jesenicami. Gre za širše območje današnjega naselja Planina pod Golico. Obstoj samostojnega razpršenega naselja rudarjev in železarjev je vprašljiv, ne moremo pa ga povsem izključiti, saj so bila na tem območju gotovo postavljena vsaj začasna bivališča delavcev. (Mlinar, *Povednost*, str. 51; Mlinar, *Urbarji*, str. 72; Kosi idr., *Historična topografija*, str. 18)

²⁴ Do nedavnega je veljalo, da obstajata dva prepisa rudarskega reda. Enega hrani Arhiv dvorne komete na Dunaju (Hofkammerarchiv), drugega pa Bavarski državni arhiv v Münchnu (Bayerisches Hauptstaatsarchiv). Dunajski prepis je leta 1909 objavil Alfonz Müllner, münchenski prepis (sodeč po pisavi datiran v sredino 16. stoletja) pa so leta 2001 s transkripcijo in prevodom objavili v Gornjesavskem muzeju Jesenice. Oba prepisa vsebujeta potrditev ljubljanskega prošta Petra Knaverja iz leta 1494, v kateri je navedeno, da gre za overjen prepis izvirnega dokumenta s potrditvijo Ulrika Celjskega iz leta 1452. Prepisa se med seboj tudi nekoliko razlikujeta (o tem gl. Kopač, *Rudarska in metalurška tehnologija*, str. 20–21). Pred kratkim pa je na še en obstoječi prepis opozoril Janez Mlinar. Hrani ga Arhiv Republike Slovenije, in sicer v fasciklu belopeškega gospostva v arhivu vicedomskega urada za Kranjsko. (SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 75–84; Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 374–380; Mlinar, *O nastanku*, str. 10–11; Mlinar, *Urbarji*, str. 30) Prepis rudarskega reda v ARS je glede na pisavo in lego v fasciklu nastal v prvi četrtini 16. stoletja oziroma pred letom 1522, besedilo za razliko od verzije v Münchnu oblikovno ni razdeljeno na posamezne odstavke oziroma člene in ne vsebuje zapisa o Knaverjevi overitvi. Potemtakem lahko sklepamo, da je predloga nastala pred letom 1494, lahko pa tudi pozneje, a na podlagi nekega drugega, danes nepoznanega prepisa. Za predlogo je služila podobna verzija, kakršno hranijo na Dunaju, besedilo (ali njegova predloga) pa je bilo zapisano po nareku, na kar kaže drugačen zapis nekaterih besed v primerjavi z zapisom v drugih dveh poznanih prepisih, nekaj besed pa tudi manjka.

²⁵ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 191.

²⁶ Starejši so le trije rudarski redi, dva sta bila v letih 1340 in 1354 izdana v švedski pokrajini Närke, eden pa je bil leta 1341 izdan za rudarsko območje Bovegno v Lombardiji. (Sprandel, *Das Eisengewerbe*, str. 5)

V starejši strokovni literaturi je veljalo, da je Friderik Ortenburški z izdajo rudarskega reda le pisno potrdil že obstoječe razmere,²⁷ toda Janez Mlinar je ponudil precej drugačen pogled na vlogo rudarskega reda in njegovega izdajatelja. Po njegovem mnenju je dokument nastal na Friderikovo pobudo, saj je želel na območju nahajališč železove rude nad Jesenicami vzpostaviti obsežno proizvodnjo železa in povečati prihodke gospodstva.²⁸ Mlinarjevo teorijo podkrepi tudi primerjava vsebine ortenburškega rudarskega reda s podobnimi sočasnimi dokumenti iz širšega prostora. Ortenburški rudarski red je namreč najobsežnejši rudarski red, izdan na območju Vzhodnih Alp v 14. stoletju, sestavlja ga 39 členov, po obsegu mu je blizu le zeirinski rudarski red z 32 člani.²⁹ Za razliko od drugih je precej več členov namenjenih kazenskim zadevam, in sicer kar 21,³⁰ urejanju delovnih vprašanj, statusu rudarskih mojstrov ter njihovih pravic pa je namenjenih 11 členov ob koncu dokumenta.³¹

Pri sestavi rudarskega reda so imeli ključno vlogo Friderikovi neimenovani svetovalci in tedanji rudarski oziroma železarski mojstri na jesenškem območju (*vnsern rattes ratt vnd auch den jezundigen pergmaister auff vnsern perg vnser ayssen arzt ob vnsern dorff Assnigkh*).³² Sodeč po zgornji navedbi (*jezundigen pergmaister*) bi lahko predpostavljali, da je na jesenškem območju tedaj že delovalo vsaj nekaj mojstrov, morda je bil eden od teh prav Wissner, ki je že pred letom 1381 dal postaviti kovačnico ob reki Savi, na območju današnje Stare Save (*der schmittn an der Sau die der Wissner gepaut hat*).³³ Mojstri in vzori za sestavo in izdajo rudarskega reda so verjetno pretežno prihajali iz drugih, tedaj že obstoječih železarskih središč. Na to kaže tudi višina dajatve za tehtanje železa na jesenški tehtnici, ki se je zgledovala po tisti v Beljaku (*sol man von einen mailler alsuill geben zu lon als man zu Villach von einen zenttn oder von einen mailler gait*),³⁴ ter uporaba termina *schrotten*, ki je v železarski terminologiji bolj značilen za štajerski prostor, s pomenom cepljenje pridobljene kepe železa.³⁵

Z izdajo rudarskega reda je Friderik vzpostavil podlago za razvoj železarskega središča in s tem železarske skupnosti. Glede na majhno količino ohranjenih virov³⁶

²⁷ Npr. Hauptmann, *Razvoj družbenih razmer*, str. 280; Kopač, *Rudarska in metalurška tehnologija*, str. 11; Mlinar, *O nastanku*, str. 10–11.

²⁸ Mlinar, *Povednost*, str. 51.

²⁹ Rudarski red za območje Zeiringa na Štajerskem, kjer so kopali srebrovo rudo, velja za najstarejšega v Vzhodnih Alpah. Leta 1339 ga je izdal štajerski vojvoda Albert II., besedilo pa je še starejše, saj se je nanj skliceval bamberški škof Henrik II., ki je leta 1325 izdal rudarski red za Sveti Lenart v zgornji Labotski dolini (nem. Bad St. Leonhard im Lavanttal) na Koroškem. (Schwind, Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, št. 92; Wiessner, *MDC VIII*, št. 798)

³⁰ V tem sklopu so obravnavani tudi spori in razmerja med železarskimi mojstri in delavci.

³¹ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*.

³² Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 14.

³³ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17.

³⁴ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 29.

³⁵ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 26; Scheuchenstuel, *Idioticon der österreichischen Berg- und Hüttensprache*, str. 217.

³⁶ Do začetka 15. stoletja bi lahko kot železarska mojstra, ki sta delovala na jesenškem rudarskem in železarskem območju, opredelili le že omenjenega Wissnerja in Lovrenca Helta, o

je razvoj skupnosti v prvih desetletjih tekel dokaj počasi, do konca 15. stoletja pa je bila že konkretno oblikovana, saj na podlagi urbarja belopeškega gospodstva iz leta 1498 lahko domnevamo, da je v desetih železarskih obratih (sedem talilnih peči in tri kladiva) delovalo vsaj okoli 21 železarskih mojstrov.³⁷

Na prelomu iz 14. v 15. stoletje se je začela oblikovati železarska skupnost v današnji Beli Peči (it. Fusine in Valromana, nem. Weissenfels), ta prostor je bil do zadnjih desetletij 14. stoletja verjetno še nenaseljen in del vasi Rateče.³⁸ Prav železarji so bili verjetno prvi tamkajšnji naseljenci, za razliko od drugih železarskih središč na Kranjskem so se v Beli Peči ukvarjali skoraj izključno s predelavo železa,³⁹ neobdelano železo pa so najverjetneje kupovali na Jesenicah in Koroškem.⁴⁰

Tudi pri razvoju železarjenja v Beli Peči je imel pomembno vlogo Friderik III. Ortenburški. Sprva z menjavo zemljiške posesti, s katero je leta 1385 v zameno za osem kmetij na Koroškem od freisinškega kapitlja na Otoku ob Vrbskem jezeru (nem. Maria Wörth) pridobil naselje Rateče.⁴¹ Poleg naselja je pridobil še pripadajoča polja in gozdove, s prostorom poznejše Bele Peči vred. Železarski predelovalni obrati so tu delovali že vsaj okoli leta 1390, leta 1394 je namreč Nikolaj Hintenaus svojo četrtino kovačnice prodal Bartolusu Consuranu iz Naborjeta (it. Malborghetto, nem. Malborgeth).⁴² Ta si je v teku naslednjega desetletja pridobil precejšnjo posest, leta 1404 je imel že celo kovačnico, poleg te pa še oštati, hiše, mlin, žago in dva rovti, imel je tudi pravice za koriščenje vode in gozda za potrebe delovanja kovačnice. Omenjen je tudi kot tamkajšnji (rudarski) sodnik (*schmidt vnnd richter zu St. Lienhardt zu Ratschach*).⁴³ Glede na to, da je funkcija sodnika obstajala že tedaj, je povsem verjetno, da je že vsaj v začetku 15. stoletja tu obratovalo več kovačnic z nekaj mojstri, ki so med sabo volili rudarskega sodnika. Dve kovačnici se nato v virih omenjata v letih 1407/8.⁴⁴

Železarska naselbina se je sprva imenovala še po bližnjih Ratečah in cerkvi sv. Lenarta (*St. Lienhardt zu Ratschach*), po izgradnji gradu nad naseljem okoli leta 1431 pa se je začela imenovati po gradu – prvič leta 1440 kot »Sv. Lenart pod Belo

katerem vemo le to, da je prihajal z Jesenic (*Lawrenczen des Helts von Asnick*) in je pred letom 1414 radovljiškemu tržanu Mateju prodal kovačnico v Mostah pri Žirovnici. (Otošep, *CKSL*, 1414 8/5)

³⁷ Mlinar, *Urbarji*, str. 66, 72.

Od tega je poimensko znanih le 7, preostali so neimenovani družbeniki.

³⁸ Prim. Golec, *Posebnosti*, str. 390.

³⁹ Pridobivanje železa se omenja le v urbarju iz leta 1636, ko je v Beli Peči omenjen manjši talilni obrat (*pläheißel*). To pomeni, da so tudi tedaj sami pridobili zelo majhen del železa, ki so ga predelovali v tamkajšnjih predelovalnih obratih. (Mlinar, *Urbarji*, str. 89)

⁴⁰ Na podlagi poznejših virov vemo, da so v zgodnjem novem veku železo kupovali predvsem na Koroškem. (Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 478)

⁴¹ Otošep, *CKSL*, 1385 4/8; Mlinar, *Slepo črevo Kranjske*, str. 336.

⁴² SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 45–46.

⁴³ AT-KLA, KLA 112, 2732, Urbar Weissenfels 1636, f. 414–415; Golec, *Posebnosti*, str. 390.

⁴⁴ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 46, 68.

Pečjo» (*St. Leonhardt vnnnder Weissenfels*),⁴⁵ leta 1447 kot *vnnnder Weissenfels*,⁴⁶ čeprav se je še leta 1455 omenjala kot Sv. Lenart pri Ratečah (*Sand Linhart zu Ratschach*).⁴⁷ V urbarju s konca 15. stoletja je na treh kladivih posest imelo 13 železarskih mojstrov.⁴⁸ V tem času se je začel razvoj naselbine v trg, ki se kot taka prvič posredno omenja leta 1499, naziv pa se je uveljavil do sredine 16. stoletja. Bela Peč je bila edinstven primer razvoja prvotno železarskega naselja v urbano naselbino na Kranjskem.⁴⁹

Železarska skupnost v Lipniški dolini se je verjetno začela oblikovati od sredine 15. stoletja, najstarejši znani podatki o tamkajšnjem železarjenju izhajajo iz konca tega stoletja. V urbarju radovljiškega gospostva, ki je sicer datiran v leto 1498, vsebina pa odgovarja stanju iz okoli leta 1485,⁵⁰ je uvedenih pet železarskih obratov,⁵¹ na katerih je tedaj posest imelo šest ali sedem oseb, leta 1496 pa je bilo posestnikov pet. Njihov družbeni status se je v primerjavi z drugimi železarskimi območji na Kranjskem razlikoval, saj jih je bilo zelo malo železarskih mojstrov, leta 1496 morda celo nihče.⁵² Mojstri so pri obratih gotovo delovali kot delovodje, nastajajoča železarska skupnost pa je bila verjetno še dokaj maloštevilna. Leta 1496 je bil prvič posredno izpričan tudi rudarski sodnik,⁵³ ki je bil pristojen za celotno rudarsko območje v tem delu radovljiškega gospostva, saj se omenja skupaj s posestniki obratov iz vseh treh tamkajšnjih železarskih naselij.

⁴⁵ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 68–69; Golec, *Posebnosti*, str. 392.

⁴⁶ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 54–55.

⁴⁷ Otor8epec, *CKSL*, 1455 10/20.

⁴⁸ Mlinar, *Urbarji*, str. 82–83.

V urbarju je stran naslovljena kot *Hemer vntter Weissennfels*, kar bi lahko razlagali tudi kot ime železarskega naselja – Kladiva pod Belo Pečjo. Mlinar v objavi urbarjev ta zapis sicer označuje kot »železarske obrate v Beli Peči«, in ne kot ime samostojnega naselja.

⁴⁹ Golec, *Posebnosti*, str. 390–395.

Na sosednjem Koroškem je bil takšen primer verjetno le Hüttenberg, ki pa se je od Bele Peči razlikoval v tem, da so v neposredni okolici tudi kopali železovo rudo in pridobivali železo, medtem ko so bili v Beli Peči usmerjeni predvsem v njegovo predelavo. Prav tako je bil Hüttenberg precej večje naselje, že leta 1442 naj bi tu živelo 64 družin. (Dinklage, *Kärntens gewerbliche Wirtschaft*, str. 129) Z Belo Pečjo bi delno lahko primerjali tudi Naborjet, ki je bil trg vsaj od leta 1429 (Wiessner, *MDC XI*, št. 92), trške pravice je najverjetneje prejel predvsem po zaslugi razmeroma obsežne železarske predelovalne dejavnosti, toda za razliko od Bele Peči prvotno ni bil železarsko naselje.

⁵⁰ To lahko sklepamo na podlagi zapisa v urbarju radovljiškega gospostva iz leta 1579, v katerem je pri navajanju obveznosti tlake za podložnike iz Studora v Bohinju omenjen 94 let starejši urbar (*wie in dem allten viervvndneunzig jārigen Vrbar begriffen*). (SI-ARS, AS 173, Urbar gospostva Radovljica 1579, f. 332)

⁵¹ Dve kladivi v Kropi ter po eno kladivo v Kamni Gorici in Kolnici, pod Kamno Gorico pa je bila še ena talilna peč. Eno od kladiv v Kropi in talilna peč pod Kamno Gorico leta 1498 nista delovala. (SI-ARS, AS 174, Urbar gospostva Radovljica 1498, f. 104)

⁵² Leta 1485 so bili med posestniki tudi radovljiški meščani (gotovo vsaj Jurij Scherer s talilno pečjo v Kamni Gorici, morda pa tudi Žan (*Sann*) v Kropi in Baltazar Muntzan v Kolnici), desetletje pozneje pa še dva predstavnika okoliškega plemstva (Lenart Kacijanar v Kamni Gorici in Peter Knaver v Kolnici). (SI-ARS, AS 174, Urbar gospostva Radovljica 1498, f. 104; AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 85)

⁵³ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 35

Razvoj železarjenja v Lipniški dolini je bil v naslednjih desetletjih precej intenziven, delovati so začele tudi žebljarske kovačnice, v kolikor niso obstajale že ob koncu 15. stoletja in niso bile zavedene v urbarju. Leta 1550 je za to rudarsko in železarsko območje avstrijski nadvojvoda Ferdinand I. izdal poseben rudarski red. V primerjavi z ortenburškim je še obsežnejši (sestavlja ga 71 členov, 32 je splošnih, 15 jih zadeva rudarsko, 24 pa železarsko delo), nastal je na podlagi pritožb železarskih mojstrov iz teh naselij nad zastavnim imetnikom radovljiškega gospostva Wolfom Dietrichsteinom iz leta 1547, pripravila pa ga je komisija dvorne komore.⁵⁴

Boljši vpogled v železarsko skupnost v Lipniški dolini dobimo v urbarju radovljiškega gospostva iz leta 1579. V urbarju so navedeni le posestniki manjših predelovalnih obratov in kovačnic za izdelavo končnih izdelkov (predvsem žebljarske kovačnice), ne pa tudi razdelitev deležev v večjih železarskih obratih (kladivih oziroma fužinah). V Kropi lahko prek urbarja razberemo 15 posestnikov (in 34 kajzarjev), v Kamni Gorici pa sedem posestnikov (in 35 kajzarjev).⁵⁵

Notranja struktura železarskih skupnosti

Struktura železarskih skupnosti je bila podobna drugim komunalnim organizacijam, saj so zaradi specifičnega načina dela in proizvodnih odnosov pristojni organi izhajali iz kroga skupnosti. Te so vključevale vse rudarske in železarske delavce z družinami vred ter tudi pomožne delavce na zamejenem območju oziroma v okolici železarskega središča. Po mnenju avstrijskega zgodovinarja Michaela Mitterauerja je bil nujen predpogoj za izoblikovanje take skupnosti obstoj rudarskega sodišča – podrejenost rudarskemu sodniku in bivanje na območju rudarskega sodišča pa sta bila potemtakem osnovna pogoja za pripadnost tej skupnosti.⁵⁶ Mitterauerjeva študija temelji predvsem na raziskavah večjih železarskih središč v avstrijskih deželah, kot sta bila Erzberg in Hüttenberg, zato je v nekaterih ozirih dokaj splošna. Za pozni srednji vek namreč ni ohranjenih podatkov, ki bi dokazovali obstoj rudarskega sodišča v Železnikih, čeprav se je železarska skupnost oblikovala tudi tam.

Vodilna skupina v teh skupnostih so bili železarski mojstri, ki so bili tudi večinski posestniki rudarskih deležev in železarskih obratov. Iz njihovih vrst je bil običajno voljen ali imenovan rudarski sodnik, ki je bil glavni predstavnik skupnosti. Železarski mojstri so vodili delo na obratih, podrejeni so jim bili tamkajšnji delavci, rudarji in pomožni delavci (drvarji, oglarji in tovarniki). Zadnji so tvorili najštevilčnejšo skupino v teh skupnostih in so večinoma izhajali iz okoliškega nižjega agrarnega sloja.⁵⁷

⁵⁴ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 249–257; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 149–158.

Prepis rudarskega reda (iz 16. stoletja) hrani Arhiv dvorne komore na Dunaju (AT-OeStA, FHKA, Hoffanz Innerösterreich, Innerösterreichische Münz- und Bergwesen, rote Nr. 96 (Akten in chronologischer Legung 1500–1700), 18285, f. 147 sl. pod signaturo AHK HFIÖ MBW 96). Črno-bele fotokopije hranijo v Kovaškem muzeju v Kropi.

⁵⁵ SI-ARS, AS 173, Urbar gospostva Radovljica 1579, f. 245–271.

⁵⁶ Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 275–276.

⁵⁷ Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 267–268.

Rudarska sodišča

Na čelu rudarskega sodišča je bil rudarski sodnik, podrejenost njegovi sodni pristojnosti pa je bil praviloma temeljni kriterij pri določanju pripadnosti železarski skupnosti. Rudarsko sodišče je bilo običajno ozemeljsko zamejeno z območjem rudnih nahajališč, železarskih obratov in osrednjega rudarskega oziroma železarskega naselja. Način umestitve sodnika je bil različen, ponekod so ga iz svojih vrst volili posestniki deležev v rudnikih in železarskih obratih, drugod pa je bil imenovan s strani višjih upravnih instanc, rudarskega sodnika v Hüttenbergu je na primer imenoval salzburški vicedom v Brežah.⁵⁸ Na večjih rudarskih območjih, kot je bilo hüttenberško, je med rudarskim sodnikom in rudarskimi mojstri lahko obstajal tudi institut rudarskih zaprisežnikov, ki so sestavljali rudarski svet. Zaprisežniki so bili praviloma mojstri, obstajali pa so tudi primeri, ko so prihajali iz vrst rudarjev in podrejenih delavcev.⁵⁹

Na jeseniškem železarskem območju so imeli mojstri v skladu z rudarskim redom popolno avtonomijo pri izbiri rudarskega sodnika, saj so ga vsako leto volili iz svojih vrst (*Es muegen vnd sollen auch die pergmaister die aygen schmittn vnd plaoffen da haben in da selbs jarlichen ainen setzen vnd wellen zu einen richter vber sew*), nato pa ga je »brez vsakega ugovora« potrdil zemljiški gospod. Rudarsko sodišče je obsegalo območje med Savo in Karavankami ter potokoma Jesenica in Ukova, iz pristojnosti rudarskega sodnika so bile sicer izvzete kmetije v agrarnem naselju Jesenice, kjer je imelo sodišče najverjetneje tudi sedež.⁶⁰

Način imenovanja rudarskega sodnika v Beli Peči je bil opisan v krajši zbirki pravic tega železarskega naselja (*Memorial zu Weissenfels*) in je datiran v čas kmalu po letu 1523.⁶¹ Tudi tu so sodnika volili železarski mojstri (*hamerleut vnder Weissenfels haben ain aigen richter der das gericht vnder inen helt den er wellen sy vnder innen selbs*), katerega so nato prezentirali oskrbniku belopeškega gospostva. Ta je bil tudi prizivna instanca za belopeško, sprva rudarsko, pozneje trško sodišče. Izjemo je predstavljalo obdobje vojaških nevarnosti, na primer v času turških vpadov, ko so bili železarji podvrženi gospostvu. V urbarju iz leta 1636⁶² so zapisane tudi meje trškega pomirja, ki je bilo po vsej verjetnosti enako območju nekdanjega rudarskega sodišča. To je obsegalo prostor med Podklancem (it. Villa Alta, nem. Stückl) in Belim potokom (it. Rio Bianco), ki je bil hkrati tudi meja gospostva in dežele.⁶³

Iz zgornjega primera načina imenovanja rudarskega sodnika je razvidno, da je bila vsebina določila iz ortenburškega rudarskega reda prenesena v novo železarsko središče pri Ratečah. Glede na to, da je v fasciklu belopeškega gospostva

⁵⁸ Münichsdorfer, *Geschichte*, str. 22.

⁵⁹ Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 267–268.

⁶⁰ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17; Golec, *Trg Jesenice*, str. 38.

⁶¹ O dataciji gl. Golec, *Posebnosti*, str. 393, op. 27.

⁶² Urbar sicer prikazuje eno ali dve desetletji starejše stanje. (Mlinar, *Urbarji*, str. 27–28)

⁶³ SI-ARS, AS 1, šk. 117, *Memorial zu Weissenfels*, f. 92; Golec, *Posebnosti*, str. 393; Mlinar, *Urbarji*, str. 96.

v arhivu vicedomskega urada za Kranjsko tudi prepis ortenburškega rudarskega reda, se zdi verjetna razlaga, da so njegovo veljavnost razširili tudi na preostale ortenburške (pozneje celjske) posesti. Nanj so se pozneje sklicevali tudi železarji v Lipniški dolini. Funkcija tamkajšnjega rudarskega sodnika (*perkhrichter vnnd die gewerkhen Stainpuhl Krop vnd Kolnitz*) je obstajala pred letom 1496, prvič pa jo zasledimo v zgoraj omenjenem fasciklu belopeškega gospostva. Nahaja se v zapisu, ki sledi prepisu rudarskega reda, a je napisan z drugačno pisavo.⁶⁴ V njem je navedeno, da so železarski mojstri in rudarski sodnik za Kropo, Kamno Gorico in Kolnico imeli svoj izvod rudarskega reda, toda za te svoboščine niso imeli potrditve (*daruber kain confirmation gewesen haben*).⁶⁵ V besedilu pa ne izvemo ničesar o načinu njegove umestitve in delokroga, domnevamo pa lahko, da je bil podoben kot na Jesenicah in v Beli Peči.

Leta 1550 so železarska naselja v Lipniški dolini od nadvojvode Ferdinanda prejela poseben rudarski red, v katerem je že prvi člen urejal način imenovanja rudarskega sodnika. Rudarska oziroma železarska skupnost (*gemeinen pergknappen*) je imela pravico, da izmed radovljiških meščanov pred koncem koledarskega leta predlaga tri osebe, med katerimi je vicedom v cesarjevem imenu izbral rudarskega sodnika. Če nihče od predlaganih kandidatov ni bil ustrezen, je lahko vicedom izbral po lastni presoji.⁶⁶

V skladu s starejšo literaturo naj bi tudi v Železnikih železarski mojstri (skupaj s celotno skupnostjo oziroma občino⁶⁷) rudarskega volili med sabo, toda zaradi sodelovanja v kmečkem uporu leta 1515 naj bi jim to pravico freisinški škof odvzel in jim jo vrnil leta 1521.⁶⁸ Rudarski sodnik v Železnikih, ki ga je potrjeval oskrbnik škofjeloškega gospostva, se je nato omenjal šele od tedaj dalje, ko je prihajal v navzkriž z interesi deželnega kneza.⁶⁹ V starejših virih pa rudarski sodnik v Železnikih ni bil izpričan, niti v času sporov s Kroparji v začetku 16. stoletja,

⁶⁴ Rudarski sodnik za Lipniško dolino je omenjen tudi ob koncu prepisa rudarskega reda, ki ga hranijo v Münchnu, a je v tem primeru besedilo, v katerem se omenja, le nadaljevanje prepisa reda in zapisan z enako pisavo. Prav tako je besedilo krajše od tistega v vicedomskem arhivu v Ljubljani. (Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 35)

⁶⁵ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 85.

⁶⁶ AT-OeStA, FHKA, Hoffinanz Innerösterreich, Innerösterreichische Münz- und Bergwesen, rote Nr. 96, 18285, f. 149–149'.

... aus der purgerschaft zur Radmansdorf ein drei erber personen die sy zu handlung vnd verrichtung des perkhrichteramts für geschikht vnd tauglich achten, vnserm vizdomb in Crain (wer derselb jeder zeit sein wird etlich tag, doch zeitlich) vor ausgang aines jeden jars penennen mugen ...

⁶⁷ Predstavniki občine so se leta 1567 pri oskrbniku gospostva mdr. pritoževali, da mojstri pri izbiri rudarskega sodnika niso upoštevali drugih članov skupnosti. (Blaznik, *Spremembe v pravnem položaju*, str. 330)

⁶⁸ Listino je leta 1521 izstavil freisinški škof Filip. V njej je navajal, da so ga železarji iz Selške doline prosili za povrnitev pravic, ki jim jih je leta 1516 odvzel zaradi sodelovanja v uporu. Med temi je bila tudi pravica do lastnega sodišča in volitev sodnika (*samt dem Gericht so sie in demselben Thal Eißnern also, daß sie alle Jahr aus ihnen selbst einen Richter zu erkiessen*). (Globočnik, *Geschichtlich-statistischer*, str. 9–10, št. 13)

⁶⁹ Blaznik, *Spremembe v pravnem položaju*, str. 328–333.

ko je kot njihov zastopnik nastopal oskrbnik freisinškega gospostva.⁷⁰ Najstarejša do danes poznana omemba je iz leta 1521 in povsem verjetna se zdi Gašperšičeva razlaga (povzema neobjavljeno mnenje Pavleta Blaznika), da so v Železnikih pravico do izbire svojega rudarskega sodnika prejeli šele okoli leta 1500,⁷¹ še verjetneje pa po letu 1500. V skladu s to razlago bi freisinški škof institucijo rudarskega sodnika v Železnikih uvedel z namenom iskanja podpore med železarskimi mojstri pri obrambi njegovih pravic v sporu z deželnim knezom.⁷² Možno, a precej manj verjetne bi bile razlage, da so pravico do volitev lastnega rudarskega sodnika v Železnikih prejeli že prej, toda ustno, ali pa je bila ta pravica izpričana v eni od številnih izgubljenih potrditev pravic.⁷³

Železarska skupnost v Železnikih se je od drugih na Kranjskem torej bistveno razlikovala v tem, da vse do začetka 16. stoletja najverjetneje ni imela svojega rudarskega sodnika. Tako niso imeli sodne avtonomije, že v najstarejši izdani listini jih je freisinški škof Albert sodno podredil pisarju na škofjeloškem gradu, obenem pa jim zagotovil, da v njihovo delo in njihove pravice ne sme posegati nihče drug. Iz tega bi lahko sklepali, da jim je vendarle zagotovil neko omejeno stopnjo avtonomije. Železarji so imeli tudi lastne (neuradne) vodilne predstavnike, ki so nastopali kot vmesni člen med gospostvom oziroma njegovo upravo ter mojstri. Kot neke vrste vodja skupnosti je na primer leta 1379 nastopil Jakomat, ko je prišel pred škofa v želji, da potrdi njihove pravice (*daz fur vns chomen sind vnser lieben getreuen Jacomat vnd all vnser eysnaer*).⁷⁴

Način imenovanja rudarskega sodnika na jeseniškem železarskem območju je urejal že drugi člen ortonburškega rudarskega reda, njegov delokrog pa je bil natančneje določen v naslednjih členih. Ta je obsegal vse, kar se je na območju rudarskega sodišča zgodilo v povezavi z rudarskim in železarskim delom, obrati in delavci, tudi v vasi Jesenice, ter v povezavi z drvarjenjem in oglarjenjem. Iz njegove pristojnosti so bile izvzete kmetije radovljiškega (pozneje belopeškega) gospostva in izvajanje smrtne kazni. Slednje je bilo pridržano deželskemu sodniku, ki v drugih zadevah ni smel posegati na območje rudarskega sodišča. Deželski sodnik je bil tudi neke vrste prizivna instanca – v primeru, da odločitve rudarskega sodnika niso bile upoštevane, je zgolj izvršil kazen, ki jo je izrekel že rudarski sodnik.⁷⁵

Jeseniško rudarsko sodišče se je financiralo iz prispevkov železarskih mojstrov in predvsem denarnih glob. Vsak novi mojster je moral sodišču prispevati

⁷⁰ DE-BayHStA, HL 4, fasc. 42/216, št. 156.

⁷¹ Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 150.

⁷² V ta kontekst bi lahko umestili tudi nastanek prepisa ortonburškega rudarskega reda, ki ga pod naslovom *Bergordnung in Crain grauen Vlricks von Cilli zu Ortenburg 1452* v sklopu arhivskega gradiva škofije Freising (*Hochstift Freising*) danes hrani Bavarski državni arhiv. Glede na to, da je prepis nastal med letom 1496 in sredino 16. stoletja, se zdi možno, da je nastal iz potrebe škofije po dodelitvi privilegijev železarjem v Selški dolini.

⁷³ Anton Globočnik je navajal že v 19. stoletju izgubljene potrditve in podelitve novih pravic iz let 1388, 1416, 1423, 1430, 1454 in 1475. (Globočnik, *Geschichtlich-statistischer*, str. 9)

⁷⁴ DE-BayHStA, HL 4, Hochstift Freising, fasc. 135, 1379 4/29; Otorepec, *CKSL*, 1354 6/9, 1379 4/29.

⁷⁵ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17–18.

pol marke (80 dunajskih pfenigov), v celoti so mu pripadle tudi denarne globe do višine 60 pfenigov. V primeru višjih glob je sodišču pripadla četrtina, polovica zemljiškemu gospodu, preostala četrtina pa skupni blagajni železarskih mojstrov.⁷⁶

Tudi na drugih železarskih območjih je večina pristojnosti rudarskih sodnikov zadevala rudarsko in železarsko oziroma s tem povezano delo. Glede na prevzemanje vsebine ortenburškega rudarskega reda je bil delokrog rudarskih sodnikov v Beli Peči in Lipniški dolini verjetno precej podoben tistemu na Jesenicah. V Lipniški dolini pa so železarji leta 1550 prejeli nov rudarski red, ki je še nekoliko natančneje opredelil naloge sodnika. Ta je še naprej razsojal o vseh stvareh, ki so se zgodile v povezavi z rudarskim in železarskim delom, vsak mesec oziroma po potrebi je moral opravljati obhode in preverjati ustreznost rudarskih rovov in železarskih obratov, opravljal je tudi nadzor nad izvajanjem dela. Pristojen je bil za zaščito gozdov rudarskega sodišča, izmeril⁷⁷ in podeljeval je rudarske jame, te podelitve pa je pisar vpisoval v rudarsko knjigo. Mojstri so morali za vsak vpis plačati določeno pristojbino sodniku in pisarju. Sodišče se je financiralo tudi z globami – pripadla mu je polovica višine glob, druga polovica pa je pripadla deželnemu vicedomu. Določal je denarne in telesne kazni, obravnava težjih kaznivih dejanj (*malefizsachen*) pa je bila v pristojnosti deželskega sodnika v Radovljici. Temu je moral rudarski sodnik izročiti tudi prebegle težje zločince (*malefizverbrecher*). V rudarskem redu je bilo določeno tudi razmerje med rudarskim in deželskim sodiščem oziroma radovljiškim gospostvom – predstavniki slednjih niso smeli posegati na območje rudarskega sodišča. V primeru težav z izvajanjem sodstva je rudarski sodnik lahko za pomoč zaprosil gospostvo.⁷⁸

Pristojnosti rudarskih sodnikov v kazenskih zadevah so se od območja do območja lahko razlikovale. V skladu z rudarskim redom za železarsko območje v Kremisu na Koroškem iz leta 1401 je imel tamkajšnji rudarski sodnik pravico do izvajanja kazenskega prava v povezavi z rudnikom, deželskemu sodniku s sedežem v Gmündu pa je moral v teh primerih plačevati krvavi pfenig (*plutigen pfenning*). Poleg tega izvemo, da je razsojal štirikrat letno (*sol der perkrichter allew quatember an dem rechten sitzen*), podeljeval pa je tudi rudarske deleže.⁷⁹

Železarski mojstri

Železarski mojstri so bili najvišja družbena plast v železarskih skupnostih, običajno so bili posestniki rudarskih deležev in železarskih obratov ter vodili delo v obratih. Ob tem je treba razlikovati med železarskimi mojstri kot skupino posestnikov, torej pravno skupino znotraj železarske skupnosti in železarskimi mojstri v smislu poklicne skupine. V večini primerov sta se ta dva pojma prekrivala, toda

⁷⁶ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17, 26.

⁷⁷ V ta namen je imel tudi mere, med katerimi sta omenjena zaprisežna vrstica in mera za oglje, ki so mu jo dostavili iz vicedomskega urada in je bila enaka vicedomski.

⁷⁸ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 249–256; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 151–156.

⁷⁹ Wiessner, *MDC X*, št. 1058.

posestniki obratov v železarskem središču so bili lahko družbeno zelo raznolika skupina, saj je bil posestnik načeloma lahko kdorkoli, če je seveda imel dovolj kapitala, od plemiča pa do rudarja ali delavca.

Status rudarskega oziroma železarskega mojstra v nekem središču so posamezniki praviloma prejeli po postavitvi ali nakupu železarskega obrata oziroma njegovega deleža ter pridobitvi bivališča. Določilo o sprejemu novega mojstra je najti tudi v ortenburškem rudarskem redu. Bodoči železarski mojster⁸⁰ je moral pred zemljiškim gospodom ali rudarskim sodnikom in drugimi mojstri priseči zvestobo in obljubiti, da bo delal v korist gospostva, da bo pokoren rudarskemu sodniku in drugim mojstrom ter da se bo ravnal v skladu z rudarskim redom. Pred začetkom delovanja si je moral zgraditi ali kupiti bivališče in plačati denarne pristojbine – dve marki dunajskih pfenigov gospostvu, pol marke rudarskemu sodniku, eno marko pa mojstrom v njihovo blagajno.⁸¹

Dokaj podobna je bila tudi ureditev v sosednjih deželah. Na štajerskem Erzbergu je bila pravica do kopanja in taljenja rude povezana z dednim fevdom hube, na kateri je živel talilni mojster, toda pogosto so zaradi njihovega zadolževanja v posest teh obratov prihajali založniki, največkrat trgovci iz mest s skladiščno pravico. Na železarskem območju v Kremsu je moral prišlek svoj prihod najaviti rudarskemu sodniku in mu plačati 12 pfenigov, s tem si je pridobil dovoljenje za opravljanje svoje dejavnosti za obdobje enega leta. Dajatev je bila v primerjavi s tisto na Jesenicah zelo majhna, so jo pa morali plačevati tudi rudarji in ne le posestniki. Rudarski mojstri pa so morali 12 pfenigov plačevati tudi za podelitev novoodkritih rudarskih kopov. Nekoliko drugačni pogoji so veljali na rudarskih območjih, kjer so kopali rudo barvnih in žlahtnih kovin. Za pripadnost rudarski skupnosti je bila ključna posest deležev v rudniku, ne pa tudi bivališče na rudarskem območju. Velik del tamkajšnjih posestnikov že v 12. stoletju ni več živel na rudarskem območju, temveč pretežno v bližnjih mestih – posestniki deležev v rudniku Zosen nad Hüttenbergom so na primer živeli v Brežah.⁸²

Sčasoma tega pogoja (vsaj v praksi) niso upoštevali niti v kranjskih železarskih središčih, saj ob koncu 15. stoletja med posestniki obratov zasledimo osebe, ki gotovo niso bivale na teh območjih. Med take lahko štejemo Petra Knavra na Jesenicah in v Kolnici, škofjeloškega meščana Matijo Pira v Železnikih, Lenarta Kacijanarja v Kamni Gorici in radovljiške meščane v Lipniški dolini.⁸³ Ti ljudje so verjetno ohranili pravice železarskih mojstrov, medtem ko so namesto njih delo vodili železarski mojstri (v poklicnem smislu), ki pa niso bili samostojni in niso imeli mojstrskih pravic.

Železarski mojstri so imeli tudi skupno blagajno, na jeseniškem območju se je polnila iz pristojbin novih mojstrov, pripadla jim je tudi četrtna od glob, ki so

⁸⁰ V celotnem dokumentu se navajajo kot rudarski mojstri (*pergmaister*).

⁸¹ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 26.

⁸² Wiessner, *MDC X*, št. 1058; Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 268–272.

⁸³ SI-ARS, AS 174, Urbar gospostva Radovljica 1498, f. 104; AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 85; Blaznik, *Urbarji*, str. 322.

bile višje od 60 pfenigov, in dajatve od mitnin.⁸⁴ Mojstri so s tem fondom svobodno razpolagali, so pa morali skrbeti za vzdrževanje rudnikov in obratov ter plačevati delavce in njihove dobrine (hrana, pijača in drugo).⁸⁵

Izvor železarskih mojstrov (v smislu poklicne skupine) je bil zelo raznolik, odvisen tudi od razmer na posameznih železarskih območjih. Avstrijski zgodovinar Michael Mitterauer je predstavil teorijo, da je velik del mojstrov, vsaj na večjih železarskih območjih, kot sta bila Erzberg in Hüttenberg, izhajal iz vrst kmečkih železarjev. Železo so v zgodnjem in visokem srednjem veku pridobivali kmetje, ki so živeli v bližini nahajališč železove rude. Vse dokler si kmečki železarji niso mogli zagotoviti preživetja zgolj s prihodki od pridobivanja železa, je to ostalo le pomožna kmečka dejavnost. Po profesionalizaciji železarjenja se je tesna povezava s kmečkimi proizvodnimi oblikami odražala predvsem v navezavi deležev v rudniku in na železarskih obratih na posest kmetije. Med vsemi vejami montanistike je bilo prav železarstvo s kmetijstvom najbolj povezano, svojo vlogo je pri tem imela tudi vrednost železa, ki je bila precej nižja od vrednosti barvnih in predvsem žlahtnih kovin.⁸⁶

Po Mitterauerjevem mnenju naj bi podobne razmere prikazoval tudi ortenburški rudarski red, kjer pa se kmetije v tem kontekstu ne omenjajo. Kvečjemu bi lahko domnevali, da so k rudarskim in železarskim deležem sodili oštat, hiša in vrt, pa tudi v tem primeru povezava ni neposredno izpričana, gre namreč za navajanje nepremičnin mojstrov, katere imajo pravico prodajati, zastavljati, voliti ali dajati (*Es megen auch die pergmaister ir schmidtn ir plaoffen ir hofstatt artzgrueben ir heuser ire garttn mit aller ze gehorung mit allen irn rechtn vnd nutzen der wald der artzpergs mit aller suchung vnd handlung die darzu gehörtt ... an vnser handt vnd willen verkhauffen versezen verschaffen oder geben wem sy wollen vnd damit wandeln vnd thuen wie in lieb ist vnd wie im das fuegt*). V nekem drugem členu pa je omenjeno prepuščanje kmetij železarskim mojstrom v skladu z mestnim pravom (*purghrecht*). Zdi se torej, da se na jeseniškem območju posest rudarskih deležev ali železarskih obratov ni navezovala na posest na kmetijah.⁸⁷

Ugotovitev iz Mitterauerjeve študije, ki je bila pretežno omejena na dve največji železarski središči v Vzhodnih Alpah, kjer je bilo železarjenje prisotno že vsaj od visokega srednjega veka dalje, ne moremo le nekritično prenesti drugam. Za velik del železarskih središč na Kranjskem se namreč zdi, da za prehod iz kmečkega v profesionalno železarjenje nimamo pravih dokazov. Če vzamemo za primer jeseniško območje, bi potemtakem lahko iskali povezave med kmeti na Jesenicah in

⁸⁴ Pristojbina se v viru omenja kot *wegmaut*. Od vsakega izvoženega miliarija (1000 centov) so prejeli po dva pfeniga. Če je železo izvozil trgovec oziroma njegov tovarnik (*wer auch eyssen ob dem perg vmb lon furt der nit ein maister ist*), pa je moral prispevati še en pfenig na miliarij.

⁸⁵ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17, 26, 29–30.

⁸⁶ Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 285–288; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 190–191. Kot primer lahko navedemo razmerje med ceno enake količine železa in svinca v Celju ob koncu 15. stoletja. Leta 1485 je bila cena centa svinca 675 dunajskih pfenigov, cena centa železa pa je bila leto pozneje 400 pfenigov. (Bizjak, Žižek, *Knjiga obračunov*, str. 78–79, 84–85)

⁸⁷ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 30, 33.

posestniki obratov, kjer pa takih povezav ni zaznati, agrarno naselje Jesenice je bilo namreč ločeno od rudarske in železarske dejavnosti. Prave kontinuitete ne moremo iskati niti v Selški dolini in Beli Peči, bolj vprašljivo pa je stanje v Lipniški dolini. V Kropi in Kamni Gorici so posestniki železarskih obratov imeli v posesti tudi edine kmetije v naseljih,⁸⁸ kar bi lahko kazalo na ostalino kmečkega železarjenja. Po drugi strani pa ne smemo ovreči možnosti, da gre za posledico novejših razmer, povezanih s preskrbo z živili.

Pri raziskovanju izvora posebne družbene skupine železarskih mojstrov se moramo ozreti tudi na že omenjene praznike. Ti so bili namreč podložniki z rudarskim in železarskim znanjem in s precejšnjimi zadržki (gre namreč za edino znano omembo v virih) bi lahko predvidevali, da so njihovi potomci v prihodnjih desetletjih ponekod postali železarski mojstri, ali vsaj opravljali poklic v neposredni proizvodnji železa.

Vprašanje je tudi, kakšne so bile povezave in prehodnost med mestnimi obrtniki in železarskimi delavci, tudi mojstri. Že zgoraj smo omenili možnost, da bi bil Murron, ki je bil eden prvih železarskih mojstrov v Železnikih, lahko sin domnevnega škofjeloškega kovača Nikolaja Murrone. Iz poznega 15. stoletja so izpričani primeri, ko so pomočniki mestnih kovačev iz Škofje Loke prehajali med delavce v železarskih obratih v Železnikih. V pogodbi iz leta 1488 so namreč ta prehajanja prepovedali.⁸⁹

Po vzpostavitvi intenzivnega železarjenja je med železarskimi mojstri opaziti nekaj takšnih, ki so morda izvirali iz podložniškega sloja. V teh osebah bi lahko zaznali presežek okoliškega agrarnega prebivalstva, ki si je z uspešnim delom v železarstvu in nakupom deleža uspel pridobiti status mojstra. Več takih primerov je opaziti na območju Železnikov, kot prvi bi bil lahko Peter Peer, ki je bil leta 1501 posestnik v zgornjem kladivu.⁹⁰ V istem urbarju (škofjeloškega gospostva iz leta 1501) je bil naveden kot kajžar v selškem uradu, plačeval pa je od pustote,⁹¹ in dopuščati moramo možnost, da je izviral iz nižjega podložniškega sloja. Po tej interpretaciji bi kot kajžar sprva deloval v pomožnih železarskih dejavnostih ali kot delavec v železarskih obratih, sčasoma pa bi si pridobil dovolj kapitala za nakup enega deleža (osmine), s tem pa se je povzpел v skupino železarskih mojstrov. Glede na to, da je manjši znesek plačeval še od neke agrarne enote v bližini Rovt nad Selško dolino,⁹² pa pušča odprto tudi možnost, da sta bili pustota in rovt njegovi dodatni agrarni posesti, v kateri je vložil dobiček iz železarjenja, in potemtakem ne bi (nujno) izviral iz kajžarskega sloja.

Iz okoliškega podložniškega sloja je verjetno izviral Blaž Semen, ki je leta 1560 imel en delež (osmino) na spodnjem kladivu v Železnikih. Do leta 1568 je njegov

⁸⁸ SI-ARS, AS 174, Urbar gospostva Radovljica 1498, f. 98–99.

⁸⁹ Zahn, *Das Privilegienbuch*, str. 79.

⁹⁰ Blaznik, *Urbardi*, str. 322.

V virih se je pojavil že leta 1497. (Blaznik, *Kolonizacija*, str. 74)

⁹¹ Blaznik, *Urbardi*, str. 324.

⁹² Blaznik, *Urbardi*, str. 328.

Najverjetneje je šlo za polovično kmetijo ali nenaseljen rovt, ki je ležal na lokaciji z imenom Črnovec (*Tschernem*) med Svetim Lenartom in Rovtami nad Selško dolino.

delež podedoval sin Pankracij, ki je bil naslednjega leta tudi tamkajšnji rudarski sodnik, do leta 1588 pa si je pridobil dva deleža na obeh kladivih. Pankracij je do leta 1564 prevzel tudi polovico deleža na spodnjem kladivu od Benedikta Semen, ki je bil morda njegov sorodnik. Med kajžarji v Železnikih je že leta 1560 zaveden Lenart Semen, ki je tam verjetno deloval kot pomožni delavec.⁹³

Podložniki s priimkom Semen so bili v okolici Železnikov izpričani že v urbarju iz leta 1501; v Studenem je bil leta 1501 Gale Semen, v Selcih pa Mihael in Martin Semen. Slednja sta 28. maja 1536 v smeri proti Furlaniji skozi mitnico na današnjem Mostu na Soči ločeno tovorila žeblje, Mihael šest, Martin pa en tovor.⁹⁴ Martin se je 1. junija vračal v družbi desetih oseb, pretežno iz škofjeloškega gospostva, kamor so tovorili 37 tovorov vina, njegov sin Silvester pa je bil leta 1560 posestnik kmetije v Selcih.⁹⁵ Lahko bi predvidevali, da je imel že Mihael Semen iz Selc posest na obratih v Železnikih, ali pa je tam vsaj deloval kot delavec, Blaž Semen pa bi bil njegov sin. Ob tem pa je treba poudariti, da ni trdnega dokaza, ki bi potrjeval zgornjo teorijo.

Na spodnjem kladivu v Železnikih je imel leta 1560 delež še en železarski mojster, ki je po vsej verjetnosti izviral iz agrarne okolice – to je bil Lambert Varl.⁹⁶ V urbarju iz leta 1501 so v okolici Železnikov izpričani trije podložniki s tem priimkom: najbližji je bil Blaž Varl v Škovinah, nato Peter Varl na Rudnem in Matevž Varl v Bukovščici nad Selško dolino.⁹⁷ Ali je bil kateri od njih Lambertov prednik, ni znano.

Za družbeni sloj rudarskih in železarskih delavcev je bila značilna precejšnja mobilnost. To je veljalo predvsem za visoko kvalificirane delavce s specialnimi tehničnimi znanji, kot so bili mojstri, pa tudi rudarji in delavci v železarskih obratih. Bili so odvisni od perspektivnosti rudnih nahajališč in drugih dejavnikov, ki so vplivali na obseg proizvodnje in kvaliteto delovnih razmer (splošne gospodarske in družbenopolitične razmere, podnebje, privilegiji itd.) in so bili posledično bolj podvrženi migracijam. S selitvami obrtnikov in mojstrov so se širile tudi tehnološke novosti, ki so bile ključne za dvig obsega proizvodnje in profesionalizacijo železarjenja. Že v visokem srednjem veku so se rudarji in železarji iz zgornje Štajerske preselili v Transilvanijo, tudi pozneje so bile migracije značilne za avstrijska rudarska območja, npr. v tirolskem Schwazu je veliko rudarjev prihajalo s Saške in Češke, v nasprotni smeri se je na Saško v začetku 16. stoletja preselilo precej rudarjev iz salzburških posesti, verjetno tudi iz Koroške. Priseljenci iz bližnje okolice pa so

⁹³ SI-ARS, AS 783, Knjiga 7, Urbar škofjeloškega gospostva 1560, s. p. [sine pagina]; Knjiga 7, Urbar škofjeloškega gospostva 1564, s. p.; Knjiga 8, Urbar škofjeloškega gospostva 1568, f. 153–158; Knjiga 12, Urbar škofjeloškega gospostva 1588, f. 964–971.

⁹⁴ Masa tovara je bila lahko različna, odvisna je bila predvsem od vrste blaga, embalaže in nosilne sposobnosti tovarne živali. Načeloma naj bi se gibala med 150 in 180 kg, v najboljšem primeru se je računalo po tri tovore na miliarij blaga, torej okoli 186,6 kg. (Gestrin, *Mitninske knjige*, str. 75–76)

⁹⁵ Blaznik, *Urbarji*, str. 322; Gestrin, *Mitninske knjige*, str. 115, op. 96.

⁹⁶ SI-ARS, AS 783, Knjiga 7, Urbar škofjeloškega gospostva 1560, s. p.

⁹⁷ Blaznik, *Urbarji*, str. 320, 323, 325.

bili (vsaj sprva) pretežno zaposleni v pomožnih dejavnostih kot drvarji, oglarji in tovarniki, pozneje so iz podeželske okolice prihajali tudi rudarji.⁹⁸

Migracijam lahko sledimo tudi v poznosrednjeveškem železarjenju na Slovenskem. Ne nazadnje o tem govori že precejšen delež priseljenih mojstrov na nekaterih območjih, prav njihova imigracija je spodbudila razvoj železarjenja v Selški in Zgornjesavski dolini. V Selški dolini so bili to sredi 14. stoletja mojstri iz severnoitalijanskih dežel, sestava družbe pa se je nekoliko spremenila že v prvih nekaj letih po začetku delovanja. Leta 1358 je bil omenjen tudi mojster Andrej (*Andre*), ki je imel v posesti polovico kovačnice na območju današnjega Racovnika in ga ne moremo zanesljivo identificirati z nobenim od navedenih mojstrov izpred štirih let.⁹⁹ Andrej je k družbi verjetno pristopil v vmesnem obdobju, kar kaže na to, da je bilo »članstvo« v njej prehodno, že v prvih štirih letih delovanja je pridobila vsaj enega novega člana. Ob tem sicer ne moremo izključiti možnosti, da je bil Andrej le dedič nekega mojstra, ki je vmes umrl.

Povedna je omemba, da naj bi se Jakomat (*Jacomat*), ki je leta 1379 pri freisinškem škofu kot predstavnik železarjev iz Železnikov prosil za potrditev njihovih pravic, v letih 1389 in 1396 obvezal, da bo za stalno ostal na tleh škofje-loškega gospostva.¹⁰⁰ Njegov sin Nikolaj, ki je bil prav tako posestnik na obratih v Železnikih, bil pa je tudi meščan Škofje Loke, je v listini iz leta 1405 navajal, da se lahko iz gospostva izseli in kljub temu obdrži rudarsko in železarsko posest.¹⁰¹

Tudi v drugih kranjskih železarskih središčih so dobršen delež predstavljali prišleki. V Beli Peči so bili med prvimi izpričanimi kovači Bartolus iz Naborjeta, Oton iz Žabnic (it. Camporosso, nem. Saifnitz), brata Mihael in Žuan (*Schuann*) ter Nikolaj (*Nicolo*).¹⁰² Vsi z izjemo Otona so bili najverjetneje priseljenci iz severnoitalijanskih dežel, tako kot po vsej verjetnosti tudi Žan (*Sann*), ki je bil ob koncu 15. stoletja posestnik obeh kladiv (v družbi z nekim Jernejem) in treh kmetij v Kropi.¹⁰³ Kovačnico v Mostah pri Žirovnici je leta 1414 kupil Marko iz Pušje vasi (it. Venzone).¹⁰⁴ Na jeseniškem železarskem območju pa bi lahko domnevali na priseljence iz južnonemškega prostora, ob koncu 15. stoletja sta bila med posestniki talilnih peči na planinah nad Jesenicami tudi Wolf Peyr in vdova Simona Peyrla.¹⁰⁵ Priimek Payr/Peyr naj bi bil namreč značilen za priseljence iz južnonemških dežel.¹⁰⁶ Najdemo pa lahko tudi primere izselitve železarskih moj-

⁹⁸ Niederstätter, *Das Jahrhundert an der Mitte*, str. 30–31; Gimpel, *The Medieval Machine*, str. 70–72; Asrih, *Untersuchung von Migration*, str. 37; Hemker, Lobinger, *Bergbau und Mobilität*, str. 13–30.

⁹⁹ DE-BayHStA, HL 4, Hochstift Freising, fasc. 135, 1379 4/29; Zahn, *FRA II* 35, št. 695, 711; Otorepec, *CKSL*, 1354 6/9, 1358 10/16.

¹⁰⁰ Blaznik, Škofja Loka, str. 86.

¹⁰¹ DE-BayHStA, HL 4, Hochstift Freising, fasc. 137, 1405 8/17. Mikrofilm listine hrani ZAL (enota Škofja Loka), D-94, št. posn. 316.

¹⁰² SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 45–46, 68.

¹⁰³ SI-ARS, AS 174, Urbar gospostva Radovljica 1498, f. 98, 104.

¹⁰⁴ Otorepec, *CKSL*, 1414 8/5.

¹⁰⁵ Mlinar, *Urbarji*, str. 72.

¹⁰⁶ Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens*, str. 450.

strov iz obravnavanega prostora. Tako sta se Lazar in Schmelzer pred letom 1498 izselila s planin nad Jesenicami.¹⁰⁷

Železarji so se selili tudi med središči v soseščini, lahko bi namreč domnevali, da so se nekateri mojstri iz Železnikov v 16. stoletju preselili na drugo stran Jelovice. Železarski mojstri s priimki Casparin, Pierin in Peer so okoli leta 1500 delovali v Železnikih, v drugi polovici 16. stoletja pa lahko nosilce teh priimkov zasledimo tudi v železarskih naseljih Lipniške doline – Matevž Casparin (*Gasparin*) je deloval v Kropi, Sigmund Casparin in Matevž Perin v Kamni Gorici, Hans Peer pa v Kolnici.¹⁰⁸ Ob tem moramo seveda dopuščati možnost, da ni šlo za iste družine oziroma sorodnike oseb iz okoli leta 1500.

Na mobilnost železarskih mojstrov posredno kažejo določila v ortenburškem rudarskem redu. Mojstri na jeseniškem železarskem območju so morali tam stalno prebivati in imeti v posesti talilno peč (ali njen delež), da jim je pripadla pravica delovanja na tamkajšnjih nahajališčih in obratih ter druge pravice, ki so pripadale železarskim mojstrom. Določilo o stalni naseljenosti se v dokumentu pojavi dvakrat (*vnd mit stattn wessen da gesessen sindt / Item auch sol niemant eyssen machen oder artz graben noch peleÿ lassen dan der aÿgen pleuhuettn hatt vnd da mit wnung syÿzt*). V primeru prodaje deležev je mojster lahko izgubil svoj status, toda ne v vseh primerih. Rudarski red je namreč razlikoval med tistimi, ki so tu postavili obrate, ter tistimi, ki so jih zgolj kupili. Če je nekdo sam postavil obrat, je lahko kljub poznejši prodaji obdržal svoje pravice železarskega mojstra, v kolikor je tu seveda imel svoje bivališče. Mojster, ki pa je do obrata prišel z nakupom, je po prodaji izgubil pravice železarskega mojstra ne glede na to, ali je tu bival ali ne.¹⁰⁹ Tako določilo bi lahko povezali z željo zemljiškega gospoda, da se na železarskem območju postavi čim več novih obratov.

Glede na to, da delo na rudarskih in železarskih območjih pogosto ni potekalo skozi celo leto,¹¹⁰ lahko govorimo tudi o sezonski naravi dela. Delavci so se lahko selili z enega na drugo območje, nekateri pa so rudarsko območje zapustili, preden so dokončali že plačano delo. Take primere so urejali člani v Ferdinandovem rudarskem redu iz leta 1550 in v tri leta mlajšem rudarskem redu za dolnjeavstrijske dežele, na Štajerskem pa npr. že ob koncu 15. stoletja člani v redu železarske bratovščine v Murauu.¹¹¹ Selitve delavcev so vsaj od druge polovice 16. stoletja dalje omejevale dovolilnice za prehajanje, neke vrste »potni listi« (*Paß Part*), v katerih so morali biti zavedeni vsi delavčevi delodajalci. Oktobra 1577 je notranjeavstrijski nadvojvoda Karel izstavil listino, v kateri so bile določene globe za delavce

¹⁰⁷ Mlinar, *Urbarji*, str. 72.

¹⁰⁸ SI-ARS, AS 173, Urbar gospodstva Radovljica 1579, f. 233–234, 246, 270.

¹⁰⁹ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 14, 26, 29.

¹¹⁰ Delo je bilo običajno prekinjeno pozimi zaradi zmrzali, lahko pa tudi poleti zaradi suše. V teh primerih je bila namreč moč vodne sile prešibka za pogon obratov. Iz obračuna železarskega kompleksa pri Brežah na Koroškem je razvidno, da je obratoval približno 45 tednov. Delovnik obratov po Evropi je sicer trajal med vsaj 40 tedni pa tudi do skoraj celega leta. (Pirchegger, *Das Eisenwerk*, str. 98; Sprandel, *Das Eisengewerbe*, str. 259–261)

¹¹¹ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 253; Gritzner, *Commentar*, str. 95; Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 73.

in mojstre v primeru predčasnih odhodov z delovišč. Ker s tem prakse očitno ni izkoreninil, je štiri leta pozneje izstavil še eno podobno listino.¹¹²

Drugi delavci

Najštevilčnejšo skupino v železarskih skupnostih so sestavljali železarskim mojstrom podrejeni delavci, kamor so spadali rudarji in delavci v železarskih obratih, v to skupino pa praviloma štejemo tudi delavce v pomožnih panogah (drvarji, oglarji in tovarniki). Če delavci niso bili del gospodinjstva železarskega mojstra, so za svoje delo prejeli plačilo, govorimo torej o mezdni delavcih. Obračun železarskega kompleksa, ki so ga sestavljali dve talilni peči in kladivo in je okoli leta 1500 deloval pri Brežah na Koroškem,¹¹³ navaja različne vrste delavcev. Poleg delovodje oziroma železarskega (talilnega) mojstra (*Radmeister*) je delovalo osem oseb, in sicer dva vpihovalca zraka oziroma talilca (*Bläher*), kovač (*Hamerschmied*), predelovalec železa (*Zerrener*), dovajalec ognja (*Heizer*), dovajalec vode (*Wassergeber*) in »gradlar« (*Gradler*). Poveden je tudi podatek iz zgornje Štajerske, kjer je imel posamezni talilni mojster na območju Erzberga leta 1565 zaposlenih med šest in 21 rudarjev.¹¹⁴

V drugih virih redko najdemo natančne oznake za delavce. V ortenburškem rudarskem redu sta navedeni dve skupini delavcev, in sicer z zelo splošnim terminom označeni (mezdni) delavci (*arbaitter*) ter nekoliko bolj specifično omenjeni *gesindt*, ki bi jih lahko interpretirali kot posle ali služabnike.¹¹⁵ Pod splošnim terminom *arbaitter* lahko razumemo različne vrste delavcev, tako tiste v obratih in rudarje, morda tudi pomožne delavce. Posebne oznake za rudarje (*Knappe*) v

¹¹² SI-ARS, AS 1, šk. 234, Mineralia, zv. 10, f. 256–257; zv. 10, listina 1581 12/22. Delavec, ki je brez dovoljenja mojstra zapustil rudarsko območje in posledično ni imel urejenega dokumenta, je moral rudarskemu sodišču, ki je nepravilnost ugotovilo, plačati kazen v višini dveh funtov pfenigov, šest funtov pa je moral plačati njegov novi mojster. Prejšnjemu mojstru je moral dolgove povrniti z delom, sicer ga je mojster lahko zaprl, dokler mu z denarjem ali prestajanjem kazni (vsak teden je odslužil za šest krajcarjev) dolga ni odplačal. V mlajši listini je na koncu tudi določilo o sporazumni prekinitvi dela; delavec ali mojster sta morala drug drugega o tem obvestiti vsaj tri mesece pred zaključkom dela.

¹¹³ Kompleks je bil od leta 1499 v posesti Krištofa Mendla, doktorja prava iz Stainfelsa (danes naselje Mantel) v Oberpfalzu in od leta 1502 škofa v bavarskem Chiemseeju. Obračun sta decembra 1502 salzburškemu kaplanu v Brežah, Heinrichu Tallerju, poslala salzburški kaščar v Brežah Christoph Rojacher in železarski (talilni) mojster ter delovodja kompleksa, Hans Payr. Danes ga hrani Državni arhiv v Ambergu (Staatsarchiv Amberg) in je odličen vir za raziskovanje različnih gospodarskih vidikov zgodovine železarjenja. (AT-HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1499 4/21; Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 42; Pirchegger, *Das Eisenwerk*, str. 97–100)

¹¹⁴ Pirchegger, *Das Eisenwerk*, str. 97–100; Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 304. Gradlarji so bili pomožni delavci v obratih, običajno so bili zadolženi za čiščenje in praženje rude ter dovoz rude in oglja do talilnih peči. (Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 253; Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 96)

¹¹⁵ Termin *gesinde* Lexer sicer interpretira kot *weggenosse*, *gefolgsmann* ali *dienstmann*. (Lexer, *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*, Bd. I, str. 914)

Vilfan termin *Gesinde* pri obravnavi mest prevaja kot »posli«, ki so bili nižji svobodni sloj v mestih, a brez pravic v mestni upravi. (Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 162)

ortenburškem rudarskem redu ni najti, se pa razlikovanje med delavci (*ar baitter*) in rudarji (*ertzknappen*) pojavi v rudarskem redu za Krems.¹¹⁶ Odsotnost término »Knappe« v ortenburškem rudarskem redu si lahko razlagamo na več načinov. Morda je to posledica precej raznolikega dela na tem območju, saj so poleg rudarjenja tudi talili rudo in predelovali železo in so z uporabo enega término želeli pokriti čim širše skupine delavcev. Po drugi strani pa bi bila nenatančna terminologija lahko odraz zgodnje faze razvoja tega železarskega središča v času nastanka rudarskega reda. Različne vrste delavcev pa navaja ferdinandejski rudarski red, in sicer poleg posestnikov (*Gewerke*) še delavce v talilnih pečeh (*plahausleute*), kovače v kladi-vih in žebljarskih kovačnicah (*hammer- und nagelschmiede*), gradlarje, rudarske delavce,¹¹⁷ drvarje in oglarje.¹¹⁸

V skupini podrejenih delavcev so bili najštevilčnejši tisti v pomožnih panogah. O številčnih razmerjih priča primer iz Oberpfalza, kjer je bilo v železarjenju leta 1475 skupaj udeleženih 11.832 ljudi, od tega so najvišji delež predstavljali drvarji in oglarji (43,8 %, 5180 delavcev), veliko je bilo tudi tovarnikov (27,5 %, 3254), precej nižji pa so bili deleži kvalificiranih železarskih delavcev (9,8 %, 1159), rudarjev (6,3 %, 750), kopačev (*Erdarbeiter*)¹¹⁹ (5,1 %, 606), pomožnih delavcev v obratih (4 %, 479) in obrtnikov (3,4 %, 404).¹²⁰

Ob tem je treba opozoriti na to, da se je status delavcev v pomožnih panogah vendarle nekoliko razlikoval od statusa neposredno podrejenih delavcev v rudnikih in obratih. Bili so nekvalificirana delovna sila, ki je pretežno izhajala iz okoliškega nižjega podložniškega sloja, vprašanje je tudi, ali so bili povsod del železarskih skupnosti. Iz ferdinandejskih rudarskih redov iz let 1550 (za Kropo, Kamno Gorico in Kolnico) in 1553 (za dolnjeavstrijske dežele) je razvidno, da so bili del teh skupnosti, vsaj v času, ko so bili prisotni na območju delovišč. Kmečke sinove in hlapce, ki so delovali na rudarskem območju, je obravnaval člen št. 149 v rudarskem redu iz leta 1553. Četudi so ti občasno pomagali na domači kmetiji (navedenih je 8 do 14 dni), so bili v času, ko so bili izven očetove ali gospodarjeve posesti, podrejeni rudarskemu sodišču, dokler niso povsem zapustili rudarskega območja.¹²¹ Situacija pa je bila nekoliko drugačna v primerih železarskih obratov izven večjih središč. Iz obračuna kompleksa pri Brežah je razvidno, da tamkajšnji rudarji in pomožni delavci niso bili podrejeni mojstru, bili so neke vrste »zunanji izvajalci«, od katerih je ta odkupoval rudo in oglje.¹²²

Pri obravnavi sodelovanja podložniškega sloja v pomožnih železarskih dejav-

¹¹⁶ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*; Wiessner, *MDC X*, št. 1058.

¹¹⁷ V dveh členih so navedeni »rovni in rudni kopač«, »tekač z rudnimi posodami« in »nosač« (*Stoll- und Erzhaueknecht, Trugenlaufer in Träger*). (Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 252–253; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 153–154)

¹¹⁸ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 250; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 151.

¹¹⁹ Pod to oznako si lahko predstavljamo pomožne delavce v rudniku.

¹²⁰ Johannsen, *Geschichte des Eisens*, str. 90.

¹²¹ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 249; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 151; Gritzner, *Commentar*, str. 169, 297–298.

¹²² Pirchegger, *Das Eisenwerk*, str. 97–100.

nostih je treba upoštevati nekatere splošne tendence v poznosrednjeveški družbi. V tem času se je kmečko prebivalstvo precej razslojilo, še posebej od druge polovice 15. stoletja dalje se je močno povečalo število oseb v nižjem podeželskem sloju, ki ga Sergij Vilfan označuje z nadpomenko osebenjstvo oziroma osebenjki, osnovni tip tega sloja je bil kajžar, ponekod označen tudi kot podružnik (*Untersasse*).¹²³ To so bili podložniki, ki niso imeli dovolj zemlje za preživetje, običajno so bili presežek gruntarskih družin, ali pa potomci zadnjih pridvornih hlapcev oziroma poslov na gradovih. Na skupni srenjski zemlji, na posesti gospostva (opuščene grajske pristave), ali na posesti opuščeni hub, so si lahko postavili manjšo hišo (kajžo), imeli so nekaj zemlje (običajno vrt in njivo, lahko tudi rovt) in pravice do souporabe srenjskih zemljišč, kot so pašniki in gozdovi. Ker niso imeli dovolj zemlje za preživetje, so se ukvarjali z različnimi dejavnostmi, lahko so bili dninarji na kmetijah, še večji del pa jih je zaslužek našel v neagrarnih panogah. V bližini rudarskih in železarskih območij si je velik del kajžarjev preživetje našel v obliki meznega dela v pomožnih železarskih dejavnostih, kot so drvarjenje, oglarjenje in tovarništvo, ponekod tudi kot rudarji ali delavci v obratih.¹²⁴

Virov, v katerih bi se neposredno omenjali podložniki, ki so kot pomožna delovna sila sodelovali v železarjenju, je razmeroma malo. Zopet je v veliko pomoč obračun železarskega kompleksa pri Brežah iz začetka 16. stoletja, kjer je bilo zavedeno, da so oglje in železovo rudo odkupovali od kmetov iz okoliških vasi.¹²⁵ Za obravnavani prostor je še najbolj poveden urbar belopeškega gospostva iz leta 1636, v katerem je zavedeno, da so morali podložniki iz Koprivnika (it. Ortigara, nem. Nesselthal) napravljati les za potrebe kladiv v Beli Peči (*behültzen sich in der herrschafft Weissenfelderischen wäldern, so zu den hamern gebraucht werden*).¹²⁶ V istem urbarju se omenja tudi, da so gozd na območju planin nad Jesenicami krčili za potrebe pridobivanja oglja (*so sy vor jahren bey unnd umb die gewesten pläähütten zu khollen ausgeraumbt*). Te gozdove so krčili kajžarji, ki so imeli nekoč v posesti tudi deleže v talilnih pečeh, tedaj pa so plačevali le še činž od agrarnih posesti, ki so jih imeli na izkrčeni zemlji.¹²⁷

Ob razmeroma številni prisotnosti nižjega podložniškega sloja v železarjenju se samo po sebi postavlja vprašanje, kakšno je bilo razmerje kajžarjev (pomožnih delavcev) napram gospostvu, čigar podložniki so (izvorno) bili. Ker so v fevdalnem družbenem redu predstavljali najnižji sloj, z zelo majhnim obsegom obdelovalne zemlje, so bili za fevdalno zemljiško gospostvo postranskega pomena in posledično je bila tudi njihova družbena in fizična mobilnost precej večja kot v primeru podložnikov na hubah. Zaradi te mobilnosti so imeli možnost družbenega in finančnega

¹²³ Tako términ za predstavnike nižjega agrarnega sloja v izdaji belopeških urbarjev prevaja tudi Janez Mlinar. (Prim. Mlinar, *Urbarji*, str. 44)

¹²⁴ Blaznik idr., *Kolonizacija in populacija*, str. 86–96; Blaznik, *Enote individualne posesti*, str. 168–170; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 291–293; Bruckmüller, *Sozialgeschichte*, str. 135–142.

¹²⁵ Pirchegger, *Das Eisenwerk*, str. 98.

¹²⁶ Mlinar, *Urbarji*, str. 101.

¹²⁷ Mlinar, *Urbarji*, str. 158–163.

vzpona. Kljub temu so se v določenih primerih stanovi pritoževali nad odhodi kmečkih sinov iz dežele, npr. leta 1538 na Štajerskem.¹²⁸

Odnosi znotraj železarskih skupnosti

Heterogena in hierarhična struktura železarskih skupnosti je poleg sodelovanja med različnimi skupinami neizogibno povzročala tudi napetosti in konflikte. Ti so najpogostejše vzplamteli med rudarji in delavci na eni strani ter železarskimi mojstri na drugi. Do sporov je prihajalo v tako rekoč vseh večjih železarskih središčih po Evropi, pomemben vzrok so bili višina in (ne)izplačevanje mezd, odhodi rudarjev in pomožnih delavcev na kmečke obrate v času žetve ter predčasni odhodi delavcev z rudarskih območij. Podjetniki so se pogosto dogovorili, da delavcev, ki so pobegli iz enega obrata oziroma središča, drugod ne bodo sprejemali.¹²⁹

Spore so praviloma urejali rudarski redi, njihova določila so v boljši položaj postavljala mojstre. Ti so imeli na primer v južnoitalijanskih deželah, Oberpfalzu in spodnji Šleziji nad svojimi delavci tudi omejene sodne pristojnosti.¹³⁰ Red bratovščine železarskih mojstrov v Murau iz leta 1496 je predvideval, da morebitne napake in prepire med delavci rešujejo posestniki obratov, naslednja instanca je bil zemljiški gospod ali njegov predstavnik (upravnik oziroma odvetnik).¹³¹

V ortenburškem rudarskem redu se jasno kaže privilegirana vloga mojstrov. Imeli so pravico, da svoje delavce zaprejo in kaznujejo v zadevah, povezanih z delom, denarjem ali prebivališčem, niso pa jih smeli fizično kaznovati. Nad njimi so se lahko pritožili na rudarskem sodišču in sodnik jih je kaznoval po nasvetu mojstrov. V kazenskih zadevah so imeli pomembno veljavo kot priče – če je neki delavec ob prisotnosti mojstra storil kaznivo dejanje, mu je kazen lahko naložil že mojster sam, a je ob tem treba dodati, da se je storilec lahko zatekel pod okrilje sodišča. Medtem ko je delavce v primeru najtežjih prekrškov (npr. uboja) doletela usmrnitev, za kar je bil pristojen deželski sodnik, je mojstre v primeru uboja doletela zgolj denarna kazen, ki je bila sicer visoka (12 funtov dunajskih pfenigov),¹³² toda po njenem plačilu je bil storilec prost. So pa imeli vsi, tako mojstri kot tudi podrejeni delavci, pravico, da se jim sodi v skladu z določili v rudarskem redu.¹³³ Tudi pravica do zasebne lastnine je bila veljavna za vse, celo za posle, izjema so bili dolgovi. Vprašanja medsebojnih dolgov sta mojster in njegov delavec reševala s pomočjo rovaša.¹³⁴

¹²⁸ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 293; Vilfan, *Kmečko prebivalstvo*, str. 338–344.

¹²⁹ Sprandel, *Das Eisengewerbe*, str. 350–352.

¹³⁰ Sprandel, *Das Eisengewerbe*, str. 351.

¹³¹ Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 73.

¹³² Če se višina kazni (2880 pfenigov) do konca 15. stoletja ni spreminjala, je bila enakovredna štiriletni dajatvi za talilno peč. Po urbarju iz leta 1498 so od ene talilne peči plačevali 360 beneških soldov, kar je bilo enakovredno 720 dunajskim pfenigom.

¹³³ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 25.

¹³⁴ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 18–26.

Gre za najstarejšo omembo rovaša v smislu nadzora nad delovno pogodbo na slovenskem prostoru. (Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 245)

Kot je bilo omenjeno že zgoraj, sta v ortenburškem rudarskem redu navedeni dve skupini delovno in pravno podrejenih oseb. V primeru poslov (*gesindt*) lahko tudi glede na kontekst uporabe termina predvidevamo, da so bili rangirani še nižje od mezdni delavcev, tudi v pravnem smislu. V prvem primeru se najprej omenja (hišni) gospodar (*wirt*) in nato še *gesindt*, podobno tudi ob naslednji omembi (*an im selbst oder an seinen gesindt oder an sein haussung oder orbait*). Tudi iz preostalih navedb je razvidno, da je šlo za osebe, jasno ločene od mojstrov in delavcev (*keinen pergmaister noch sein gesindt / niemant einen pergmaister noch ir gesind noch orbaitter*).¹³⁵

Mezdni delavci (*arbaitter*) so za svoje delo prejeli plačilo in so bili načeloma osebno svobodni,¹³⁶ medtem pa se pri obravnavi kategorije *gesindt* lahko vprašamo, ali so ti sploh sodelovali v delovnem procesu, prav tako ni šlo za osebno svobodne ljudi. Bili so namreč odvisni posamezniki, neke vrste hlapci,¹³⁷ ljudje, ki so bili mojstrom podrejeni znotraj njihovega gospodinjstva, kot ostalina agrarnih družbenih odnosov. V delovnem procesu so najverjetneje opravljali različna pomožna dela, za katera morda sploh niso bili plačani, verjetno pa so pretežno skrbeli za gospodinjstvo železarskega mojstra.

Na rudarskih in železarskih območjih je bilo dokaj pogosto tudi fizično nasilje, na kar kažejo členi, ki navajajo kazni za posamezne zločine, na primer za vlom v hišo, pretep, prelitje krvi, poteg meča, ohromitev in uboj. Očitno je bilo razširjeno tudi maščevanje, prepoved je najti v dveh členih ortenburškega rudarskega reda.¹³⁸ Problem sta predstavljala tudi igranje iger na srečo in obiskovanje gostiln, saj je oboje lahko vodilo v zadolževanje delavcev. Jeseniški rudarski red je prepovedoval zastavljanje, igre na srečo pa so lahko igrali le za denar, ki ga je imel delavec dejansko na razpolago.¹³⁹

Če določila v ortenburškem rudarskem redu primerjamo s tistimi iz ferdinandejskega, lahko opazimo bistvene razlike. Te se kažejo predvsem v zmanjšani vlogi mojstrov,¹⁴⁰ tudi tu pa so vidni sledovi potencialnih konfliktov med različnimi

¹³⁵ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 18, 25, 26.

¹³⁶ Osebna svoboda prebivalcev železarskega območja se najbolj jasno kaže v 60. členu ferdinandejskega rudarskega reda – v njem je navedeno, da naj vsi na območju delovišč oziroma rudarskega sodišča uživajo svobodo in varnost (*jeder und maniglich beim Bergwerk: am Berg, in den Hammern und Hutten, beim Kohl und Holzwerk soll freijung und sicherheit haben*). (Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 255; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 155)

¹³⁷ Na enem mestu se v rudarskem redu omenjajo mojstrovi hlapci (*maisters knecht*), katerih status je bil verjetno zelo podoben poslom (*gesindt*). (Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 26)

¹³⁸ V obeh se po plačilu oziroma izvršitvi kazni prepoveduje maščevanje nad storilcem kaznivega dejanja, njegovimi družinskimi člani in lastnino (člen 8: *vnd als pald er die geit so sol fur paß vmb die sach mit seinem guott noch mit seinen leib niemant nichts zu schaffen haben*; člen 13: *sol fur paß mit seinem weib noch mit seinem erbn noch mit aller der hab die er vnder im lat [hat], niemant nichts zeschaffen noch zu thon haben in keinerley weiß*).

¹³⁹ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 18–26; Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 249–257; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 149–158.

¹⁴⁰ Kot zanimivost lahko omenimo tudi spremembo v terminologiji. Za mojstre oziroma posestnike se je v ortenburškem redu uporabljala termin (*perg*)maister, v Ferdinandovem pa *gewerke*.

delovnimi skupinami in celo med samimi mojstri. Med njimi je očitno vladala precejšnja tekmovalnost, saj so drug drugemu na nepošten način prevzemali delavce in deleže. Rudarski sodnik je moral take prakse kaznovati ter sankcionirati tudi mojstre, ki so škodovali skupnosti. Mojstri nad podrejenimi delavci niso imeli več posebnih pravic – sodnik je bil edini, ki je lahko razsojal in izrekal ter izvajal kazni, ki so bile vsaj formalno enake za vse prebivalce rudarskega sodišča. V rudarskem delu so bili vmesni člen med sodnikom in rudarji nadzorniki (*Hutmann*), ki so nadzorovali delo rudarjev, poskrbeti so morali, da je bilo to ustrezno opravljeno in tudi za plačilo delavcev. O vsakem novem delavcu so morali obvestiti mojstre in rudarskega sodnika. Očitno pa so izkoriščali svoj nekoliko privilegirani status, saj je eden od členov zapovedoval, da podrejenih delavcev ne smejo izkoriščati za lastne potrebe, na primer za delo na njihovih domovih in posestih, razen če bi jim to dovolil rudarski sodnik. Za plačilo delavcev so bili zadolženi mojstri, pri tem pa je očitno prihajalo tudi do zamud oziroma neizplačevanja. Delavcem je namreč pripadala pravica, da mezdo prejmejo v roku 14 dni potem, ko so izrazili zahtevo za poplačilo. Mojstri so jih v primeru, da niso imeli dovolj denarja, lahko poplačali tudi z živili in drugimi dobrinami, ob zagotovitvi ustreznega menjalnega tečaja za blago. Če se je delavec v skladu s pravili odselil, je moral biti poplačan v roku treh dni, prav tako ali v denarju ali dobrinah. Problem so predstavljali tudi predčasni odhodi delavcev iz železarskega območja.¹⁴¹

Časovnica plačevanja delavcev in višina mezd sta razvidni iz obračuna železarskega kompleksa pri Brežah z začetka 16. stoletja. V tem podjetju so delavci v obratih mezde prejeli petkrat letno, približno na 8 do 10 tednov, njihova višina je bila odvisna od količine pridobljenega železa in delovnega mesta. Tudi pri rudarjih in oglarjih je bila višina mezde odvisna od količine pridobljene rude ali skuhanega oglja, tovarniki rude so bili poplačani desetkrat letno.¹⁴²

Pravice in privilegiji železarskih skupnosti

Železarske skupnosti, pa tudi posamezni železarski mojstri in drugi posestniki obratov, so praviloma ob začetku delovanja prejeli privilegije za izvajanje svojih dejavnosti, če teh niso obsegali že obstoječi rudarski redi. Zemljiški gospodje ali njihovi uradniki so jim izstavljali dovoljenja za izrabo gospostvenih gozdov in vode, ali v celotnem gospostvu ali zgolj na določenem območju, v nekaterih primerih tudi pravico do uporabe poti.

Freisinški škof Albert II. je leta 1358 železarskim mojstrom v Selški dolini podelil dovoljenje za podiranje gozda v ravnini in uporabo poti.¹⁴³ V skladu z ortenburškim rudarskim redom so imeli mojstri na jeseniškem območju pravico

¹⁴¹ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 250–255; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 152–156.

¹⁴² Pirchegger, *Das Eisenwerk*, str. 98.

¹⁴³ DE-BayHStA, HL 4, Hochstift Freising, fasc. 135, 1379 4/29; Otorepec, *CKSL*, 1358 10/16; Zahn, *FRA II* 35, št. 695.

do koriščenja gozda in planinskih pašnikov.¹⁴⁴ Prav tako so svoje agrarne posesti lahko prosto prodajali in zastavljali.¹⁴⁵ Dovoljenje za uporabo vode in gozdov so v fevdnih pismih prejeli tudi železarski mojstri v Beli Peči, že leta 1404 je Bartolus Consurano v fevd od Friderika Ortenburškega prejel kovačnico in druga poslopja ter pravico do koriščenja gozdov in vode za potrebe kovačnice ter lesa za potrebe žage (*wald vnd wasser was er des bedarff, zu seiner schmitten, vnnd auch holz zu seiner saag*).¹⁴⁶ Podobna določila so se nahajala tudi v poznejših fevdnih podelitvah belopeškim mojstrom, splošna pravica za uporabo gozdov za kuhanje oglja je sporočena šele v *Memorialu* iz časa kmalu po letu 1523. Vsakemu kladivu je bila odkazana določena gozdna parcela, dajatev pa je bila vključena v činžu.¹⁴⁷

Odmerjeno površino gozda so lahko uporabljali tudi železarji v Lipniški dolini, za dodatno poseko gozda za vzdrževanje in popravila bivališč, rudarskih rogov in obratov pa so se morali dogovoriti z imetnikom gospostva in rudarskim sodnikom, les pa primerno plačati. Skupaj s podložniki iz Otoč in Zaloš so lahko pasli na Vodiški planini nad Kropo, kjer pa so z njimi prihajali v spore. Te je poskušal rešiti rudarski red iz leta 1550, v katerem je bila določena souporaba planine.¹⁴⁸

Podobna dovoljenja kot na Kranjskem so posestniki obratov prejeli tudi v sosednji Kanalski dolini. Tam je Frančišek (verjetno železarski mojster), ki je že pred januarjem 1354 v Lipalji vasi (it. Laglesie San Leopoldo, nem. Leopoldskirchen) postavil kovačnico z dvema kladivoma, od Berengarja, bamberskega vicedoma na Koroškem, prejel dovoljenje za izrabo gozdov bamberske škofije med Lipaljo vasjo in Tabljo (it. Pontebba, nem. Pontafel).¹⁴⁹ Dovoljenje za izrabo škofijskih gozdov je od vicedoma leta 1355 prejel tudi beljaški meščan Rupel Leininger, in sicer hkrati z dovoljenjem, da postavi kovačnico med Kokovim (it. Coccau, nem. Goggau) in Naborjetom. Prejel ga je ob pridržku, da posekanega lesa ne sme prodajati, lahko ga je uporabljal le za kuhanje oglja in preostale potrebe svoje kovačnice.¹⁵⁰

Železarski mojstri so imeli še številne druge pravice, kar najbolj obširno izpričuje ortenburški rudarski red. Že zgoraj so bile omenjene določene sodne pravice, ki so jih imeli nad podrejenimi delavci. Poleg jeseniškega župana so mojstri edini imeli pravico do prodaje in točenja pijače na območju rudarskega sodišča.¹⁵¹ Za nepremičnine v lasti mojstrov je veljala določena stopnja imunitete oziroma neke vrste azilna pravica pred rudarskim sodiščem, ki so jo sicer imele predvsem

¹⁴⁴ Pravico do uporabe pašnikov so imeli tudi rudarski in železarski mojstri na štajerskem Erzbergu, za kar so oddajali dajatev v siru. V deželno knežjem urbarju iz leta 1265 so iz tega območja (*casei ducis solvendi in Cathma*) oddali 3100 kosov sira, od tega je neimenovani rudarski mojster (*magister montis*) prispeval 400 kosov. (Dopsch, *Die landesfürstliche Gesamturbare*, str. 194; Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 13)

¹⁴⁵ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 14, 33.

¹⁴⁶ AT-KLA, KLA 112, AHS, 2732, Urbar Weissenfels 1636, f. 414–415.

¹⁴⁷ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Memorial zu Weissenfels, f. 92.

¹⁴⁸ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 249–250; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 151–152.

¹⁴⁹ Wiessner, *MDC X*, št. 410.

¹⁵⁰ Wiessner, *MDC X*, št. 432.

¹⁵¹ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 25.

cerkvene zgradbe. Če se je obtoženec lažjega kaznivega dejanja zatekel v hišo ali obrat železarskega mojstra, ga namreč ni smel zasledovati niti rudarski sodnik, v primeru resnejše zadeve (*Sind aber es solichs gross sach*) pa je mojster še vedno lahko jamčil za nedolžnost oziroma globo obtoženca. V nasprotnem primeru je moral sodnika spustiti v hišo in mu obtoženca izročiti. O pravicah mojstrov veliko pove tudi naslednji člen, v katerem pomoč mojstra ali njegove služinčadi obtožencu v tem času ni bila sodno preganjana.¹⁵² Mojstri so imeli nad svojim orodjem lastniške pravice, brez njihove vednosti si ga nihče ni smel izposojati. V primeru kršenja tega člena jim je pripadla tudi globa. Prebivalci rudarskega sodišča (navedeni so mojstri, delavci in posli) so bili zavarovani pred posegi gospostva ali deželskega sodišča, preganjali so jih lahko zgolj prek rudarskega sodnika. Ta imuniteta pa ni veljala le na območju sodišča, temveč v celotnem gospostvu.¹⁵³

Pravica nošenja orožja je posredno navedena v rudarskih redih. V jeseniškem je navedena globa za izvlečenje meča (*von einem schwert oder meser zuckh*), ki je znašala 60 pfenigov.¹⁵⁴ Ferdinandejski pa je prepovedoval nošenje orožja na cerkvenih sejmih, plesih in ob praznikih; navedene so tudi različne vrste orožja, kot so metalne sekire, osti, samostreli, puške in helebarde (*wurffhacken, spiess, armbrust, puchsen, helleparten*).¹⁵⁵ Podobno določilo je najti tudi v rudarskem redu za Krems iz leta 1401 – v skladu s starimi pravicami so rudarji na območju tamkajšnjega rudarskega sodišča lahko nosili orožje in bojno opremo, niso pa smeli z orožjem (navedeni so samostrel, sulica in metalna ost oziroma kopje) vstopiti v mesto Gmünd (*mugen die erckznappen ir waffen und wer tragen in dem perg als von alter herkommen ist ... in der stat ze Gmunden dehain verboten wer nicht tragen weder armst, spiezz noch wurffpfeil*). V tem primeru jim je sodil tamkajšnji deželski sodnik. Če je do uporabe orožja prišlo na območju rudnikov, je o zadevi razsojal rudarski sodnik, deželskemu sodniku pa je plačal krvavi pfenig (*plutigen pfenning*).¹⁵⁶

Dajatve, dolžnosti in obveznosti železarskih skupnosti

Železarski mojstri so bili tako kot kmečki podložniki za uporabo zemljišča in železarskih obratov ter ponekod tudi za uporabo vode in gozda dolžni plačevati dajatve oziroma činž zemljiškemu gospostvu. V zgodnejših obdobjih so činž

¹⁵² Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 21–22, 25–26; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 271–272. To pravico lahko povežemo tudi s splošno uveljavljeno svoboščino (*Freiung*, frenga) oziroma pravico do nedotakljivosti v lastnem stanovanju, ki je veljala v srednjeveški družbi, ne samo v mestih, temveč tudi med kmečkimi podložniki. Iz te pravice izhaja tudi pomembna vloga gospodarja do podrejenih znotraj gospodinjstva, tako v njihovi zaščiti kot kaznovanju, tudi telesnem. Po ortenburškem redu mojster svojih delavcev ni smel telesno kaznovati, ta določba pa se ni nanašala na njegove posle (*gesind*). (Bruckmüller, *Sozialgeschichte*, str. 124)

¹⁵³ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 22, 25.

¹⁵⁴ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 18.

¹⁵⁵ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 255; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 155.

¹⁵⁶ Wiessner, *MDC X*, št. 1058.

oddajali kot naravno dajatev, v obliki železnih kep (*massa ferri*) ali polizdelkov, kot določen del pridobljenega oziroma predelanega železa. Prazniki v dovškem uradu so gospostvu vsako leto oddali 80 železnih kep ali polizdelkov,¹⁵⁷ tudi na območju štajerskega Erzberga so posestniki obratov vsaj v visokem srednjem veku dajatve železa štajerskemu vojvodi oddajali v naravi.¹⁵⁸ Že vsaj v 14. stoletju je bila dajatev skoraj povsod pretvorjena v denarno.¹⁵⁹

Mojstri v Selški dolini so morali činž gospostvu oziroma pisarju na škofjeloškem gradu sprva plačevati na vsake kvatre (*zu den chotembern*), in sicer v znesku poldruge marke in 10 oglejskih pfenigov, v celotnem letu je činž znašal 6 mark in 40 oglejskih pfenigov (1000 pfenigov). Način plačevanja se je spremenil leta 1379, ko so nespremenjeno vsoto plačevali enkrat letno, in sicer na dan sv. Jakoba (25. julija).¹⁶⁰ Leta 1426 so morali družbeniki na zgornjem kladivu za obrate in polovico njive plačevati dve beneški marki (320 soldov), enak znesek pa se je ohranil do začetka 16. stoletja. Družbeniki so tedaj za vsak delež plačevali po 40 soldov, skupaj torej 640 soldov od obeh kladiv. Če njihovo dajatev primerjamo z dajatvami od kladiv v Podnu pri Škofji Loki, kjer sta posestnika¹⁶¹ od vsakega kladiva plačevala po dva dukata (okoli 260 soldov), je razvidno, da so bili železarski mojstri v Železnikih precej privilegirani.¹⁶² Še posebej če v obzir vzamemo, da je bila proizvodnja v Železnikih precej obsežnejša, saj sta v Podnu delovali manjši specialni kladivi za izdelavo polizdelkov paličnega železa (*czajnhammer*).¹⁶³

V ortenburškem rudarskem redu je zavedeno, da morajo mojstri činž plačevati v času kresa (25. junija), z njim pa so poravnali koriščenje rudnika, gozda in pašnikov (*zu sunebendten fur all vordrung fur walden zinß fur all niesung der arzperg der waiden der halben vnd auch der walden*). Določeno je bilo tudi, da mora višina činža ostati enaka, mojstrov pa se ni smelo obremenjevati z novimi dajatvami, prav tako jim niso smeli nalagati tlake. Višina činža v Münchenskem prepisu rudarskega reda ni bila zavedena,¹⁶⁴ medtem ko je bil v dunajskem in ljubljanskem določen znesek 10 funtov veronskih pfenigov od vsakega obrata

¹⁵⁷ Blaznik, *Urbarji*, str. 165–166, 211–212.

¹⁵⁸ Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 10–15.

¹⁵⁹ Naravno dajatev v železu lahko pozneje zasledimo leta 1421 v dolini potoka Krems na Koroškem. Tam sta železarska mojstra Gamperl in Hansel od kladiva letno oddajala po tri cente železa fevdnikoma salzburške nadškofije, bratoma Nikolaju in Burkardu Weißpriach. (AT-HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1421 7/16)

¹⁶⁰ DE-BayHStA, HL 4, Hochstift Freising, fasc. 135, 1379 4/29; Otorepec, *CKSL*, 1379 4/29.

¹⁶¹ V času sestave urbarja leta 1501 sta bila posestnika tamkajšnjih kladiv predstavnik okoliškega nižjega plemstva Jurij Sigesdorfer in škofjeloški meščan Peter Leerensack.

¹⁶² Blaznik, *Urbarji*, str. 255, 322, 332.

Še bolj so te razlike razvidne iz urbarjev škofjeloškega gospostva iz druge polovice 16. stoletja. Tedaj so od vsakega kladiva oziroma fužine v Železnikih plačevali po tri renske goldinarje in 36 krajcarjev, medtem ko so od kladiv za izdelavo polizdelkov tračnega (*streckhammer*) oziroma paličnega železa (*zainhamer*) pri Stari Loki plačevali po deset oziroma pet renskih goldinarjev. (SI-ARS, AS 783, Knjiga 7, Urbar gospostva Škofja Loka 1560, 1564, s. p.; Knjiga 9, Urbar gospostva Škofja Loka 1571, f. 235)

¹⁶³ S tem terminom se eno od kladiv omenja leta 1488. (Otorepec, *CKSL*, 1488 9/19)

¹⁶⁴ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 14.

(*vonn ainer jēdenn schmitenn zehenn phund perner vnnd vonn jēdenn pläoffenn alsuil*).¹⁶⁵ Enako visoke dajatve kot v ortenburškem redu so bile že od sredine 14. stoletja v veljavi na bamberskih posestih v Kanalski dolini,¹⁶⁶ ob koncu 14. stoletja pa so od kovačnice ob Ziljici pri Trbižu mojstri Serafim, Antonij in Lazar plačevali devet funtov veronskih pfenigov.¹⁶⁷ Pri sestavi ortenburškega rudarskega reda so v primeru določanja višine dajatev vzore očitno iskali v Kanalski dolini.

V naslednjih desetletjih se je valuta dajatve na jeseniškem območju spremenila v beneško in posestniki talilnih peči so ob koncu 15. stoletja plačevali 360 soldov, posestniki kladiv pa 200. Enaka je bila tudi višina dajatev za kladiva v Beli Peči.¹⁶⁸ V belopeškem *Memorialu* stoji zapis, da imajo tamkajšnji mojstri privilegij, na podlagi katerega jim ni bilo treba plačevati davka (*Sy sagen sy sein kain steur schuldig haben des brief*).¹⁶⁹ So pa manjši znesek prispevali v urbar kranjskogorske župnije, kot kompenzacijo za osamosvojitve vikariata v Beli Peči.¹⁷⁰ V radovljiškem gospostvu so se pri višini dajatev (ne pa v valuti) sprva zgledovali po določilu v ortenburškem redu, od vsakega kladiva (s talilno pečjo vred) so plačevali 10 funtov dunajskih pfenigov, od talilne peči v Kamni Gorici pa tri funte dunajskih pfenigov.¹⁷¹ Ker je bila dajatev očitno previsoka glede na prihodek obratov, so jo že v Maksimilijanovem času prepolovili, v tretji četrtini 16. stoletja (med letoma 1550 in 1579) pa so se vsaj nominalno zvišale.¹⁷²

Dajatve za vodo in gozd se v poznosrednjeveških virih redko posebej omenjajo, pogosto so bile že vključene v činžu. Na planinah nad Jesenicami je bil gozdni činž vključen v skupno dajatev, tudi za uporabo vodne sile se sprva ni posebej plačevalo. To se je v belopeškem gospostvu spremenilo proti koncu 15. stoletja, ko so uvedli dodatno dajatev za koriščenje vodne sile za pogon gospodarskih obratov. Kot navaja zapis v sklepnem delu urbarja iz leta 1498, so morali za novo postavljena vodna kolesa, ki so poganjala mline, stope in kovačnice, gospostvu plačevati po 12 soldov.¹⁷³

¹⁶⁵ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 75; Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 375.

Funt veronskih pfenigov je predstavljal manjšo vrednost denarja, t. i. parvule oziroma »denariče«, ki so imeli do veronskih soldov razmerje 1:12. Deset funtov veronskih pfenigov je bilo potemtakem približno enakovredno 200 beneškim soldom. (Bizjak, *Ratio facta est*, str. 83–90)

¹⁶⁶ V letih 1354 in 1355 sta posestnika kovačnic v Lipalji vasi in na območju med Kokovim in Naborjetom prav tako plačevala deset funtov veronskih pfenigov, razlikoval se je le čas plačila. (Wiessner, *MDC X*, št. 410, 432)

¹⁶⁷ Koller-Neumann, *Lehen Bamberg*, str. 142.

¹⁶⁸ Mlinar, *Urbarji*, str. 66, 72, 82–83.

¹⁶⁹ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Memorial zu Weissenfels, f. 92.

¹⁷⁰ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Urbar der pharr zu Cronaw, f. 97–98.

¹⁷¹ SI-ARS, AS 174, Urbar gospostva Radovljica 1498, f. 104.

¹⁷² Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 249; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 151. V Kropi so od starejše fužine (šlo je za celoten kompleks talilne peči s kladivom) plačevali šest renskih goldinarjev in 40 krajcarjev, od novo postavljene fužine pa štiri renske goldinarje in 16 krajcarjev. V Kamni Gorici so od fužine plačevali devet renskih goldinarjev. V činž so bile vključene tudi dajatve za različne pravice, povezane s pridobivanjem železa. (SI-ARS, AS 173, Urbar gospostva Radovljica 1579, f. 245, 260, 271)

¹⁷³ Mlinar, *Urbarji*, str. 66.

Dajatev za uporabo vodne sile (*von vnsern wasserflüssen so sy täglich brauchen*) je bila v Hüttenbergu v veljavi vsaj že v začetku druge polovice 15. stoletja. Leta 1468 se je salzburški nadškof Bernhard svojim glavarju in vicedomu v Brežah Konradu Kraigu in Gebhardu Peuscherju pritoževal, da te obveznosti talilni oziroma železarski mojstri, talilci in rudarji (*in dem perg vnnsers eysennartzs zu Hüttenberg die radmaister, plaer vnd ertzgraber*) niso plačevali. Nadškof je ponovno odredil plačevanje te dajatve, v nasprotnem primeru bi morali neplačnikom preprečiti delo v rudniku, pri talilnih pečeh in kladivih, njihove obrate pa odstraniti od virov vodne sile.¹⁷⁴

Posebne dajatve za uporabo vode in gozda se pogosteje pojavljajo v 16. stoletju. Po urbarju radovljiškega gospostva iz leta 1579 so mojstri v Kropi posebej plačevali za kmetije in tem pripadajoče travnike, gozd in skupno posest (*gmain*), k dajatvam od obratov pa so spadale še dajatve za pravico do kuhanja oglja (*kholrecht*) ter za koriščenje gozdov, rude, travnikov in pašnikov. Podobne dajatve so imeli tudi železarski mojstri v Kamni Gorici, Kolnici in Stari Fužini.¹⁷⁵ Dajatve za pravico do kuhanja oglja so navedene v belopeškem urbarju iz leta 1636 in so precej visoke – za talilni obrat so plačevali po 30 renskih goldinarjev, za kladivo 15, za manjše kladivo pa 5 renskih goldinarjev.¹⁷⁶

Prebivalci železarskih skupnosti so bili praviloma privilegirani tudi pri plačevanju drugih dajatev, prav tako jim ni bilo treba opravljati tlake. Razloge lahko iščemo predvsem v naravi njihovega dela, dejstvu, da so predstavljali kvalificirano delovno silo, in pomenu za gospodarstvo gospostva. Ob pregledu urbarja škofjeloškega gospostva iz leta 1501 lahko razberemo, da so morali poleg činža plačevati le dajatev ob vsakokratnem imenovanju novega škofa (*weihsteuer*).¹⁷⁷ Večina kmečkih podložnikov pa je morala plačevati še številne druge dajatve, na primer za desetine, pojezde, tovarniško tlako in pisarski sold. Tudi v preostalih ohranjenih urbarjih posestnikom obratov ni bilo treba oddajati oziroma plačevati dodatnih dajatev.

Dajatev se je v naslednjem stoletju precej povečala, saj je po urbarju iz leta 1636 znašala goldinar in 30 krajcarjev. (Mlinar, *Urbarji*, str. 164–165)

¹⁷⁴ AT-HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1467-1468.2.

¹⁷⁵ SI-ARS, AS 173, Urbar gospostva Radovljica 1579, f. 245, 260, 271, 274, 353.

¹⁷⁶ Mlinar, *Urbarji*, str. 47.

¹⁷⁷ Blaznik, Škofja Loka, str. 87.

Tabela 1. Dajatve od železarskih obratov na Kranjskem v poznem srednjem veku.¹⁷⁸

Leto	Kraj	Vrsta obrata	Vrednost	Vrednost v beneških soldih
1354	Železniki	kovačnica	200 oglejskih pfenigov	200
1403	Javornik	talilna peč	200 ogl. pf.	200
1407	Bela Peč	kovačnica	200 ogl. pf.	200
1426	Zg. Železniki	kladivo (fužina)	320 ben. soldov	320
1438	Hubelj	kladivo	240 ogl. pf.	240
1455	Bela Peč	kovačnica ¹⁸⁰	416 ogl. pf.	416
1476–1501	Poden	kladivo	2 dukata	260
1494	Kranj	kovačnica	1 dukat	128
1496	Radovljica	talilna peč	1 dukat	105
1496	Žeje	kladivo	6 funtov dunajskih pf.	720
1498	Bela Peč	kladivo	200 ben. soldov	200
1498	Bela Peč	ročna kovačnica	40 ben. soldov	40
1498	Jesenice	kladivo	200 ben. soldov	200
1498	planine nad Jesenicami	talilna peč	360 ben. soldov	360
1498	radovljiško gospostvo	kladivo (fužina)	10 funtov dun. pf.	1200
1498	Kamna Gorica	talilna peč	3 funti dun. pf.	360
1501	Železniki	kladivo (fužina)	320 ben. soldov	320

Pripadniki železarskih skupnosti so kot privilegiran sloj ohranili pravico nošenja orožja, zaradi česar so morali sodelovati pri obrambi gospostva ob morebitnih vojaških nevarnostih. Vojaška obveznost železarskih mojstrov je bila že zgodaj izpričana v Železnikih. Leta 1379 je freisinški škof Leopold na prošnjo železarskih mojstrov v Selški dolini, katere je zastopal Jakomat, potrdil njihove stare pravice, obenem pa dodal novo dolžnost. V primeru vojaške nevarnosti so se morali na poziv škofa oziroma njegovega oskrbnika oboroženi zglasti v središču gospostva (*mit iren aygen leyben chomen gewappend*), nato pa so jih poslali na določeno mesto znotraj gospostva, kjer so morali braniti freisinško posest. Svojega položaja niso smeli zapustiti, dokler jim tega niso dovolili nadrejeni.¹⁸⁰ To obveznost pa so mojstri prelagali na kajžarje, kar izpričuje zapis v urbarju iz leta 1501 (*Item so not ist, wan ein phleger die von Eyssnern erfadert, so sein die maister vnnd nicht die vnndersass den selben phleger schuldig mit irer whoer gehorsamb vnnd gewertig zu sein*).¹⁸¹

Na obvezo opravljanja vojaške dolžnosti verjetno kaže tudi navedba v orten-

¹⁷⁸ O denarnem sistemu na Kranjskem v poznem srednjem veku in razmerjih med dukatom ter beneškim soldom in dunajskim pfenigom gl. Bizjak, *Ratio facta est*, str. 82–98.

¹⁷⁹ Plačevali so še od žage, mlina, dveh rovtov, oštata in hiše. (Otorepec, CKSL, 1455 10/20)

¹⁸⁰ DE-BayHStA, HL 4, Hochstift Freising, fasc. 135, 1379 4/29; Otorepec, CKSL, 1379 4/29; Blaznik, *Škofja Loka*, str. 86.

¹⁸¹ Blaznik, *Urbarji*, str. 356.

burškem rudarskem redu, da morajo mojstri rudarskemu sodniku in zemljiškemu gospodu pomagati po najboljših močeh (*als ver ers kan vnd weiß vnd wer*).¹⁸² V tem kontekstu se *wer* po vsej verjetnosti nanaša na uporabo orožja in posledično vojaške dolžnosti mojstrov na jeseniškem območju. To potrjuje tudi zapis v urbarju belopeškega gospostva iz leta 1636, kjer je navedeno, da se morajo naseljenci na planinah nad Jesenicami (*die leüth in Eisenarzt*) v primeru vojaške nevarnosti odzvati in se oboroženi zbrati (*mit ihrer wöhr erscheinen*). Nato so morali naslednje tri dni na lastne stroške ostati na voljo gospostvu, če pa bi bila njihova pomoč potrebna dlje časa, so morali za to prejeti plačilo.¹⁸³

Železarji v Beli Peči so bili v času turških vpadov ali drugih vojnih razmer (*in Turken fluchten oder anndern kriegsnoten*) podvrženi gospostvu. Tako kot drugi podložniki pa so bili tudi oni dolžni opravljati stražo (*Sÿ sein schuldig neben anndern vnnndertanen mer zu wachen*),¹⁸⁴ v urbarju iz leta 1636 je ta obveznost interpretirana na način, da so jo morali opravljati zato, ker jim ni bilo treba plačevati davka in opravljati tlake.¹⁸⁵ V tem primeru je imela straža gospostva še toliko večji pomen, saj je bila Bela Peč tik ob deželni meji ter razmeroma blizu meje z Beneško republiko.

Podobno obveznost so po vsej verjetnosti že od vzpostavitve železarjenja imeli tudi v Lipniški dolini, s členom št. 7 v rudarskem redu iz leta 1550 pa jo je potrdil tudi nadvojvoda Ferdinand. Vsi prebivalci železarske skupnosti so se morali v primeru nevarnosti za deželo (*in Landesnöthen*) podvreči cesarju in gospostvu.¹⁸⁶

Na visoko stopnjo militarizacije rudarskih in železarskih delavcev še globoko v poznem srednjem in začetku zgodnjega novega veka kaže njihovo sodelovanje v različnih uporih proti zemljiški gosposki. V koroškem kmečkem uporu leta 1478 so bili poleg kmetov dejavni predvsem rudarji, ki so kmečkim upornikom pomagali v neuspešnem spopadu s Turki v bližini Vratc (nem. Thörl). Jakob Unrest poroča o 70 sodelujočih rudarjih (*ertzknappen*), ki so prišli iz doline Drave, ni pa navedel, v katerih rudnikih so delovali.¹⁸⁷ Glede na geografsko bližino se lahko domneva, da so rudarji prihajali iz rudnika svinca v Plajberku nad Beljakom (nem. Bad Bleiberg). Kmečkemu uporu v škofjeloškem gospostvu so se leta 1515 pridružili tudi

¹⁸² Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 26.

¹⁸³ Mlinar, *Urbarji*, str. 163.

Določila glede dolžine obveznosti in nadaljnje plačila so bila enaka tudi v Hüttenbergu – na podlagi potrjenih pravic kralja Maksimilijana iz leta 1494 so morali tamkajšnji rudarji in železarji neplačano vojaško dolžnost deželnemu knezu nuditi v obdobju treh dni, če pa je ta želel njihovo pomoč dlje časa, jih je moral plačati. Sodelovanje rudarjev in železarjev kot najemnikov v vojaških spopadih je izpričano v fajdi za celjsko dediščino, tedaj so se na strani Friderika III. po vsej verjetnosti borili tudi nekateri delavci iz okolice Hüttenberga in urada Althofen. (Münichsdorfer, *Geschichte*, Anhang, Nr. 8; Zenegg-Scharffenstein, *Die Söldnertruppen Kaiser Friedrichs III.*, str. 274, 279)

¹⁸⁴ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Memorial zu Weissenfels, f. 92.

¹⁸⁵ Mlinar, *Urbarji*, str. 96.

¹⁸⁶ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 250; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 151–152.

¹⁸⁷ Wiessner, *MDC XI*, št. 507; Niederstätter, *Das Jahrhundert an der Mitte*, str. 127–128.

železarski mojstri iz Železnikov,¹⁸⁸ zaradi česar so še v drugi polovici 16. stoletja plačevali uporniški krajcar.¹⁸⁹ Odziv na sodelovanje v preteklih uporih pa lahko zasledimo tudi v ferdinandejskem rudarskem redu, v katerem so bili prepovedani shodi, tajne zveze in dogovori med pripadniki skupnosti brez vednosti gospostva.¹⁹⁰

Upori rudarjev so bili že v visokem srednjem veku precej pogosti tudi v drugih avstrijskih deželah, omeniti velja legendo o smrti sinov sv. Heme, ki naj bi ju ubili uporni rudarji na srebrovih rudnikih v Selčah (nem. Zeltschach),¹⁹¹ vsaj iz sredine 13. stoletja pa so poznani ukrepi proti njihovim uporom. Iz tega časa namreč izhaja prepoved zbiranja na območju rudnikov zlata v dolinah Gastein in Rauris, ob koncu 13. stoletja je bila podobna prepoved uveljavljena v Hallu na Tirolskem. Rudarji so se pridružili tudi uporom leta 1515 in »velikemu nemškemu kmečkemu uporom« leta 1525, predvsem na salzburških posestih, ponekod so celo prevzeli vodenje uporniških gibanj, zaradi česar so oblasti razpusile rudarske bratovščine in prepovedovale ustanavljanje novih. Na zgornjem Štajerskem so bila središča upora leta 1525 rudarska območja Eisenerz, Schladming in Aussee.¹⁹²

Posestna struktura v železarskih središčih

Značilnost posestnih razmerij v železarskih središčih je bil sistem oziroma institut družbeništva. V virih se družbeniki omenjajo kot *gesellen*, *mitgesellen*, *gesellschaft*, v slovenski strokovni literaturi lahko najdemo termine družbeniki, družabniki, deležniki, družabništvo in (z)družba.¹⁹³ Družbeniki so bili železarski mojstri, ki so si delili posest določenega železarskega obrata, redkeje tudi večjega števila obratov. Posest je bila razdeljena na deleže, vsak družbenik je imel lahko različno število deležev. Tudi skupno število deležev v posameznem obratu je bilo lahko različno, običajno dva, štiri ali osem, število družbenikov pa je bilo odvisno od razporeditve deležev. Ti so bili praviloma enakovredni časovnim enotam, v okviru katerih je družbenik lahko deloval v obratu, zato se je posamezen delež na Kranjskem imenoval tudi »teden« (*woche*). Deleži talilnih peči so bili pogosto povezani z deleži v rudnikih, enako je veljalo tudi v primeru prodaje, zastave ali druge spremembe lastništva.¹⁹⁴

Institut družbeništva se je v koroških rudnikih srebra pojavil že vsaj v drugi polovici 12. stoletja, vsaj okoli sredine 13. stoletja pa je bil uveljavljen tudi na območju štajerskega Erzberga. Leta 1265 se je v urbarju ob navedbi dajatev sira železarskih mojstrov omenjal Jurij s svojo družbo (*Georius et communis suus*),

¹⁸⁸ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 144–146.

¹⁸⁹ SI-ARS, AS 783, Knjiga 7, Urbar škofovloškega gospostva 1560, s. p.

¹⁹⁰ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 251; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 152.

¹⁹¹ Štih, *Zgodovinsko*, str. 11, 16.

¹⁹² Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 281–282; Bruckmüller, *Sozialgeschichte*, str. 188–200.

¹⁹³ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 282; Blaznik, *Škofja Loka*, str. 85; Golec, *Posebnosti*, str. 391; Mlinar, *Povednost*, str. 51.

¹⁹⁴ Münichsdorfer, *Geschichte*, str. 27; Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 309.

ki je oddajala 400 kosov sira.¹⁹⁵ Na hubah talilnih mojstrov (*Radmeisterhuben*) se družbe omenjajo ob koncu 13. in v 14. stoletju, podobne razmere naj bi bile uveljavljene tudi pri kmečkih železarjih v prejšnjih stoletjih; deleži, ki so tudi v naslednjih stoletjih izpričani v talilnih pečeh in rudnikih, naj bi izvirali še iz časa pred popolno profesionalizacijo železarstva.¹⁹⁶

Število družbenikov na posameznem obratu ni bilo ves čas enako, običajno se je povečevalo, s tem pa so se deleži vedno bolj drobili. Če predpostavljamo, da je v Železnikih sprva delovalo osem železarskih mojstrov, omenja pa se pet kovačnic, je bila posest že od samega začetka deljena. Nedvomno pa je družbeništvo v Železnikih izpričano leta 1358, ko sta si kovačnico na območju današnjega Racovnika delila mojstra Zass in Andrej (*nideristen smitten die Zass vnd Andre sein gesell inne habend*), kovačnico ob Dašnici pa si je Zass delil z Murronom (*Zassen vnd Miron seinen gesellen vnd iren erben geben in den Dasnicz daz ertreich zu iren smitten*).¹⁹⁷ Med letoma 1426 in 1438 je bilo zgornje kladivo razdeljeno med štiri družbenike, v urbarju iz leta 1501 pa je bilo osem deležev razdeljenih med sedem družbenikov.¹⁹⁸ Leta 1560 je bilo deležev še vedno osem, število družbenikov pa se je nekoliko povečalo, v vsakem od kladiv jih je bilo po deset, dva pa sta imela deleže v obeh kladivih, skupaj jih je bilo tako 18.¹⁹⁹ Posestna struktura se je v naslednjih skoraj treh desetletjih močno spremenila, v Železnikih je bilo 16 družbenikov, številni so imeli posest v obeh kladivih. Precej so se povečale tudi razlike v razporeditvi deležev.²⁰⁰

Naraščanje števila posestnikov kaže na cepitev deležev. Ti so se sicer v primeru spodnjega kladiva nedolgo pred letom 1560 v dobršni meri združili v rokah bratov Hanžeta in Felicijana Gompe, ki sta imela dva deleža in pol, poleg še dveh polovic v zgornjem kladivu. Do leta 1588 je imel Felicijan Gompa v obeh kladivih štiri deleže in pol.²⁰¹ Sprva je bilo morda število deležev v obeh kladivih po štiri, do okoli leta 1500 je bilo teh že osem. Med letoma 1426 in 1501 se je število družbenikov v zgornjem kladivu skoraj podvojilo, iz štiri na sedem. V urbarju iz leta 1501 je prvič natančno sporočeno število (14) in imena vseh železarskih mojstrov v Železnikih.

¹⁹⁵ Dopsch, *Die landesfürstlichen Gesamturbare*, str. 194–195.

¹⁹⁶ Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 295–296.

¹⁹⁷ -BayHStA, HL 4, Hochstift Freising, fasc. 135, 1379 4/29; Otorepec, CKSL, 1358 10/16; Zahn, *FRA II* 35, št. 695.

¹⁹⁸ Blaznik, *Urbarji*, str. 255, 322.

¹⁹⁹ SI-ARS, AS 783, Knjiga 7, Urbar škofjeloškega gospostva 1560, s. p.

²⁰⁰ SI-ARS, AS 783, Knjiga 12, Urbar škofjeloškega gospostva 1588, f. 964–966.

²⁰¹ SI-ARS, AS 783, Knjiga 12, Urbar škofjeloškega gospostva 1588, f. 964–966.

Večino obsežne železarske posesti sta brata z nakupi in menjavami pridobila nedolgo pred letom 1560, saj v urbarju iz tega leta le za dva polovična deleža ni izpričan način, kako sta prišla do njiju. Felicijan Gompa (glede na časovno oddaljenost bi šlo lahko tudi za očeta Felicijana Gompe iz druge polovice 16. stoletja) je sicer že leta 1536 tovoril žeblje skozi mitnico, ki je stala na območju današnjega Mosta na Soči. V tem letu je v smeri proti Goriški in primorskim mestom pretovoril 43 tovorov žebeljev. Ob koncu petdesetih let 16. stoletja je bil nekaj časa del družbe, ki je vzpostavila železarske obrate na Hublju in v dolini Vodice. V posesti je imel tudi pustoto na Penovnikih nad Železniki. (SI-ARS, AS 783, Knjiga 7, Urbar škofjeloškega gospostva 1560; Gestrin, *Mitninske knjige*, str. 103–125; Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 674–675)

Če to število primerjamo z domnevno osmimi iz sredine 14. stoletja ter prav tako domnevno osmimi iz prve polovice 15. stoletja (če podvojimo število iz zgornjega kladiva), lahko ugotovimo, da je prišlo do povečanja za 75 odstotkov. Število družbenikov se je povečalo tudi v prvi polovici 16. stoletja, in sicer iz 14 na 18.

Na podlagi tega lahko sklepamo, da se je posestna struktura v Železnikih začela drobiti približno od sredine 15. stoletja dalje. Nejasno pa ostaja, ali je posest določenega deleža v kladivu oziroma fužini hkrati pomenila tudi enak delež posesti v zraven ležečih žebljarskih kovačnicah. V Lipniški dolini je bila posest žebljarskih kovačnic v urbarju iz leta 1579 namreč zavedena ločeno od posesti večjih obratov.²⁰²

Razlogi za cepitev deležev so bili verjetno različni, lahko pa predvidevamo, da so stroški vzdrževanja in obratovanja postajali vedno višji, nekateri pa so ob zagotavljanju teh izdatkov vedno težje shajali. Domnevamo lahko, da se je morda povečalo število kovačnic, dodatne stroške so prinesle morebitne izboljšave kladiv. Upoštevati moramo tudi različne splošne gospodarske in družbene dejavnike, od zviševanja trgovskih pristojbin, do gospodarskih kriz in vojaško-političnih konfliktov, kar je za sabo prineslo izgube in finančne težave ter posledično prodaje deležev.

Posest na železarskih obratih je bila že od začetka deljena tudi v Beli Peči, leta 1394 je izpričana četrtna kovačnice, ki jo je Nikolaj Hintenaus tedaj prodal Bartolusu Consuranu.²⁰³ V naslednjih desetletjih se v virih pogosto omenjajo po dva ali trije posestniki kovačnic – leta 1407 sta polovico neke kovačnice skupaj imela brata Mihael in Žuan, drugo pa Nikolaj.²⁰⁴ Oton iz Žabnic je do leta 1408 imel v posesti četrtno kovačnice, ki jo je tedaj prodal prav zgoraj omenjenemu Bartolusu.²⁰⁵ Leta 1422 pa sta kot posestnika kovačnice omenjena kovača Tomaž in Martin – Tomaž je imel tri četrtnine, Martin pa eno.²⁰⁶ Ob koncu 15. stoletja so bili v vsakem od treh kladiv vsaj štirje družbeniki, z različno velikimi deleži. Tako kot v Železnikih se je tudi v Beli Peči posest razdrobila, kar je najboljše razvidno na primeru zgornje kovačnice, pozneje kladiva. Leta 1404 je bil edini posestnik Bartolus Consurano, sredi 15. stoletja sta imela obrat njegova sinova Hans in Lazar, leta 1498 pa je bil razdeljen med štiri posestnike, med katerimi so bili verjetno tudi potomci Lazarja iz sredine 15. stoletja.²⁰⁷

²⁰² SI-ARS, AS 173, Urbar gospodstva Radovljica 1579, f. 245–271.

²⁰³ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 45–46.

²⁰⁴ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 46; AT-KLA, KLA 112, AHS, 2732, Urbar Weissenfels 1636, f. 415–416.

²⁰⁵ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 68.

²⁰⁶ AT-KLA, KLA 112, AHS, 2732, Urbar Weissenfels 1636, f. 417–418.

²⁰⁷ AT-KLA, KLA 112, AHS, 2732, Urbar Weissenfels 1636, f. 414–415; SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 54–55; Mlinar, *Urbarji*, str. 82.

Kot vodja družbe, ki je upravljala s kladivom, je bil naveden neki Lazar (*Lasser*), ki bi bil lahko identičen z Lazarjem iz sredine 15. stoletja, ali pa je bil njegov sin. Prva možnost se celo zdi verjetnejša, saj Lazar ni plačeval dajatve, temveč jo je njegov sin (*Laserus suen*), kar bi lahko kazalo na to, da je sinu zaradi visoke starosti že prepustil upravljanje s svojim deležem. Poleg njiju so družbo sestavljali še Anton, Nikolaj in Gašper. Deleži so bili različno veliki in navidez »nematematično« razporejeni. Skupaj so plačevali 468 soldov, Lazarjev sin in Anton vsak več kot tretjino (172 soldov), Nikolaj in Gašper pa vsak manj od osmine (62 soldov). Posest je poleg kladiva obsegala še dva rovtva, mlin in žago.

Institut družbeništva se v ortenburškem rudarskem redu neposredno ne omenja, posredno pa ga izpričujejo omembe deležev (tretjin in četrтин) v železarskih obratih.²⁰⁸ Ob koncu 15. stoletja so bile tri od sedmih talilnih peči na planinah nad Jesenicami v posesti železarskih družb, v katerih je delovalo večje število družbenikov (*mitgesellen*), ki pa niso bili številčno in poimensko navedeni. Neposredno je bil omenjen le vodja posamezne družbe.²⁰⁹ V solastništvu oziroma soupravljanju večjega števila oseb sta bili še dve drugi talilni peči. Eno je imela vdova mojstra Simona Peyrla skupaj s sorodniki, drugo pa sta imela v posesti Wolf Payr in Simon Schurffer, ki sta bila vodji družbe že vsak v svoji peči. V dveh talilnih pečeh pa je bil posestnik le en, to sta bila Nikolaj Rasinger in Baltazar Knaver.²¹⁰ Kladivo, ki je verjetno delovalo na območju današnje Stare Save, pa je imelo v posesti pet neimenovanih družbenikov (*dient ir fuemff von ainem hammer an der Saw da selbs zw Assnigkh*).²¹¹

Tudi v Lipniški dolini je bila večina železarske posesti ob koncu 15. stoletja razdeljena med družbenike, le v Kamni Gorici je bil le en posestnik tako v kladivu kot talilni peči.²¹² Okoli leta 1485 sta imela obe kladivi v Kropi Žan in Jernej, ob razdelitvi rudarskih jam leta 1496 je bil sicer naveden zgolj Žan, ki pa je bil že v prvem viru naveden kot vodja družbe. V Kolnici je bila posest najbolj razdeljena, sprva med dvema ali tremi osebami (*Walthaser Muntzan Crise Mathin*),²¹³ nato pa je imel dve tretjini (glede na posest rudarskih jam) Mutzan, eno tretjino pa ljubljanski prošt Peter Knaver.²¹⁴

Menjave ali prodaje deležev med družbeniki v istem obratu so bile precej pogoste. V ferdinandskem rudarskem redu je bilo določilo, da mora posestnik delež sprva ponuditi v odkup svojim družbenikom. Če se s potencialnim kupcem nista mogla dogovoriti glede višine plačila, so o tem razsojali rudarski sodnik in zaprisežniki. Če deleža ni odkupil noben družbenik, ga je lahko prodal tudi posamezniku izven družbe. Vsakršno menjavo posesti je moral odobriti rudarski sodnik, brez njegove vednosti je bila neveljavna.²¹⁵

²⁰⁸ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 29.

²⁰⁹ Če je iz vira razvidno, da je z gospodarskim obratom (tudi agrarnim) upravljalo več oseb in je poimensko navedena le ena, to pomeni, da je ta delovala kot delovodja oziroma vodja družbe, preostali pa so bili njegovi družbeniki (*socius operis*). (Tremel, *Die Anfänge*, str. 175)

²¹⁰ Oba sta bila premožnejša od drugih posestnikov. Nikolaj je imel na planinah nad Jesenicami v posesti še kladivo in rovt, Baltazar Knaver pa je bil radovljiški meščan in brat Petra Knaverja, tedaj že pokojnega ljubljanskega prošta, po katerem je dedoval tudi talilno peč. Nad Kolnico je imel hubo in mlin, po bratovi smrti pa je verjetno dedoval še delež v tamkajšnjem kladivu in kovačnico pod Bregom pri Tržiški Bistrici. (SI-ARS, AS 174, Urbar gospostva Radovljica 1498, f. 98–99, 118; AS 1, šk. 75, zv. 5, Urbar urada Križe 1498, f. 15'; Žnidaršič Golec, *Duhovniki*, str. 106)

²¹¹ Mlinar, *Urbarji*, str. 66, 72.

²¹² Sprva Pavel Hammerschmied, nato pa Lenart Kacijanar. Na talilni peči pa v obeh virih Jurij Scherer.

²¹³ Morda je šlo za dve osebi – Baltazar Mutzan in Križe Martin. (Šmitek, *Lipniška dolina*, str. 123)

²¹⁴ SI-ARS, AS 174, Urbar gospostva Radovljica 1498, f. 104; AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 85.

²¹⁵ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 254; Gašperšič, *Ferdinandski rudarski red*, str. 155.

Uporaben vir za raziskave spreminjanja lastništva deležev na obratih so urbarji škofjeloškega gospostva iz let 1560 do 1588. Arhiv Republike Slovenije hrani 19 urbarjev, njihova analiza pokaže pogosto menjavanje lastništva deležev na obeh kladivih v Železnikih. Običajno je sicer posest po smrti železarskega mojstra prešla na sina, brata ali vdovo, precej pa je bilo primerov, ko so mojstri trgovali med seboj, do posesti pa so lahko prišli tudi zunanji kupci, na primer škofjeloški meščani.

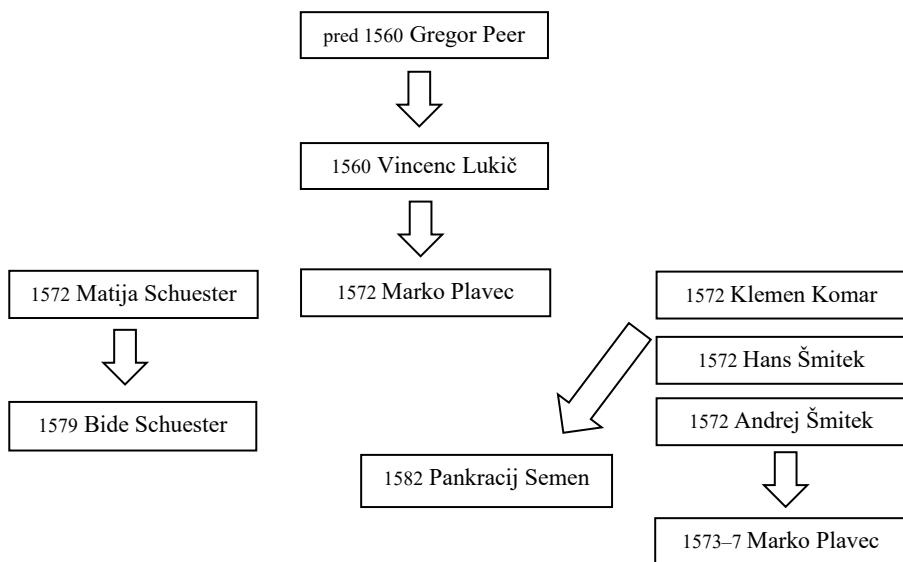
Za primer smo si izbrali po dve posesti tako na zgornjem kot spodnjem kladivu. Na zgornjem kladivu delež (teden in pol), ki ga je pred letom 1560 Vincenc Lukič (*Lukhitsch*) kupil od Gregorja Peera in teden, ki ga je imel Hanže Pierin. Tu je lastništvo ostalo nespremenjeno vse do leta 1571, ko je Pierinov delež kupil Klemen Komar in ga obdržal vsaj do leta 1588. Lukičeva posest pa se je leta 1572 razdrobila na tri dele – eno polovico tedna je kupil Matija Schuester, drugo Marko Plavec, tretjo pa Klemen Komar, Hans in Andrej Šmitek (*Schmittigkh*). Ti trije so imeli vsak po en dan (teden je bil sestavljen iz šestih dni). Polovico tedna, ki jo je od Lukiča kupil Matija Schuester, je po njem leta 1579 pridobil njegov sorodnik (brat ali sin) Bide Schuester. Delež (dan) Andreja Šmitka je med letoma 1573 in 1577 kupil Marko Plavec.²¹⁶ Dva dni, ki sta ga imela Klemen Komar in Hans Šmitek, pa je leta 1582 kupil družbenik s spodnjega kladiva Pankracij Semen.

Na spodnjem kladivu smo si izbrali deleža (en teden), ki sta ju leta 1560 imela Krištof Sternser in Lambert Varl. V teh primerih je bilo sprememb lastništva manj, med letoma 1564 in 1568 sta Sternserjev delež kupila škofjeloška meščana Lenart in Matija Rottenmaner in ga obdržala vsaj do leta 1588. Varlov delež pa sta v istem obdobju od njegove vdove kupila Felicijan Gompa in Andrej Breclj, sprva vsak po eno polovico, že leta 1571 pa je Gompa odkupil še Brecljevo polovico.

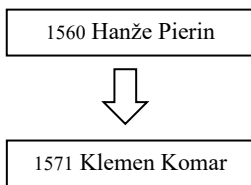
²¹⁶ Leta 1579 je kupil še en dan na zgornjem kladivu od Jurija Amote, dve leti pozneje pa še en dan od Križaja Modrijana. V posesti je imel en teden oziroma osmino posesti na zgornjem kladivu.

Tabela 2. Razpredelnica sprememb posestne strukture na izbranih deležih železarskih obratov v Železnikih.

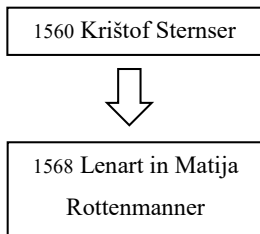
Zgornje kladivo, delež 1

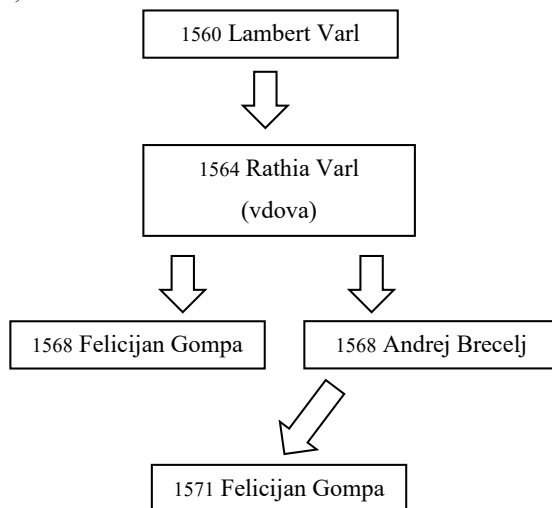
Zgornje kladivo, delež 2

Spodnje kladivo, delež 1

Spodnje kladivo, delež 2

Sklep

Sredi 14. stoletja se je na Kranjskem uveljavila uporaba vodne sile za pogon železarskih obratov in proizvodnja železa se je močno povečala, kar je za sabo potegnilo tudi profesionalizacijo železarjenja. Na območju večjih železarskih središč so se izoblikovale železarske skupnosti, njeni pripadniki pa so bili načeloma osebno svobodni, v prvi vrsti podrejeni rudarskemu sodniku, ki so ga praviloma iz svojih vrst volili železarski mojstri – tehnični specialisti in prvotno tudi posestniki železarskih obratov. Železarska središča so imela sodno in upravno avtonomijo, deželski sodniki so na teh območjih lahko posegali le v primeru težjih zločinov. Železarski mojstri so vodili delo v obratih, imeli so podrejene delavce, lastne nepremičnine in v nekaterih primerih tudi manjše agrarne posesti. V zameno za privilegije so morali zemljiškemu gospodu plačevati dajatve in mu priskočiti na pomoč v primeru vojaške nevarnosti. Vloga mojstrov je bila še posebej velika v zgodnji fazi razvoja železarjenja, posest posameznega obrata si je pogosto delilo več mojstrov, govorimo o t. i. institutu družbeništvu. Sčasoma se je posest drobila na vedno manjše deleže, pomen mojstrov pa se je zmanjšal na račun finančno močnejših trgovcev in posameznih plemičev. Pravice, dolžnosti in delo v železarskih skupnostih so urejali rudarski redi, za središča na Kranjskem sta bila med 14. in sredino 16. stoletja izdana dva, še posebej ortenburški rudarski red iz leta 1381 ima poseben pomen v rudarski in železarski pravni zgodovini širšega srednjeevropskega prostora.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 75, 117, 234

AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko. Urbar gospodstva Radovljica 1579

AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 246. Urbar gospodstva Radovljica 1498

AS 783, Gospodstvo Škofja Loka. Knjige 7–12. Urbarji gospodstva Škofja Loka 1560–1588

BayHStA – Bayerisches Hauptstaatsarchiv

HL 4, Hochstift Freising

KLA – Kärntner Landesarchiv

KLA 112, Allgemeine Handschriftenreihe (AHS). 2732, Urbar Weissenfels

OeStA – Österreichisches Staatsarchiv

HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv

Salzburg, Erzstift (798–1806)

(dostopno na: <http://monasterium.net:8181/mom/AT-HHStA/archive>)

HKA – Finanz- und Hofkammerarchiv

Hofffinanz Innerösterreich, Innerösterreichische Münz- und Bergwesen, rote Nr. 96 (Akten in chronologischer Legung 1500–1700), 18285

ZIMK SAZU – Zgodovinski inštitut Milka Kosa

Otorepec, Božo: Centralna kartoteka srednjeveških listin za Slovenijo (CKSL)

Objavljeni viri

Bizjak, Matjaž; Žižek, Aleksander: *Knjiga obračunov celjskih mestnih sodnikov: 1457–1513*. Celje: Zgodovinski arhiv, Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2010.

Blaznik, Pavle: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4. Urbarji freisinške škofije*. Ljubljana: SAZU, 1963.

Dopsch, Alfons: *Die Landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter*. Wien, Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1910.

Gestrin, Ferdo: *Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: SAZU, 1972.

Gritzner, Max Joseph: *Commentar der Ferdinandischen Bergordnung vom Jahre 1553 nebst den dieselbe erläuternden späteren Gesetzen und Bergordnungen mit dem Urtexte des Gesetzes in Anhang*. Wien: Baumüller und Seidel, 1842.

Herzberg-Fränkell, Sigismund: *Necrologia Germaniae. Dioecesis Salisburgensis. Monumenta Germaniae Historica*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1904.

Koller-Neumann, Irmtraud: *Die Lehen des Bistums Bamberg in Kärnten bis 1400*. Das Kärntner Landesarchiv, 7. Klagenfurt: Verlag des Kärntner Landesarchivs, 1982.

Kosi, Miha idr.: *Historična topografija Kranjske (do leta 1500)*.² Slovenska historična topografija 1. Ljubljana: Založba ZRC, 2021.

Lačen-Benedičič, Irena: *Ortenburški rudarski red*. Planina pod Golico: Krajevna skupnost, 2001.

Mlinar, Janez: *Urbardi belopeškega gospodstva*. Thesaurus memoriae. Fontes, 14. Novejši urbarji za Slovenijo 2. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2018.

Schwind, Ernst von; Dopsch, Alfons: *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs-Geschichte der Deutsch-Österreichischen Erblande im Mittelalter*. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen

Universitäts-Buchhandlung, 1895.

Teutsch, Georg Daniel; Firnhaber, Friedrich: *Fontes Rerum Austriacarum. II. Abteilung, XV. Band, Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens: Erster Teil*. Wien: Hof- und Staatsdruckerei, 1857.

Wiessner, Hermann: *Monumenta historica ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogtumes Kärnten VIII*. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1963.

Wiessner, Hermann: *Monumenta historica ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogtums Kärnten X*. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1968.

Wiessner, Hermann: *Monumenta historica ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogtums Kärnten XI*. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1972.

Zahn, Joseph: Das Privilegienbuch der ehemaligen freisingischen Stadt Lack in Krain. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, 14, 1859, str. 73–80.

Zahn, Joseph: *Fontes Rerum Austriacarum. II. Abteilung, XXXV. Band, Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich*. Wien: K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1871.

Zahn, Joseph: *Fontes Rerum Austriacarum. II. Abteilung, XXXVI. Band, Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich*. Wien: K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1871.

Literatura

Asrih, Lena: Untersuchung von Migration in der europäischen Bergbaugeschichte des Mittelalters und im Übergang zur Frühen Neuzeit. Einige Bemerkungen zu Herangehensweisen, Schriftquellen und zum Forschungsstand. *Bergbau und Mobilität im Mittelalter / Hornictvi a mobilita ve středověku. Archäologische, historische und naturwissenschaftliche Fallstudien zum (über-)regionalen Kultur- und Technologietransfer zwischen Montanrevieren*. Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie Sachsen, 73, ArchaeoMontan, 7, (ur.) Regina Smolnik. Dresden: Eigenverlag, 2020, str. 35–43.

Bizjak, Matjaž: *Ratio facta est. Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem*. Thesaurus memoriae. Dissertationes, 2. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2003.

Blaznik, Pavle: *Kolonizacija Selške doline*. Inavguralna desertacija, Univerza Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev v Ljubljani, Filozofska fakulteta. Ljubljana: Leonova družba, 1928.

Blaznik, Pavle: Freisinška županija Dovje. *Zgodovinski časopis*, 9, 1955, str. 7–25.

Blaznik, Pavle: Spemembe v pravnem položaju loškega teritorialnega gospostva v 16. stoletju. *Hauptmannov zbornik*, (ur.) Pavle Blaznik idr. Ljubljana: SAZU, 1966, str. 319–341.

Blaznik, Pavle: Enote individualne posesti. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, 1. zvezek. Agrarno gospodarstvo*, (ur.) Pavle Blaznik idr. Ljubljana: SAZU, 1970, str. 161–184.

Blaznik, Pavle: Škofja Loka in loško gospostvo 973–1803. Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1973.

Blaznik, Pavle idr.: Kolonizacija in populacija. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, 1. zvezek. Agrarno gospodarstvo*, (ur.) Pavle Blaznik idr. Ljubljana: SAZU, 1970, str. 29–127.

Bruckmüller, Ernst: *Sozialgeschichte Österreichs*. Wien, München: Herold, 1985.

Dinklaga, Karl: *Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart*. Klagenfurt: J. Leon sen., 1953.

Fräss-Ehrfeld, Claudia: *Geschichte Kärntens I. Das Mittelalter*. Klagenfurt: J. Heyn, 1984.

Gašperšič, Jože: Gorenjsko železarstvo v XIV. in XV. stoletju. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 7, 1959, str. 5–10.

- Gašperšič, Jože: Ferdinandejski rudarski red za fužine pod Jelovico. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 8, 1960, str. 149–158.
- Gimpel, Jean: *The Medieval Machine. The Industrial Revolution of the Middle Ages*. London: Pimlico, 1993.
- Globočnik, Anton: Geschichtlich-statistischer Ueberblick das Bergortes Eisnern. *Mittheilungen des historischen Vereines für das Herzogthum Krain*, 22, 1867, str. 1–31.
- Golec, Boris: Posebnosti nastanka in razvoja fužinarskega trga Bela Peč. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 64, 2016, str. 389–412.
- Golec, Boris: Trg Jesenice – od kdaj, zakaj in ali res trg? *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 67, 2019, str. 35–50.
- Hauptmann, Ljudmil: Razvoj družabnih razmer v Radovljiškem kotu do krize 15. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 6–7, 1952–53, str. 270–284.
- Hemker, Christiane; Lobinger, Christoph: Bergbau und Mobilität im Mittelalter – Archäologische, historische und naturwissenschaftliche Fallstudien zum (über-) regionalen Kultur- und Technologietransfer zwischen Montanrevieren. *Bergbau und Mobilität im Mittelalter / Hornictví a mobilita ve středověku. Archäologische, historische und naturwissenschaftliche Fallstudien zum (über-) regionalen Kultur- und Technologietransfer zwischen Montanrevieren*. Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie Sachsen, 73, ArchaeoMontan, 7, (ur.) Regina Smolnik. Dresden: Eigenverlag, 2020, str. 13–34.
- Johannsen, Otto: *Geschichte des Eisens*. Düsseldorf: Verlag Stahleisen M. B. H., 1953.
- Kopač, Janez: Rudarska in metalurška tehnologija v srednjem veku ter odnosi, ki jih ureja jeseniški rudarski red iz leta 1381. *Jeklo in ljudje. Jeseniški zbornik* 5, (ur.) Tone Konobelj. Jesenice: Kulturna skupnost, 1985, str. 11–28.
- Lazar, Tomaž: *Vojaška zgodovina slovenskega ozemlja od 13. do 15. stoletja*. Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana, 2009.
- Lazar, Tomaž: Poznosrednjeveška orožarna na Loškem gradu: nova dognanja v luči terminološke analize. *Zgodovinski časopis*, 66, 2012, str. 8–45.
- Lexner, Matthias: *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*. Stuttgart: Hirzel, 1992.
- Mitterauer, Michael: Produktionsweise, Siedlungsstruktur und Sozialformen im österreichischen Montanwesen des Mittelalters und der frühen Neuzeit. *Österreichisches Montanwesen. Produktion, Verteilung, Sozialformen*, (ur.) Michael Mitterauer. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1974, str. 234–315.
- Mlinar, Janez: O nastanku Ortenburškega rudarskega reda. *Ortenburški rudarski red*, (ur.) Irena Lačen Benedičič. Planina pod Golico: Krajevna skupnost, 2001, str. 10–12.
- Mlinar, Janez: Slepno črevo Kranjske. Prispevek h kolonizacijski zgodovini Zgornjesavske doline. *Zgodovinski časopis*, 59, 2005, str. 333–340.
- Mlinar, Janez: Povednost srednjeveških urbarjev. Primer belopeškega urbarja iz leta 1498. *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja*, (ur.) Lilijana Žnidaršič Golec, Matjaž Bizjak. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2016, str. 35–53.
- Müllner, Alfons: *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfänge des XIX. Jahrhunderts*. Wien: Halm und Goldmann, 1909.
- Münichsdorfer, Friedrich: *Geschichte des Hüttenberger Erzberges*. Klagenfurt: Johann und Friedrich Leon, 1870.
- Münichsdorfer, Friedrich: *Geschichtliche Entwicklung des Roheisenproduktion in Kärnten*. Klagenfurt: Kärntner Buchdruckerei von Rudolf Bertschinger, 1873.
- Nabergoj, Tomaž: *Srednjeveško orožje in bojna oprema iz reke Ljubljanice*. Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, Ljubljana, 2015.
- Niederstätter, Alois: *Das Jahrhundert an der Mitte. An der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit*. Wien: Ueberreuter, 1996.

- Paulin, Andrej: *Tehniški metalurški slovar. Slovensko-angleško-nemški*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995.
- Pirchegger, Hans: Das Eisenwerk in Friesach. *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie*, 24/25, Klagenfurt, 1936, str. 97–100.
- Pirchegger, Hans: *Das steirische Eisenwesen bis 1564. Mit einem Ueberblick über das Kärntner Eisenwesen*. Graz: Leykam, 1937.
- Pleiner, Radomír: *Iron in Archaeology. The European Bloomery Smelters*. Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2000.
- Scheuchenstuel, Carl von: *Idioticon der österreichischen Berg- und Hüttensprache. Zum besseren Verständnisse der österreichisch Berg-Gesetzes und deren Motive für Nicht-Montanisten*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1856.
- Sprandel, Rolf: *Das Eisengewerbe im Mittelalter*. Stuttgart: Anton Hiersemann, 1968.
- Šmitek, Janez: Lipniška dolina v 16. stoletju. *Kroparski zbornik. Ob 100-letnici Plamena, 1894–1994*, (ur.) Verena Štekar-Vidic. Kropa, Radovljica: Tovarna vijakov Plamen, Občina, 1995, str. 114–127.
- Štih, Peter: Zgodovinsko o Hemi Krški. *Emina romarska pot / Hemma Pilgerweg / Ema's Route of Pilgrimage. Zbornik referatov. Posvet o sv. Emi, Podsreda, 7. junij 2007*. Podsreda: Kozjanski park, 2007, str. 6–23.
- Tremel, Ferdinand: Die Anfänge der Gemeinereisen in den Ostalpen. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 33, 1940, str. 175–180.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev: od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Vilfan, Sergij: Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, 2. zvezek. Družbena razmerja in gibanja*, (ur.) Pavle Blaznik et al. Ljubljana: SAZU, 1980, str. 279–353.
- Zenegg-Scharffenstein, Emmerich: Die Söldnertruppen Kaiser Friedrichs III. in seiner Fehde mit den Grafen von Görz (1459/60). *Monatsblatt der Heraldischen Gesellschaft Adler*, 10, 1927, str. 273–281.
- Žargi, Matija: Srednji vek – »druga železna doba« / The Middle Ages – »The Second Iron Age«. *Gotika v Sloveniji – svet predmetov / Gothic Art in Slovenia – the World of Objects*, (ur.) Maja Lozar Štamcar. Ljubljana: Narodni muzej, 1995, str. 175–185.
- Žnidaršič Golec, Lilijana: *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila*. Acta Ecclesiastica Sloveniae 22. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, 2000.

S U M M A R Y

Iron-Making Communities in Late Medieval Carniola

Gašper Oitzl

In the High Middle Ages the general socio-economic progress, which resulted in a high demand for iron, and the development of technology associated with its extraction and processing brought about an increase in the production of iron and products made from iron. This led to the

professionalisation of iron-making and the emergence of a special social stratum, namely that of mining and iron-making workers.

The development of iron-making can be traced in Carniola from the mid-14th century onwards, with a few mining centres being established there up to the end of the 15th century. Intensive iron-making began in the mid-14th century in the Selca Valley, in the area of future Železniki, by the end of the 14th century in the Upper Sava Valley, with centres in the mountains above Jesenice and at Fusine in Valromana (Slovene: Bela Peč), in the mid- or in the second half of the 15th century also in the Lipnica Valley, with centres in Kropa, Kamna Gorica, and Kolnica. Based on privileges and mining regulations issued by landlords, iron-making communities were formed in these centres. Landlords attracted technology specialists from abroad to their estates by means of privileges. The latter set up ironworks, ran their operation and are credited with the introduction of technological improvements. Judicial and administrative autonomy can be highlighted among privileges, along with the personal freedom of members of iron-making communities, as well as the permission to use land, water resources, forests, mountains, and roads. In exchange, they had to pay dues and partake in the defence of the seigneurie in the event of an impending military threat.

Having issued the mining regulations, Count Frederick III of Ortenburg established the mining magistrates' court in Jesenice in 1381. These regulations are referred to as the Ortenburg or Jesenice Mining Regulations. Its content was relatively soon used in other iron-making centres of the Ortenburg or future Celje seigneurie as well. This is an exceptional document both in terms of extent and content even in the broader Central European context. Around the turn of the 14th to the 15th century, the mining magistrate was introduced in Bela Peč and by the end of the 15th century in the Lipnica Valley. It was not until the beginning of the 16th century that a mining magistrate was attested in Železniki; however, despite the non-existent judicial autonomy, iron-making masters held a privileged position there as well.

The iron-making communities were helmed by iron-making masters, i.e. specialists and foremen, usually also owners of ironworks. Among them they elected a mining magistrate, who exerted jurisdiction over a specific geographic area, usually in the proximity of the work sites. Seigneurial officials and the provincial judge could interfere merely in rare instances, e.g. in cases of "blood justice" (*Blutgericht*). Mining magistrates administered justice in penal and work-related matters in the scope of mining and iron-making, as well as in matters associated with auxiliary activities (logging and charcoal making), including overseeing work and granting pits. The provincial magistrate served as an appellate instance and assisted mining magistrates if they encountered problems. Mining magistrates' tasks and the distinction between a mining magistrate and a provincial magistrate were usually defined in mining regulations.

These communities were hierarchical, workers in iron-making facilities, miners and auxiliary workers, e.g. loggers, charcoal makers, and pack animal drivers, were subordinated to their respective masters. As a rule, all members of the community were freemen; consequently, social and geographical mobility is one of the communities' characteristic features. Iron-making masters came from different areas, many of them were immigrants from other provinces (originally, in Železniki and Bela Peč the bulk of them arrived from northern Italian provinces) and are credited with the introduction of technological improvements. A portion of masters probably originated from the local subjects. To acquire master rights, they had to hold a share in an iron-making plant and, at least at the beginning, a residence. Masters often held considerable judicial rights, owned immovable property and at least a small agrarian estate, which was often intended for sustaining their own families and workers or for investing their earnings. They were entitled to the use of pastures, forests, water power and roads. Mining and iron-working masters were responsible for the maintenance of pits and ironworks, their workers' wages and basic necessities, e.g. food and drink, clothes, etc.

The property of ironworks in all Carniolan iron-making centres was divided in different proportions among a large number of masters who thus composed companies. It is noticeable that in the course of the 15th century, at least in Železniki and Bela Peč, these shares were fragmented, as is a greater difference in their size in Železniki. The ownership of shares was gradually transferred from the iron-making masters to the bourgeoisie and nobility.

<https://www.doi.org/10.56420/Zgodovinskicasopis.2022.3-4.05>

Lucija Zala Bezljaj

Religija in politično v *ancien régime*

Bezljaj, Lucija Zala, mag. prof. zgodovine in sociologije, SI-1000 Ljubljana, Kržičeva 6, zala.bezljaj@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1069-3483>

Religija in politično v *ancien régime*

Članek se ukvarja z vprašanjem, kako razumeti vlogo religije v evropski družbi *ancien régime*. Prvi del je namenjen kritičnemu pregledu nekaterih uveljavljenih pristopov zgodovinopisja do razumevanja religije in verskih konfliktov. Ugotavlja, da pogosto zapadajo v bodisi ahistorično bodisi teleološko razumevanje religije. Naslanjajoč se na ugotovitve političnih marksistov o vlogi monarhičnega aparata oblasti kot glavnega ekspropriatorja, drugi del religijo v *ancien régime* umesti v takratne družbene odnose in jo misli kot na specifičen način vpeto v družbeno formacijo takratnega časa.

Ključne besede: religija, verski konflikti, legitimacija, *ancien régime*, politični marksizem

Bezljaj, Lucija Zala, MA in History and Sociology, a PhD student, SI-1000 Ljubljana, Kržičeva 6, zala.bezljaj@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1069-3483>

Religion and Politics in the *Ancien Régime*

The article addresses the question of how to understand the role of religion in the European society of the *Ancien Régime*. The first part aims to provide a critical overview of a few established historiographical approaches to the understanding of religion and religious conflicts. It was established that they often fall into the ahistorical or teleological understanding of religion. Building on the political Marxists' findings on the role of the monarchical apparatus of the authority as the principal expropriator, the second part of the article places religion of the *Ancien Régime* in the then-current social relations, thinking it as being imbedded in the social formation of the period in a specific manner.

Keywords: religion, religious conflicts, legitimisation, the *Ancien Régime*, political Marxism.

Uvod

Vprašanje narave prepletenosti religije in političnega (še posebej na primerih religijskega nasilja) v zgodnjem novem veku je bilo v zgodovinopisju bodisi implicitno bodisi eksplicitno obravnavano s paletto raznolikih raziskovalnih pristopov, od kulturne zgodovine in zgodovine mentalitet do ekonomističnega pristopa, ki vlogo religije zvaja na takratne ekonomske razmere. Ti pristopi pa sprožajo več teoretskih nedoslednosti in nejasnosti. Namen pričujočega prispevka je pretresti uveljavljene pristope k razumevanju tega vprašanja, poiskati njihove slepe pege in ponuditi predlog pristopa, ki bi bil zmožen preseči razkol med ekonomsko strukturo na eni strani in mentalitetami (ali ideologijo) na drugi.

Pristop, ki ga zagovarjam, izhaja iz paradigme historičnega materializma, katere temelj je, da družbene fenomene misli iz njih samih, natančneje, iz družbenih odnosov, ki jih vzpostavljajo. Ker družbeni odnosi včasih nikakor niso transparentni posameznikom, ki v njih sodelujejo, in jih je mogoče razločiti šele skozi proces abstrahiranja, ne le analize konkretnih dejstev, lahko paradigma historičnega materializma, ki izhaja iz abstraktnih družbenih odnosov, nudi vpogled, ki v zgodovinopisju širše uveljavljenim pristopom ostanejo zakriti. V prvem delu pričujočega prispevka kritično pretresam dosedanje pristope k razumevanju vloge religije in verskega nasilja v zgodnjem novem veku. Na primerih bom prikazala, da (pogosto nevede) zapadajo bodisi v ahistorično razumevanje religije bodisi v teleologijo. Obenem ne poskušajo razložiti, zakaj je imela v družbi zgodnjega novega veka religija tako pomembno vlogo, temveč jim to dejstvo prej služi kot izhodišče za razlago drugih družbenih fenomenov; to naj bi bilo tolikanj samoumevno, da ne potrebuje lastne razlage. Trdim torej, da ključnega momenta za razumevanje zgodnjenovoveške religije in religijskih vojn uveljavljeni pristopi niso zmožni pojasniti, temveč ga predpostavljajo kot danega.

V drugem delu skozi primerjavo abstraktnih družbenih odnosov znotraj družbenih formacij kapitalizma in *ancien régime*,¹ ki nam omogoča izogniti se anahronizmom in ahistoričnosti, postavim predlog razumevanja specifične umešče-

¹ Pojmov *ancien régime* in kapitalizem ter zgodnji novi vek in moderna ne uporabljam kot sinonimov: medtem ko prva pojma označujeta družbeno formacijo, torej strukturo družbenih odnosov, druga dva označujeta časovno obdobje. V prvem delu navajani avtorji praviloma uporabljajo izraza zgodnji novi vek in moderna (saj se osredotočajo na časovne kontinuitete ali diskontinuitete), medtem ko bom v drugem delu uporabljala predvsem pojma *ancien régime* in kapitalizem, saj se bom osredotočala na strukturo družbene formacije.

nosti religije v politično-ekonomsko sturkturo obdobja zgodnjega novega veka. Pri analizi družbene formacije *ancien régime* se teoretsko naslanjam na raziskave političnih marksistov, ki kot ključni moment analize družbene formacije med drugim upoštevajo obliko oblasti. Trdim, da je razumevanje slednje ključno za razumevanje strukturne umeščenosti religije v takratni družbi, pri čemer pa se nekoliko oddaljim tudi od sklepov političnih marksistov.

1 Pristopi k preučevanju religije v zgodnjem novem veku

Da je bila v zgodnjem novem veku religija neločljivo povezana s političnim, je danes med zgodovinarji nedvomno sprejeta trditev. Na kakšen način pa je bilo religiozno in politično natančneje prepleteno, je vprašanje, ki rojeva raznolike pristope k preučevanju zgodnjenovoveške religije in političnega ter različno razumevanje vloge religije. V nadaljevanju bom predstavila dva pristopa k raziskovanju religije in verskih konfliktov v času zgodnjega novega veka in zatem podala njuno kritiko z epistemološkega vidika. Za prvi pristop je značilno preučevanje religije kot ideologije (izraz na tem mestu uporabljam v smislu skupka idej) in religijo pogosto vidi v funkciji legitimacije nasilja. Za drugi pristop je značilno preučevanje povezave med religijo in oblastjo (oz. političnim), ki religijo razume kot institucionalizirano komponento oblasti, predvsem s teorijo konfesionalizacije v nemškem zgodovinopisju. Medtem ko je prvi vidik izrazitejši pri kulturni zgodovini in zgodovini mentalitet, je drugi izraziteje prisoten v politični zgodovini in zgodovini institucij. Opisana vidika se med seboj ne izključujeta in pogosto predstavljata drugo plat istega kovanca; skupaj ali posamično ju lahko zaznamo pri različnih pristopih.

Nazadnje bom predstavila in kritično ovrednotila tudi novejšo raziskovalno paradigmo nove kulturnopolitične zgodovine, ki poskuša preseči teleološkost drugega pristopa in instrumentalno podobo religije prvega, pri čemer pa, menim, ji ne uspe zares presekati problematičnih predpostavk obeh vidikov.

1.1 Religija in ideologija: orodje legitimacije

Versko nasilje zgodnjenovoveške Evrope je v zgodovinopisju dobro raziskana tema. Še posebej je raziskovalni zagon dobila na prelomu tisočletja, ko so se nekateri zgodovinarji začeli spraševati, kako lahko razumemo aktualne verske konflikte na Balkanu in Bližnjem vzhodu ter antiteroristični diskurz, ki se je razširil po 11. septembru.² Menili so, da je mogoče skozi raziskovanje zgodnjenovoveških verskih konfliktov razumeti, na kakšen način religija legitimira nasilje. Kljub temu da so le redki neposredno primerjali to obdobje s sodobnim, je denimo Heinz Schilling leta 2005 močno razvnel zgodovinsko polemiko o verskem nasilju z vprašanjem: »Ali so evropske družbe, ki danes dojemajo islamistični fundamentalizem kot povsem tuje nasilje, tudi same šle skozi fundamentalistično obdobje z versko ukoreninjenim nasiljem in z njim hranjenim terorjem, preden je postopoma lahko prišlo do

² Schmidt-Funke, *Religion und Gewalt*.

današnje avtonomizacije tako politike kot religije?»³ Sama formulacija vprašanja seveda predpostavlja teleologijo in implicira k določenemu cilju usmerjeni razvoj družb, v katerem naj bi islamistične družbe zaostajale za evropskimi, saj naj bi te njihovo trenutno fazo razvoja prešle že s koncem zgodnjega novega veka. A tudi če zanemarimo ta očitek, se postavlja vprašanje, ali je versko nasilje med različnimi družbami ustrezno primerjati med seboj oz. ali nam lahko uvidi o verskem nasilju v eni družbi kaj povedo o nasilju v drugi.

Franz Brendle in Anton Schindling v študiji »Religionskriege in der Frühen Neuzeit«⁴ menita, da nam lahko. Skozi pregled razmišljanj vidnejših zgodnjeno-voveških mislecev o legitimnosti vojne prikažeta, kako so se ta spreminjala: od Machiavellijevega *Vladarja*, ki upravičuje nasilje iz povsem političnih razlogov, prek versko utemeljenega pacifizma Erazma Rotterdamskega, do legitimacij religijskih vojn v Svetem rimskem cesarstvu 16. in 17. stoletja. Te zadnje so imele sicer religijske vzroke, a sta udeleženi strani slednje zakrili in vojne legitimirali s posvetno retoriko o zagotavljanju deželnega miru – šele ta retorika naj bi jima omogočala nazadnje sprejeti premirje, utemeljeno na posvetnem principu miru. V nasprotju s tem naj bi bile vojne proti Turkom tudi odkrito utemeljene na verski podlagi. Brendle in Schindling razpravo zaključita z besedami:

Med cinično amoralnostjo Machiavellijevega *Vladarja*, z evangelijem spodbujenega fundamentalističnega pacifizma Erazma Rotterdamskega in nasprotovanjem nasilju anabaptistov nam je čas renesanse, reformacije in protireformacije na začetku novega veka prinesel nadaljnji spekter odgovorov o etičnih problemih vojne in vojaškega nasilja. Da so ti odgovori lahko relevantni in aktualni tudi v sedanjosti in so zato vredni upoštevanja in diskusije, se kaže znova in znova.⁵

Odgovore na vprašanja o legitimaciji nasilja s pomočjo religije ali s posvetnimi interesi v zgodnjem novem veku torej vidita kot povsem aktualne za današnje razumevanje oboroženega nasilja. Podobno razmišlja Thomas A. Brady v članku »Limits of Religious Violence in Early Modern Europe«⁶, v katerem versko nasilje uporablja kot izraz, ki naj bi danes ponovno postal relevanten za razumevanje družbenih pojavov, potem ko se je legitimiranje nasilja z religijo z razsvetljenstvom začasno umaknilo racionalnim in posvetnim razlogom.

Problem opisanih primerov razumevanja verskega nasilja je, da tega predstavljajo kot ahistorično kategorijo, ki jo je mogoče enako legitimno uporabljati ne glede na družbeno obdobje ali okoliščine: spreminja se njena vsebina, ne pa tudi forma. Ob tem vero in nasilje jemljejo kot nespremenljiva pojava, ki jima zgodovinskost priznavajo zgolj toliko, kolikor se v različnih obdobjih izražata različno intenzivno oziroma sta različno v ospredju družbenega dogajanja. Zanemarijo pa dejstvo, da sta lahko oba pojava v različnih obdobjih povsem drugače umeščena v

³ Schilling, *Gab es um 1600 in Europa einen Konfessionsfundamentalismus?*, str. 89. Povzeto po Schmidt-Funke, *Religion und Gewalt*.

⁴ Brendle, Schindling, *Religionskriege in der Frühen Neuzeit*, str. 15–52.

⁵ *Ibid.*, str. 52. Prev. Z. B.

⁶ Brady, *Limits of Religious Violence*, str. 125–155.

družbeno strukturo.⁷ Ne nazadnje takšno razumevanje spregleda, da je vprašanje legitimacije nasilja nekaj drugega kot vprašanje njegovih vzrokov. Menim, da za razumevanje (zgodnjenovoveških) konfliktov in vloge religije v njih ne moremo ostati na ravni idej, ki nasilje legitimirajo. Tovrstni raziskovalni pristop namreč implicira tiho predpostavko, da politične teorije oz. ideje o legitimnosti vojne in miru ali določenega vladarja neposredno vplivajo na družbeno in politično prakso. Na ta način lahko kot primerljivo sopostavlja nasilje iz različnih obdobj in družb, če ga le legitimira religija. Posledično se preučevanje zgodnjenovoveških religijskih vojn dejansko zdi aktualno in relevantno za razumevanje današnjega »fundamentalističnega terorističnega nasilja« (kar je izraz zahodnega diskurza). Apliciranje uvidov raziskav verskega nasilja zgodnjenovoveških družb na današnje versko nasilje je torej mogoče le, če ostanemo na ravni legitimirajočih idej. A uvid, da določene ideje o legitimnosti nasilja danes spominjajo na takšne ideje v zgodnjem novem veku, ne nudi uvida v vzroke ali strukturno logiko verskega nasilja kot takega. Nasprotno, prej zakrije bistvene razlike v strukturni umeščenosti nasilja in religije v obeh obdobjih ter s tem strukturne vzroke za izbruhe nasilja. Takšen pristop torej ne utrjuje le zahodnega rasističnega imaginarija, po katerem je Zahod v nasprotju z Bližnjim vzhodom že dosegel stopnjo racionalnosti,⁸ ampak je predvsem znanstveno neproduktiven, saj zakriva strukturne razlike med obdobjema.

Razumevanje religije kot legitimacije nasilja je problematično še z enega vidika. Sam izraz ‚legitimacija‘ že implicira, da objektivna dejstva ne ustrezajo vsebini legitimirajočih idej, da gre za obliko ‚napačne zavesti‘, da se torej z legitimacijo le zakriva neka druga resnica. Pojma ‚legitimacija‘ ali ‚ideologija‘ predpostavljata, da je mogoče analitično razlikovati med objektivnim temeljem oblasti in prakso njenega izvajanja. Heide Gerstenberger v nekoliko drugačnem kontekstu takšno mišljenje zavrne z besedami: »Kolikor vladanje obstaja zgolj *skozi* svojo prakso, so

⁷ Takšni logiki sledi denimo izbor prispevkov nekaterih zbornikov, kot je *Religion und Gewalt: Konflikte, Rituale, Deutungen (1500–1800)*, ur. Greyer in Siebenhüner, v katerem urednika že v prvem odstavku predgovora temo zbornika aktualizirata z omembami nasilja na Severnem Irskem, Bližnjem vzhodu, Balkanu ter ob 11. septembru (*ibid.*, str. 7). Zbrani prispevki se sicer posvečajo obdobju zgodnjega novega veka, večinoma v Evropi, vključujejo pa denimo prispevek o verski (ne)toleranci hindujcev. Drugi takšen je zbornik *The European Wars of Religion: An Interdisciplinary Reassessment of Sources, Interpretations, and Myths*, ur. Palaver, ki med številnimi prispevki o religijskih vojnah zgodnjega novega veka vključuje tudi prispevek o vojni v razpadajoči Jugoslaviji. Še bolj izrazito ahistorično dojetje verskega nasilja predstavlja zbornik *Zwischen Politik und Religion: Studien zur Entstehung, Existenz und Wirkung des Totalitarismus*, ur. Hildebrand, v katerem prispevki med drugim obsegajo vse od politične religije na Bližnjem vzhodu, odnosa med cerkvijo, državo in religijo v Mussolinijevi Italiji, do spraševanja, ali gre pri komunizmu in stalinizmu za sekularizirano religijo. Kakšno razlagalno moč imata takšno spraševanje in sopostavljanje tako raznolikih družbenih in zgodovinskih situacij, mi ostaja skrivnost. Očitno pa je, da izhajata iz predpostavke, da sta religija in nasilje ahistorični komponenti, ki ju je mogoče primerjati in sopostavljati, ne glede na obdobje, v katerem se pojavljata.

⁸ Izraza Zahod in Bližnji vzhod seveda na tem mestu uporabljam namerno, pri čemer je jasno, da gre pri njiju za konstruirani kategoriji, obstoječi zgolj v (neo)kolonialističnem in (neo)imperialističnem imaginariju.

koncepti kot ‚legitimizacija‘ in ‚ideologija‘ brez objekta.«⁹ Enako kot za vladanje bi lahko trdili za nasilje. Na ideologijo pač ne moremo gledati kot na napačno zavest, temveč kot na materialno prakso samo in način, na katerega se kaže v obliki družbeno veljavnih, torej objektivnih miselnih form. Kakšne pa so te, je povsem odvisno od družbenih odnosov, torej od vsakokratne družbene formacije – te pa se bistveno razlikujejo v kapitalizmu in zgodnjem novem veku, kot bo prikazano v drugem delu. Da je religija tista, ki v določenih obdobjih legitimira nasilje ali oblast, samo na sebi ne pove veliko: zgodovinar bi moral šele razložiti, zakaj v določeni družbi religija lahko igra takšno vlogo.

Naj predstavim še en primer ahistoričnega razumevanja verskega nasilja, ki je relevanten po eni strani zaradi njegove odmevnosti v zgodovinarskih krogih in po drugi zato, ker nudi izhodišče za še drugačne argumente proti takšnemu razumevanju. Poudarim naj sicer, da kljub razumevanju religije kot legitimacije nasilja upošteva, da ima ta poleg teološke oz. ideološke predvsem socialno komponento. Natalie Zemon Davis v izrazito odmevni študiji »The Rites of Violence: Religious Riot in Sixteenth-Century France« iz leta 1973, ki je navdihnila za cel zbornik raziskav¹⁰ in polje francoskih religijskih vojn odprla kulturni zgodovini in historični antropologiji, v sklepu zapiše, da je mogoče na sodobno nasilje aplicirati koncept ritualov nasilja, ki ga predstavi na primeru zgodnjenovoveškega nasilja med katoliki in hugenoti. Skozi rituale nasilja, tako Zemon Davis, se skupnost očisti tistih, ki jih dojema za tujke oz. Druge, ter ponovno vzpostavi svojo notranjo enotnost.¹¹ Obenem naj bi takšno nasilje izbruhnilo zgolj v specifičnih pogojih: »A obredi nasilja niso obredi nasilja v *absolutnem smislu*. Preprosto nas opominjajo, da moramo, če želimo povečati varnost in zaupanje znotraj skupnosti, zagotoviti, da nasilje, ki ga generira, zadobi manj destruktivno in kruto obliko, manj razmišljati o pomiritvi ‚deviantnežev‘ in bolj o spremembi osrednjih vrednot.«¹²

Tudi tu je versko nasilje predstavljeno ahistorično in postavljeno v polje idej (vrednot) posameznikov. Kljub temu da Zemon Davis s svojo raziskavo ponudi svež uvid v racionalnost verskega nasilja in vpogled v to, kako so ga razumeli njegovi akterji, ničesar ne pove o samih pogojih možnosti takšnega nasilja (če ne pristanemo na povsem neprepričljivo in v raziskavi zgolj navrženo razlago, da pogoje možnosti predstavljajo same vrednote skupnosti, s katero se zopet zapletemo v spraševanje, zakaj vrednote sploh so, kakršne so). Predvsem pa takšen pogled ne razloži, zakaj so bili hugenoti tisti, ki so jih kristjani označili za Druge oz. tujke v skupnosti, torej zakaj so jih do te mere dojemali kot grožnjo, da je lahko prišlo do ekscesov, kot je šentjernejska noč. Odgovor na to se zdi samoumeven zgolj ob predpostavki, da je razlika v identiteti oz. verskem prepričanju sama na sebi že razlog drugosti. A drugačnost ne pomeni že *a priori* drugosti. Ta se vselej oblikuje skozi družbene odnose: razlika (v verskem prepričanju, rasi, kulturi itd.) se skozi oblikovanje drugosti šele vzpostavi kot relevantna, in ne obratno, da drugost izhaja

⁹ Gerstenberger, *Impersonal Power*, str. 3.

¹⁰ Murdock (ur.), *Ritual and Violence*.

¹¹ Zemon Davis, *Writing 'The Rites of Violence'*, str. 8–29.

¹² Zemon Davis, *The Rites of Violence*, str. 91. Prev. Z. B.

iz nje.¹³ Relevantnost verskega prepričanja za določitev drugosti določene skupine je treba šele razložiti, in ne predpostaviti.

Če ostajamo na ravni razumevanja religije kot legitimatorke nasilja, se odpira novo vprašanje: religija kot motivatorka zgodnjenovoveškega nasilja nikakor ni samoumevna. Čeprav je danes med zgodovinarji sicer splošno sprejeto, da je religija igrala ključno vlogo v zgodnjenovoveških religijskih vojnah, debata, do katere mere in na kakšen način ter kaj vse lahko štejemo med vzroke izbruhov religijskih vojn, nikakor ni zaključena. Naj jo ilustriram s predstavitevjo diskusije o francoskih religijskih vojnah, ki jo je odprl Mack P. Holt v članku »Putting Religion back into the Wars of Religion«.¹⁴ V tem članku se je Holt zavzel za pristop k razumevanju francoskih religijskih vojn, ki bi upošteval predvsem verske motive posameznikov ter njihova dejanja in razmišljanja interpretiral v kontekstu simbolike in pomenov, ki tvorijo družbeno telo in ga reprezentirajo. Holt torej religijo razume predvsem kot skupek vernikov, ne kot skupka prepričanj, a pristaja na njeno legitimacijsko vlogo, ko vzroke za vojne išče v (verskih) motivih njenih udeležencev.¹⁵ Henry Heller v svojem odgovoru Holtu v članku »Putting History Back into the Religious Wars: A Reply to Mack P. Holt«¹⁶ nasprotno poudarja predvsem ekonomske in socialne krize kot glavne povzročiteljice francoskih religijskih vojn in se obenem obregne ob Holtovo brezčasno razumevanje kulturnih vzorcev. Holt nanj odgovori¹⁷ z očitki Hellerjevemu ekonomizmu, torej zvajanju družbenih pojavov na ekonomske vzroke, predvsem pa z očitkom, da družbenim pojavom ni mogoče pripisati enega monolitnega vzroka, temveč so ti mnogostranski. Hellerjev model razlage pojava z družbeno strukturo označi za determinizem, saj naj ne bi dovoljeval prostora za človeško delovanje, prilagajanje in upiranje tem strukturam. Zato, doda, mu je ljubša analiza simbolov, ritualov in splošen fokus na kolektivno mentaliteto, saj ti po njegovem mnenju – v nasprotju z razrednim konfliktom, ki je v temelju Hellerjeve analize – niso tako monolitni in so obenem stalno podvrženi prilagajanju in pogajanjem.¹⁸

Diskusija, ki sem jo shematično opisala, lepo odraža med nekaterimi zgodovinarji priljubljeno mnenje, da so ljudje agensi družbenega dogajanja, ki jim družbene strukture nudijo le okvir, o katerem pa se posamezniki stalno pogajajo, se mu upirajo in ga presegajo. Ob takšni predpostavki ne čudi, da se diskusija vrti zgolj okrog motivov udeležencev v vojnah. Tako, sledeč argumentu, ima analiza mentalitet večjo razlagalno moč, saj nudi vpogled v osmišljanja in razumevanja dejanj agensov. A vprašanje, čemu pripisati glavne vzroke za določeno zgodovinsko dogajanje (v tem primeru izbruh vojn) – ekonomskim, verskim ali političnim motivom ali morda vsem trem hkrati – je problematično, saj že predpostavlja ahistorično ločenost sfer ekonomije, politike in religije, ki se jim zgodovinskost priznava zgolj z vidika tega,

¹³ Vogrinc, Konstrukcije drug(ač)nosti. v: *Transverzala*.

¹⁴ Holt, *Putting Religion back into the Wars of Religion*, str. 524–551.

¹⁵ *Ibid.*, str. 534.

¹⁶ Heller, *Putting History Back into the Religious Wars*, str. 853–861.

¹⁷ Holt, *Religion, Historical Method, and Historical Forces*, str. 863–873.

¹⁸ *Ibid.*, str. 871.

do katere mere so v določenem obdobju izpostavljene. Ne nazadnje trditev, da so bili verski motivi ključni element francoskih religijskih vojn, sicer sama na sebi ni napačna, a raziskovalno polje zastavlja močno omejujoče: nič nam namreč ne pove o tem, zakaj so v obravnavanem obdobju prevladali verski motivi nad preostalimi (tako Heller Holtu upravičeno očita brezčasnost kulturnih vzorcev!), predvsem pa, kot rečeno, predpostavlja, da je verske motive v zgodnjem novem veku mogoče analitično ločiti od denimo političnih in ekonomskih, kar nikakor ni samoumevno.

Historičnomaterialistični pristop, ki ga bom ubrala v drugem delu, poskuša preseči raven motivov, interesov in racionalnosti posameznikov. Obenem se izogiba ekonomizmu (ki ga Holt povsem upravičeno očita Hellerju!), saj – v nasprotju s pogosto predstavo nekaterih zgodovinarjev (ki jo žal prevečkrat potrjujejo samooklicani marksistični zgodovinarji) – vzrokov družbenih pojavov ne pripisuje ekonomskim interesom (takšen pogled ahistorično predpostavlja avtonomnost sfere ekonomije), temveč svojo analizo gradi iz samega odnosa prilaščanja presežkov, torej načina, na katerega se družba kot celota reproducira. Šele ta pristop, menim, je zmožen misliti, zakaj religija v tem času igra tako osrednjo vlogo, da se sploh lahko kaže kot glavna legitimatorka ali motivatorka nekaterih dejanj.

1.2 Religija in praksa: institucionalizacija in konfesionalizacija

S preučevanjem povezav med religijo in politično prakso se intenzivno ukvarja nemško zgodovinopisje. Na tem področju prelomnico predstavlja vpeljava koncepta konfesionalizacija nemških zgodovinarjev Wolfganga Reinharda in Heinza Schillinga konec sedemdesetih let prejšnjega stoletja. Njuna teorija je sicer do zdaj doživela številne kritike, izpopolnitve in prilagoditve, a še vedno ostaja relevantno miselno orodje nemškega zgodovinopisja. Z vpeljavo koncepta konfesionalizacije sta omenjena zgodovinarja raziskovanje religije v zgodnjem novem veku iz polja kulturne in teološke zgodovine umestila v polje socialne zgodovine.¹⁹

Reinhard in Schilling sta zamajala do tedaj uveljavljeno predstavo o reformaciji kot progresivnem gibanju, ki naj bi sprožilo reakcionaren odziv katoliške cerkve s protireformacijo, ta antagonizem pa naj bi se skozi destruktivne religijske vojne razpletel v močno organizacijo absolutistične države zgodnjega novega veka²⁰ (po logiki Heglove dialektike – teza, antiteza, sinteza). Reinhard pokaže, da je takšno razumevanje napačno, saj reformacija in protireformacija nista bili v odnosu akcije in reakcije – niti v logičnem niti v časovnem smislu, temveč prej paralelna procesa. Prav tako protireformacija ni imela zgolj reakcionarne vloge. Ne nazadnje sama zgodnjenovoveška 'država' ni bila nevtralna v odnosu do religije in verskih konfliktov, temveč je bila odkrito netolerantna in je prav to netolerantnost upravičeno videla kot svojo moč.²¹ Zato kot drugačen pristop k razumevanju tega obdobja ponudita teorijo konfesionalizacije, ki jo Reinhard predstavi sledeče:

¹⁹ Lotz-Heumann, *The Concept of 'Confessionalization'*, str. 95.

²⁰ Reinhard, *Reformation, Counter-Reformation*, str. 383.

²¹ *Ibid.*, str. 384.

Pod pritiskom vzajemne konkurence nove verske skupine niso imele druge izbire, kot da so se vzpostavile kot ‚cerkve‘, tj. stabilne organizacije z jasno definiranim članstvom. Te nove ‚cerkve‘ so morale biti bolj rigidne od stare predreformacijske cerkve, članstvo v kateri je bilo samoumevno in ni terjalo budnega vzdrževanja. Posamezne veroizpovedi so služile za vzpostavljanje distinkcije med temi različnimi verskimi skupnostmi. In ker nemška beseda »veroizpoved« [Konfession] pokriva tako veroizpovedi kot njim pripadajoče skupnosti, sem se odločil, da formacijo novih cerkva poimenujem *Konfessionalisierung* (konfesionalizacija).²²

Ne glede na teološke razlike med temi veroizpovedmi, tako Reinhard, so značilnosti procesov, ki so jim botrovale, podobne. Prvič, discipliniranje članstva s strogimi pravili obiskovanja cerkve in ritualov ob porokah, pogrebih, krstih ipd. ter obnašanja v zasebnem življenju (kar so zagotavljali z na novo oživljeno prakso vizitacij, pri kalvinistih pa je to funkcijo opravljal cerkveni zbor, ustanovljen posebej za to; katoliška cerkev je v ta namen ustanovila še inkvizicijo). Drugič, zagotavljanje ortodoksosti članov na strateških pozicijah (pridigarjev, učiteljev, zdravnikov ipd.), v ta namen pa vzpostavljanje izobraževalnih ustanov, ki so prav tako disciplinirale obnašanje in skrbele, da ljudje niso hodili na izobraževanje v tujino, kjer bi bili izpostavljeni slabim vplivom. Tretjič, oblikovanje identitete verske skupnosti, ki je morala biti kar najbolj homogena, in prekiniti vezi s sosedi drugih veroizpovedi. Za zagotavljanje vsega tega so morale cerkve zagotoviti usposobljen kader in oblikovati lastne institucije, nekaj, kar je stara katoliška cerkev sicer imela, nove protestantske cerkve pa so morale institucionalno infrastrukturo šele zgraditi ali prevzeti infrastrukturo prejšnje cerkve. Zaradi pomanjkanja osebja in institucij so se bile cerkve prisiljene v večji ali manjši meri nasloniti na sekularne oblasti.²³ Z vsem tem so cerkve dosegle discipliniranje svojega članstva, a tudi cilje, ki jih niso načrtovale: prvič, z izobraževanjem in discipliniranjem članstva, tako Reinhard, so spodbudile racionalnost (katoliška cerkev denimo z jezuitskim redom) in pripravljenost na birokratizacijo ter na ta način prispevale k bolj »moderni« družbi. Drugič, zaradi pritiska, ki so ga povzročale skozi discipliniranje, so povzročile stres in latentno agresijo, izraženo v pregonih čarovnic, ki so višek dosegli ravno v času in prostoru najintenzivnejše konfesionalizacije. In tretjič, konfesionalizacija je močno prispevala k vzpostavljanju modernih držav v Evropi, saj ji je skozi sodelovanje sekularnih oblasti uspelo razširiti monopol moči, disciplinirati podanike in uveljaviti politično identiteto (zaradi neločljive povezanosti med religioznim, političnim in ekonomskim se namreč politična identiteta ni mogla vzpostaviti ločeno od verske, tako da je denimo v Španiji nacionalna identiteta vezana na katolištvo, v Angliji na protestantizem, v nemških deželah, kjer še posebej ni bilo drugih kulturnih demarkacijskih značilnosti, pa je veroizpoved še toliko pomembnejše oblikovala deželne identitete). Zato se državam tudi ni splačalo izvajati politike verske tolerance.²⁴ Tako si je do srede 17. stoletja večina vladarjev, denimo francoski, španski in mnogi italijanski, uspela podrediti pripadajoče cerkve. Obenem so te poleg avtonomije

²² *Ibid.*, str. 390. Prev. Z. B.

²³ *Ibid.*, str. 391–396.

²⁴ *Ibid.*, str. 397, 398.

za varstvo pred konkurenco sekularnim vladarjem pogosto prepustile posestva in dohodke, kar nikakor ni veljalo zgolj za protestantske dežele: francoska krona je religijske vojne, denimo, v večini financirala s prodajo cerkvenih posesti; v Franciji, Španiji in na Bavarskem je morala duhovščina plačevati davke sekularnim oblastem, čeprav je bila po kanonskem pravu tega načeloma opravičena; ne nazadnje, tako katoliški kot protestantski vladarji so ukinjali privilegije duhovščine, kar je po mnenju Reinharda šlo v smeri splošnega izenačevanja in uveljavljanja moderne enakopravnosti državnih podložnikov. V tem procesu je torej duhovščina izgubila status posebnega stanu.²⁵ Podobno Schilling konfesionalizacijo z njenim zatiranjem ljudske religije in vsiljevanjem predpisanih vzorcev tako verskega kot sekularnega vedenja, discipliniranjem prebivalstva, oblikovanjem konfesionalnih in nacionalnih identitet ter cerkveno podreditvijo sekularnim oblastem in posledičnim razvojem birokracije vidi kot odločilni moment na poti v moderno dobo: »Na koncu, ko je država postala dovolj močna, da je lahko učinkovito funkcionirala brez pomoči cerkve ali religije, je lahko zavrnila maksimo, da je ‚religija vez družbe‘, in sprejela pluralnost cerkva in svetovnih nazorov.«²⁶

Kot že rečeno, je bila teorija konfesionalizacije deležna številnih kritik. Na tem mestu se ne bom spuščala niti v polemike o periodizaciji reformacije in protireformacije²⁷ niti v že opravljene kritike funkcionalizma²⁸ obravnavane teorije niti o pomenu zgodovine »od spodaj« (namesto »od zgoraj«, kot jo razvija koncept konfesionalizacije²⁹), temveč bom omenila zgolj tiste kritike, ki so simptomatične in inherentne samemu pristopu. Eno teh je vprašanje *teleološkosti*. Problematičnost teleološkosti razlage procesa modernizacije, ki naj bi ga konfesionalizacija spodbudila, tj. da se v zgodnejšem obdobju išče korenine novejšega, pri čemer se zgodnejšega zreducira na značilnosti, ki so se kot dominantne izkazale v naslednjem, izpostavlja Schorn-Schütte.³⁰ Zgodovinarje pozove k obravnavanju obdobja zgodnjega novega veka kot specifičnega obdobja z lastnimi značilnostmi, kjer »veroizpovedi predstavljajo nosilce in posredovalce vrednotnih horizontov, specifičnih za zgodnji novi vek, ki jim v tem procesu pripada osrednja vloga, ki pa nimajo pomena z zornega kota konfesionalizacije, kot se jim ga je do sedaj pripisovalo.«³¹ Po njenem je prav tako kot zamejevanje od drugih veroizpovedi in centralizacije oblasti pomemben vrednotni oz. vsebinski pomen veroizpovedi, ki deluje kot vrednotna orientacija tudi v političnem smislu, saj oblastem daje legitimacijo skozi sklicevanje na tradicionalne oblike vedenja in mišljenja. V tem smislu so predstave o legitimni oblasti, ki se razlikujejo med protestanti in katoliki, pri obojih vendarle tradicionalne in

²⁵ *Ibid.*, str. 401, 402.

²⁶ Schilling, *Confessional Europe*.

²⁷ *Ibid.*, str. 107.

²⁸ Lotz-Heumann, *The Concept of 'Confessionalization'*, str. 108.

²⁹ Tako denimo Schmidt meni, da je vloga države pri procesu konfesionalizacije preveč poudarjena, in prikaže, kako so lokalne skupnosti same izvajale opisano discipliniranje in razvijale konfesionalno identiteto (Schmidt, *Sozialdisziplinierung?*, str. 639–682. Povzeto po: Lotz-Heumann, *The Concept of 'Confessionalization'*, str. 110).

³⁰ Schorn-Schütte, *Konfessionalisierung als wissenschaftliches Paradigma?*, str. 61–77.

³¹ *Ibid.*, str. 70. Prev. Z. B.

oprte na še vedno srednjeveške predstave o redu sveta. Zato je treba po njenem mnenju modernost zgodnjega novega veka relativizirati.³²

S kritiko Schorn-Schütte se lahko do neke mere strinjam, a menim, da je kljub temu deloma pomanjkljiva. Gotovo moramo teleološkost že na načelni ravni pristopa zavrniti kot neustrezno. A poudarjanje sočasnosti tako modernih kot tradicionalnih ali še srednjeveških elementov v obdobju zgodnjega novega veka (oz. t. i. sočasnosti nesočasnega)³³ teleološkosti nikakor ne zavrne. Tako kljub ugotovitvi, da je napačno poudarjati zgolj nekatere elemente, ki so kasneje izraženi v moderni dobi, ker so bili v tistem času prisotni tudi elementi starejše družbe, na te elemente vendarle gleda, kot da imajo kontinuiteto. Pri tem pa se zakrije dejstvo, da so ti elementi, ki so podobni bodisi modernim bodisi srednjeveškim, v strukturi zgodnjega novega veka morda igrali povsem drugačno vlogo kot v družbi srednjega veka ali moderne in ravno zato ni šlo za elemente z enako ali podobno logiko. Ravno če na družbene elemente gledamo ločeno enega od drugega in vsakemu posebej poskušamo iskati kontinuitete ali diskontinuitete, spregledamo njihovo specifično medsebojno prepletenost, določeno z vsakokratno družbeno formacijo. Centralizacija oblasti in birokratizacija, na primer, ki naj bi predstavljali moderna elementa (ne glede na to, ali ju jemljemo kot določujoči značilnosti zgodnjenovoveškega obdobja, tako kot Schilling in Reinhard, ali kot le dva od mnogih elementov religije, tako kot Schorn-Schütte), strukturno gledano nista predstavljala kontinuitete v razvoju v moderno meščansko državo, kot bo prikazano v drugem delu, temveč sta kljub navidezni podobnosti z moderno državo imeli povsem drugačno strukturno logiko delovanja, vezano na specifično družbeno organizirano prilaščanje presežkov. Ker Schorn-Schütte tega v svoji kritiki ne upošteva, lahko Reinhard na njene očitke o teleološkosti brez težav odgovori, da o modernizaciji pač ni pisal z vrednotnega stališča, torej ne kot o pozitivnem, temveč nevtralnem pojavu, in da njegova teza o pomenu konfesionalizacije za oblikovanje moderne države povsem zdrži, tudi če upoštevamo, da ta razvoj ni bil intencionalen, in da nekateri vidiki povezave med religijo in političnim niso bili »moderni«.³⁴

Izpostavila sem problematiki dveh pristopov k vprašanju vloge religije v družbah zgodnjega novega veka. Prvega, ki religijo razume predvsem v smislu ideologije in s tem kot konstitutivno za identiteto skupnosti in posameznikov; v kontekstu verskih konfliktov tako religijo predvsem vidi v funkciji legitimacije nasilja in oblasti. Drugega, ki religijo vidi kot materialno prakso, prepleteno s političnim, oz. politično institucionalizirano (skozi proces konfesionalizacije) in posledično v večji ali manjši meri kot element (ali enega od elementov) bodisi modernizacije bodisi tradicionalizma. Naj ponovno poudarim, da opisana dva vidika nikakor nista medsebojno izključujoča.

³² *Ibid.*, str. 71–77.

³³ Za podrobno razlago izraza "sočasnosti nesočasnega" (tu v kontekstu periodizacije zgodnjega novega veka) glej Štuhec, *Grenzen und Zesuren*.

³⁴ Reinhard, 'Konfessionalisierung' auf dem Prüfstand, str. 79–103.

Ker nobeden od teh pristopov ne upošteva strukturne umeščenosti religije v samo družbeno formacijo, torej v pogoje družbene reprodukcije zgodnjega novega veka, lahko iščeta kontinuiteto s sodobnostjo, bodisi v na videz podobnih načinih legitimiranja nasilja skozi religijo bodisi v na videz podobnih institucionalnih praksah oblasti. Da bi konkretnje razumeli, zakaj sta v tem iskanju kontinuitete oba problematična, moram najprej razumeti specifične obeh družbenih formacij (*ancien régime* in kapitalizma) in različno strukturno umeščenost religije v obeh. A še prej naj se posvetim raziskovalni paradigmi, ki poskuša združiti oba opisana vidika, po eni strani z upoštevanjem ‚pogleda domorodcev‘,³⁵ po drugi z upoštevanjem politične prakse – paradigmi t. i. politične kulturne zgodovine. Na primeru te paradigme bom odprla vprašanje agensov zgodovinskih dogodkov in odnosa med strukturami in posamezniki.

1.3 Strukture ali posamezniki

Kritika tradicionalne politične zgodovine, kot se je vzpostavila z družbeno, gospodarsko in kulturno zgodovino, zgodovino vsakdanjega življenja, zgodovino mentalitet ipd., se ni nanašala na samo polje političnega, temveč na redukcionističen pristop, ki ga zanima zgolj dogodkovna pozitivistična zgodovina. Tako se je novo zgodovinopisje sprva sicer izrazito izogibalo političnih tem in odpiralo nove, a se je kasneje lahko uveljavilo tudi na polju političnega, ki pa je bilo tokrat razumljeno bistveno širše od ozkih političnih dogodkov in odločitev.³⁶ Tako se je, denimo, utemeljitelj šole *Cambridge School of Intellectual History*, Quentin Skinner,³⁷ posvetil preučevanju oblikovanja političnih idej in teorij. Dokazoval je, da formulacije slednjih sprožijo konfliktni dogodki, kot so vojne ali politične krize, da bi z njimi legitimirali zahteve po oblasti. Skinnerjeve raziskave so močno vplivale na nemško zgodovinopisje zgodnjega novega veka, ki se je ukvarjalo z oblikovanjem predmoderne državne tvorbe.³⁸ Primer pristopa kulturne zgodovine predstavlja denimo razprava Saša Jeršeta, v kateri predstavi razumevanje političnega v sodobnem zgodovinopisju:

Pojem politike – ali bolje, pojem političnega – moremo torej danes razumeti onstran pojma države oziroma političnih institucij, a brez tega, da bi oboje zoperstavljali ali celo ignorirali, namreč kot sfero življenja skupnosti, v kateri se skozi formalne in neformalizirane postopke ter zavestne pa tudi neozaveščene mehanizme oblikujejo odločitve, ki zadevajo celotno (politično) skupnost in so tako ali drugače zavezujoče za vse pripadnike skupnosti. Tudi pojma oblasti ne moremo razumeti le kot aparat države: tako hladno oboroženi aparat države kakor aparat države, ki naj ga z Louisom

³⁵ Geertz, *Debeli opisi*, str. 37–60.

³⁶ Jerše, *Besednjak oblasti*, str. 257.

³⁷ Skinner, *The Foundation of modern political thought*, str. 22.

³⁸ Arno Strohmeier si na primer v delu *Svoboda politike in moč vere* zastavlja vprašanje, kako so konflikti med deželnimi stanovi in deželno knežjo habsburško oblastjo vplivali na oblikovanje določene stanovske zgodovinske kulture in kako je slednja legitimirala njihove zahteve po udeležbi pri oblasti. Strohmeier, *Svoboda politike in moč vere*, str. 22, 23.

Althusserjem imenujemo ideološki. Razumeti ga moremo kot sistem odnosov med pripadniki skupnosti, ki ga na eni strani nemara res vselej vzpostavljata hladno orožje in bolj ali manj prikrito oblastno ideološko nasilje, a na drugi strani tudi soglasje skupnosti – pa naj bo srčno ali pa le deklarirano ali celo izsiljeno – glede temeljnih principov in vrednot oblasti oziroma vsaj nenehno naprežanje skupnosti, da se tako soglasje doseže. [...] [Politična zgodovina je] zgodovina individualnih in kolektivnih predstav o svetu in človeku v njem, obenem pa je zgodovina uresničevanja, le redko pa tudi zgodovina uresničitvev teh predstav.³⁹

Takšno razumevanje političnega ima, menim, več šibkih točk. Najprej, zakaj je soglasje skupnosti postavljeno kot nasprotje Althusserjevemu ‚hladnemu‘ ideološkemu aparatu države? Po Althusserjevem modelu je soglasje vendar ravno proizvod določene ideologije. Ta pa ne deluje (ali ne deluje nujno) le z nasiljem. Soglasje skupnosti o temeljnih vrednotah oblasti ni nekaj, kar bi bilo za skupnost konstitutivno, kar bi oblasti predhajalo (po principu Rousseaujeve družbene pogodbe), temveč se, nasprotno, uveljavi ravno skozi oblastna razmerja. Za kapitalistično državo denimo lahko rečemo, da ima svojo lastno strukturno logiko, ki je v pretežni meri neodvisna od konkretnih odločitev posameznikov. Prav tako njeno delovanje ni omejeno na to, ali ima v očeh konkretnih posameznikov legitimnost, temveč se legitimnost vzpostavlja za nazaj, saj jo določa že strukturna umeščenost meščanske države kot take: ker se na državljanke nanaša kot na enakovredne nosilce pravic (glej drugi del), je legitimno vse, kar se nanaša na t. i. obči interes, kar torej ni v zasebnem interesu konkretnih posameznikov (kajti moderna država zasebni interes šele vzpostavi kot ločen od javnega). Pri tem ne gre za prevlado določene predstave o tem, kako naj bi bila videti idealna država, temveč za strukturno logiko te države same.

Predstava, da posamezniki znotraj ustavnega okvira artikulirajo svoje politične misli, tem poskušajo dati legitimnost in iz njih izvajati svoja dejanja, gotovo drži. Toda v kolikšni meri so takšne politične misli in iz njih izvedena dejanja relevantni za materialno prakso politične skupnosti? »Državo je razumeti najprej kot miselni konstrukt, ki se oblikuje v političnem boju, torej v soočanju zavezništev političnih prijateljev s političnimi sovražniki,« zapiše Jerše. Tak idealizem ne more misliti konkretnih materialnih oblastnih praks, ki v veliki meri določajo, kdo bo »politični prijatelj« in kdo »politični sovražnik« oz. kdo bo sploh pripuščen v polje političnega ter kdo vse bo tvoril »politično skupnost« in kdo ne, predvsem pa, kako bo polje političnega sploh umeščeno v družbeno strukturo – ne more torej misliti zgodovinskosti političnega.

Takšen idealistični pogled izhaja iz predpostavke nove kulturne in socialne zgodovine, ki posameznikov ne razumeta le kot produkta ‚togih družbenih struktur‘, temveč kot

ustvarjaln[e] in dejavn[e] premišljevalc[e] svojega časa, svoje družbene stvarnosti in sebe samih. Dejstva in dogajanja skupaj s svojimi strukturami so tako vselej predmet dinamične refleksije oziroma sproščene kognitivnosti, še več, dejstva in dogajanja so

³⁹ Jerše, *Besednjak oblasti*, str. 257–259.

vselej najprej projekcije posameznikovih in kolektivnih prepričanj, želja in interesov. Z drugimi besedami, obstajajo najprej, nemalokrat pa celo izključno, kot ideje ali boljše fikcije v očeh tistih, ki jih izkušajo.⁴⁰

Čeprav naj bi takšna nova zgodovina rešila zagate strukturalizma, ki ima težave misliti zgodovino v njenih prelomih, pa je mogoče takšno pojmovanje interpretirati kot regresijo v že preseženo pojmovanje posameznika kot najprej izvendružbenega, ki nato pride v stik s strukturo ali institucijo, ki ga deloma preoblikuje in si ga podredi, a se ji posameznik vendarle lahko upira, si jo prilagaja, jo spreminja ipd., kar lahko stori le ob predpostavki neke (četudi zgolj implicitne in neizrečene) preddružbenosti. A zatekanje v preddružbenost posameznikov predstavlja le sivo polje, ki ga paradigma ne zmore misliti, ne pa dejanske razlage.

Obenem je opisana predstava sporna tudi zaradi popreproščenega dojemanja struktur kot tistih, ki naj bi posameznike sprogramirale v povsem disciplinirane robote – česar tudi sam strukturalizem nikoli ni trdil. Althusserjevi ideološki aparati so predstavljeni kot hladno ideološko nasilje, ne pa kot iskanje konsenza skupnosti. A Althusser ideologije ne razume kot vsiljenega niza prepričanj, temveč kot nekaj, v čemer se posameznik vselej že nahaja, čim se prepozna kot subjekt, in ki se nanaša na predstavo o materialnih praksah. Althusser namreč nikoli ne govori o konkretnih »vrednotah« ali legitimacijskih »idejah«, temveč o *materialnem* obstoju ideologije.⁴¹ Rastko Močnik razvije Althusserjevo teorijo ideološke interpelacije in prikaže, da institucionalno strukturo reproduciramo, ravno ko delujemo kot akterji oz. subjekti in »družbeno situacijo« subjektiviramo. Družbena struktura je namreč vedno nepopolna, vedno proizvede neki manko oziroma protislovje,⁴² ki ga poskuša preseči določena institucija, ta pa tudi sama vedno proizvede novo protislovje. Institucije tako obenem proizvedejo predstavo o sebi in obenem so to, čemur Althusser pravi »materialni obstoj ideologije«, saj imajo družbene vezi, ki jih institucija vzpostavlja, za posameznike določen pomen oz. simbolno razsežnost. Če mislimo simbolno razsežnost institucije skupaj z njeno nepopolnostjo oziroma mankom, lahko rečemo, da ravno sledenje normi institucije posameznika privede v protislovje zahtev, ki naj bi jih ta izpolnjeval.⁴³ To pa pomeni, da ima obenem

⁴⁰ *Ibid.*, str. 256, 257.

⁴¹ Althusser, *Ideologija in ideološki aparati*.

⁴² Močnik to prikaže na Radcliffe-Brownovem primeru sorodstvenih odnosov, kjer se družinski člani poročenega para znajdejo v protislovnem razmerju do družinskih članov pramožene ali priženjene družine, ki jih obenem sili v strukturno sorodstveno bližino kot člani iste družine in oddaljenost kot člani druge družine, to protislovje pa se razveže v institucionalno zapoved razmerja oddaljenosti med zetom in taščo ter bližine med moževimi in ženinimi brati in sestrami (Močnik, *3 teorije*, str. 124–126).

⁴³ Močnik za primer poda Himeno iz Corneillevega *Cida*, ki se ob Cidovem uboju njenega očeta najde v protislovju dveh družbenih zapovedi: ene s strani položaja ženske in aristokratke (zahteva po ustrezni poroki), druge s strani institucije družine (zvestoba spominu očeta in zahteva po njegovem maščevanju). Ker se obe zapovedi kažeta kot absolutni, a se hkrati izključujeta, bo Himenina odločitev (ali poroka s Cidom ali zahteva za njegovo smrt) v obeh primerih upravičena in v obeh primerih izdajalska. Protislovje se razreši s tretjo institucijo, institucijo kraljeve avtoritete, na katero Himena prenese odločitev. Ko se Himena odloči za odpoved odločitvi, to že

vselej na voljo več izbir, kako opisati in razrešiti to protislovje, vsaka od teh izbir pa bo legitimna s stališča institucije oziroma bo vedno že institucionalna. Ravno to protislovje, ki se kaže kot nemoč institucije, zares deluje družbeno povezovalno: kot je vsaka izbira lahko legitimna, je namreč vsaka lahko tudi problematična. Protislovje torej od posameznika vselej zahteva, da svojo odločitev in pomene, ki ji jih pripisuje, upraviči pred drugimi, s tem pa potrdi učinek ‚celote‘ strukture. Močnik zaključí, da je hegemonia ideologija tista, ki ravno omogoča ljudem »misliti s svojo glavo«. ⁴⁴

Takšen pogled na delovanje institucij in hegemonie ideologije preseka gorijski vozel spopadov med t. i. zgodovino »od zgoraj« in »zgodovino od spodaj«: medtem ko prva raziskuje delovanje institucij in pomen njihovega discipliniranja (na primer teorija konfesionalizacije), druga poudarja pomen posameznikov kot nosilcev sprememb in odločitev, ki uhajajo togim zahtevam institucij (denimo samostojno oblikovanje veroizpovedne identitete znotraj skupnosti, na katero ne vplivajo zahteve ‚od zgoraj‘). ⁴⁵ A če na institucije in ideologijo ne gledamo kot na nekaj posameznikom zunanjega, oziroma, vulgarno rečeno, kot na tovarno robotov, dilema, ali naj se osredotočamo na zgodovino »od zgoraj« ali »od spodaj«, odpade. Ne nazadnje tudi Foucault, na katerega se zgodovinarji obeh pogledov pogosto sklicujejo, ne govori o discipliniranju kot robotizaciji, temveč med drugim kot procesu, skozi katerega se individualnost šele vzpostavi. ⁴⁶

Tako lahko sklenemo, da strukture in dejstva gotovo obstajajo kot ideje posameznikov, kolikor imajo pač vselej tudi simbolno razsežnost, nikakor pa ne moremo reči, da obstajajo »najprej, nemalokrat pa celo izključno, kot ideje ali bolj fikcije v očeh tistih, ki jih izkušajo.« Kot je bilo prikazano, praviloma ravno ne gre za fikcije, temveč za simbolno raven materialnih praks samih. Pri tem pa seveda ne gre za deterministično zrcaljenje ‚ekonomske baze‘ v ‚ideološki nadzidavi‘. Te predstave in možna delovanja ravno niso avtomatična ali samoumevna, temveč so vselej do neke mere arbitrarna, v kolikor to arbitrnost omogoča oz. zahteva družbena struktura. Analizirati »domačinsko stališče« torej ravno ni dovolj, saj to stališče, tako Močnik, predstavlja hkrati »element v strukturi in vzvod, s katerim struktura ‚rekrutira‘ posameznice, posameznike, se pravi zagotavlja njihovo dejavno sodelovanje pri svoji reprodukciji.« ⁴⁷

Moj zadnji očitek zopet leti na pojem legitimacije. Ta je v opisani idealistični paradigmi ključnega pomena za vsakokratno konstituiranje politične skupnosti (če-

stori s stališča institucionalne zapovedi ideologije lojalnosti oblasti. Torej se odloči po diktatu ideologije, ki jo je v protislovje zahtev na prvem mestu sploh postavila (*ibid.*, str. 134–138). Še bolj znana je heglavska interpretacija Antigone, ki se znajde v protislovju dveh absolutnih božanskih zahtev: pokop brata ji nalaga institucija sorodstva oz. zapovedi htoničnih bogov, prepoved pokopa ji zapoveduje institucija polis oz. olimpskih bogov. Protislovje se lahko razreši le z Antigonino smrtjo, saj zapovedi kot absolutne in božanske ne morejo biti prepoznane kot izvirajoče iz pomanjkljivih človeških institucij.

⁴⁴ *Ibid.*, str. 116–134.

⁴⁵ Schmidt, *Sozialdisziplinierung?*, str. 110.

⁴⁶ Foucault, *Nadzorovanje in kaznovanje*.

⁴⁷ Močnik, *3 teorije*, str. 141, op. 40.

prav tu ni mišljena v ozko instrumentalnem smislu) in je razumljena kot ahistorični univerzalni okvir političnega kot takega, ki ima zgodovino le v svoji notranji vsebini, različno izraženi v vsakokratnih konkretnih formulacijah in bojih za konsenz o teh formulacijah pravilnega reda. Sledeč temu pogledu imajo (legitimirajoče) ideje sicer svojo zgodovino, saj je njihova vsebina podvržena stalnim bojem za konsenz ali prevlado, medtem ko njihova forma ostaja nadzgodovinska – torej vselej legitimacijska. Znotraj te paradigme je torej mogoče reči, da so legitimnost oblasti v zgodnjem novem veku določale religiozne predstave o pravilni ureditvi sveta, ki so se razlikovale med, denimo, predstavo deželnega kneza in tisto deželnih stanov. V tem kontekstu v zgodovinopisju sprejeto stališče, da je moderna država dosegla avtonomijo od preostalih družbenih sfer, denimo religije, pomeni zgolj to, da je namesto religijske začela uporabljati sekularno legitimacijo svoje oblasti. To samo na sebi sicer drži, a takšen pogled ne zmore misliti preloma, ki se je zgodil z uveljavitvijo meščanske države nasproti državni tvorbi *ancien régime* in ki je bistveno globlji od sprememb na ravni legitimacijskih idej, še več, s spremembo načina nanašanja oblasti na svoje subjekte v celoti spremeni samo logiko legitimacijskih idej. Ta prelom bo tema drugega dela članka.

2 Strukturna umeščenost religije

Da bi se izognila ahistoričnemu ali teleološkemu razumevanju vloge religije, moram jasno konceptualizirati, v čem natančno vidim prelom iz družbene formacije *ancien régime* v kapitalizem ter kaj so glavne razlike v družbenih odnosih obeh formacij in umeščenosti religije vanje. Marx v *Prispevku k židovskemu vprašanju* odnos meščanske države do religije formulira sledeče:

[...] politična emancipacija od religije dopušča obstoj religije, dasi ne tudi privilegirane religije. Protislovje, v katerem pripadnik je kakšne posebne religije s svojim državljanstvom, je le *del* splošnega *posvetnega protislovja med politično državo in občansko družbo*.⁴⁸

Nezdružljivost religije s človekovimi pravicami je tako malo obsežena v pojmu človekovih pravic, da – nasprotno izrečeno sodi med človekove pravice *pravica, da si religiozen*, da si religiozen na poljuben način, da opravlja bogoslužje svoje posebne religije. *Privilegij vere je občečloveška pravica*.⁴⁹

Z vzpostavitvijo meščanske države kot ločene sfere, ki se emancipira od preostalih družbenih sfer, obenem država abstrahira posameznike v svoje *državljane*, ki jih vse obravnava enako, ne glede na njihove konkretne značilnosti. Tako skozi emancipacijo političnega posamezniki razpadejo »v neodvisne *posameznike* – katerih razmerje je *pravo* [das *Recht*], kot je bilo razmerje stanovskih in cehovskih ljudi

⁴⁸ Marx, *Prispevek k židovskemu vprašanju I.*, str. 168 (poudarki so Marxovi.)

⁴⁹ *Ibid.*, str. 171.

privilegij.⁵⁰ Kot pokaže Pašukanis,⁵¹ je pravno razmerje fetišizirano⁵² oz. zakriva samega sebe: kaže se v svoji izoblikovani, ustaljeni miselni formi, torej normi kot logičnem in realnem dejstvu, tj. abstraktni pravici posameznika kot njegovi notranji lastnosti,⁵³ zakrije pa se njena podlaga, torej dejstvo, da pravo obstaja skozi sistem razmerij, ki jih določajo produkcijska razmerja, in sicer razmerja blagovne menjave. Sama blagovna menjava namreč predpostavlja oz. zahteva *pravico* posameznikov do »svobode«, da se odločajo o menjavi, oz. do lastnine, da razpolagajo s tem, kar menjajo. Zato je osebna svoboda posameznika tudi pogoj meznega razmerja, saj mora posameznik najprej razpolagati s svojo delovno silo, da jo lahko menja za mezdo. Forma blaga je torej vzajemno pogojena s formo prava.⁵⁴ Podobno kot se vrednost blag v tržni menjavi ekvivalentov določa skozi abstrahirano konkretno delo vseh blag na trgu in ni lastnost blaga samega, tako se pravni subjekti z enakimi pravicami abstrahirajo od konkretnih posameznikov s povsem različnimi značilnostmi. Tako lahko sklenemo, da v kapitalizmu posamezniki tako v odnosu do trga kot do države nastopajo abstrahirano, tj. kot nosilci abstraktne zmožnosti za delo v prvem primeru oz. abstraktne zmožnosti imeti pravice v drugem. Biti religiozen je abstrahirano le ena od teh pravic, medtem ko se konkretna religioznost izrazi v zasebni sferi kulture. Enako velja za poljubni življenjski slog, vrednote, način izražanja, ipd.: »[Politična revolucija je razbila] občansko družbo v njene enostavne sestavine, na eni strani v *posameznike*, na drugi strani v *materialne* in *duhovne* *prvine*, ki tvorijo življenjsko vsebino, občansko situacijo teh posameznikov.«⁵⁵

V nemarksistični sociologiji te značilnosti v povezavi z višino dohodkov oz. premoženjem predstavljajo kriterije za definiranje družbenih razredov. V nasprotju s tem marksistično pojmovanje razredov, v nasprotju z nemarksističnimi

⁵⁰ *Ibid.*, str. 179. Opozoriti je treba, da tu Marx, tako kot v nadaljevanju Pašukanis, izraz "pravo" uporabljata za meščansko pravo, katerega značilnost je, da se na državljane nanaša kot na enakovredne nosilce pravic. Pašukanis celo eksplicitno zatrdi, da pravno razmerje pred vzpostavitvijo kapitalizma ni obstajalo. To ne pomeni, da je v prejšnjih družbah vladalo nekakšno anarhijsko stanje brez zakonov, temveč da je zakonsko kodificirano oblastno razmerje preprosto zavzelo drugačno formo, za katero je po mnenju Pašukanisa smiselno uporabljati drugačno poimenovanje. Glej Pašukanis, *Splošna teorija prava in marksizem*.

⁵¹ Pašukanis, *Splošna teorija prava in marksizem*.

⁵² Fetišizem je marksistični koncept, ki ga je Marx najprej uporabil za prikaz značilnosti blaga: razmerje med blagi se na trgu kaže kot razmerje med stvarmi (en evro je ekvivalentno enemu jogurtu ali trem jabolkom ipd.), a gre v resnici za razmerje med ljudmi – vrednost blaga namreč predstavlja družbeno potreben abstrakten delovni čas za njihovo proizvodnjo. Razmerje med ljudmi se torej kaže kot razmerje med rečmi. Pri fetišizmu torej ne gre za "napačno zavest", temveč za "objektivne miselne forme", saj se družbeno razmerje v kapitalizmu šele lahko vzpostavi skozi razmerje med rečmi na trgu (glej Marx, *Kapital I*, str. 59).

⁵³ Marx zapiše, da zaradi tega odnosa politične države do občanske družbe slednja prvi predstavlja 'naravno' podlago, zaradi katere se takšen občan kaže kot 'naravno sebičen', saj je edina vez, ki družbi državljana in občana, zasebni interes, ohranitev lastnine. Tako se sebični občan kaže kot naravni človek, saj je on človek v svojem "čutnem, individualnem, *neposrednem* bivanju, medtem ko je *politični* človek le abstrahirani, umetni človek (*Prispevek k židovskemu vprašanju I*, str. 179).

⁵⁴ Pašukanis, *Splošna teorija prava in marksizem*, str. 29–98, *passim*.

⁵⁵ Marx, *Prispevek k židovskemu vprašanju I*, str. 178.

sociologi, ne vidi kot višine plače ali kulturnih⁵⁶ značilnosti posameznikov, ki jim pripadajo, temveč kot mesto v strukturi produkcije, določeno glede na izkoriščanje skozi prilaščanje presežne vrednosti, tako da se razredi vzpostavijo šele skozi sam produkcijski proces. Natančneje: v kapitalizmu posameznik na trgu delovne sile prodaja svojo zmožnost za delo, specifično vrsto blaga na trgu, ki se v skladu s tržno logiko menja po ekvivalentnih vrednostih. Vrednost ni nekaj, kar bi bilo inherentno blagom samim, temveč se vzpostavi šele ob procesu menjave v odnosu do vseh drugih blag na trgu, glede na povprečni družbeno potrebni abstraktni delovni čas. Vrednost delovne sile je tako enaka vrednosti njene reprodukcije. Nasprotno se uporabna vrednost delovne sile od drugih blag razlikuje po tem, da ustvarja novo vrednost. Ob procesu menjave se delovna sila proda za svoj ekvivalent, mezdo – tu do izkoriščanja pride zgolj izjemoma, kadar mezda ne pokrije vrednosti reprodukcije delovne sile. Po menjavi, ko je delovna sila v lasti delodajalca, pa ta koristi njeno uporabno vrednost, torej proizvajanje nove vrednosti. Slednja se, kot rečeno, za nazaj uvrednoti šele v procesu menjave proizvedenega blaga, prilasti pa si jo kapitalist, kar pa se izkustveno ne kaže kot izkoriščanje, saj je vrednost delovne sile že bila poplačana. Ta presežna vrednost se dalje kapitalistu kaže v obliki profita, ki zajema poleg nje še vrednost strojev (ki svojo vrednost na blaga le prenašajo in ne ustvarjajo nove). Tako se proces izkoriščanja večkratno zakrije, s tem pa na ravni izkustva tudi razredni odnos. Ta torej ne predstavlja identitete posameznikov, temveč mesto v strukturi produkcije: delavci so tisti, ki ustvarjajo presežno vrednost, kapitalisti pa tisti, ki si jo prilaščajo.⁵⁷ V kapitalizmu je torej razredno razmerje izključno strukturnoekonomsko razmerje, izkoriščanje pa poteka znotrajekonomsko. Pogoj za to je, kot rečeno, osebna svoboda delavca (ki je šele svoboden lahko lastnik svoje delovne sile in jo lahko prodaja na trgu) oz. abstraktna zmožnost imeti pravice abstrahiranih pravnih subjektov (kar šele zagotavlja normo ekvivalentne menjave). Instanca, ki takšni praksi nudi zagotovilo, je meščanska država.

Meščanska država deluje kot polje, v katerem se soočajo interesi posameznih družbenih skupin. Pri tem se mora vzpostaviti moment splošnega interesa, torej države kot tiste, ki zagotavlja abstraktne pravice državljanom, kljub raznolikim interesom, ki bi lahko te pravice okrnili. V kapitalizmu, kot je predstavljeno zgoraj, velja specifična oblika podružbljenja.⁵⁸ Prvič, podružbi se človeško delo, ki se kaže v objektivizirani obliki kot odnos med blagi na trgu. Takšna menjava se lahko vzpostavi šele med enakopravnimi nosilci pravic, kar pomeni, da se morajo kapitalisti odpovedati neposredni rabi fizičnega nasilja in je državni monopol nad nasiljem pogoj delovanja kapitalizma. Drugič, tudi politično podružbljenje nastopa kot objektivizirano v obliki zunanje prisile: politične skupnosti ne tvorijo posamezniki s prostovoljnim dogovorom, temveč nastopa kot zunanja prisilna povezanost abstraktnih nosilcev pravic (in ne konkretnih posameznikov). Medtem ko notranja protislovja avtonomne sfere trga težijo k njegovi ukinitvi, se država vzpostavi kot

⁵⁶ Denimo tip dela (manualni, nemanualni, intelektualni itd. razredi), delovna obleka (t. i. modri, beli ovratniki), višina plače, izobrazba, t. i. kulturni in socialni kapital itd.

⁵⁷ Marx, *Kapital I*.

⁵⁸ Hirsch, *Gospodstvo, hegemonija in politične alternative*, str. 8–19.

tista, ki v sfero trga posega od zunaj in s tem ohranja njegovo reprodukcijo, ne da bi s tem posegla v njegovo avtonomijo – torej znotrajtržno določanje vrednosti.⁵⁹ V polju političnega se torej različne interesne skupine soočajo s svojimi političnimi programi ali zahtevami, ki pa se morajo formulirati kot zagotavljajoči obči interes. V meščanski državi je tako legitimno vse, kar se lahko zvede na obči interes, saj se država po svoji strukturni praksi nanaša na vse posameznike kot enakovredne.

Na tem primeru vidimo, kako pojem legitimnosti v svojem pomenu upravičevanja oz. zakrivanja domnevnih ‚resničnih interesov‘ zgreši dejstvo, da je vsebina legitimnosti že vpisana v samo formo države, in torej pri njej ne gre za ‚napačno zavest‘, ki zakriva resnico (edina laž, ki jo takšna legitimacija lahko zakriva, je, da gre v posameznem primeru v resnici za zasebni, ne javni interes, a možnost te laži je prav tako že vpisana v formo države kot tiste, ki zagotavlja obči interes). Predmoderne državne tvorbe se v nasprotju z meščansko na svoje občestvo ne nanašajo kot na enakovredno. Vsebina njihove legitimnosti se mora torej razlikovati od te, ki je implicitna meščanski državi.

Naj strnem. V kapitalizmu tržna menjava predstavlja avtonomno družbeno sfero, blaga, vključno z blagom delovno silo, pa se menjajo po ekvivalentih. Vrednost se vzpostavlja znotrajtržno, prav tako pa poteka tudi prilaščanje presežne vrednosti. Da lahko takšna menjava steče, mora biti priznana in zagotovljena pravica do lastništva nad blagi in razpolaganja z njimi, ki velja za vse enako. Tu nastopi forma prava, ki posameznike obravnava kot abstraktne enakovredne nosilce pravic. Meščanska država, ki se na posameznike nanaša skozi formo prava, se tako vzpostavi kot avtonomna instanca, ki skozi formo prava zagotavlja tržne odnose, obenem pa je trgu zunanja in vanj posega le, da lahko zagotavlja njemu zunanje pogoje njegove reprodukcije. Posamezniki kot abstraktni nosilci pravic (med katerimi je tudi pravica do religioznosti) so tako proizvod kapitalističnih razmerij. Ker pa so slednja izkustvu nedostopna, se posamezniki v njih kažejo kot generični in ahistorični. A skozi razumevanje specifičnih družbenih odnosov v različnih družbenih formacijah lahko vidimo, da se že v *ancien régime* oblast na posameznike nanaša na povsem drugačen način, kar vzpostavlja povsem drugo strukturno umeščenost religije.

2.1 Apropiacija skozi oblast v *ancien régime*

Vprašanje, kako misliti predkapitalistične družbe in prelom, ki je vodil do vzpostavitve kapitalizma, so si pogosto zastavljali tako marksistični kot nemarksistični raziskovalci. Medtem ko je predstava o družbenem razvoju skozi razvoj produktivnih sil, ki jo je gojila Druga internacionala, zaradi svoje teleološkosti danes že popolnoma zastarela (o takšnem poteku namreč lahko govorimo zgolj v obdobju kapitalizma, kjer zaradi konkurenčnega pritiska sam družbeni odnos sili v razvoj produktivnih sil, nikakor pa ne v prejšnjih družbah), pa tudi novejši odgovori na vprašanje pogosto zapadajo v teleološkost, le da je ta manj izrazita.

⁵⁹ *Ibid.*

Tako je denimo pred nekaj desetletji (predvsem francoski) marksizem razvil teorijo družbene formacije kot sestojee iz različnih produkcijskih načinov. S tem je lahko odgovoril na očitke nemarksističnih zgodovinarjev, da, denimo, francoske družbe 18. stoletja ne moremo okarakterizirati kot fevdalne. Tako so lahko marksistični zgodovinarji to obdobje predstavili kot določeno stopnjo v razvoju družbene formacije, ki je obenem zajemala fevdalne in kapitalistične produkcijske načine. S tem pa niso bili nič bliže odgovoru na vprašanje, zakaj so v določenem obdobju prav ti kapitalistični elementi postali prevladujoči, niti, kako so se sploh pojavili v prejšnji družbeni formaciji. Takšno stališče je torej prav tako teleološko in zgodovinsko deterministično kot zgodnejše stališče Druge internacionale.⁶⁰ Enak ugovor sama postavljam zgodovinarjem, ki z uporabo pojmovne zveze sočasnosti nesočasnega menijo, da so presekali teleološki prikaz razvoja moderne države skozi proces konfesionalizacije.

Politični marksisti, denimo Brenner,⁶¹ Teschke⁶² in Gerstenberger,⁶³ formiranje meščanske države kot tiste, ki svojim državljanom zagotavlja enake pravice, vidijo kot pogoj za vzpostavitev kapitalističnega razmerja. S tem pa zavrnejo poglede tistih, ki korenine kapitalizma iščejo v obdobju zgodnjega novega veka oz. *ancien régime* ter v finančni in blagovni cirkulaciji tega obdobja vidijo obliko (proto)kapitala, tedanje trgovce na dolge razdalje pa kot predhodnike današnjih kapitalistov (denimo Braudel,⁶⁴ Wallerstein,⁶⁵ Arrighi,⁶⁶ Anderson⁶⁷ idr.). Problem takšnega pojmovanja izvira predvsem iz podleganja kapitalskemu fetišu, po katerem se kapital kaže kot ločen od družbenega razmerja, ki ga šele vzpostavlja. Tako se ob upoštevanju zgolj sfere cirkulacije, ne pa produkcije, zabriše meja med trgovskim ,kapitalom‘ in kapitalističnim kapitalom. Kapital se kot družbeno razmerje v kapitalizmu namreč loči od bogastva po tem, da je namenjen investiciji v nadaljnji produkcijski proces z namenom povečevanja vrednosti, medtem ko je bogastvo namenjeno luksuzni porabi oz. kopičenju dobrin. Trgovski ,kapital‘ oziroma ,protokapital‘ je bil v nasprotju s tem sicer namenjen investiciji (bodisi v blago bodisi ponekod že v samo proizvodnjo), a namen te ni bilo neskončno povečevanje profita s širjenjem proizvodnje, h kateremu v kapitalizmu sili konkurenčni pritisk, temveč zagotovitev družbenega statusa, ki je bil večinoma mogoč z investiranjem trgovinskih dobičkov bodisi v zemljiško posest bodisi v uradniško mesto (katerega zasedanje je bilo lahko plačljivo). Ne nazadnje so dobički od trgovanja izhajali iz neenake menjave (cenejši nakup in dražja prodaja), ne iz ustvarjanja vrednosti.⁶⁸ Razlog za to je bila, kot rečeno, odsotnost konkurence zaradi neposredne prepletenosti trgovine s političnim: za trgovsko dejavnost je bilo namreč treba pridobiti

⁶⁰ Gerstenberger, *Impersonal Power*, str. 7–10.

⁶¹ Brenner, *Agrarian Class Structure*, str. 30–75.

⁶² Teschke, *The Myth of 1648*, London.

⁶³ Gerstenberger, *Impersonal Power*.

⁶⁴ Braudel, *Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem*.

⁶⁵ Wallerstein, *The Rise and Future Demise of the World Capitalist System*, str. 387–415.

⁶⁶ Arrighi, *Dolgo dvajseto stoletje*.

⁶⁷ Anderson, *Lineages of the Absolutist State*.

⁶⁸ Teschke, *The Myth of 1648*, 6. poglavje.

privilegij oziroma privolitev oblasti. Tu tiči ključna razlika v instituciji moderne meščanske države, ki svoje državljane obravnava kot abstraktne nosilce pravic (zaradi česar je konkurenca sploh mogoča), in državno tvorbo *ancien régime*, ki podeljuje privilegije, katerih nosilci imajo nad določenim blagom monopol.

Podeljevanje privilegijev ni le značilnost državne tvorbe, temveč obenem samega načina prisvajanja presežkov v *ancien régime*, torej izkoriščanja, s tem pa predstavlja ključni moment specifično ancienrégimske vzpostavitve razrednega razmerja. Medtem ko se to v kapitalizmu, kot je bilo prikazano, vzpostavi skozi sam proces produkcije in menjave, torej znotrajekonomske, v predkapitalističnih družbah prilaščanje presežkov poteka z uporabo sile ali grožnjo z njo (seveda le v zadnji instanci, saj načeloma zadošča že zgolj uveljavljena oblast, ki ima to možnost). V *ancien régime* so si presežke kmetov s svojih posesti prilaščali zemljiški gospodje preko dajatev ali pa državna tvorba preko davkov. Poleg tega najočitnejšega načina prisvajanja je bila kot taka uveljavljena vojna, skozi katero so si zmagoviti zemljiški gospodje⁶⁹ lahko prisvojili plen ali ozemlje, ter (iz istega razloga) poroka. Dalje si je bilo presežke mogoče prisvajati z lastništvom privilegija, denimo za trgovino z določenim blagom, za rudarjenje ipd. Privilegiji se sicer niso nujno nanašali le na plemiče in trgovce, temveč so bili lahko podeljeni določenim skupinam kmetov (denimo privilegij opravičenosti od davkov) in rokodelcem (privilegiji so denimo regulirali cehe). V obravnavanem obdobju je ne nazadnje prisvajanje presežkov potekalo skozi participacijo v strukturah oblasti (v nasprotju s kapitalizmom, kjer je takšen način apropiacije viden kot odklon od norme in se označuje s korupcijo ali nepotizmom). Participacija pri apropiaciji, ki jo je nudila neposredna organizacija oblasti, je zajemala vse od prodaje in podeljevanja uradniških mest, prek prejemanja različnih daril in uslug v zameno za naklonjenost, pravic do prilaščanja odškodnin ali dela davkov, dobičkov od posojanja oblastnikom, do različnih koristi od pokroviteljstva velikih gospodov svojim varovancem. Ključnega pomena za prilaščanje presežkov je bila torej oblast: bodisi fevdalna oblast nad določenim zemljiškim gospodstvom, bodisi nad določenim številom vojakov oziroma vitezov, bodisi oblast, ki je imela moč, da uveljavi podeljevanje ali odvzemanje privilegijev, bodisi oblast, ki je prisvajanje omogočala skozi organizacijo lastne prakse, torej uradniške službe. Ta oblast je bila – v nasprotju z obdobjem fevdalizma (ki ga ima prav zaradi te razlike Gerstenberger za bistveno različno družbeno formacijo), ko je bila v veliki meri razdrobljena med zemljiške gospode same, ter posamezne institucije, kot so mesta in cerkev, – v obdobju *ancien régime* centralizirana v formi dinastične oblasti, ki je takšno prilaščanje presežkov po eni strani omogočala, po drugi pa bila od njih odvisna. Tako so se različne skupine plemičev in meščanov potegovala za to, da si zagotovijo določene privilegije pred drugimi, v svojih zahtevah pa so se nanašale

⁶⁹ V nasprotju s fevdalizmom v *ancien régime* ne gre več za privatne vojne med posameznimi zemljiškimi gospodi, temveč za bodisi geopolitične vojne med vladarji bodisi za notranje politično-ekonomsko-religiozno (v *ancien régime* ne gre za ločene sfere) motivirane vojne proti posegom vladarja. Ne glede na to je bila lojalnost zemljiških gospodov zmagoviti strani lahko bogato poplačana.

prav na centralizirano oblast krone, ki se je tako vzpostavila kot tista instance, ki lahko regulira in nadzira pridobivanje in ohranjanje statusov.⁷⁰

Centralizirana oblast se je vzpostavila kot državna tvorba, ki se je sama priselala na tok presežkov in ga postopoma organizirala ter se kot taka uveljavila kot konkurentka plemstvu pri ekspropriaciji presežkov. Tako ji je bilo v interesu ščititi kmete pred izkoriščanjem plemstva, predvsem na način omejevanja zemljiških rent, saj ji je to omogočilo, da jih je prek davkov začela izkoriščati sama. To je bila denimo kasneje funkcija kraljevih intendants, ki so neposredno pod oblastjo monarha povsod po provincah »branili kmete« pred eksploatacijo plemstva in pobirali davke za monarhijo. Kljub temu plemstva ne moremo videti kot razrednega nasprotnika centralizirani oblasti, saj se je postopoma prilagodilo novi strukturi prilaščanja presežkov in se vključilo vanjo.⁷¹ Takšnemu ustroju je botrovala pospešena fiskalizacija oblasti, ki je, kljub nasprotovanju delov plemstva kot konkurenta centralni oblasti, povratno vplivala tudi na plemiško oblastno prakso: možnosti participacije v centraliziranem aparatu oblasti so namreč postajale vse bolj odvisne od denarne zmožnosti – za vojsko, ki je zaradi inovacij vojskovanja vse bolj postajala najemniška in vse bolj centralizirana; za palače; za drugo luksuzno porabo ipd., kar je vse utrjevalo stanovsko oblastno razmerje. Čeprav stan ni bil odvisen od bogastva, je slednje vse bolj predstavljalo pogoj za politični vpliv, s tem pa za nadaljnje možnosti apropiacije znotraj aparata centralizirane oblasti. Kot pokaže Gerstenberger, je bila prav fiskalizacija, torej vse bolj centralno organizirana davčna politika, utemeljena v potrebi po utrjevanju stanov, tista, ki je spodbudila razmah trgovine – komercializacijo.⁷² Anderson⁷³ meni, da se je s tovrstno trgovino, katere namen je bila potrošnja, oblikoval razred meščanov, ki se je znašel v antagonizmu z razredom zemljiških gospodov, kar naj bi privedlo do francoske revolucije, zmage meščanstva ter vzpona kapitalizma in meščanske države. A kot rečeno, je apropiacija s trgovino tako kot z zemljiško posestjo ali zasedanjem uradniškega mesta sledila isti logiki privilegija, ki ga podeljuje oblast, torej je šlo za isti ancienrégimski tip apropiacije, in ne za zametek kapitalističnega. Trgovci torej niso predstavljali ločenega razreda v strukturnem smislu, saj trgovina še ni sledila nikakršnim avtonomnim tržnim strukturam, temveč je bila povsem odvisna od praks utrjevanja oblasti in boja zanjo.⁷⁴

Dejstvo, da je bila centralizirana oblast tista, ki je omogočala in se obenem hranila s praksami apropiacije, za privilegij katerih se je potegovalo vse več plemičev in meščanov, je pomenilo širjenje oblasti na področja družbenih praks, ki predtem niso bila regulirana oz. so bila regulirana sporadično ali lokalno (znotraj skupnosti). Gerstenberger kot tako navede denimo uporabo gozda, nekoč prostora, ki ga oblast ni zajela oz. se je je lahko posluževal kdorkoli, ki pa je sedaj praviloma

⁷⁰ Gerstenberger, *Impersonal Power*, str. 645–649.

⁷¹ Brenner, *Agrarian Class Structure*, str. 70–75, *passim*.

⁷² Gerstenberger, *Impersonal Power*, str. 649–651.

⁷³ Anderson, *Lineages of the Absolutist State*.

⁷⁴ Gerstenberger, *Impersonal Power*, str. 649–651.

postala predmet privilegija.⁷⁵ Dalje, vojsko, ki je bila predtem pogosto najemniška ali sklicana za vsakokratne potrebe, a je v *ancien régime* dobila stalnejšo obliko, z rednimi vojaškimi vajami, ki so disciplinirale telesa vojakov, kot proces opiše Foucault.⁷⁶ Uvajanje rimskega prava z izobraženimi pravniki in s sodišči, ki so vse bolj prihajala pod nadzor centralnih oblasti (namesto predhodnih sodišč pod nadzorom lokalnih veljakov), je, menim, še eden v vrsti primerov takšnega širjenja oblasti, ki pa ga zato še nikakor ne moremo imeti za ‚moderni‘ element: kljub temu namreč, da je rimsko pravo izrinilo stanovska sodišča in vse bolj izenačevalo zakone in sodni postopek za obtožence ne glede na stan, to ne pomeni enakopravnosti v sodobnem pomenu – ne pomeni namreč ekonomsko enakih pravic, tj. pravic do lastnine, do trgovanja, do opravljanja določenih dejavnosti ipd. Značilnost sodnih oblasti v tem času je torej izrazito ancienrégimska, tj. ima značilno centralizirano oblast z možnim sankcioniranjem plemstva in kraljevim reguliranjem prej razpršene plemiške sodne oblasti ter s podeljevanjem mest v sodstvu kot načinom apropiacije, in ne moderna, ki bi zagotavljala univerzalne abstraktne pravice. V kontekstu širjenja oblasti lahko ne nazadnje razumemo tudi procese konfesionalizacije, kot jih opisujeta Schilling in Reinhard⁷⁷ – discipliniranje posameznih skupnosti in reguliranje njihovih vsakodnevnih praks – ki jih tako ne moremo označiti za moderne, kot to storita omenjena avtorja, temveč za specifično ancienrégimske. Seveda se konfesionalizacija ni zgodila le na ukaz določenega vladarja in vsaj v začetku ni bila centralizirana oblastna praksa, na kar opozarjajo nekateri kritiki koncepta konfesionalizacije,⁷⁸ pa vendar je bila tista, ki je postopoma omogočila širitev polja oblasti in s tem privilegijev v sfero vsakdanjih telesnih praks in pravil obnašanja. V večji ali manjši meri so v konfesionalne vsebine in prakse ter njihovo regulacijo in sankcioniranje vse bolj posegali necerkveni vladarji. Schillingove in Reinhardove opise vse natančnejše vsebinske, teološke diferenciacije med različnimi veroizpovedmi lahko v foucaultovskem duhu ubesedim tudi kot proizvajanje vednosti kot oblastne prakse, pri čemer pa tu seveda ne gre za vednost v (kvazi)znanstvenem pomenu, temveč za proizvodnjo vednosti o ‚dobrem redu‘, torej pravilnem ustroju družbene ureditve – ki pa zato ni imela nič manjših oblastnih učinkov.⁷⁹

2.2 Razred in stan

V zgornjem izvajanju sta večkrat omenjena pojma razred in stan. Naj natančneje razčlenim, kaj s tema pojmomoma mislim v kontekstu *ancien régime*. Kot rečeno, razred v marksističnem smislu ne pomeni določene identitete ali politične pripadnosti. Razredi, nasprotno, predstavljajo specifično mesto v strukturi prisvajanja

⁷⁵ *Ibid.*, str. 654.

⁷⁶ *Ibid.* in Foucault, *Nadzorovanje in kaznovanje*.

⁷⁷ Glej razdelek 1.2.

⁷⁸ Zopet glej razdelek 1.2.

⁷⁹ Pri tem jasno razlikujem »pojmovanje o dobrem redu« kot ideološki legitimaciji na eni strani (pojmovanje katere sem problematizirala v začetnem delu) in kot vednosti v foucaultovskem pomenu materialne institucionalizirane prakse z jasnimi oblastnimi učinki na drugi.

presežkov, torej so določeni glede na to, ali nekdo ustvarja ali si prilašča presežno vrednost. Za *ancien régime* lahko rečem enako: razredni odnos je strukturni odnos prilaščanja presežkov. A v nasprotju s kapitalizmom slednje, kot je bilo opisano, poteka izvenekonomske, torej prek oblastnega razmerja. Obenem v nasprotju s kapitalizmom strukturna, torej razredna umeščenost posameznikov deloma sovпада z njihovimi kulturnimi in identitetnimi značilnostmi ter z zakoni institucionaliziranja oblastnem razmerju, natančneje, z njihovim stanom (le deloma, saj člani stana *oratores* praviloma spadajo v razred izkoriščevalcev ali so iz razredne strukture izvzeti, če niso ne izkoriščani niti ne izkoriščajo; prav tako mnogi meščani brez plemiškega stanu sodelujejo pri ekspropriaciji presežkov preko trgovanja ali preko zavzemanja uradniške službe).⁸⁰ Stanovi (denimo *oratores*, *bellatores* in *laboratores*) so določali, kje v oblastni strukturi se bo posameznik nahajal, s čim se bo smel ukvarjati, kako se bo smel oblačiti itd. Natančneje, stan je posameznikom določal konkretne življenjske prakse. To pa ne pomeni, da so bili stanovi v tem obdobju trdno zakoličene strukture brez možnosti prehajanja. Nasprotno, vse pogostejše se je dogajalo, da si je denimo bogati trgovec kupil plemiški naziv. Samo po sebi ni šlo le za vprašanje prestiža, saj se je z umestitvijo v plemiški stan spremenila posameznikova življenjska praksa; kar je bistveno, spremenil se je njegov način apropiacije. Trgovci so namreč, če so si želeli zagotoviti višji status, svoje bogastvo vlagali v zemljiško posest ali v uradniško mesto, in ne v neskončno povečevanje profitov (čeprav je bilo bogastvo pogoj za statusno napredovanje). Ker je bilo na ta način vse več bogatih meščanov pripuščenih v prakso apropiacije prek neposredne udeležbe v oblastnih institucijah, kar pa ni uspelo številnim plemičem, Gerstenberger sklene, da je v *ancien régime* (sicer v zelo omejenem obsegu) razredni položaj začel določati status.⁸¹

Ne glede na to, ali je bil posameznik v določen stan rojen ali si ga je pridobil, lahko v splošnem rečem, da je njegov stan določal, s čim naj se ukvarja, s kom naj se družijo, torej, kako naj živi. Kako so se vse striktnije zahteve za vedenje in navade oblikovale za plemiški stan, opisuje Elias v svoji sloviti knjigi.⁸² Seveda pa to ne pomeni, da stanovi že predhodijo razredni delitvi oz. da slednja izhaja iz

⁸⁰ Kljub nekaterim prekrivanjem gre za različni konceptualni kategoriji. Koncept razreda nam denimo omogoča razumeti ograjevanje plemstva pred bogatimi meščani – bodisi s civiliziranim vedenjem (Norbert Elias) bodisi z omejevanjem dostopa do odločevalskih organov (glej denimo Sella, *Italy in Seventeenth Century*, str. 52–62) – kot boj za dostop do privilegijev med dvema stanovoma, a za boj znotraj istega razreda, katerega člani tekmujejo za privilegije kot pogoje apropiacije. Gerstenberger (str. 651) zapiše, da je zaradi dolgoročnega uspeha meščanov pri tem boju (ki so vse pogostejše dobivali privilegije, medtem ko nekaterim plemičem to ni več uspevalo) centralna oblast delno izgubila nadzor nad reguliranjem stanov, ki so jih tako vse bolj začeli določati razredi. Takšna trditev je, menim, pretirana, saj pozabi na strukturni okvir, namreč na dejstvo, da je razrede še vedno regulirala oblast oziroma so bili določeni skozi njeno podelitev privilegijev, torej je posredno še vedno oblast regulirala tudi stanove, le da je spremenila kriterije njihovi pripadnosti. Ne nazadnje je bila prav centralna oblast tista, ki je bogatim meščanom omogočala kupovanje plemiških nazivov. Ne pozabimo tudi, da je bil smoter akumulacije bogastva vseskozi statusni vzpon, ne povečevanje vrednosti na sebi.

⁸¹ Gerstenberger, *Impersonal Power*, str. 651.

⁸² Elias, *O procesu civiliziranja*.

njih, temveč nasprotno: stanovi se šele lahko vzpostavijo skozi razredno delitev oz. skozi proces prisvajanja presežko. A ker stanovi šele določajo identiteto in življenjsko prakso posameznikov ter jih nameščajo v strukturo prilaščanja presežkov, se posameznikom na izkustveni ravni kaže, kot da je izkoriščanje posledica stanovske delitve, in ne njen vzrok.

Pri pričujočem opisu strukturiranosti družbene formacije moramo upoštevati, da je ta bistveno abstrakten in zajema ključne strukturne elemente, ne da bi upošteval specifične različnih ozemelj ali zgodovinskih (pod)obdobj te družbene formacije. Nasprotno, družbeno formacijo *ancien régime* prikazuje zgolj v njenih pogojih možnosti družbene reprodukcije, a ravno zato nudi miselno orodje za razumevanje vsakokratnega konkretnega zgodovinskega fenomena v tej družbeni formaciji.

2.3 Strukturna umeščenost religije v *ancien régime*

Glede na strukturno umeščenost religije v tako abstrahirani podobi družbene formacije *ancien régime* lahko na tem mestu sklenem sledeče: ključnega pomena za razumevanje religije je način, na katerega se oblast nanaša na posameznike. Medtem ko se moderna oblast nanje nanaša kot na abstraktne enakopravne nosilce pravic, s čimer so njihove konkretne značilnosti, med njimi tudi religioznost, potisnjene v zasebno sfero in obravnavane kot predmet pravic (npr. pravica do poljubne veroizpovedi), se ancienrégimska nanje nanaša kot na konkretne posameznike – nosilce privilegijev, torej v njihovih konkretnih značilnostih – kulturi, vedenju, premoženju, delu, ki ga opravljajo, ipd., v vsem tem torej, kar tvori stan in kar so konkretni posamezniki v svojih vsakodnevnih življenjskih praksah. To pa v *ancien régime* ni svobodni, 'naravni' človek (kot se konkretne življenjske prakse kažejo kapitalistični oblasti),⁸³ temveč njegove konkretne prakse določa njegov stan, ki nudi to 'naravno podlago' oblasti, saj se kaže kot tisto, kar posamezniku šele organizira njegovo vsakdanjo družbeno prakso, kar posameznika v njegovem konkretnem življenju šele vzpostavlja. Stan se torej kaže kot tisti, ki posameznikom šele omogoča oz. jim določa konkretnost. Konkretni posamezniki se torej sploh lahko vzpostavijo šele kot abstrahirani pripadniki stanu. To, kar se kaže kot 'naravna podlaga' oblasti, je torej v kapitalizmu ravno obratno kot v *ancien régime*: medtem ko je v kapitalizmu to konkreten človek (saj se oblast nanaša na abstraktnega nosilca 'pravic' in se ji zato človek v svoji konkretnosti kaže kot njena naravna podlaga), je to v *ancien régime* abstrakten stan (saj se oblast nanaša na konkretne posameznike, katerih konkretno življenjsko prakso stan na videz šele omogoča in določa). Z drugimi besedami, medtem ko se v kapitalizmu konkretni posameznik kaže kot 'naravni' generični človek, se v *ancien régime* kot nekaj naravnega oz. družbeno transcendentnega kaže abstraktni stan. Menim, da je ravno to točka, kamor se strukturno umesti forma religije kot transcendentne:

⁸³ Glej Marx, *Prispevek k židovskemu vprašanju*.

medtem ko strukturno pogojeno legitimnost oblasti v kapitalizmu predstavlja obči interes (saj mora oblast posameznike obravnavati enakopravno), takšno legitimnost v *ancien régime* predstavlja religija (saj ta utemeljuje stanovsko ureditev kot transcendentno). Trdim lahko celo, da je forma religije družbeno veljavna miselna forma, saj so sami družbeni odnosi organizirani na način, da se kažejo kot mogoči šele skozi transcendenco. (Seveda je v nasprotju s formo konkretna vsebina religije v strukturnem smislu arbitrarna, odvisna od zgodovinskih okoliščin, konsenzov ali spopadov, podvržena številnim spremembam in prilagoditvam.)

Takšno razmišljanje lahko konkretnije ponazorim na primeru stanu plemstva, organiziranega skozi rodbine: plemič je kot plemič član dinastije (ki po svoji definiciji transcendirata konkretne posameznike), član dinastije pa ima ravno kot član dinastije zapovedane določene življenjske prakse (način oblačenja, grb, bogastvo, privilegije ipd.). Enako lahko izpeljem za monarha: ta je nosilec oblasti ravno kot član vladarske dinastije, in ne (zgolj) kot konkreten posameznik, kot slikovito prikaže Kantorowitz.⁸⁴ Podvojitev kraljevih teles (enega kot nosilca oblasti in drugega kot konkretnega posameznika) je tako pogojena s strukturo oblasti same. Kot pokaže Kantorowitz, pojem kraljevih dveh teles nikakor ni *zgolj* pravna fikcija, temveč sledi praksam oblasti in obenem, dodajam, praksam črpanja presežkov: Kraljev teritorij je bil last kralja *zgolj* v smislu razpolaganja, ne absolutno; neokrnjen je moral preiti na naslednika in je bil zato prej last dinastije oziroma kateregakoli naslednika ali predhodnika na prestolu kot pa konkretnega kralja.⁸⁵ Pripominjam še, da je s preходом iz fevdalizma (kjer črpanje presežkov poteka neposredno od kmetov do fevdalcev) v *ancien régime* (kjer izkoriščanje v pretežni meri poteka preko aparata monarhične oblasti⁸⁶) praksa oblasti in izkoriščanja na ravni izkustva postala mnogo abstraktnejša, tok presežkov pa bolj zakrit, saj osebe, vpete vanj, pogosto niso bile več v neposrednih stikih. Tako lahko sklenem, da ni naključje, da se je ideja kraljevih dveh teles (in poudarjanje abstraktnega vidika oblasti) vse intenzivneje razvijala in uveljavljala ravno v 16. stoletju v Angliji in Franciji, kjer je najprej in najočitneje prišlo do prehoda iz fevdalizma v *ancien régime*.⁸⁷

⁸⁴ Kantorowicz, *Kraljevi dve telesi*.

⁸⁵ Teschke, *The Myth of 1648*, str. 171. To pa ni veljalo za nekatera ozemlja ali lastnino, ki je pripadala »kraljevemu naravnemu telesu«, torej posamezniku, ki je prestol zasedel.

⁸⁶ Kljub temu da neposredne dajatve niso odpravljene.

⁸⁷ S takšno umeščenostjo religije v družbo naj se vrnem k Schillingovemu citatu, ki sem ga navedla v prvem delu: »Na koncu, ko je država postala dovolj močna, da je lahko učinkovito funkcionirala brez pomoči cerkve ali religije, je lahko zavrnila maksimo, da je 'religija vez družbe', in sprejela pluralnost cerkva in svetovnih nazorov« (*Confessional Europe*, prev. Z. B.). Sedaj že lahko jasno vidimo, da tu ne gre le za kvantitativno razliko v moči, temveč kvalitativno razliko v načinu izvajanja oblasti in njenem nanašanju na podložnike, kar šele določa, kakšno strukturno pozicijo bo zasedala religija. Naj se vrnem tudi k Schillingovi (*ibid.*) trditvi, da je konfesionalizacija vplivala na oblikovanje nacionalne identitete. Ker religija sodeluje pri posplošitvi oblasti, se zdi kredibilno stališče, da vpliva tudi na oblikovanje 'nacionalne identitete', če s pojmom mislimo posplošeno identiteto, ki ji pripadajo podložniki ene centralne oblasti – izraz 'nacionalna' je seveda anahronističen. A pri tem ne gre za moderno nacionalno identiteto, katere podlaga je možnost posedovanja pravic, ki jih država zagotavlja svojim državljanom, temveč ancienrégimska identiteta, ki je še vedno utemeljena v abstrahiranju v versko občestvo, določeno

S tem v mislih moram v splošnem zavrniti Teschkejevo⁸⁸ in Gerstenbergerino⁸⁹ teorijo o osebni oblasti v tem obdobju (v nasprotju z neosebno v kapitalizmu). Po njenem mnenju namreč prodaja uradnih položajev, ki je bila osrednji način izkoriščanja, predpostavlja osebno lastništvo nad oblastjo.⁹⁰ Zoper to lahko podam več ugovorov. Lahko sicer rečem, da je oblast osebna, v kolikor s tem mislim oblast, ki omogoča zasebno apropiacijo posameznikom, ki v njej sodelujejo (čeprav že tu nikoli ne gre zgolj za posameznike, temveč obenem vedno že njihove dinastije oz. družine),⁹¹ in v kolikor se v svoji praksi nanaša na konkretne posameznike. A sama praksa oblasti, v kolikor nujno potrebuje moment transcendence, da se sploh lahko reproducira (po dinastičnem načelu), ni osebna oz. vezana na konkretnega posameznika. Pri tem, kot rečeno, ne gre le za legitimacijo v smislu upravičevanja oblasti oz. za določeno vrsto napačne zavesti, temveč za veljavno formo prakse oblasti same.

Dalje naj izpostavim, da je sam argument, da je oblast osebna, ker prodaja uradnih položajev predpostavlja osebno lastništvo nad njimi, anahronističen, saj izvira iz predstave, da gre pri tovrstni prodaji za blagovno menjavo, ki zahteva osebno lastništvo. A prodaja uradnih položajev v *ancien régime* nikoli ni zgolj ekonomska, temveč se skozi njo vzpostavi tudi oblastni odnos, namreč mreža pokroviteljstva, ki terja politično-osebno zvestobo in raznovrstne usluge obeh strani. Lastništvo nad uradom torej predstavlja povsem drugačne družbene odnose kot lastništvo nad blagom, ko vstopa v kapitalistično tržno menjavo. Ne nazadnje to odraža zgoraj navedeni primer lastništva nad Kraljevimi posestvi, ki so morala preiti na naslednika in z njimi kralj ni mogel svobodno razpolagati.

Nazadnje naj še poudarim, da je poimenovanje *ancien-régimske* oblasti kot osebne zavajajoče tudi zato, ker predpostavlja že vzpostavljeno razliko med osebno in neosebno oblastjo, ki je za to obdobje vprašljiva: kot je bilo prikazano, se oblast v tem času nanaša na konkretne osebe ter obenem zahteva moment transcendence, v kolikor konkretne osebe določa stan, torej je obenem osebna in neosebna. V nasprotju s tem je oblast države v kapitalizmu brezosebna, oblast v zasebni sferi

skozi cerkveno organizacijo (ki, kot pokaže Schilling, je sedaj tesno povezana z monarhičnim aparatom oz. je centralnooblastno omejena). Tu ni kontinuitete ali začetkov modernosti – gre za fundamentalno razliko.

⁸⁸ Teschke, *The Myth of 1648*, str. 173.

⁸⁹ Gerstenberger, *Impersonal Power*.

⁹⁰ Teschke denimo zapiše: »Urade je bilo mogoče prodajati pod predpostavko, da je bila javna oblast resnično v celoti lastnina dinastije, ki je ta ni posedovala po božji milosti, temveč po pravici iz dedovanja« (str. 173, prev. Z. B.).

⁹¹ Tej trditvi bi lahko sledil očitek, da tudi v kapitalizmu apropiirana vrednost koristi posameznikom, a da tudi oni akumulirano bogastvo prenašajo na svoje potomce. Ali gre torej za bistveno razliko? Da, saj v kapitalizmu akumulirano bogastvo ne igra pomena za reprodukcijo družbenih odnosov – za slednje je pomemben zgolj kapital, ki je z namenom neskončnega povečevanja dobička investiran v nadaljnjo proizvodnjo, in ne bogastvo, porabljeno za zasebno potrošnjo (čeprav to gotovo olajša nekaterim posameznikom, da zasedejo določena strukturna mesta v družbi). Nasprotno pa je za reprodukcijo družbenih razmerij v *ancien régime* ključno ravno akumulirano bogastvo, ki se prenaša po dinastiji, z nasledstvom, ki določa stan, in po poroki, ki širi možnosti akumulacije.

(denimo oblast moškega v družini) pa osebna. A prav ta delitev se v *ancien régime* ravno še ni vzpostavila.

Z zgornjim prikazom sem religijo (kot formo transcendence) predstavila kot strukturno nujni moment oblasti in izkoriščanja. S tem sem pokazala, da je razumevanje religije kot orodja legitimacije (in s tem oblike napačne zavesti) pre-površno, saj ne zajame materialne prakse družbenih razmerij, ki moment religije šele vzpostavljajo. Obenem sem problematizirala pogled, ki v praksah centralizacije oblasti in discipliniranja išče elemente modernosti. Kot rečeno, gre za prakse, ki so sicer podobne modernim, a igrajo drugačno strukturno vlogo v sistemu izkoriščanja. Razliko v tovrstnih praksah v obeh obdobjih je mogoče razumeti šele, če posameznih praks ne mislimo ločeno od celotne družbene formacije, v kateri so umeščene na formaciji specifičen način.

Sklep

Pričujočo historičnomaterialistično analizo vloge religije in verskih konfliktov v družbeni formaciji *ancien régime* sem opravila na ravni abstraktne analize razrednih odnosov. Skozi abstraktno analizo religijo umeščam v sam center razrednih odnosov in specifične organizacije prilaščanja presežkov, s čimer pokažem, da religija ni bila zgolj legitimacijska maska in ni imela obstoja le v polju mentalitet, temveč je izvirala iz same organizacije družbenih odnosov – z Althusserjevimi besedami lahko rečem, da je obstajala torej kot materialna praksa. S tem ne mislim na prakse discipliniranja in organiziranja vsakdanjega življenja, ki jih poudarja teorija konfesionalizacije, temveč na prakse prilaščanja presežkov, skozi katere je organizirana družbena formacija. Tako je mogoče skleniti, da je družbena formacija *ancien régime* specifično različna od družbene formacije kapitalizma, saj v prvi sferi političnega in ekonomskega še nista razmejeni. Prilaščanje presežkov namreč poteka skozi oblastni aparat, ki pretok presežkov po eni strani centralizira v monarhični oblasti, po drugi strani pa ga razpršuje, saj se mora ta aparat iz lastne strukturne prisile vse bolj drobiti in širiti. Ta oblast se na posameznike nanaša kot na konkretne osebe, nosilce privilegijev in funkcij, v nasprotju s kapitalistično oblastjo, ki se na posameznike nanaša kot na abstraktne nosilce pravic. Ker pa konkretno prakso posameznikom šele določa njihov abstraktni stan, se kaže, da so abstraktni stanovi tisti, ki konkretnost posameznikov šele omogočajo. Forma religije kot transcendence se tako na ravni izkustva fetišizirano kaže kot tista, ki šele omogoča nanašanje oblasti na konkretne posameznike in skozi to nanašanje s formo privilegija šele omogoča prilaščanje presežkov. S takšno umestitvijo religije v razredne odnose izkoriščanja sem obenem pokazala na historičnost forme oblasti ter odnosa med konkretnostjo in abstraktnostjo posameznikov.

Poleg kritike pristopov nemarksističnega zgodovinopisja sem skozi analizo vloge religije podala tudi kritiko koncepta osebne oblasti, ki igra ključno mesto pri razredni analizi *ancien régime* med političnimi marksisti, na teorijo katerih sem se v pričujočem prispevku sicer tudi sama močno naslanjala. Koncept osebne oblasti namreč zabriše abstraktno podlago konkretni oblasti, ki se vzpostavi kot veljavna

miselna forma, in prepogosto zapada v ahistorično predstavo tržne menjave ekvivalentov, ko govori o prodajanju uradov ali podeljevanju nazivov ipd. Politični marksisti zanemarjajo dejstvo, da vladar ob tem ne menja osebne lastnine, temveč se v procesu menjave (za denar ali druge usluge) vselej vzpostavi tudi že odnos osebnopolitične lojalnosti, ki je tako konkretno osebni kot abstraktno transcendentni odnos, če se obenem nanaša na celotno dinastijo.

Naj sklenem. Skozi analizo razrednih odnosov družbene formacije *ancien régime* lahko religijo mislimo kot družbeno veljavno miselno formo, umeščeno v samo strukturo takratnih razrednih odnosov. S tem se je mogoče izogniti razumevanju religije kot univerzalne transhistorične komponente, ki je v različnih obdobjih zgolj različno izrazito relevantna.

Literatura

- Althusser, Louis: *Ideologija in ideološki aparati države in drugi spisi*. Ljubljana: Založba *cf, 2018.
- Anderson, Perry, *Lineages of the Absolutist State*, London: New Left Books, 1974.
- Arrighi, Giovanni: *Dolgo dvajseto stoletje: kapitalizem, denar in moč*. Ljubljana: Založba Sophia, 2009.
- Brady, Thomas A.: Limits of Religious Violence in Early Modern Europe, v: *Religion und Gewalt: Konflikte, Rituale und Deutungen (1500 – 1800)*, Greyerz, Siebenhüner (ur.). Göttingen: Vanderhoeck & Ruprecht, 2006, str. 125–155.
- Braudel, Fernand: *Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV. - XVIII. stoletje. I-III*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1988, 1989, 1991.
- Brendle, Franz, Schindling, Anton: Religionskriege in der Frühen Neuzeit. Begriff, Wahrnehmung und Wirkmächtigkeit, v: *Religionskriege im Alten Reich und Alteuropa*, Brendle, Schindling (ur.). Münster: Aschendorf Verlag, 2012, str. 15–52.
- Brenner, Rober: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe, *Past & Present*, št. 70 (Februar, 1976), str. 30–75.
- Elias, Norbert: *O procesu civiliziranja. I. in II.* Ljubljana: Založba *cf., 2000.
- Foucault, Michel: *Nadzorovanje in kaznovanje. Nastanek zapora*. Ljubljana: Založba Krtina, 2004.
- Geertz, Clifford: Debeli opisi: k interpretacijski teoriji kulture, *Analiza, časopis za kritično misel*, št. 2–3, leto XIX., 2015, str. 37–60.
- Gerstenberger, Heide: *Impersonal Power: History and Theory of the Bourgeois State*. Leiden: Brill, 2007.
- Greyer in Siebenhüner (ur.): *Religion und Gewalt: Konflikte, Rituale, Deutungen (1500–1800)*. Göttingen: Vanderhoeck & Ruprecht, 2006.
- Heller, Henry: Putting History Back into the Religious Wars: A Reply to Mack P. Holt, *French Historical Studies*, Vol. 19, št. 3 (Pomlad, 1996), str. 853–861.
- Hildebrand (ur.): *Zwischen Politik und Religion: Studien zur Entstehung, Existenz und Wirkung des Totalitarismus*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2003.
- Hirsch, Joachim: *Gospodstvo, hegemonija in politične alternative*. Ljubljana: Založba Sophia, 2014.
- Holt, P. Mack: Putting Religion back into the Wars of Religion, *French Historical Studies*, Vol. 18, št. 2 (Jesen 1993), str. 524–551.
- Holt, P. Mack: Religion, Historical Method, and Historical Forces: A Rejoinder, *French Historical Studies*, Vol. 19, št. 3 (Pomlad, 1996), str. 863–873.
- Holt, Mack P.: *French Wars of Religion*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

- Jerše, Sašo: Besednjak oblasti v 'najboljšem vseh možnih svetov, spremna beseda, v: Strohmeyer, Arno, *Svoboda politike in moč vere. Študije o politični kulturi deželnih stanov habsburške monarhije v času verskih vojn (ok. 1550–ok. 1650)*. Ljubljana: Založba *cf, 2011.
- Kantorowicz, Ernst H., *Kraljevi dve telesi*, Ljubljana: Založba Krtina, 1957.
- Lotz-Heumann, Ute: The Concept of 'Confessionalization': a Historiographical Paradigm in Dispute. *Memoria y Civilización*, 4, 2001, str. 93–114.
- Marx, Karl, Prispevek k židovskemu vprašanju I., *MEID I*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979.
- Marx, Karl: *Kapital I*. Ljubljana: Založba Sophia, 2012.
- Močnik, Rastko: *3 teorije*. Ljubljana: Založba *cf, 1999.
- Palaver, Rudolph in Regensburger (ur.): *The European Wars of Religion: An Interdisciplinary Reassessment of Sources, Interpretations, and Myths*. London in New York: Routledge, 2016.
- Pašukanis, Evgenij: *Splošna teorija prava in marksizem*. Ljubljana: Založba Sophia, 2014.
- Reinhard, Wolfgang: Reformation, Counter-Reformation, and the Early Modern State: A Reassessment. *The Catholic Historical Review*, vol. 75, št. 3, 1989, str. 383–404.
- Reinhard, Wolfgang: 'Konfessionalisierung' auf dem Prüfstand, v: Bahlcke in Strohmeyer (ur.), *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa*. Franz Steiner Verlag, 1999, str. 79–103.
- Rosa, Susan, Van Kley, Dale: Religion and the Historical Discipline: A Reply to Mack Holt and Henry Heller, *French Historical Studies*, Vol. 21, št. 4 (Jesen, 1998), str. 611–629.
- Schilling, Heinz: Confessional Europe, v: *Handbook of European History 1400–1600, Vol. 2*, Brady T. A. et al. (ur.). Leiden: Brill Academic Publishers, 1995, str. 641–682. Vir: <https://www.pro-europa.eu/europe/schilling-heinz-confessional-europe/?print=print> (dostop junij 2019).
- Schilling, Heinz: Gab es um 1600 in Europa einen Konfessionsfundamentalismus? Die Geburt des internationalen Systems in der Krise des konfessionellen Zeitalters, v: *Jahrbuch des Historischen Kollegs*, 2005, str. 69–94.
- Schmidt, Richard: Sozialdisziplinierung? Ein Plädoyer für das Ende des Etatismus in der Konfessionalisierungsforschung, v: *Historische Zeitschrift*, 265, 1997, str. 639–682.
- Schmidt-Funke, Julia: Religion und Gewalt in der Frühen Neuzeit. Einführung. *Sehepunkte*, <http://www.sehepunkte.de/2008/07/forum/religion-und-gewalt-in-der-fruehen-neuzeit-52/#fn3>, dostop junij 2019.
- Schorn-Schütte, Luise: Konfessionalisierung als wissenschaftliches Paradigma?, v: Bahlcke in Strohmeyer (ur.), *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1999, str. 61–77.
- Sella, Domenico: *Italy in Seventeenth Century*. London in New York: Routledge, 2014.
- Skinner, Quentin: *The Foundations of Modern Political Thought, II*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
- Strohmeyer, Arno: *Svoboda politike in moč vere. Študije o politični kulturi deželnih stanov habsburške monarhije v času verskih vojn (ok. 1550–ok. 1650)*. Ljubljana: Založba *cf, 2011.
- Štuhec, Marko: *Grenzen und Zesuren. Zur Periodisierung der Frühen Neuzeit: koreferat k referatu prof. dr. M. Rohrschneiderja »Zaesur 1648? Die Westphaelische Friedensordnung im Urteil der Publikationen zum Gedenkjahr 2018«: predavanje v okviru cikla predavanj Endpunkte und Neuanfaenge=Točke konca in novi začetki, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 14. 2. 2019*, youtube.com/watch?v=tSivJyULhU.
- Teschke, Benno: *The Myth of 1648: Class, Geopolitics, and the Making of Modern International Relations*. London, New York: Verso, 2003.
- Vogrinc, Jože: Konstrukcije drug(ač)nosti, v: *Transverzala. Fragmenti historičnega materializma*, Ljubljana: Studia Humanitatis, 2014.
- Zemon Davis, Natalie: The Rites of Violence: Religious Riot in Sixteenth-Century France, *Past & Present*, št. 59 (Maj, 1973), str. 51–91.

Zemon Davis, Natalie: Writing 'The Rites of Violence' and Afterwards, v: Murdock (ur.), *Ritual and Violence: Natalie Zemon Davis and early modern France*. Past&Present, 2012, str. 8–29.

SUMMARY

Religion and Politics in the *Ancien Régime*

Lucija Zala Bezlaj

The article deals with the question of how is the connection between religion and politics to be understood in the early modern period. The first part contains a critical overview of the existing historiographic views on the question at hand, highlighting three dominant approaches. Firstly, religion is viewed as a legitimiser of politics. The author demonstrates that this approach understands the form of religion as an element of mentality or ideology in an ahistorical manner and sees its importance in different periods merely as being of different intensity. This view presumes that, being an important element of mentality at the time, religion was the key means of legitimisation, without being able to or really seeking to explain why this was the case and why it no longer is at the present. Religion was thus ascribed an ahistorical and universal form. Secondly, a view of religious practices of the early modern period – the so-called confessionalisation – as the early beginnings and stimulator of the development of elements of modern societies. In the article, this view is criticised for being teleological because it cannot think the specific logic of the operation of confessionalization processes as being imbedded in the pre-capitalist formation, regardless of the similarity with elements of the modern period. This cut between both societies and the placement of religion in them is explained in more detail in the article's second part. Thirdly, the orientation of a few more recent historiographical approaches that thinks the sphere of politics in the early modern period as being intricately interlaced with the sphere of religious mentalities. It is demonstrated in the article that the epistemological premise of this approach is grounded on the theoretical blind spot of pre-social individuals whose operation impacts the structures. My key criticism directed at all three approaches refers to their inability to conceptualize the specific intertwinement of religion and politics, as well as the reasons behind it. On the contrary, this intertwinement is understood as being self-evident by all these approaches.

An approach by means of which the shortcomings of the established approaches can be overcome is presented in the second part of the article. The author builds heavily upon the theory of political Marxists, who understand the *Ancien Régime* as a specific social formation, where the flow of surpluses typically flows through the apparatus of the monarchical authority, which enables or demands different groups or individuals to participate in their appropriation by means of the form of privilege. With the form of privilege the *Ancien-Régime* authorities referred to individuals in their concreteness because each group or individual is assigned a specific privilege. In the *Ancien Régime* it is demonstrated on the experiential level that individuals' concreteness is determined by their abstract characteristics (being a member of a rank or dynasty) that define individuals' clothes, behaviour, operation, etc. Abstract characteristics thus transcend the individuals' concrete practice. The form of transcendence (which is a form of religion) is thus due to the social formation's logic of the operation written in its structure. Therefore it operates in a completely different structural logic than, for instance, religion in the capitalist formation, where the authorities refer to individuals as equal right-holders, whereby they abstract from their concreteness. Therefore, in capitalism, religion becomes one of the rights, no longer occupying the form of transcendence in a social structure.

Through a prism of social formation and the embedment of religion in it, the author gives a critical view on political Marxists, who introduced the concept of personal authority for the

period of the *Ancien Régime*. Considering the specific relation between the abstract basis and a concrete king, the author argues that one cannot speak about his authority as being personal even though it is materialized in a concrete person. On the contrary, when defining the nature of the authority in the *Ancien Régime*, the author points out Kantorowicz's findings about the juridical fiction of the king's two bodies, which took root in the period of the formation of the *Ancien-Régime* society. Building upon the Marxist theory, the author thus gives a materialistic basis to Kantorowicz's findings.

The proposed theory about the intertwinement of religion and politics in the *Ancien Régime* can explain why the form of religion played such an important role and defined many political conflicts, not merely as a separate sphere that conceals individuals' seemingly "actual" interests but as a structurally necessary form of social operation.

<https://www.doi.org/10.56420/Zgodovinskicasopis.2022.3-4.06>

Ivan Smiljanić

Javni spomin na ustreljene na Suhem bajerju v Ljubljani

Smiljanić Ivan, mag. zgodovine, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Privoz 11, ivan.smiljanic@inz.si, <https://orcid.org/0000-0001-8202-8338>

Javni spomin na ustreljene na Suhem bajerju v Ljubljani

Na Suhem bajerju pod Golovcem v Ljubljani so bile med prvo svetovno vojno izvrševane smrtno kazni nad osumljenci, obtoženimi protidržavnega delovanja. Identiteta večine vse do danes ni znana. V Kraljevini SHS so bili usmrčeni slavljani kot junaške žrtve avstrijskega režima. V časopisju se je Suhi bajer pojavljal v okviru političnih obračunavanj. Od sredine 20. let so na bajerju potekale žalne svečanosti, ki jih je vodila Orjuna. Poseben odbor je leta 1934 na bajerju postavil spomenik ustreljenim, leta 1939 pa so bili posmrtni ostanki prekopani v kostnico na Žalah. Danes sta lokacija bajerja in spomenik zapuščena.

Ključne besede: Suhi bajer, naglo sodišče, prva svetovna vojna, javni spomin, Kraljevina SHS/Jugoslavija, spomenik

Smiljanić Ivan, MA in History, Young Researcher, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Privoz 11, ivan.smiljanic@inz.si, <https://orcid.org/0000-0001-8202-8338>

Public Memory of Victims Executed at Suhi Bajer in Ljubljana

Suspects accused of having committed acts against the state were executed at the Suhi Bajer gorge, beneath the hill Golovec in Ljubljana during World War I. The identities of the bulk of them remain unknown to this day. In the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes they were celebrated as heroic victims of the Austrian regime. In the press, Suhi Bajer was mentioned in the context of political conflicts. Organized by the ORJUNA, memorial ceremonies were held there from the mid-1920s onwards. A memorial commemorating the executed victims was erected on site by a special committee in 1934 and their mortal remains were transferred to the ossuary at the Žale cemetery in 1939. At the present, this site and the memorial lie abandoned.

Keywords: Suhi bajer, drumhead court, First World War, public memory, Kingdom of SCS/Yugoslavia, monument

Zgodovinsko ozadje usmrnitev na Suhem bajerju

Suhi bajer, grapa na južnem pobočju hriba Golovec v Ljubljani, nedaleč od Dolenjske ceste, je ime dobil po manjšem ribniku, ki se je tam nahajal do konca 18. stoletja. Od takrat dalje je lokacija postala razvpita kot kraj izvrševanja smrtnih kazni. Že Valentin Vodnik je leta 1798 v *Lublanskih novicah* omenil bajer kot kraj, kjer je bil obešen rokovnjač Valentin Klobučar oz. Capek.¹ Vojaška oblast naj bi leta 1836 v dolini ustrelila tudi vojaka iz Dolenjske, ki je ubil soseda, s katerim ga je varala žena.² V drugi polovici stoletja se je uporaba lokacije za zlovešč namen prekinila; Josip Levičnik poroča, da naj bi se streljanju uprli zemljiški lastniki, tako da so izvrševanje smrtnih obsodb premestili na severno ljubljansko obrobje.³ Leta 1891 je bil nad bajerjem postavljen tudi spomenik. Vdova po ljubljanskem inženirju, graščaku in mestnem odborniku Josipu Tomku je dala na kraju, kjer so ga decembra 1890 našli mrtvega (tokrat zaradi naravnih vzrokov), postaviti kamnit križ,⁴ o katerem danes ni sledu.

Usmrtnice so se na Suhi bajer vrnile med prvo svetovno vojno. V zaostrenih vojnih razmerah je marca 1915 nastalo vojaško sodišče, ki je lahko sodilo tudi civilistom. Pred naglim sodiščem so – v kolikor so jih oblastem naznanili ova-duhi – pristali storilci kriminalnih dejanj, kamor so sodili tudi žaljenje cesarja in protidržavne izjave, ki so kritizirale vojskujočo se Avstro-Ogrsko. V Ljubljani je sojenje prevzelo domobransko sodišče V. armadnega etapnega poveljstva. Sodišče (oz. njegov avditor Bublik, doma iz Češke) je bilo do prestopnikov neusmiljeno in je neredko izrekalo smrtnih kazni, ki so jih med junijem 1915 in junijem 1917 izvrševali na Suhem bajerju. Obtožbe, zaradi katerih so bili osumljenci usmrčeni, so bile povezane z vohunjenjem, dezerterstvom, vojaško nepokorščino ter izjavami proti Avstro-Ogrski ali v podporo njenim sovražnicam.⁵

Najobširnejši zapis o usmrtnicah na Suhem bajerju je zapustil književnik in zdravnik dr. Ivan Robida, ki je prisostvoval dvanajstim usmrtnicam. Leta 1915 je bil izbran za eksekucijskega zdravnika – »ali, bolje rečeno, mrliškega oglednika,« kot je dodal.⁶ O poteku insceniranih, vnaprej pripravljenih procesov, ki so potekali

¹ Labacensis. »Rokovnjači na Kranjskem.« *Slovenec*, 14. 1. 1942, str. 5.

² Robida, Ivan (Johann). »Spomini policijskega komisarja.« *Tovariš*, 17. 2. 1966, str. 56.

³ Levičnik, Josip. »Tri dni iz mojega življenja.« *Zgodnja Danica*, 28. 7. 1899, str. 237.

⁴ »Kamenit križ.« *Slovenec*, 18. 3. 1891, str. 3.

⁵ Pešak Mikec, »Krvava justica«, str. 23.

⁶ Robida, Spomini na Suhi bajer, str. 9.

v šentpetrski vojašnici, je zapisal: »V dopoldanskih urah se je vršila tista navidezna razprava pri vojnopoljskem sodišču, ki je imela končati vedno okrog poldneva, nakar so pri odprtih vratih in oknih med raznimi, precej smešnimi ceremonijami proglasili sodbo, kakor povedano, navadno smrtno obsodbo, za katere izvršitev so pa nastavili 3. popoldansko uro, ker se je morala po zakonu pri obsodbah po prekem sodu izvršiti kazen po preteku dveh ur.« Temu je sledil sprevod do Suhega bajerja, med katerim je bil vojaški oddelek razporejen v formaciji kareja, v sredini pa sta bila obsojenec ter duhovnik. Vzporedno z njima so hodili še strelci z nabitimi puškami, izbrani za izvršitev smrtne kazni.⁷ Strelci so se za nalogo javili prostovoljno; imeti so morali izkušnje s streljanjem na fronti ter biti hladnokrvni, toda zanimanja za to nalogo menda ni manjkalo, saj so se želeli izogniti odhodu na fronto.

Sprevod je z Dolenjske ceste nato krenil proti Suhemu bajerju, kjer so ga čakali avditor, zapisnikarji, oficirji in zdravnik. Prostor je bil nedostopen civilistom, tako da se usmrtnitev niso mogli udeležiti svojci ali prijatelji obsojencev, četudi se je pri zadnjih usmrtnitvah, po Robidovem pričevanju, na Golovcu lahko zbralo tudi po sto in več gledalcev.⁸ Ko so se razporedili po določenih mestih, je avditor še zadnjič prebral sodbo obsojencu, ga vprašal, ali jo je razumel, nato pa je bil obsojenec predan četnemu častniku. »Med tem je [...] pomočnik delinkventu zvezal z virtuožno naglico roki na hrbtu, mu zavezal s črno rutico oči in mu velel, naj poklekne. Na častnikov migljaj so odbrani strelci napravili potrebnih par korakov proti delinkventu tako, da so mu puškine cevi približali na komaj meter razdalje. Dva sta merila po dogovoru na čelo, dva na srce. Ko je dvignil častnik sabljo, so namerili, nakar je zamahnil častnik z orožjem navzdol in velel: ‚Feuer!‘ K ustreljencu je sedaj pristopil zdravnik, ki ga je imel pregledati, ugotoviti smrt, ali pa sporočiti, da smrt še ni nastopila. Če je bil obsojenec mrtev, je javil to avditorju, nakar je javil oficir izvršbo sodbe, in komandiral svoji četi ‚k molitvi!‘.« Robida je trdil, da takojšnja smrt ni bila pravilo; eden od obsojencev naj bi umrl šele po enajstem strelu.⁹ Žrtve so pokopali na licu mesta.

Tako kot je Robida nanizal vrsto spominov na posamezne usmrtnitve in načine, kako so obsojenci sprejeli bližajočo se smrt, je tudi politiku Ivanu Kocmurju v spominu ostala mučna usmrtnitev nekega primorskega Slovenca: »Štirje strelci, dva v srce, dva v čelo, a življenje ni ugasnilo – v strahovitih krčih so trepetala usta nemo obtožbo v sinje nebo. Še en strel – ‚milosten‘ strel, od blizu, v usta. Ubito je odjeknilo, en sam krik je pretresel ozračje, krik groze, da je zastalo srce in oledenela kri po žilah. Namesto glave brezoblična gmota krvave sode. Zadovoljno je general ob strani sprožil fotografski aparat – slika se mu je gotovo posrečila.«¹⁰

Četudi časopisje o večini sodnih postopkov ali likvidacijah ni poročalo, je za slovensko javnost postal Suhi bajer sinonim za državno represijo in drakonsko kaznovanje banalnih prestopkov, ki v predvojnem času še zdaleč ne bi prinesli tako drastičnih posledic. Ilustrator Hinko Smrekar je po vojni zapisal: »Suhi bajer

⁷ Prav tam, str. 12–13.

⁸ Robida, Spomini na Suhi bajer, str. 17.

⁹ Prav tam, str. 18–19.

¹⁰ Kocmur, Cankar, str. 54.

je pil kri neškodljivih državljanov po zaslugi degeneriranih vojaških sadistov.«¹¹ Menda ni manjkalo dosti, da bi se na strelišču znašli pomembni Slovenci, kot sta liberalni politik dr. Gregor Žerjav in vodja Sokola Engelbert Gangl. Tudi Franja Tavčar se je spominjala: »Ob začetku vojne me je pa lastna družina internirala na Visokem. Rekli so, da bom na Visokem najbolj varna, ker sem bila vajena vsakemu povedati v obraz, kar mi je ležalo na srcu. Tri sinove sem imela na fronti. Pa da bi se vsaj za svojo domovino bili. Takrat sem pa bila divja. V pismu, ki naj bi ga osebno dostavili neki moji prijateljici, sem si olajšala dušo. Pismo je po pomoti šlo na pošto. Na srečo ga cenzura ni prečitala, menda se jim ni ljubilo čitati mojih čačk. Takrat sem se pa res bala. Ako bi pismo prišlo v neprave roke, bi mi huda predla. Suhi bajer sem imela neprestano pred očmi.«¹²

Točno število žrtev, ki so bile ustreljene in pokopane na Suhem bajerju, pa tudi njihova imena, so vse do danes predmet razprav, saj uradna evidenca v arhivih ni bila odkrita.¹³ Število ustreljenih od vira do vira niha, vendar so najpodrobnejše raziskave pokazale, da je najverjetneje šlo za 23 usmrčenih (od tega jih je bilo 12 ubitih leta 1915, devet leta 1916 in dva leta 1917; postopen upad je najverjetneje povezan s sklepom iz 1916, da za uvedbo postopka anonimna ovadba ne zadošča več). Identiteta ustreljenih je prav tako dognana le parcialno; s pomočjo pričevanj očitvidcev in sorodnikov, razporeditve grobov ter raziskav lahko danes govorimo o enajstih uspešno identificiranih žrtvah, ubitih na Suhem bajerju. Največ, sedem, jih je bilo usmrčenih leta 1915, leto kasneje tri in leta 1917 ena. Prvi med njimi je češki vojak, mizarski pomočnik Josip Kuntara, ki se je med vračanjem z obiska dekleta v Domžalah stregel s stražarjem. Sledil mu je gostilničar Ivan Brence z Dovjega, ki je ob rekviziciji vozov izjavil, da avstrijski in nemški cesar tako ali tako ne bosta dosegla ničesar in da bosta le streljala ljudi. Vzrok za obsodbo Matije Pavčka iz Dolenjske ni znan, medtem ko je bil knjigovez Henrik Jerman iz Ljubljane obsojen zato, ker se je uprl vojaški naredbi, naj gre delat v kočevski premogovnik. Črnomaljski kovač Ivan Kromar je v gostilni izjavil, da so imeli Srbi prav, ko so Avstro-Ogrski napovedali vojno, ljubljanski trgovec Franc Petrič pa je bil ustreljen zaradi veleizdaje, tj. vohunjenja za Italijo. Na koncu leta 1915 in na začetku 1916 sta bila usmrčena Roma Janez Kovačič iz Cerkelj na Dolenjskem in Baltazar Taubmann iz Bressanona (kasneje Beljaka), oba zaradi večkratnega dezerterstva. Isti vzrok je bil usoden za Gvidona Hayneja iz Žužemberka, za delavca v ljubljanski tovarni kleja Josipa Igliča iz Rafoč pa je to vlogo imel komentar, da je vsak, ki posluša nadrejene, neumen. Na začetku leta 1917 je bil ubit še ognjičar Tomaž Schmid, vzrok za smrtno kazen ni znan.¹⁴

Vrsta pričevanj daje tudi dodatne namige o imenih, poklicih ali »zločinih« preostalih usmrčenih, vendar ti ne zadostujejo za zanesljivo identifikacijo. Robida omenja npr. nekega Butalo, ki je bil »oblastim znan, delomržen, mnogokrat kaznovan vagant«. Ustreljen je bil, ker je opit vpričo žandarjev vzklikal Italiji in psoval

¹¹ Smrekar, *Henrik Smrekar, - črnovojnik*, brez pag.

¹² – nek. »70letnica Franje Tavčarjeve.« *Slovenski narod*, 7. 2. 1938, str. 4.

¹³ Kermavner, O številu, str. 93–94.

¹⁴ Pešak Mikec, »Krvava justica«, str. 24; Svoljšak, Antoličič, *Leta strahote*, str. 254–255.

Nemce.¹⁵ Na podlagi časopisnih navedb je mogoče izpostaviti tudi češkega vojaka Hrubina, kočijaža iz praškega Žižkova, ki je bil ustreljen zato, ker je podprl množično dezerterstvo v 28. polku in predlagal, naj se cesarji tepejo sami med seboj.¹⁶

Slovensko časopisje je zaradi cenzure poročalo le o treh usmrtitvah. Prva notica je bila objavljena ob usmrtitvi Ivana Brenceta, češ da »je bil dne 24. avgusta 1915 radi razžaljenja veličanstva in državi sovražnih izjav od poljskega sodišča c. in kr. 5. armadnega etapnega poveljstva po prekem sodu ustreljen«.¹⁷ Nekaj mesecev kasneje je tisk omenil usmrtitev Ivana Kromarja,¹⁸ junija 1916 pa je bilo naznanjeno, da je bil Josip Iglič »radi zločina motenje javnega miru po § 65. iz drž. zak. po prekem sodu ustreljen«.¹⁹ Prve kritične pripombe nad usmrtitvami na Suhem bajerju so se pojavile leta 1918. Morda je bil prvi, ki je o krutosti likvidacij javno spregovoril, dr. Ivan Tavčar, ki je v *Slovenskem narodu* aprila tega leta poudaril: »Pri nas je ta ali oni, ki je v pijanosti ali nepremišljenosti – vsak človek ne more biti jurist ali filozof – zajecjal: ‚Živela Srbija!‘ moral hoditi križevi pot od šentpeterske vojašnice do Suhega bajerja!«²⁰

Javne percepcije in (iz)rabe Suhega bajerja med obema vojnama

Javna polemika o Suhem bajerju se je lahko razmahnila šele po razpadu Avstro-Ogrske. V kontekstu novonastale Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS) je dobil kraj posebno simbolno težo. Habsburška preteklost je bila v novi državi demonizirana in slikana v najtemnejših barvah, Suhi bajer pa je kot kraj, kjer je avstrijski režim likvidiral svoje nelojalne državljane, postal tragičen simbol »kletke narodov«. Za razliko od zapiranja politično sumljivih oseb na ljubljanskem gradu, ki so ga zaporniki kljub vsemu preživeli, in spopadov na frontah, kjer so smrt povzročili vojaški nasprotniki, je bilo strelišče na Suhem bajerju percipirano kot najmračnejše poglavje avstrijske oblasti, saj je tu država pobijala lastne ljudi in to »popolnoma po srednjeveškem običaju,« kot svoje tlačane.²¹ V jugoslovanskem imaginariju je Suhi bajer postal »žalostni spomenik avstrijske tiranije«.²²

Vse žrtve, ustreljene in pokopane na kraju, kjer se je »odigravala tragedija našega naroda«, so v jugoslovanskem kontekstu postale mučeniki, ne glede na to, da njihova imena, dejanja ali celo nacionalnost v večini primerov niso znani. Zaradi neugotovljenih identitet jih je tisk primerjal z neznanimi vojaki, v znamenju katerih se je nahajal evropski spomin na prvo svetovno vojno v 20. letih: »Na Suhem bajerju so naši nepoznani mučeniki, enako veliki v svojem trpljenju, ko nepoznani vojak iz strelskega jarka. Zato počastimo njih spomin, kakor so počastili kulturni narodi spomin nepoznanega vojaka!« Veljala je preprosta logika, da

¹⁵ Robida, »Spomini na Suhi bajar,« str. 17–18.

¹⁶ »Neznan grob na Suhem bajerju.« *Jutro*, 25. 2. 1925, str. 4.

¹⁷ »Ustreljen po prekem sodu.« *Slovenski narod*, 31. 8. 1915, str. 4.

¹⁸ »Ustreljen po prekem sodu.« *Slovenski narod*, 23. 10. 1915, str. 4.

¹⁹ »Ustreljen po prekem sodu.« *Slovenski narod*, 2. 6. 1916, str. 3.

²⁰ Tavčar, Dr. Ivan. »Nemci in dinastija.« *Slovenski narod*, 27. 4. 1918, str. 1.

²¹ »Zločini avstrijske avtokracije prihajajo na dan.« *Prosveta*, 6. 2. 1920, str. 2.

²² »Kromarjev pogreb.« *Kmetijski list*, 27. 4. 1922, str. 3.

so zaradi tega, ker so bili ubiti pod Avstro-Ogrsko, apriorno junaki, ki jih mora slaviti Kraljevina SHS, saj so s svojimi žrtvami pripomogli k njenemu nastanku ter »padli kot odkupnina našega osvobojenja«. Na ta način so povezovali preteklost s sedanjostjo: v njih »ni vtelesena samo naša končna zmaga, temveč tudi vse naše stoletno trpljenje in robstvo«. ²³ Kot je to izrazil eden od številnih s čustvi naphanih časopisnih prispevkov tega časa: »Kar je potem še šlo marškompanij in se vračalo potuhnjencev; kar jih je potem gnilo v zidovju šentpeterske vojašnice; kar jih leži na Suhem bajerju; vsi ponižani in razžaljeni, vsi ranjenci, umorjenci, obsojenci, vsi padli in odlikovani, vsi ogoljufani, njih vdove in sirote in nerojenčeta, vse solze in vsi teki, vse muke in kletve, vse krik milijonov in vsako trpljenje vsakogar izmed nas: Vse to je bil naš purgatorij in prva bolečina, ki nam le oznanjala, da se poraja odrešeniška – Jugoslavija.« ²⁴

Suhi bajer se je uvrstil v jugoslovanski panteon imen in toponimov, prežetih s simbolnim pomenom ter čustvenim nabojem. Slavljeni članki so poudarjali povezave med žrtvami na bajerju in drugimi žrtvami nekdanje monarhije, kot so Ivan Adamič, Rudolf Lunder, Arnošt Windischer, prepородovci ter uporniki v Judenburgu in Murauu. Podobno se je vzpostavila paralela med kraji, povezanimi z boji srbske vojske med prvo svetovno vojno, naknadno pa tudi z lokacijami onkraj rapalske meje, ki so Slovence spominjale na preganjanje rojakov s strani italijanskih fašistov. Diskurz je bil posebej popularen med jugoslovanskimi nacionalisti, ki so vse te *lieux de mémoire* omenjali v isti sapi: »Vas, zapuščeni grobovi na Suhem bajerju, na Dobrudži, na Solunu in na Bazovici, se spominjamo nacionalisti. Vam, ki ste umirali za idejo jugoslovanstva in imate svoj poslednji dom v zapuščenih grobovih, je postavljen mogočen spomenik.« ²⁵ Podobne misli niso bile redke niti v liberalnem dnevnem časopisju: »Preko ječ, vislic, Suhega bajerja in albanske Golgote smo dobili vstopnico v koncertu narodov.« ²⁶

O življenjih, sodnih postopkih in smrtih žrtev so nastali številni čustveni, toda v dobršni meri potvorjeni ali vsaj olepšani zapisi, ki so veličali njihovo domnevno brezmejno ljubezen do Srbije, jugoslovansko usmerjenost ter junaštvo, s katerim so zaradi trdne vere v svoj prav vsi do zadnjega neustrašno in ponosno odkorakali v smrt, ki je pripomogla k nastanku nove države. Nekaj teh elementov je mogoče zaslediti v primeru biografije Ivana Kromarja: »Vojna furija je divjala takrat z vso besnostjo in srbski narod, ki ga je pokojnik tako ljubil, je nastopil prav takrat mučeniško pot na albansko Kalvarijo in potrpežljivo umiral v masah za veliko idejo ujedinjenja. Ogromne žrtve niso bile zaman, kajti prišlo je Vstajenje, ki ga je bil deležen tudi naš narod in je nam vsem prinesel toli zaželeno osvobojenje.« ²⁷ (Taka podoba je v tisku vztrajala vse do izida Robidovega članka leta 1935, ki je smrti na Suhem bajerju predstavil precej bolj realistično, celo črnohumorno, kot njegovi

²³ »Častite spomin mučnikov.« *Jutro*, 24. 12. 1921, str. 2.

²⁴ »Pot k ujedinjenju.« *Jutro*, 1. 12. 1921, priloga.

²⁵ »Vseh mrtvih dan ...« *Pohod*, 29. 10. 1932, str. 1.

²⁶ »Prednjački tečaj zagorskega Sokola.« *Jutro*, 9. 1. 1931, str. 7.

²⁷ »Slovesen pogreb narodnega mučenika Ivana Kromarja.« *Jutro*, 23. 4. 1922, str. 2.

predhodniki.) Nezanemarljivo vlogo bajerja v državotvorni mitologiji Kraljevine SHS je podčrtal tudi kralj Aleksander I., ki ga je obiskal 9. maja 1922.²⁸

Slikanje usmrtilcev na Suhem bajerju v najmračnejših barvah je seveda želelo poudariti kontrast med Avstro-Ogrsko in Kraljevino SHS, ki naj bi se do svojih državljanov obnašala neprimerno bolje. Leta 1921 se je npr. v časopisju znašel sodni primer Ivana Kranjca, ki je bil obsojen na eno leto zapora, ker je ob branju časopisnega poročila o neuspelem atentatu na (takrat še regenta) Aleksandra izjavil: »Tega so že morali zdavno ubiti!« Časnik *Jugoslavija* ni pozabil pripomniti: »V bivši Avstriji bi slični zločinec bil takoj pod zemljo na ljubljanskem ‚Suhem bajerju‘.«²⁹

Suhi bajer je postal v 20. letih pogost izraz v dnevno-političnem obtoku. Uporabljali so ga zlasti liberalci, ko so napadali svoje ideološke nasprotnike v Slovenski ljudski stranki (SLS). V liberalnem časopisju se je namreč pogosto pojavljal (ne povsem neutemeljen)³⁰ očitek, da so v SLS na začetku vojne navdušeno podprli avstrijsko oblast ter samoiniciativno sodelovali pri ovajanju svojih rojakov, medtem ko ni bil na strelišče poslan noben njihov pripadnik.³¹ »Iz lastne inicijative je organiziralo tajništvo SLS v Ljubljani pristno špijonažno pisarno, vohunilo po slovenskih hišah in med slovenskimi ljudmi, delalo ovadbe na c. kr. policijo in vojaško komando ter spravljalo Slovence v zapore, v taborišča in na Suhi bajer,«³² je zatrjevalo *Jutro*, *Domovina* pa je pribila: »Ječe so se dnevno polnile političnih osumljencev, na Suhem Bajarju pri Ljubljani so padale nedolžne žrtve, ki jih je spravila v smrt klerikalna špijonska pisarna v Katoliški tiskarni. Vsakega narodnjaka so klerikalni ovaduhi označili za ‚srbofila‘ in mu privoščili vislice.«³³ Liberalni tisk je grmel, da ima SLS na vesti ogromno slovenskih življenj, saj »je z vneto gradila pot na Suhi bajer in pripravljala cesto desetisočim slovenskim mož in mladeničev v hladne grobove na bojiščih, kovala verige za stotine nedolžnih žrtev po avstrijskih ječah.«³⁴ Na Suhem bajerju so si klerikalci skratka, kot je cinično ugotavljal liberalni tisk, »postavili neminljiv spomenik.«³⁵ Obenem so časnikarji zagotavljali, da SLS v svojem bistvu ostaja enaka tudi v novi državi: »Pod geslom: ‚Vse za vero, dom, cesarja‘ so klerikalci l. 1914 preganjali in uničevali neklerikalno časopisje, z najbrezvestnejšim ovaduštvom spravljali v zapore, taborišča in na Suhi bajer rodne brate Slovence. Danes divja v klerikalcih isti duh denuncijantstva, isto poželenje po preganjanju in maščevanju.«³⁶

Liberalno časopisje se ni omejevalo le na kritiziranje SLS kot celote, temveč je s prstom pokazalo tudi na posamezne vidne člane, predvsem dr. Ivana Šusteršiča in dr. Marka Natlačena: »Vojni pa je kričal živio sam dr. Šusteršič in po vseh cerkvah in šolah so molili za vojno ter jo proslavljali. In mlad doktor, ki se je pripravljal

²⁸ »Kralj na Gorenjskem.« *Jutro*, 10. 5. 1922, str. 2.

²⁹ »Radi razžaljenja kralja obsojen na eno leto ječe.« *Jugoslavija*, 9. 11. 1921, str. 3.

³⁰ Gl. npr. Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*, str. 318.

³¹ »Polhov gradec.« *Kmetijski list*, 13. 7. 1922, str. 2.

³² »Polna mera, strahovlada in klerikalizem.« *Jutro*, 9. 5. 1925, str. 2.

³³ »Ne pozabimo!« *Domovina*, 3. 2. 1925, str. 2.

³⁴ »Pred desetimi leti.« *Jutro*, 9. 7. 1924, str. 2.

³⁵ »Ovaduštvo.« *Domovina*, 30. 10. 1925, str. 6.

³⁶ »Leto 1914 in leto 1928.« *Jutro*, 29. 7. 1928, str. 4.

za voditelja slovenskega naroda, je stopil pred deželni dvorec pred ljudstvo, ga navduševal za vojno ter poživiljal k divjemu pokolju Srbov. In tudi ta človek – dr. M. Natlačen – je dandanes steber klerikalne stranke!³⁷ *Jutro* je objavilo tudi karikaturu orjaškega Natlačenovega spomenika pred deželnim dvorcem (sedežem ljubljanske univerze) s komentarjem, da bi klerikalci v primeru nemške zmage v vojni tak spomenik nedvomno že postavili.³⁸ V tem kontekstu je bil Suhi bajer tudi pomembno politično sredstvo v predvolilni propagandi. Narodni socialisti so pred volitvami v ustavodajno skupščino leta 1920 izobesili plakate, na katerih so upodobili »duševnega voditelja SLS, dr. Šušteršiča v škrlatnem rabeljskem plašču s sekuro v eni, s proskripcijskimi listinami iz l. 1914 v drugi roki, pred njim leži gomila s Suhega bajerja«.³⁹

Suhi bajer je ostal simbol, ki je Slovence oz. Jugoslovane ter Avstrijce oz. Nemce tudi po vojni ostro ločeval na Nas in Vas. Slovenski tisk je poimensko našteval in napadal osebe, ki so jim očitali sodelovanje pri usmrčitvah. Najostreje kritike so letele na tiste, ki so poskušali pozabiti na preteklost in se vključiti v novo družbo. Tisk je npr. omenjal »zagrizene nemškutarice Götz«, ki so vodile trgovino na ljubljanskem Mestnem trgu: »Ti ljudje pred in med vojsko niso hoteli znati slovensko, njihova hiša je bila nemškutarsko zbirališče – oče je pa med vojno ovajal ljudi z namenom, da jih spravi na grad ali na Suhi bajer. Sedaj se silijo v razne narodne kroge in društva – to pa pač samo radi ‚kšefta‘ in športa.«⁴⁰ Prav tako so se delitve pojavljale med samimi Slovenci, saj so bili tisti, ki so imeli kakršnokoli zvezo z usmrčitvami, tako rekoč izobčeni iz občestva, kot kaže naslednji časopisni prispevek: »Prostovoljni strelec ob priliki justifikacij na suhem bajerju, poznani Meden Jože, se je mudil te dni v Ljubljani in nas s svojo navzočnostjo spomnil umorov Brenceta, Komarja in drugih. Omenjeni Meden Jože je bil dosedaj v Bocnu in je prišel v Ljubljano očitno v dobri veri, da je njegov sadizem že pozabljen. Uverjen pa naj bo, da znak avstrijskega prostovoljnega krvnika še ni izginil iz njegovega čela in da domovina njegovih žrtev, ne bo imela zanj strehe!⁴¹

Tako kot so novinarji v tisku pogosto uporabljali literarizirane metafore, da bi čustveno opisali dogajanje na Suhem bajerju, in bili pri tem bolj ali manj ustvarjalni (npr.: doba prve svetovne vojne je bila opisana kot čas, »ko se je rogal Suhi Bajer zidarjem svobode«),⁴² je bil motiv smrti na bajerju in spomina nanjo prisoten tudi v slovenski beletristiki. Vladimir Pfeifer je za podlistek časopisa *Orjuna* prispeval zgodbo *Spomin*, v kateri se starec in deklica na predvečer 1. novembra odpravita na Suhi bajer. Ko ju ustavi stražnik, mu starec pojasni: »Pusti naju! Žalostna je najina nocojšnja pot in še pred polnočjo morava dospeti tja, kjer snivajo razpepeljena telesa njih, ki so nam prinesli Svobodo in Ujedinjenje. – Spomin in Ljubezen

³⁷ »Brence – Kromar.« *Kmetijski list*, 22. 12. 1921, str. 2–3.

³⁸ »Odkritje spomenika.« *Jutro*, 16. 1. 1927, str. 8.

³⁹ »Ulična propaganda za razne stranke.« *Jugoslavija*, 28. 11. 1920, str. 2.

⁴⁰ »Svoji k svojim!« *Orjuna*, 20. 5. 1923, str. 3.

⁴¹ »Prostovoljni strelec.« *Orjuna*, 14. 10. 1925, str. 3.

⁴² »Grobovi tulijo ...« *Vojni invalid*, 1. 1. 1938, str. 2.

sva ...« Stražnik ju spusti naprej in na grobovih molita vse do jutra.⁴³ Učiteljica in književnica Mara Lamut pa je objavila pesem, v kateri je pozvala k složnosti in enotnosti Slovencev. Vsakič, ko nastopi razdor, bi se morali spomniti na preteklost: »In kadar loti nas se bratski srd, / stopimo na naš Getzemánski vrt, / napotimo se tja na Suhi bajer, / premislimo trpina zadnjo pot, / ki šel je strt / brez krivde v smrt; recimo: mea culpa! / in konec naših bo zablod!«⁴⁴

Najobsežnejše leposlovno besedilo, ki se ukvarja s Suhim bajerjem, je roman Vladimirja Levstika *Pravica kladiva* iz 1926.⁴⁵ Protagonista, izobraženega projugoslovanskega kovača Andreja Možino, ki ga je Levstik upodobil po zgledu Ivana Kromarja, zaradi nepremišljenih besed proti Francu Jožefu, izrečenih v gostilni vpričo ovaduha, aretirajo in zaprejo. Po smrtni obsodbi je ustreljen na Suhem bajerju, četudi lokacija v delu ni poimenovana. Smrt prizadene njegovo domačo vas Ravne, ovaduh pa z bremenom svojega dejanja živi še nekaj let, dokler po koncu vojne ne stori samomora s skokom pred vlak. Na roman se je med eno od svečanosti na Suhem bajerju referiral tudi slavnostni govorec Ivo Berščak, »ki je z odločno besedo žigosal neznosno stanje v današnji zemlji, ki ga možje Andrej Možinovega kova pač niso zamišljali tedaj, ko so hodili po križevem potu do Suhega bajerja«.⁴⁶

Identifikacija ustreljenih

Po vojni je bila v Ljubljani sprožena akcija za identifikacijo oseb, ustreljenih na Suhem bajerju. Februarja 1919 je Odbor za politične preganjance, ki je deloval v mestu, s časopisnimi oglasi pozval družini Ivana Kromarja in Ivana Brenceta, naj z njim stopita v kontakt.⁴⁷ Iskanje je nadaljeval mestni svetnik Ivan Kocmur, ki je 30. decembra 1919 mestnemu svetu predal resolucijo, v kateri je pozval k identifikaciji žrtev. Zatrdil je, da si ustreljeni zaslužijo »vsaj košček zadoščenja« s tem, da njihove ostanke premestijo »na dostojen prostor«. »Gospodu županu se naroča,« je zapisal Kocmur, »da ukrene vse potrebno, da se trupla na vojaškem strelišču pokopanih žrtev ekshumirajo in preneso na pokopališče k Sv. Križu. Na dan prenosa žrtev naj delo počiva. Prenos naj bo izvršen najkasneje do 2. decembra 1920.« Občina je pobudo posredovala predsedstvu deželne vlade za Slovenijo in pripomnila: »Mestni magistrat je mnenja, da bi bilo najprvo pozvati sorodnike ustreljenih, ne mislijo li svojcev morda sami vzeti na rodna pokopališča. V to pa je predvsem treba ugotoviti identiteto vseh ustreljenih in v katerem grobu leži ta ali oni. Za to vse je pa potreba, da vlada uradnim putem dobi v roke sodne akte o teh nesrečnikih. Kje bi ti akti bili, nam ni znano, dalo bi se pa gotovo izvedeti potom bivših vojaških ministrstev na Dunaju.«⁴⁸ Kocmurjev načrt o prekopu se do navedenega roka ni uresničil.

⁴³ Pfeifer, Vladimir. »Spomin.« *Orjuna*, 31. 10. 1925, str. 2–3.

⁴⁴ Lamutova, Oj bratje, str. 41–42.

⁴⁵ Levstik, *Pravica kladiva*.

⁴⁶ »Orjuna na Suhem bajerju.« *Orjuna*, 4. 11. 1926, str. 3.

⁴⁷ »Rodbina Kromarja« in »Rodbina Brenceta.« *Slovenski narod*, 6. 2. 1919, str. 4.

⁴⁸ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 573; »Žrtve na ‚Suhem bajerju‘.« *Naprej*, 1. 1. 1920, str. 2.

Pokrajinska vlada je poskušala podatke najti s poizvedovanjem pri dunajskem vojaškem sodnem arhivu (Militärgerichtsarchiv), vendar je od tamkajšnjega arhivarja septembra 1920 dobila odgovor, da arhiv obsega poldrugi milijon spisov in da bi morali za najdbo dokumentov poznati opravilne številke vojaškega sodišča.⁴⁹ Ljubljanska občina je sestavila tudi prošnjo za pomoč pri zbiranju podatkov o ustreljenih, namenjeno svojcem in očividcem. Slovenske časopise je prosila, naj poziv brezplačno ponatisnejo, češ da gre za »čin pijetete, ki mora biti pač vsakomur pri srcu«.⁵⁰

Dragoceni so bili predvsem podatki upravitelja ljubljanskega garnizijskega strelišča, narednika Karla Kitka, ki si je ob usmrčitvah skrivoma zapisoval datum in uro usmrčitve, na skici pa je zabeležil tudi lokacije grobov; imen žrtev ni poznal. Dne 12. julija 1920 je Kitek ljubljanskemu magistratu predložil zbrane podatke,⁵¹ 23. februarja 1921 pa je seznam datumov usmrtitev posredoval tudi trafikant Václav Tulach, ki je vsak sprevod proti Suhemu bajerju spremljal iz svoje trafike ob Dolenski cesti.⁵² S pomočjo njunih navedb je bilo identificiranih 23 grobov, sorodniki in očividci, ki so se javili na razglas ljubljanske občine, pa so podatke dopolnili. Na magistratu se je novembra 1920 oglasilo najmanj pet oseb, ki so delile svoje spomine na okoliščine smrti Ivana Kromarja, Josipa Igliča, Josipa Kuntara, Ivana Brenceta in Henrika Jermana.⁵³ S pismom se je iz Svetega Benedikta v Slovenskih goricah oglasil tudi kaplan Jožef Vrečko, ki je na strelišče spremil štiri obsojence.⁵⁴ Vrečko je predlagal, naj občina vzpostavi stik z dvema ljubljanskima duhovnikoma – nekdanjima vojnima kuratoma, ki sta prav tako spremljala obsojence. Na poziv občine se je 16. decembra 1920 odzval šentjakobski kaplan Ivan Kogovšek, ki je posredoval seznam petih imen,⁵⁵ pozneje pa je odpisal še spiritual pri ljubljanskih uršulinkah Janko Cegnar, ki se je spominjal dveh likvidacij.⁵⁶

Istega leta je neznan čiasopisni dopisnik predlagal, da bi si pri »agnosciranju« (prepoznavanju) ustreljenih lahko pomagali s podatki »iz splošnega ali pa iz tajnega ekshibitnega zapisnika bivše garnizijske bolnišnice št. 8 v Ljubljani na Zaloški cesti. Vojaško sodišče je namreč v vsakem slučaju 24 ur prej, še predno je bila izrečena smrtna obsodba, pozvalo garnizijsko bolnišnico, da naj določi zdravnika, ki bo prisostvoval eksekuciji kot zdravniški izvedenec. K nekaj eksekucijam je bil komandiran dr. Ivan Robida. Tudi duhovniki, večidel Slovenci, ki so spremljali delinkvente na morišče, bi lahko služili s podatki, na podlagi katerih bi se dalo

⁴⁹ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 576.

⁵⁰ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 577.

⁵¹ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 575.

⁵² SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 581.

⁵³ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 578, 579 in 580. O Igliču gl. tudi Stražar, Anton. »Desetletnica smrti zavednega možaka.« *Domovina*, 17. 9. 1926, str. 5.

⁵⁴ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 582.

⁵⁵ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 583 in 584.

⁵⁶ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 586.

ugotoviti imena ustreljencev in kraj, kjer so pokopani.«⁵⁷ Posebnega odziva pa ni bilo; Robida je svoje spomine na usmrtitve objavil šele poldrugo desetletje pozneje.

V enem primeru se podatki pričevalcev niso ujemali. Kogovšek je zapisal (in pri tem odločno vztrajal), da je bil med usmrčenimi neki J. Florjančič iz Ljubljane, vendar se datum usmrtitve, 2. oktober 1915, ni ujemal z nobenim drugim pričevanjem. Kitek se je na navedbo odzval s podobno odločnim zatrjevanjem, da tistega dne ni bil ustreljen nihče.⁵⁸ Za pomoč je ljubljanska občina ponovno zaprosila javnost preko časopisja: »Ker bi mestni magistrat rad dognal vse ustreljence, a si stojita tu nasproti dve enako tehtni izjavi, prosimo javnost, da bi nam kdo ta slučaj pojasnil, če kaj ve. Dopisnica magistratu zadošča ali pa osebna izjava.«⁵⁹ Florjančičev primer ni bil nikoli zadovoljivo razrešen.

Glede na to, da je bilo na Suhem bajerju najverjetneje ustreljenih več neznanih posameznikov, ki niso bili Slovenci (med obema vojnoma so se omenjali Hrvati, Madžari, Čehi, Rusi, Italijani, Romuni ...), ne preseneča, da se je v identifikacijo občasno vpletel tudi kak tuj časopis. Leta 1925 je slovenski tisk povzel poročanje praškega dnevnika *České slovo*, ki je prvi objavil podatke o češkem vojaku Hrubinu ter okoliščinah njegove usmrtitve na bajerju. Časopisje se je zanimalo za identifikacijo Hrubinovega groba, pa tudi njegovega ovaduha,⁶⁰ in čeprav sta se z nekaj dodatnimi podatki v časopisju oglasila vsaj dva Slovenca,⁶¹ kaže, da grob ni bil nikoli odkrit. Po drugi strani je bil s pomočjo *še enega pričevanja* v istem letu identificiran grob češkega vojaka Kuntara, prve žrtve na Suhem bajerju med prvo svetovno vojno.⁶²

Vse uspešne identifikacije žrtev s Suhega bajerja so bile dokončane do sredine 20. let. Kot kaže npr. pregled dr. Janka Pleterskega iz 70. let,⁶³ ni slovensko zgodovinske pisarje od medvojnega časa dalje identificiralo nobene nove osebe.

Prekopi Franca Petriča, Ivana Brenceta in Ivana Kromarja

V prvih povojnih letih so bili organizirani trije prekopi posmrtnih ostankov na Suhem bajerju, ki so bili uspešno identificirani. Izvedba prekopov je bila predstavljena kot dolžnost vseh Slovencev: »Zato tja na Suhi bajar, da izkopljemo ostanke svojega nepoznanega mučenika in da jih prenesemo na vzvišen in svetel kraj, še poznim rodovom v spomin na prestano trpljenje in še poznim rodovom

⁵⁷ »V svrhu lažjega agnosciranja ustreljencev na 'suhem bajerju' v Ljubljani.« *Naprej*, 4. 11. 1920, str. 3.

⁵⁸ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 584, 585 in 587.

⁵⁹ »Prošnja do javnosti glede ustreljenih izza časa vojnega prekega soda.« *Jugoslavija*, 23. 2. 1921, str. 3.

⁶⁰ »Neznan grob na Suhem bajerju.« *Jutro*, 25. 2. 1925, str. 4; »Kdo pozna ovaduha?« *Slovenski narod*, 26. 2. 1925, str. 5.

⁶¹ »Neznan grob na Suhem bajerju.« *Jutro*, 1. 3. 1925, str. 5; Firm, Miroslav. »Kdo je ovaduh?« *Slovenski narod*, 5. 3. 1925, str. 4.

⁶² »O češkem vojaku, ki je bil ustreljen v Ljubljani.« *Slovenski narod*, 26. 4. 1925, str. 2.

⁶³ Pleterski, *Prva odločitev*, str. 22–23.

v opomin za pravo narodno delo. Velika slavnost se mora vršiti ta dan. Vsi tisti, ki so morali molčati, ko so streljali Brenceta, Kromarja in druge; vsi tisti in to je ves slovenski narod, moramo izpregovoriti ta dan. Veliko romanje na Suhi bazar treba, da priredimo ta dan. Pobožnih src se bližajmo kraju, kjer je prelita kri naših mučnikov, v zmagoslavnem pohodu pa odnesimo potem trupla žrtev, ker njih žrtev ni bila brezuspešna, temveč nam je dala zmago, vstajenje. Drugi narodi časte spomin nepoznanega vojaka, mi pa počastimo spomin nepoznanega mučenika! Za vse one, ki leže nepoznani in raztrešeni po celi naši domovini in trohne po širnem svetu, vsi ena sama velika obtožba nasilnikov, ena sama velika priča našega trpljenja. Nevredni življenja smo, če ne storimo tega.«⁶⁴ Občasno je časopisje na svečanosti ob prekopih vabilo že skoraj z grožnjami: »Še enkrat se bodo ponovili grozni časi, če boste pozabljivi in če ne boste maščevali onih, ki leže na Suhem bajerju, kajti dosti jih je še tam pokopanih. [...] Zatorej ne bodite pozabljivi, da maščujete krivico!«⁶⁵

Kot prvega so 18. decembra 1919 ekshumirali Franca Petriča, njegova družina je dala ostanke brez večjih slavnosti prekopati na pokopališče pri sv. Križu. »Petrič je bil brez krste pokopan in je ležal kakšne dva metra pod zemljo. Truplo je bilo nestrohnjeno in je bila na njem še obleka.«⁶⁶

Petriču je sledil Ivan Brence, katerega prekop je že dobil značaj javne manifestacije. Brence je bil 8. januarja 1920 s sodnim postopkom, ki so ga sprožile njegove štiri hčerke, uradno rehabilitiran, smrtna obsodba pa razveljavljena, tudi zaradi napak v postopku. Med razpravo je sodišče ugotovilo, »da je vojaško sodišče več nego za dvakrat prekoračilo v zakonu določeni rok postopanja, da se dvomi o verodostojnosti priče Marjete Šifrerjeve in da sta bili priči Rabič in Guselj še šoloobvezna otroka.«⁶⁷ Svojci so si nato prizadevali, da bi Brenceta v skladu z njegovo željo pokopali na domačem Dovjem. Organizacijo brezplačnega pogreba je podprl – na prošnjo dovškega župnika Jakoba Aljaža⁶⁸ – pokrajinski namestnik Ivan Hribar, stroške je s tem prevzelo predsedstvo pokrajinske vlade.⁶⁹ »Vsakega pravega in iskrenega Jugoslovena dolžnost je, da počasti tužni spomin ranjkega Ivana Brenceta in ga spremi na njegovem zadnjem potu,« je opozarjalo časopisje in dodalo, da bo velika udeležba dokazovala »našo najodločnejšo jugoslovensko zavest.«⁷⁰

Brencetove posmrtno ostanke na Suhem bajerju so predstavniki uradne komisije izkopali v ponedeljek, 3. oktobra 1920. »Kakor nam poročajo, je bilo truplo pok. Brenceta v ilovnati zemlji še dobro ohranjeno, le glava je bila od strelav razbita in je razpadla.«⁷¹ Ostanke so položili v pločevinasto krsto in nato še v leseno, ki

⁶⁴ »Častite spomin mučnikov.« *Jutro*, 24. 12. 1921, str. 2.

⁶⁵ »Brence – Kromar.« *Kmetijski list*, 22. 12. 1921, str. 2–3.

⁶⁶ »Ekshumirali.« *Slovenski narod*, 20. 12. 1919, str. 3.

⁶⁷ »Po smrti oproščena žrtev.« *Slovenski narod*, 10. 1. 1920, str. 3.

⁶⁸ Dolgan, *Stoletnica*, str. 13.

⁶⁹ »25letnica mučeniške smrti.« *Slovenski narod*, 24. 8. 1940, str. 3.

⁷⁰ »Zadnja čast Ivanu Brencetu.« *Slovenski narod*, 2. 10. 1921, str. 4.

⁷¹ »Pogreb Iv. Brenceta.« *Novi čas*, 4. 10. 1921, str. 2.

so jo položili na mrliški voz z dvema paroma konj ter jo obdali z venci. Ko je voz prispel na Dolenjsko cesto, so se ljudje zbrali v žalni povorki. Duhovniki šentjakobske župnije so pred krsto opravili obredje, pevski zbor Ljubljana pa je zapel žalostinke. Sprevod je nato krenil proti železniški postaji. Na čelu so jezdili Sokoli, ki so jim sledili pevska društva, voz z duhovniki in mrliški voz. Za njim so hodili Brencetove hčerke, sorodniki, sosedje in prijatelji, pa tudi predstavniki države, vojske, kulture in gospodarstva. Na koncu se je zbrala še množica obiskovalcev, ki so želeli izkazati spoštovanje Brencetu. Ob zvonjenju ljubljanskih cerkva je sprevod prišel do kolodvora v Šiški, kjer je zbor Ljubljanski zvon zapel *Vigred se povrne in Blagor mu*, nato pa je bila krsta vkrcana na železniški vagon.⁷² Od tam je vlak krenil na Dovje, kjer je bil Brencce naslednji dan, 4. oktobra, pokopan. Pogrebni obred je v prisotnosti množice obiskovalcev vodil Jakob Aljaž,⁷³ ki je o dogodku zapisal: »Na pokopališču sem jaz govoril ranjkemu v spomin. Že prej sem izjavil, da Sokolom ne dam dovoljenja, pač pa generalu Maistru, ki pa ni prišel, ker je vlak zamudil.«⁷⁴ Brencetove ostanke so položili ob krsto njegove soproge Ane, ki naj bi, po nekaterih poročilih, umrla zaradi možganske kapi, ki jo je zadela, ko je v njeno gostilno vstopil ovaduh, odgovoren za Brencetovo usmrnitev.⁷⁵

Dogodek ni minil brez večjih in manjših afer. Časopisje je poročalo o ljudeh, ki po mnenju časnikarjev niso imeli moralne pravice udeležiti se svečanosti. *Domovina* je razmišljala: »Mi, ki smo šli za pogrebom, smo se zdeli kot njegovi bratje – saj je on padel eden za tisoče, povedal je, kar so tisoči mislili, bil je žrtev svojega prepričanja. Za pogrebom pa smo zapazili tudi ljudi, ki so ob času, ko so pokale puške v srca naših ljudi, proslavljali po Ljubljani avstrijske zmage in denuncirali one, ki so se zavedali, da gre za naše odrešenje. Ti niso spadali k temu pogrebu, ker so ga onečastili. Za pogrebom pa so šli tudi ljudje, ki so izrekli proti naši lastni narodni državi, Jugoslaviji, kot Slovenci, že mnogo bolj žaljive in izdajalske besede, nego jih je rekel kmet Brencce – in se jim ni za to nič zgodilo: tudi ti niso spadali k temu pogrebu, kajti naša svoboda je bila kupljena z žrtvami in kdor je žrtve zasmehoval takrat, in kdor zabavlja v svoji objestnosti čez to, kar so žrtve ustvarile, ta naj ne hodi slaviti žrtev – ker to je hinavščina in licemerstvo. [...] Spomin na te grobove bi nas moral trajno vspodbujati na delo proti vsem, ki so slavili avstrijske krvnike in jim pomagali nas moriti, in proti onim, ki danes razdirajo – saj to so tisti ljudje! – kar smo s takimi žrtvami pridobili.«⁷⁶

Slovenec in *Slovenski narod* sta se spustila v krajšo polemiko, ker je slednji ogorčeno opozoril, da je bil nastop pevskega zbora Ljubljana na prireditvi sramoten.⁷⁷ Predsednik zbora dr. Vladislav Pegan je bil med prvo svetovno vojno deželni odbornik, član SLS in Brencetov zagovornik na sodnem procesu. Njegova mlačna,

⁷² »Pogreb narodnega mučenika.« *Jugoslavija*, 5. 10. 1921, str. 2.

⁷³ »Pogreb † Ivana Brenceta.« *Slovenec*, 8. 10. 1921, str. 3.

⁷⁴ *Ko je vojna*, str. 152.

⁷⁵ »25-letnica mučeniške smrti.« *Slovenski narod*, 24. 8. 1940, str. 3.

⁷⁶ »V spomin narodnemu mučeniku.« *Domovina*, 7. 10. 1921, str. 1.

⁷⁷ »Splošno nevoljo.« *Slovenski narod*, 5. 10. 1921, str. 4; »Demokratsko narodnjaštvo.« *Slovenec*, 6. 10. 1921, str. 2.

do Brenceta celo sovražna »obramba« je po številnih ocenah pomembno vplivala na osumljenčevo usmrnitev; zaradi tega je bila Peganu v novi državi odvzeta odvetniška licenca. Po splošnem liberalnem konsenzu povojnega časa je Pegan »pognal Brenceta v smrt, samo da bi ga še naprej obsevala milost trinogov«. ⁷⁸

Pegan je bil povezan še z eno afero nekaj dni po prireditvi. V gostilni v Vižmarjah se je zbrala družba pod vodstvom lokalnega posestnika Franca Bizjaka. Pomenkovala se je o Brencetu in ob tem opravljala Pegana. Menda se Bizjak in drugi niso zavedali, da se je dotični posameznik tedaj nahajal v istem prostoru. Pegan je slišal, o čem se pogovarja omizje, in ko so začeli napadati še Šusteršiča, je besen zagrabil steklenico piva, s katero je hotel Bizjaka udariti po glavi. Zadnji hip ga je zadržal neki Volta iz njegovega omizja. Ko je Peganova družba zapuščala gostilno, se je med omizjema vseeno vnel prepir, tako da je Volta z vso silo udaril Bizjaka po glavi. Zadeva se je končala pred sodiščem, ki je zaporne in denarne kazni naložilo skoraj vsem vpletenim. Pegan je bil prizadet, ker je bil še vedno osovražen zaradi vloge pri Brencetovi usmrtitvi: »Dr. Pegan se zagovarja po svojem zastopniku s silno razburjenostjo, ker se mu vedno predbaciva Brencetov slučaj. Dobiva celo anonimne dopisnice, na katerih se mu grozi in izraža ogorčenje in zaničevanje.« ⁷⁹

Politična apropiacija Brencetove smrti je bila prisotna tudi na njegovem domačem Dovjem. Po eni strani ga je slavil župnik Aljaž, obenem pa so ga za svojega razglašali liberalni Sokoli, zaradi česar jim Aljaž, kot omenjeno, ni dovolil sodelovanja pri svečanosti na dovškem pokopališču. Tudi vodja Samostojne kmetijske stranke Ivan Pucelj je Brencetove sorodnike že prepričal, da so mu dovolili vzidavo spominske plošče na domači hiši, vendar se je temu uprl Aljaž in dosegel, da so svojci pristanek umaknili. ⁸⁰

Zadnji posameznik, prekopan s Suhega bajerja, je bil Ivan Kromar, ki je po usmrtitvi zaradi besed v podporo Srbiji za sabo pustil ženo Ivano in osem otrok. »Šest let že kličejo njegova mrtva usta osveto in maščevanje,« so vzneseno zapisali črnomaljski Sokoli. »Šest let že čaka zaman osem sirot v borni bajti v Stari gori nad Semičem očeta, čaka zaman žena moža. Njih beda, njih solze in njih stok kličejo osveto neba in poštenih ljudi, kličejo po pomoči. Šest let pa že živi mirno v Črnomlju Matija I. Skubic, gostilničar in nekdanji župan ter se bogati od blagoslova svobode, ki jo je sam sovražil vse dni. In Matija Skubic je tisti, ki je Kromarja izročil krvniku, ki je pognal v bedo vdovo in osmero sirot.« Sokoli so zatrdili, da je »narodna dolžnost« Slovencev, da sodelujejo pri prenosu Kromarjevih ostankov in da finančno pomagajo njegovi obubožani družini. ⁸¹ Akcija je bila uspešna, saj je družina litijskega lekarnarja Hinka Brillija enega od Kromarjevih otrok prevzela v oskrbo, v Ljubljani pa je 375 darovalcev zbralo blizu 3300 dinarjev in božična darila za otroke. ⁸²

Tako kot Brenceta je tudi Kromar pred prekopom doživel sodno rehabilitacijo,

⁷⁸ »Brence – Kromar.« *Kmetijski list*, 22. 12. 1921, str. 2–3.

⁷⁹ »Politični pretep – Bizjak co. dr. Pegan in tov.« *Jugoslavija*, 11. 11. 1921, str. 3.

⁸⁰ *Ko je vojna*, str. 152.

⁸¹ »Vsem poštenjakom in pravičnikom!« *Kmetijski list*, 17. 11. 1921, str. 2.

⁸² »Lep primer narodnega in človeškega čuta.« *Jutro*, 28. 12. 1921, str. 3.

vendar se je beograjski časopis *Balkan* pritoževal, da je šele sodna odredba Slovincem zadostovala za potrditev, da je bil ustreljeni kovač dejansko mučenik, in ne veleizdajalec. To je časopis razglasil za absurd in *Slovenski narod* je deloma pritrdil temu stališču.⁸³ Poročilo beograjskega časnika nakazuje, da v Srbiji niso slavili žrtev s Suhega bajerja v tolikšni meri kot v Sloveniji in da ustreljeni Srbom niso predstavljali enega od konstitutivnih elementov kraljevine.

Prenos Kromarjevih ostankov je sledil v soboto, 22. aprila 1922.⁸⁴ Idejni vodja pobude za prenos je bil črnomaljski sokolski vodja Špira Vranković.⁸⁵ Izkopane ostanke so prenesli na vojaško strelišče, od koder je krenil sprevod skozi mesto. Program je bil podoben tistemu s prenosa Brencetove krste: po sprevodu skozi ljubljanske ulice, cerkvenih obredih in žalostinkah v izvedbi pevskega zbora Zveze pevskih društev ter godbe Dravske divizije se je svečanost končala pred glavnim kolodvorom. Krsta je bila odpeljana v Črnomelj, kjer so jo naslednji dan s še eno proslavo (ki naj bi bila po zahtevi črnomaljskega Sokola »glasen in jasen opomin vsakomur, ki bi se v bodoče drznil lastnega brata izdati krvniku«)⁸⁶ pokopali v Vojni vasi. Navedbe iz lokalne župnijske kronike sicer trdijo, da je šla krajanom v nos apropiacija pokojnika s strani Sokolov: »Črnomaljci, tudi liberalni, so se celega slavja sramovali, ker so Kromarja poznali.«⁸⁷ Črnomaljska krajevna legenda govori še o tem, »da je prav takrat, ko je bil žalni sprevod nedaleč od gostilne, kjer se je začela kovačeva tragedija, skoraj z jasnega neba močno zagrmelo in se tako strahovito zabliskalo, da so pogrebci onemeli«.⁸⁸

Kar se tiče Ljubljane, so bili »špalirji občinstva po vseh ulicah in cestah, kjer se je vršil sprevod,« za *Jutro* najboljši dokaz, da zna mesto »ceniti spomin nedolžnega slovenskega mučenika, ki je postal žrtev naših prejšnjih tiranov in tlačiteljev«.⁸⁹ *Kmetijski list* je dodal, da je s svečanostjo Kromarjev duh začel strašiti svojega ovaduha Skubica,⁹⁰ in tudi *Domovina* se je strinjala, da je to »dan obsodbe izdajstva klerikalnega Judeža Iškarijota, ki je ovadil Kromarja«.⁹¹

Ob prekopu Kromarjevih ostankov je bila izdana 16-stranska spominska knjižica, ki v slavlilnih presežnikih govori o njegovem življenju, smrti in prekopu.⁹² Ob svečanosti je ponovno izbruhnila časopisna polemika, tokrat med liberalnim *Jutrom* in klerikalnim *Slovincem* (ki ga je *Jutro* nekoč označilo za »glasilo tistih pokvarjenih, demoraliziranih in degeneriranih individuov, ki so spravili toliko nacionalnih in poštenih Slovencev v zapore, v taborišča in na Suhi Bajer«).⁹³ *Slovenec*

⁸³ »Slovenija – zemlja absurdnosti.« *Slovenski narod*, 27. 9. 1923, str. 3.

⁸⁴ O dogodku gl. tudi Kramarič, Pogreb Ivana Kromarja, str. 452–456.

⁸⁵ »Odlikovanje staroste Špira Vrankovića.« *Jutro*, 12. 10. 1932, str. 3.

⁸⁶ Odsek »Sokola« za prenos mučenika Kromarja v Črnomelj. »Prenos zemeljskih ostankov mučenika Kromarja.« *Kmetijski list*, 20. 4. 1922, str. 3.

⁸⁷ Dolgan, Publikacija, str. 232.

⁸⁸ Raztresen, Zorko, *Najlepša mesta Slovenije*, str. 51.

⁸⁹ »Slovesen pogreb narodnega mučenika Ivana Kromarja.« *Jutro*, 23. 4. 1922, str. 2.

⁹⁰ »Duh nesrečnega kovača Kromarja.« *Kmetijski list*, 12. 1. 1922, str. 4.

⁹¹ »V spomin I. Kromarju.« *Domovina*, 21. 4. 1922, str. 2.

⁹² *Na Suhem bajerju*. Za integralno besedilo brošure gl. Dolgan, Publikacija, str. 232–236.

⁹³ »Tudi to ga ne bo ustrašilo.« *Jutro*, 16. 7. 1924, str. 2.

namreč o svečanem prekopu ni napisal niti vrstice, je pa omenil, da je demokratska stranka v razvalinah.⁹⁴ *Jutro* se je odzvalo s podobno pikrim vprašanjem: »Kako naj na tak dan piše glasilo tistih, ki so denuncirali nesrečnega dolenjskega kmetiča in obrtnika ter ga pahnili v prerani grob?«⁹⁵

Nekaj let po prekopu Kromarjevih ostankov so na njegovem grobu v Vojni vasi postavili tri tone težak apnenčast nagrobnik. Poleg križa, porcelanske fotografije in spominskega napisa v Kromarjevo čast je v kamen vklesan tudi relief mišičastega moškega, pripadnika Sokola, z lovorovo vejico v roki. Spomenik je izklesal gluhonemi samouk-kamnosek Josip Jerman iz Nakla nad Črnomljem.⁹⁶ Gre za prvi spomenik, postavljen katerikoli žrtvi s Suhega bajerja. Do leta 1930, ko je umrla Kromarjeva vdova Ivana, je javno zanimanje za družino pošlo; za njenim pogrebom je šlo »samo nekaj starih ženic«.⁹⁷

Slovesnosti ob 1. novembru

Nemudoma po vojni, leta 1919, je grobove na Suhem bajerju oskrboval Karel Kitek, saj je na vsakem »napravil lično gomilo in jo zasadil s smrečicami, ker sicer bi se grobov v kratkem času ne bilo več razločilo od drugega sveta; bili so namreč popolnoma zravnani k ostalim tlom in le na posledicah zasutja se je grobove dalo še izpoznati«.⁹⁸ Po prekopih posmrtnih ostankov treh usmrčenih so svečanosti v slavo ubitih za nekaj časa usahnile. Preostali grobovi so bili vse bolj zanemarjeni in žrtve so tonile v pozabo. »Žalosten je pogled na ta nenavadni božji vrt. Ljubljana je pozabila na njega,« se je pritoževal tisk.⁹⁹ Posebej ob dnevu spomina na mrtve je časopisje opozarjalo, da se je treba spomniti na grobove ustreljenih: »In kaj je z grobovi na Suhem Bajerju? Njih ne smemo pozabiti. Njim mora veljati vsaj ena pobožna misel današnji dan.«¹⁰⁰ Vse glasnejši so bili tudi jugoslovanski nacionalisti, zbrani v združenju Orjuna: »Dolga, dolga leta so ostali Vaši grobovi pozabljeni, neokrašeni – ni bilo lučice, ki bi bila gorela Vam v spomin. Umljivo je to morda bilo, dokler je še besnela vojna morija, a da so na Vas pozabili tudi v letih svobode, je neodpušno.«¹⁰¹

Prvi obširnejši očitek nad splošno brezbriznostjo do urejanja grobov je objavilo *Jutro* ob 1. novembru 1923: »Na Suhi bajer smo pozabili na vseh mrtvih dan. Pozabili so zlasti vsi odbori, vsa narodna obrambna in kulturna društva, vsi predstavniki vlade, cerkve, stanov, in vsi sicer zgovorni govorniki. Hvala bogu, vsaj enkrat smo vsi edini! To lepo edinstvo je motila ena sama ženska, ki očitno ni nikjer organizirana. Žena ubogega nižjega uradnika z mnogoštevilno družino. Ko je zvečer videla temo na Suhem bajerju, je šla in si od svojih borih dinarjev

⁹⁴ »Predsednik demokratske stranke g. Ljuba Davidović.« *Slovenec*, 23. 4. 1922, str. 3.

⁹⁵ »Na dan Kromarjevega pogreba.« *Jutro*, 25. 4. 1922, str. 2.

⁹⁶ »Spomenik Ivana Kromarja.« *Jutro*, 31. 10. 1926, str. 3.

⁹⁷ Zupanc, Lojze. »Vdova kovača Kromarja.« *Jutro*, 3. 7. 1930, str. 3.

⁹⁸ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 573.

⁹⁹ »Suhi bajer.« *Jutro*, 30. 10. 1926, str. 3.

¹⁰⁰ »Grobovi tulijo ...« *Jutro*, 1. 11. 1924, str. 5.

¹⁰¹ »Orjuna na gomilah.« *Orjuna*, 7. 11. 1925, str. 2.

odtrgala toliko, da je na vsakem grobu mogla prižgati po eno lučko. Pravzaprav bi si žrtve ne mogle za živa želeli bolj prisrčnega spomina. Ena sama neimenovana jugoslovenska žena in mati odtehta vse zgovorne odbore, ki so sposobni pozabiti Suhi bajer in ki nimajo nobenega družega izgovora, ko da smo itak vsi enaki.«¹⁰²

Naslednje leto, 1924, je bila ob 1. novembru organizirana prva svečanost na Suhem bajerju, ki so jo priredili člani Orjune. Društveni časopis je poročal: »Na Suhi bajer, sicer zapuščen, je pa v soboto zvečer odšla Orjuna Št. Jakob-Trnovo, grobove ovenčala in priredila nad njimi skromno, a prisrčno slavlje v znak naše zahvale ‚neznanemu nacionalistu‘, žrtvam brez imena, pa vendar svetlim žrtvam iz herojske dobe našega naroda.«¹⁰³ Gesto orjunašev so pohvalili tudi v drugih časopisih. *Jutro* je pisalo: »Tudi ‚Suhi bajer‘, kjer na našo sramoto še vedno samujejo najnesrečnejši med nesrečnimi, ki so jih podrle svinčenke samo zato, ker so ljubili svoj narod in svojo domovino, letos ni bil pozabljen. Naši nacionalisti so defilirali pred grobovi žrtev trinogov in globoko zatopljen, z gnjevom v duši je odhajal vsakdo iz smrečjega gaja, odkoder še vedno odmevajo iz grobov glasovi nesrečnikov, opominjajoč narod naj izpolni napram njim svojo dolžnost.«¹⁰⁴ *Slovenski narod* je prireditev »zvestih sinov jugoslovenske nacije« prav tako opisal s presežniki: »Okrasili so grobove. Prapor Orjune Krakovo-Trnovo se je sklonil, ko je povzel besedo predsednik tamošnje Orjune. Naglašal je, da je Orjuna prva, ki se je spomnila žrtev in počastila njih spomin. Četnik Zajc je posvetil v srce segajoči nagovor spominu nesrečnih žrtev, nakar je Orjuna defilirala mimo grobov in se nato vrnila v mesto. Svečanosti je prisostvovalo mnogo narodnega občinstva.«¹⁰⁵

Prireditve leta 1924 je bila le prva v nizu vsakoletnih žalnih komemoracij, ki so jih prirejali v organizaciji lokalnega odbora Orjune za rajone Šentjakob, Krakovo in Trnovo. Odbor je vodil lokalni posestnik in vrtnar Karel (tudi Drago) Kalin, ki so mu pripisovali največ zaslug za oskrbovanje Suhega bajerja. S slovesnostmi in prevzemom oskrbovanja vseh grobov so si v Orjuni na svojstven način prilastili spomin na ustreljene. »V veselih in bridkih urah se zateka Orjuna na grobove svojih preminulih herojev, da se z njimi povese ali razžalosti in okrepi,« so zagotavljali društveni člani, hkrati pa so bili ponosni nad lastno pionirsko pobudo za slavljenje žrtev s Suhega bajerja: »Toliko je društev in organizacij, pa se Vas niso spomnila in priti je morala Orjuna, od mnogih toli osovražena, od sovražnikov toli obrekovana, da se je oddolžila spominu mučenikov.«¹⁰⁶

Prireditve v naslednjih letih so sledile podobnemu scenariju. Leta 1925 so npr. orjunaši imeli častno stražo na grobovih, prižigali so sveče in krasili grobove s trnjevimimi vencami z napisom *Žrtvam avstrijskega trinoštva – Organizacija jugoslovenskih nacionalistov*, slavnostni rekvjem je imel šentjakobski župnik Janko Barle, inženir Marko Poharc je imel čustven govor v spomin na ustreljene, v katerem je pot obsojencev na Suhi bajer primerjal s Kristusovo hojo na Kalvarijo, pevski zbor

¹⁰² M. A. C. »‘Glej, taki smo ...‘« *Jutro*, 4. 11. 1923, str. 7.

¹⁰³ »1914 – 1918 – 1924.« *Orjuna*, 8. 11. 1924, str. 2.

¹⁰⁴ »Vseh mrtvih dan ...« *Jutro*, 4. 11. 1924, str. 3.

¹⁰⁵ »Vseh mrtvih dan v Ljubljani.« *Slovenski narod*, 4. 11. 1924, str. 2.

¹⁰⁶ »Orjuna na gomilah.« *Orjuna*, 7. 11. 1925, str. 1–2.

Šentjakobskega naprednega gospodarskega društva pa je zapel žalostinki *Vigred se povrne in Blagor mu*.¹⁰⁷ Vse do konca 30. let so vsakoletne proslave na Suhem bajerju ob 1. novembru, o katerih je časopisje vsakič znova natančno poročalo, potekale po podobnem vzorcu in z istimi glavnimi udeleženci, prav tako pa se je dogodka običajno udeležila večstoglava, tudi tisočglava množica. Med obiskovalci prireditve so bili člani ljubljanske strelske družine, Sokoli, rezervni oficirji, člani Ciril-Methodove družbe, članice ženskih družb ter posamezni politiki in sorodniki ustreljenih. Na začetku 30. let so se v program vključili osnovnošolci, ki so prinašali vence na grobove in deklamirali pesmi, s čimer so simbolno prisegali, da bodo čuvali svobodo, ki so jo njihovi predniki izborili z lastno krvjo.¹⁰⁸ Spremembo v programu so si privoščili na proslavi ob 20. obletnici poslednje usmrtitve na Suhem bajerju leta 1937, ko sta na komemoraciji nastopila tudi pater Sartori iz Celovca, ki je obsojence spremljal na Suhi bajer, ter že omenjeni Janko Cegnar – zdaj trnovski župnik –, ki je tja spremljadal zadnjo, po imenu neznano žrtev.¹⁰⁹ Naslednje leto, ob 20. obletnici konca vojne, je Karel Kalin »spregovoril nekaj toplih besed, v katerih je poudaril, da prav letos poteka dvajset let svobode, do katere so nam največ pomagali tisti, ki spe na tem najsvetejšem grobišču».¹¹⁰

Vsaj v prvih letih organizacije svečanosti je Orjuna zaradi pomanjkanja lastnih sredstev sprejemala finančno in materialno pomoč pri urejanju grobov. Leta 1925 so se zahvalili za 300 dinarjev, ki so jih za namene krašenja grobov dobili od ljubljanskega gerentskega sveta,¹¹¹ za pomoč pri donaciji nagrobnih sveč pa so prosili tudi ljubljanske trgovce. Na prošnjo »so se vsi razen enega radevolje odzvali, za kar jim izreka mestni odbor tem potom javno zahvalo».¹¹²

¹⁰⁷ »Orjuna Št. Jakob-Krakovo-Trnovo.« *Jutro*, 31. 10. 1925, str. 4; »Dan mrtvih.« *Jutro*, 3. 11. 1925, str. 3; »Prvi november na pokopališču.« *Narodni dnevnik*, 3. 11. 1925, str. 3; »Vseh mrtvih dan.« *Slovenski narod*, 3. 11. 1925, str. 2.

¹⁰⁸ O prvonovembrskih svečanostih na Suhem bajerju gl. npr. »Suhi bajer.« *Jutro*, 30. 10. 1926, str. 3; »Vseh svetih dan na božjih njivah.« *Jutro*, 3. 11. 1926, str. 3; »Na Suhem bajerju.« *Slovenski narod*, 3. 11. 1926, str. 1; »Orjuna na Suhem bajerju.« *Orjuna*, 4. 11. 1926, str. 3; I. B. »Suhi bajer ...!« *Orjuna*, 29. 10. 1927, str. 1; »Praznik vseh svetnikov.« *Slovenski narod*, 3. 11. 1927, str. 1; »Počastitev spomina padlih na Suhem bajerju.« *Orjuna*, 5. 11. 1927, str. 2; »Na grobovih ...« *Jutro*, 2. 11. 1928, str. 2; »Na njivah večnega miru.« *Slovenski narod*, 2. 11. 1928, str. 2; Odbor za oskrbovanje grobov. »Počastitev spomina padlih žrtev na Suhem bajerju.« *Slovenec*, 31. 10. 1929, str. 4; »Na grobovih naših dragih.« *Ponedeljek*, 3. 11. 1930, str. 2; »Vsi sveti.« *Jugoslovan*, 4. 11. 1930, str. 5; »Žalna svečanost na Suhem bajerju.« *Jugoslovan*, 2. 11. 1931, str. 3; »Grobovi v sijaju jesenskega solnca.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 2. 11. 1931, str. 3; »Spominu mrtvih.« *Slovenski narod*, 2. 11. 1931, str. 2; »Na Suhem bajerju.« *Slovenski narod*, 2. 11. 1932, str. 1; »Dan, posvečen spominu mrtvih.« *Slovenski narod*, 2. 11. 1933, str. 2; »Na Suhem bajerju v Ljubljani.« *Bojovnik*, 4. 11. 1933, str. 11; »Grad govori o Miklavžu.« *Slovenski narod*, 24. 11. 1933, str. 2; »Na Suhem bajerju.« *Glas naroda*, 3. 11. 1935, str. 3; »Na Suhem bajerju.« *Jutro*, 3. 11. 1935, str. 5; »Na Suhem bajerju.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 2. 11. 1936, str. 2.

¹⁰⁹ »Na božjih njivah.« *Slovenski dom*, 2. 11. 1937, str. 2; »Dvajset let po strelah na Suhem bajerju.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 2. 11. 1937, str. 3.

¹¹⁰ »Črne množice na grobovih.« *Jutro*, 3. 11. 1938, str. 3.

¹¹¹ Odbor. »Orjuna Št. Jakob-Krakovo-Trnovo.« *Orjuna*, 12. 11. 1925, str. 2.

¹¹² Odbor. »Orjuna Št. Jakob-Krakovo-Trnovo.« *Orjuna*, 24. 10. 1925, str. 3.

Svečanosti na Suhem bajerju so ob 1. novembru trajale vse do konca 30. let. Ker so bili takrat ostanki ustreljenih prekopani na ljubljanske Žale, je leta 1940 svečanost na prvotni lokaciji odpadla.¹¹³

Postavitev spomenika

Že dober mesec po koncu prve svetovne vojne in dobra dva tedna po nastanku Kraljevine SHS se je v časopisu *Jugoslavija* pojavila prva pobuda za postavitev spomenika na Suhem bajerju: »In one žrtve, ki leže gori na suhem bajerju v Ljubljani? Komaj da se jih kdo prilično spomni, – v resnici pa zaslužijo najveličastnejši spomenik, katerega smo jim postavili že davno v svojih srcih, prav kakor Adamiču in Lundru, ki sta postala ravno tako žrtvi nemško-avstrijskega nasilstva! Morda je med njimi res zakrivil kdo navadno hudodelstvo, smrti pa ni zaslužil menda noben. Preogromna večina teh žrtev pa so bile nedolžne poštene duše.«¹¹⁴

Poročila o svečanostih ob 1. novembru občasno namigujejo, da je vsaj od sredine 20. let na Suhem bajerju stalo skromno obeležje, katerega oblika ni jasna, saj se omenjajo npr. obelisk,¹¹⁵ črni križ¹¹⁶ in »veliki mrki križ, ki čuje nad grobiščem«.¹¹⁷ Na grobovih so stali leseni križi.

Kljub temu da se je prvi predlog za spomenik pojavil takoj po vojni, je trajalo skoraj desetletje, da so začeli resneje načrtovati odkritje spomenika. Februarja 1927 je bil ustanovljen Odbor za postavitev spomenika žrtvam na Suhem bajerju v Ljubljani. Karel Kalin je postal njegov predsednik, Fran Murovec tajnik, profesor na ljubljanski trgovski akademiji Franjo Sič pa blagajnik. Člani odbora so bili šentjakobski župnik Barle, Maša Grom iz Kluba Primork, Peter Šterk in predstavnik ljubljanske občine Vahtar. Odbor, ki si je za ključne naloge izbral odkritje spomenika, vzdrževanje grobov in ustanovitev fonda za sirote usmrčenih, je zapisal: »Hvaležnost, ki smo jo dolžni padlim borcem za osvobojenje, zahteva vidnega znaka, ki bo pričal poznim rodovom, da smo mi, ki smo prvi začeli uživati sadove te borbe, pojмили globočino in veličino doprinešenih žrtev. Posebno hvaležnost pa še dolgujemo onim brezštevilnim in brezimenim tihim junakom, ki so ponosno dvignjenih čel in s pogledi, polnimi preziranja smrti, hiteli zavestno pod svinčenke črnožoltih cesarskih pandurjev in ki so za ceno svojih življenj dokazali, da so bili v našem narodu tudi v urah obupa in najtežjih preizkušenj možje, ki so slepo verovali v izvršenje velike pravice ponižanih in razžaljenih. Zato si je poseben odbor nadel nalogo postaviti tem našim herojem-mučenikom dostojen spomenik na mestu, kjer so s svojo krvjo potrjevali veliko vero in upanje, da bo za ceno njihovih žrtev morala prej ali slej razpasti krvosledna habsburška hidra. Da pa bo zamogel to zamisel primerno izvršiti, se obrača s tem na vso jugoslovensko javnost globoko uverjen, da bo prežeta patriotizma in ljubezni do najboljših svojih padlih sinov zbrala toliko

¹¹³ »Praznik vseh rajnkih.« *Jutro*, 2. 11. 1940, str. 3.

¹¹⁴ »Krvava justica (Konec).« *Jugoslavija*, 17. 12. 1918, str. 1–2.

¹¹⁵ »Vseh mrtvih dan.« *Slovenski narod*, 3. 11. 1925, str. 2.

¹¹⁶ »Orjuna na Suhem bajerju.« *Orjuna*, 4. 11. 1926, str. 3.

¹¹⁷ »V dežju na Suhem bajerju.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 5. 11. 1934, str. 3.

materijalnih in finančnih sredstev, da bo omogočena postavitve spomenika žrtvam na Suhem bajerju, ki bodi skromen izraz zahvalnosti naroda, čigar svoboda je vznikla iz prelite krvi onih, ki so hoteli nepokolebljivo proti velikemu cilju v času, ko je ležalo nad našo zemljo malodušje, samoponižanje, robstvo in klečeplastvo.«¹¹⁸

Za postavitev spomenika je bil seveda potreben denar in odbor je Slovence pozval k zbiranju prispevkov: »Pokažimo svetu, da smo vredni predragocenih žrtev, padlih za naše osvobojenje in postavimo na Kalvariji naših najboljših spomenik, ki bo viden dokument pietete in večnega spomina na one, ki so umirali zato, da bo nam in naši deci dobro v oni Jugoslaviji, katero so le-ti gledali v viziji smrtne ure.«¹¹⁹ *Slovenski narod* je poročal, da namerava odbor s pomočjo javnih prispevkov postaviti spomenik do 1. novembra 1927. »Nadejati se je, da razpiše odbor tekmo za osnutek spomenika, ki ga postavi javnost. Za izvršitev se zanimajo vsi naši kiparji, ki imajo dandanes malo ali nič naročil. Spomenik mora biti dostojen spomina žrtev in ustrežljiv umetniškim zahtevam.«¹²⁰ Orjuna je akcijo podprla in poudarila, da bi skupen nagrobni spomenik »stal povsem malo vsoto in bo v bistvu le znak pietete napram mrtvim na Suhem bajerju, kateri bodo sicer v nasprotnem slučaju kmalu čisto pozabljeni«.¹²¹

Odbor je v naslednjih mesecih začel zbirati prispevke. V ta namen je 12. junija v Ljubljani organiziral t. i. lipov dan, ko so prodajalci in prodajalke po mestnih ulicah prodajali lipovo cvetje v korist sirotam ustreljenih na Suhem bajerju in izgradnje spomenika.¹²² Prošnje za finančne prispevke so bile razposlane županstvom slovenskih občin. Novembra 1927 – v času, ko bi moral spomenik po prvih napovedih že stati – so poročali, da se je odzvalo 37 občin, ki so skupaj prispevale 5000 dinarjev. Prispevki so večinoma prišli iz občin s področja nekdanje dežele Kranjske, medtem ko se je odzvalo le pet štajerskih občin. Denar so prispevala tudi društva, kot so Splošno žensko društvo v Ljubljani, Klub Primork ter ženska podružnica Ciril-Methodove družbe za Krakovo in Trnovo. Odbor se je vsem darovalcem zahvalil, preostale pa prosil, »da blagovolijo vzeti odborove prošnje v pretres, da more odbor postaviti spomenik onim žrtvam svetovne vojne, ki so bile zapisane pozabljanju«.¹²³

Naslednje leto je odbor prosil ljubljanski magistratni gremij, tj. ožji odbor občinskega sveta, da se mu povrnejo stroški za osnutek spomenika. Gremij je na seji 5. oktobra 1928 prošnji ugodil z dodatkom, »naj se znesek povrne šele takrat, kadar bodo vse priprave definitivno končane in proračun definitivno sklenjen«.¹²⁴ Do odkritja spomenika je minilo še šest let, aktivnosti odbora pa v tem času niso

¹¹⁸ »Suhi bajer.« *Jutro*, 29. 4. 1927, str. 3; »Suhi bajer.« *Orjuna*, 30. 4. 1927, str. 2; »Suhi bajer.« *Slovenski narod*, 1. 5. 1927, str. 3.

¹¹⁹ »Postavitev spomenika na suhem bajerju.« *Slovenec*, 15. 5. 1927, str. 4.

¹²⁰ »Nagrobni spomenik žrtvam na Suhem bajerju.« *Slovenski narod*, 22. 2. 1927, str. 3.

¹²¹ »Nepotrebno razburjanje.« *Orjuna*, 7. 5. 1927, str. 4.

¹²² »Lipov dan.« *Jutro*, 4. 6. 1927, str. 4; »Lipov dan.« *Jutro*, 10. 6. 1927, str. 4; »Odbor za postavitev spomenika na 'Suhem bajerju'«. *Jutro*, 11. 6. 1927, str. 4.

¹²³ Odbor. »Odbor za postavitev spomenika žrtvam na Suhem bajerju v Ljubljani.« *Jutro*, 4. 11. 1927, str. 8.

¹²⁴ SI_ZAL_LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Cod. IV, knjiga 33, f. 90.

znane. Morda je na dolgotrajnost realizacije vplivala odločba okrožnega poglavarja za okolico Ljubljane, ki je postavitev spomenika v želji po umetniški dovršenosti pogojeval s pristankom Umetniškega oddelka pri prosvetnem ministrstvu.¹²⁵

Spomenik je bil dokončan leta 1934. Zasnoval ga je član odbora Franjo Sič in ni bil kiparski, kot je najavljal prvi razpis. Ima obliko zidanega kamnitega kvadra, visokega 118 cm, dolgega 180 cm in globokega 80 cm. Na prednjo stran je bila v osemkotno odprtino vdolana pravokotna spominska plošča iz padovanskega marmorja s premerom 68 cm, pod njo pa je bila dodana še pravokotna klada iz pohorskega granita dimenzij 68 krat 21 cm.¹²⁶ Predsednik odbora Kalin in tajnik Murovec sta 30. avgusta 1934 na gradbeni urad ljubljanske občine naslovila prošnjo »za poklonitev marmornate plošče v velikosti 80 x 80 cm, katera se nahaja na mestni pristavi, da postavi spominsko ploščo ustreljenim žrtvam na Suhem bajerju«. Šest dni kasneje je župan prošnji ugodil.¹²⁷ Kljub zastoj pridobljeni plošči je odbor 27. oktobra še enkrat pisal na občino in jo prosil »za denarno podporo v svrhu postavitve spominske plošče na Suhem bajerju«. Občina je privolila na izplačilo 400 dinarjev.¹²⁸

Na vrhu spominske plošče je vklesan avstrijski dvoglavi orel, ki v krempljih drži proti tlom usmerjen meč – simbol terorja nekdanje monarhije. Levo in desno od orla sta vklesani letnici 1914 in 1918, pod njim pa se nahaja napis, ki ga po sredini prekinja meč: *V SPOMIN ŽRTVAM / AVSTRIJSKIH TRINOGOV NA / SUHEM BAJERJU V LJUBLJANI. / I. XI. 1934 N. O.* Kratica N. O. označuje Narodno odbrano, še enega pomembnega podpornika postavitve spomenika. Šlo je za organizacijo, ki je imela korenine v srbskem četniškem združenju pred prvo svetovno vojno s ciljem osvoboditve južnih Slovanov izpod Avstro-Ogrske, po vojni pa se je na novo organizirala kot jugoslovanska nacionalistična obrambna zveza, po stališčih zelo podobna Orjuni; njen ljubljanski odbor je nastal oktobra 1931. Pod spominskim napisom je vklesan plitvi relief lipove vejice in ljubljanskega gradu, nad katerim grozeče visi konica meča. Na robovih dekorativnega osemkotnega oboda okoli plošče sta podpisani osebi, najzaslužnejši za odkritje spomenika: *PREDS. ODBORA KAREL KALIN / NAČRT BR. FRANJO SIČ*. Na granitni kladi je bilo vklesano še pozlačeno sporočilo: *ČUVALI BOMO JUGOSLAVIJO*.¹²⁹ O tem »skromnem, a prisrčno lepem spomeniku« je tisk poročal, da »tvori kot impozanten kvader iz pohorskega granita z marmornato ploščo prav za prav podstavek za bodoči pokopališki križ,«¹³⁰ vendar ta ni bil nikoli postavljen.

Sklepni del napisa je moral biti dodan v zadnjem hipu, saj se nanaša na domnevne zadnje besede kralja Aleksandra, ki je bil nekaj tednov pred nameravanim odkritjem ubit v atentatu v Marseillu. Prav zaradi državnega žalovanja je bilo odkritje spomenika, predvideno za 4. november 1934, sočasno z ustaljeno svečanostjo ob

¹²⁵ Hajdinac, *Delovanje Zveze*, str. 110.

¹²⁶ »Slovesnost na Suhem bajerju.« *Ponedeljski Slovenec*, 26. 11. 1934, str. 2.

¹²⁷ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2125, Odbor za postavitev spomenika na suhem Bajarju, f. 515 in 516.

¹²⁸ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2125, Odbor za postavitev spomenika na suhem Bajarju, f. 517.

¹²⁹ »V dežju na Suhem bajerju.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 5. 11. 1934, str. 3.

¹³⁰ »Brezimnim junakom v spomin.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 26. 11. 1934, str. 2.

dnevu spomina na mrtve,¹³¹ v zadnjem hipu predstavljeno. Kljub temu se je »zaradi poznega obvestila, deloma pa tudi zaradi dobre navade, ki so jo Ljubljancani povzeli po vojni, da vsako leto prvo nedeljo po Vseh svetih obiščejo grobove neznanih žrtev tuje tiranije nad našim narodom«, na načrtovani dan odkritja zbrala množica, ki je kljub dežju na »neoficielnem spominskem slavlju« ob okrašenih grobovih molila za ustreljene. »Ilovnato stezo, ki drži od Dolenjske ceste do Suhega bajerja, bi do odkritja spominske plošče, ki bo gotovo zbralo še veliko večje število občinstva na tem skritem vojnem grobišču, kazalo spričo neprestanega deževja vsaj na najbolj nujnih mestih malo posuti,«¹³² je še pripomnilo *Jutro*. Na odkritje so vabili številni časopisni oglasi.

Slavnostno odkritje spomenika na Suhem bajerju je bilo v nedeljo, 25. novembra 1934. Na dopoldanski svečanosti se je po obronkih okoli bajerja zbrala velika množica, prišli so mladi, gostje iz Dolenjske ter člani Narodne odbrane, Združenja jugoslovanskih četnikov, Združenja rezervnih oficirjev, Združenja jugoslovanskih dobrovoljcev, Združenja borcev, Jadranske straže in Orjune. Prisotni so bili tudi predstavniki banske uprave, mestne občine in poveljnika mesta. Okoli spomenika so orjunaši, četniki in člani Narodne odbrane postavili častno stražo. Začetek dogodka so naznanili godbeniki Dravske divizije z igranjem *Molitve* Davorina Jenka in Beethovnov *Žalne koračnice*.¹³³ Župnik Barle je daroval mašo za pokojne, potem pa je predsednik odbora Kalin »v temperamentnem govoru slavil junaštvo neznanih borcev, ki spe pod samotnimi gomilami sredi gozdne tišine, in se je posebej spominjal še največje in najdragocenejše žrtve borbe za svobodo in srečo našega naroda, blagopokojnega viteškega kralja Aleksandra Zedinitelja«. ¹³⁴ Med govorom je bila s spominske plošče odgrnjena trobojnica, vojaki pa so izstrelili častno salvo.

Dekleti Vida Plestenjak in Slava Ulčar sta deklamirali »lepi, iskreno narodno občuteni pesmi, ki ju je nalašč za to priliko zložil Jan Plestenjak,« občinstvo pa je bilo nad pesmima ganjeno.¹³⁵ V sklepu prireditve je govoril predstavnik oblastnega odbora Narodne odbrane Matko Brnčič. Tudi on je slavil junaštvo žrtev s Suhega bajerja, obenem pa je prisegel, da bodo njihove ideale gojili tudi v prihodnosti. Govor je sklenil z besedami: »V tem mogoče najtežjem momentu, kar ga preživlja naš narod, kliče Narodna Odbrana vsem padlim žrtvam narodne svobode, v prvi vrsti Njemu, našemu največjemu Mučeniku, naši največji žrtvi, Slava, žive pa poziva v okup, na skupno nesebično delo za one cilje, za katere so padli oni, za veliko, močno, nedeljivo Jugoslavijo, za veličino, mir in srečo vsega jugoslovenskega naroda. Naj živi Kralj Peter II., naj živi Kraljevski dom, naj živi Jugoslavija!«¹³⁶

Prireditve je zaključila godba Dravske divizije z igranjem državne himne.

¹³¹ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2125, Odbor za postavitev spomenika žrtvam na Suhem bajerju, f. 713 in 714; »Grad na grobeh Suhega bajerja.« *Slovenski narod*, 6. 11. 1934, str. 3.

¹³² »V dežju na Suhem bajerju.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 5. 11. 1934, str. 3.

¹³³ »Brezimnim junakom v spomin.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 26. 11. 1934, str. 2.

¹³⁴ »Slovesnost na Suhem bajerju.« *Ponedeljski Slovenec*, 26. 11. 1934, str. 2. Za cel govor gl. »Junakom v spomin!« *Pohod*, 1. 12. 1934, str. 4.

¹³⁵ »Slovesnost na Suhem bajerju.« *Ponedeljski Slovenec*, 26. 11. 1934, str. 2.

¹³⁶ Brnčič, Matko. »V spomin nacionalnih žrtev.« *Pohod*, 22. 12. 1934, str. 2.

»Občinstvo je po odkritju plošče ves dan romalo na Suhi bajer poklonit se padlim žrtvam.«¹³⁷ Po odkritju je časopisje reklamiralo deset fotografskih posnetkov dogodka, ki so bili na prodaj kot razglednice. »Razglednice so vse dobro uspele in se dobijo v Tiskovni zadrugi, Šelenburgova ulica.«¹³⁸

Tudi po odkritju je Kalin želel nadaljevati urejanje bajerja. Malo po proslavi, 24. decembra 1934, je ponovno pisal ljubljanski občini: »Ker nima podpisani odbor zadostnih sredstev za končno ureditev grobov – kakor betonskih oklepov s križi – na Suhem bajerju, se tem potom obrača na gornji naslov s prošnjo za podelitev denarne podpore. V nadi, da mu mestno načelstvo kakor vedno tudi sedaj ne odreče podpore, se mu odbor najiskrenejše zahvaljuje.« Tokrat Kalinov laskavi slog pisanja ni zalegel. Finančni odbor ljubljanskega mestnega sveta je prošnjo obravnaval šele 26. septembra 1935 in četudi je bilo sklenjeno, da se iz mestne blagajne za namen podeli 500 dinarjev, župan Vladimir Ravnihar sklepa ni odobril.¹³⁹

Prekop posmrtnih ostankov na Žale

Vsaj od sredine 20. let se je v slovenskem tisku pojavljalo mnenje, da bo vprašanje oskrbovanja grobov na Suhem bajerju najlažje rešeno s prekopom vseh ostankov v ustrezno grobnico. Leta 1925 je ureditev grobov podprl neki Špunt iz Kranja v govoru na zborovanju nekdanjih vojakov na Brezjah,¹⁴⁰ na naslednjem zborovanju leto kasneje pa so se veterani že izrecno zavzeli za prekop ostankov s Suhega bajerja in z drugih pokopališč na skupno lokacijo.¹⁴¹ Veterani so poziv večkrat ponavljali in med drugim predlagali ureditev spominskega gaja na ljubljanskem pokopališču,¹⁴² nekaj let kasneje pa so poudarili: »Skraini čas je, da dobe te žrtve dostojen spomenik ali pa naj se poskrbi, da bodo vsi zemski ostanki prepeljani na pokopališče k Sv. Križu, kamor po vsej pravici spadajo.«¹⁴³

Po tem, ko je pobuda Ivana Kocmurja za prekop ostankov iz leta 1919 utionila v pozabo, se ljubljanska občina s tem vprašanjem ni ukvarjala več kot poldrugo desetletje. Prvi razmislek o možnosti prekopov so, vsaj posredno, ponovno povzročile aktivnosti Karla Kalina. Dne 26. oktobra 1936, dobro leto dni po Ravniharjevi zavrnitvi financiranja, je Kalin poskusil vnovič in v imenu odbora prosil »mestno predsedništvo za denarno podporo, da bo lahko tudi letos popravil grobove teh nesrečnih žrtev, ki so darovali svoje življenje za našo osvobojenje«. Na občini so namesto tega začeli razmišljati, da bi grobove okrasili sami, vendar je mestna vrtnarija sporočila, da jih je pri tem že prehitel Kalin. Zaradi dodatnih vprašanj o Kalinu, ki so jih zastavili na občini, je vrtnarija 2. novembra poročala: »Grobovi na suhem bajerju so bili v Vseh svetih lepo urejeni, pota osnažena, posuta s peskom in

¹³⁷ »Slovesnost na Suhem bajerju.« *Ponedeljski Slovenec*, 26. 11. 1934, str. 2.

¹³⁸ »Slike s Suhega bajerja.« *Jutro*, 29. 11. 1934, str. 4.

¹³⁹ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2133, f. 193 in 194.

¹⁴⁰ Odbor Z. S. V. »Z. S. V. v Ljubljani.« *Slovenec*, 5. 9. 1925, str. 3.

¹⁴¹ »Zborovanje bivših vojakov na Brezjah.« *Domovina*, 13. 8. 1926, str. 7.

¹⁴² »Ureditev vojaškega pokopališča v Ljubljani.« *Vojni invalid*, 20. 11. 1930, str. 3.

¹⁴³ »Na Suhem bajerju v Ljubljani.« *Bojevniki*, 4. 11. 1933, str. 11.

na vseh grobovih rože. Te grobove oskrbuje g. Kalin že od leta 1922 ter jih vsako leto okiti s cvetjem in venci. Sedaj namerava napraviti okvirje in kamnite križe.« Leta 1936 je Kalin obnovil križe, prinesel vence in cvetje ter s pomočjo delavca in vojaka na grobove stresel črno prst, za vse to je iz lastnega žepa plačal 250 dinarjev. Vrtnarja je predlagala: »Ker ima g. Kalin gotovo veselje s tem delom bi bilo najprimerneje, če bi se mu to pustilo, dobro bi pa bilo, da bi mestna vrtnarja v spomladi z raznimi rastlinami prostor okrog grobov poživila. Grobovi bi bili pod nadzorstvom mestnega poglavarstva. Kalinu bi se pa plačevalo, če bode potrebno faktične izdatke. Ti bi bili vsekakor manjši, kot stroški katere bi imela mestna občina, če bi te grobove sama oskrbovala.«¹⁴⁴

Razen o Kalinovem oskrbovanju grobov je občina vrtnarjo spraševala tudi o tem, ali grobov »nebi kazalo prenesti na pokopališče«. Vrtnarja je odgovorila: »Prenesti kosti pokojnikov bi ne kazalo iz sledečih ozirov: Ker leži grobišče v državni zemlji oz. na Strelišču, ne bode v doglednem času prekopano. Mestna občina bi imela s prekopom velike stroške, pri tem bi pa ljudje s časoma pozabili na pokojne. Obenem je pa ta prostor zelo lep ter bi se dalo vrtnarsko zelo lepo urediti okrog grobov.«¹⁴⁵ Ne glede na to odklonilno mnenje je občina dala vprašanje, »ali ne bi kazalo to grobišče likvidirati in ostanke prenesti na skupno pokopališče,« v razmislek tudi kulturnemu odboru mestnega sveta ter njegovemu načelniku dr. Francetu Steletu.¹⁴⁶ Odgovor se v arhivu ni ohranil.

Ker sprememb ni bilo, so se vse ostrejši pozivi v časopisju ponavljali vse do konca 30. let: »Slovenci nimamo svojega neznanega junaka in tudi veličastnega spomenika ne, pod katerim bi snival svoj večni sen. Imamo pa mnogo neznanih junakov. Njihove kosti so raztresene malone po vseh bojiščih, trohne pa tudi v domači zemlji. In kakor smo majhni kot narod, tako smo majhni tudi v češčenju njihovega spomina. Med največjimi našimi junaki so oni, ki so padli na Suhem bajerju kot žrtve krute avstrijske soldateske. Komaj vsako leto enkrat se spomnimo teh nesrečnih žrtev tiho in skromno, kakor so šle tiho na morilce. Prav je, da se jih ne spominjamo s pompom, saj nas mora pretresati groza, če pomislimo, kako strašne smrti so umirali. Sram nas pa mora biti pred svetom, da so grobovi teh naših žrtev tako zapuščeni in zanemarjeni. V Londonu imajo posebno pokopališče za pse, pri nas ga pa niti takim žrtvam, kakor so one na Suhem bajerju, ne moremo urediti! Kaj res ne bomo oprali te sramote z našega narodnega telesa? Poglejmo v Italijo, kako so tam urejeni vojaški grobovi in kako časte Italijani svoje žrtve iz svetovne vojne.«¹⁴⁷

Ta prispevek je na ljubljanski občini pripomogel k novemu zanimanju za prekope.¹⁴⁸ Obenem je bila leta 1939 na ljubljanskih Žalah po načrtih Edvarda Ravnikarja postavljena kostnica žrtev prve svetovne vojne. Pri izgradnji so pro-

¹⁴⁴ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2148, f. 277 in 279.

¹⁴⁵ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2148, f. 279.

¹⁴⁶ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2148, f. 278.

¹⁴⁷ »Izpod sita.« *Slovenski narod*, 9. 8. 1939, str. 2.

¹⁴⁸ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2301, Suhi bajer – ekshumacija žrtev in prenos na pokopališče, f. 465.

jektanti načrtovali, da bodo vanjo, poleg ostankov tisočev žrtev vojne, prekopani tudi ostanki dvajsetih žrtev, ki so se še nahajali na Suhem bajerju.

Ljubljanska občina je 17. avgusta 1939 pisala mestni garnizijski upravi ter naznanila, da nameravajo v kostnico na Žalah prenesti tudi ostanke s Suhega bajerja, zato »nam blagovolite sporočiti, ako obstoje kaki zadržki glede ekshumacije teh žrtev«. V istem dopisu so prosili za poimenski seznam vseh tam pokopanih žrtev z osebnimi podatki ter vzroki za usmrnitev vred, pa tudi skico grobov (in zmotno navedli, da je bil do takrat prekopan le Franc Petrič),¹⁴⁹ iz česar je razvidno, da so bile dokumentacija in ugotovitve, zbrane na občini v prvi polovici 20. let, do konca 30. let že povsem pozabljene. Še enkrat je bilo odločeno, da bo javnost naprošena, naj posreduje podatke o ustreljenih mestnemu kulturnemu odseku.¹⁵⁰ Vodja del za ekshumacijo, mestni svetnik in polkovnik Viktor Andrejka, je informacije iskal na številnih krajih, za posredovanje vsakršnih koristnih podatkov pa je tudi on prosil v časopisju. »Ne glede na ugotovitev imen bodo pa zemski ostanki žrtev s Suhega bajerja takoj izkopani in prenešeni v grobnico pri Sv. Križu, kakor hitro bo ustrezno vsem dolgotrajnim uradnim zahtevam, ki so predpisane za take ekshumacije.«¹⁵¹

Ena od uradnih zahtev je bila povezana z omenjeno garnizijsko upravo. Njen vodja je najprej želel izvedeti, kje točno bi bile žrtve s Suhega bajerja pokopane na Žalah: v samostojnih grobovih, v skupni grobnici s preostalimi žrtvami Avstro-Ogrske ali v skupni grobnici z vsemi med vojno umrlimi avstro-ogorskimi vojaki. Dobil je odgovor, da bodo ostanki preneseni v skupno kostnico žrtev prve svetovne vojne.¹⁵²

Ker se je v tem času v Ljubljani zadrževala komisija beograjskega pravosodnega ministrstva, zadolžena za ekshumacijo ostankov, je ljubljanska občina »za pojasnilo in odločitev« o prekopu žrtev s Suhega bajerja prosila tudi omenjeno ministrstvo, ki je bilo po zakonu odgovorno za oskrbovanje vojaških grobov.¹⁵³ Dne 31. avgusta 1939 je iz Beograda prispel telegram, da pravosodni minister dovoljuje direktorju ministrske pisarne Dobrosavu Popoviću izvedbo prekopa ostankov s Suhega bajerja.¹⁵⁴

Komisija z ministrstva je 3. in 4. novembra 1939 izkopala ostanke s Suhega bajerja. »Preneseni je bilo s ‚Suhega bajerja‘ v kostnico 20 okostnjakov, en grob je bil pa prazen. Imena teh dvajsetih žrtev ni bilo mogoče dognati.«¹⁵⁵ Kostnica na Žalah, kamor so bili preneseni ostanki, je bila slavnostno odprta 10. decembra istega leta. Na ljubljanski občini so razmišljali tudi o usodi spominskega obeležja,

¹⁴⁹ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2301, Suhi bajer – ekshumacija žrtev in prenos na pokopališče, f. 466.

¹⁵⁰ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2301, Suhi bajer – ekshumacija žrtev in prenos na pokopališče, f. 470.

¹⁵¹ »O žrtvah svetovne vojne.« *Slovenec*, 23. 8. 1939, str. 7.

¹⁵² SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2301, Suhi bajer – ekshumacija žrtev in prenos na pokopališče, f. 469.

¹⁵³ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2301, Suhi bajer – ekshumacija žrtev in prenos na pokopališče, f. 468.

¹⁵⁴ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2301, Suhi bajer – ekshumacija žrtev in prenos na pokopališče, f. 471.

¹⁵⁵ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2301, Suhi bajer – ekshumacija žrtev in prenos na pokopališče, f. 467.

ki je ostalo na Suhem bajerju: »Na Suhem bajarju je bil tem žrtvam postavljen poseben spomenik, ki je ostal še tam in ga menda tudi vojaška uprava kot lastnik ne bo odstranila. V tem slučaju bi bilo vklesati na spomenik, da so bili vsi okostnjaki preneseni v skupno vojaško grobnico na pokopališče pri Sv. Križu v Ljubljani.« Četudi je občina na začetku leta 1940 določila celo napis, ki naj bi se vklesal v spomenik na bajerju (»Prvotno tu pokopane žrtve so bile 4. nov. 1939 prenesene v vojaško grobnico pri Sv. Križu«),¹⁵⁶ ta načrt ni bil nikoli uresničen.

Suhi bajer med drugo svetovno vojno in po njej

Med drugo svetovno vojno je Suhi bajer še enkrat postal prizorišče smrti, saj so Italijani tu nekaj časa streljali talce. Ilegalni partizanski tisk je poročal, da se je bajer ponovno spremenil v »kraj, kjer telesa naših do smrti izmučenih trpinov najdejo svoj zadnje prebivališče«.¹⁵⁷ Med žrtvami, ustreljenimi na Suhem bajerju, sta bila tudi narodna heroja Ernest Eypper in Jože Mihelčič. Partizansko gibanje je obudilo diskurz liberalcev iz 20. let, ki so za likvidacije krivili SLS. Tokrat v ospredju ni bil več (že pokojni) Šusteršič, temveč Natlačen in »ljudje Natlačenovega kova«, ki so bili po oceni partizanskega tiska »tisti krvavi psi, o katerih govore grobovi na Suhem bajerju in s katerimi ima slovenski narod že izza prve svetovne vojne neporavnane račune«.¹⁵⁸ Suhi bajer, na katerega je med zavezniškim bombardiranjem leta 1944 padlo nekaj bomb,¹⁵⁹ je bil omenjen tudi v slovenskih berilih, po katerih so se učili šolarji za časa italijanske okupacije. Opis, da je bajer »vojaško strelišče, kjer so med prvo svetovno vojno ustrelili 22 ‚izdajalcev‘, ki so v tej grozni vojni izgovorili kako nepremišljeno besedo«,¹⁶⁰ v danih razmerah zveni kot trpka ironija.

Žrtve prve svetovne vojne s Suhega bajerja po letu 1945 vsekakor niso bile v središču javnega spomina, vendar so bile v novem ideološkem kontekstu vseeno obravnavane kot junaki, ki so se borili proti Avstro-Ogrski. Občasno so jih imenovali tudi za revolucionarje,¹⁶¹ ob priložnosti odprtja obnovljenega strelišča v Ljubljani leta 1952 pa je program obsegal »polaganje vencev padlim naprednim Slovencem na Suhem bajerju«.¹⁶² Tone Seliškar je o usmrтитvah želel spregovoriti v romanu *Izdani bataljoni*, ki na koncu ni bil izdan. Posnetki z bajerja so bili vključeni v 18 minut dolg dokumentarni film *Revolucionarni val 1917–1920*, ki ga je leta 1959 režiral Zvonimir Sintič.

Ob odkritju spomenika *Ilegalec* na Štefanovi ulici v Ljubljani leta 1952 je *Slovenski poročevalec* pisal, da je posvečen »spominu vseh tistih tihih mrtvih junakov, ki jih ne bo nikoli več nazaj med nas, ki so za vedno omahnili in ugasnili na

¹⁵⁶ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2302, f. 788.

¹⁵⁷ »Zverinstva okupatorjev.« *Osvobodilna fronta*, sredi decembra 1941, str. 4.

¹⁵⁸ »Bela garda organizira okupatorjem ovaduško centralo.« *Slovenski poročevalec*, 24. 8. 1942, str. 5.

¹⁵⁹ »Zadnja nedelja – zlata nedelja?« *Slovenec*, 20. 12. 1944, str. 4.

¹⁶⁰ Hafner, Ločniškar, *Tretje slovensko berilo*, str. 61.

¹⁶¹ »Strelci so proslavili Dan vstaje.« *Slovenski poročevalec*, 21. 7. 1952, str. 4.

¹⁶² »Jugoslavija na sedmem mestu.« *Slovenski poročevalec*, 17. 7. 1952, str. 6.

streliščih v Gramozni jami, na Suhem bajerju, v Ciril-Metodovi ulici in drugod»¹⁶³ – seveda pa je časopis pri tem najverjetneje meril na žrtve, ki so bile na bajerju ustreljene med drugo svetovno vojno.

Omeniti velja, da se je v socialistični Jugoslaviji dobro znašel tudi Karel Kalin. Nekoč markanten član Orjune, organizacije, ki je bila med najostrejšimi ideološkimi nasprotniki predvojnih komunistov, je bil v povojnem tisku občasno omenjen kot primer vzornega državljana: »Predsednik zelenjadarske zadruga v Trnovem Karel Kalin je vpisal 20.000 dinarjev ljudskega posojila. Karel Kalin je bil med vojno vnet aktivist Fronte, od leta 1943. pa partizan. Tudi njegovo družino so okupatorji preganjali. Sedaj obdeluje tov. Kalin pol hektarja vrta, na katerem prideluje povrtnino za ljubljanski trg.«¹⁶⁴

V poznejših desetletjih se je povečalo zanimanje zlasti za eno od žrtev s Suhega bajerja, Ivana Brenceta, saj se je v razvidu pojavil nov dokument o njem. Med prenovo hiše Brencetovega vnuka Vena Paulusa na Dovjem leta 1979 so na podstrehi odkrili kroniko župnije, ki jo je lastnoročno napisal župnik Jakob Aljaž; domnevno je bila tja skrita ob začetku druge svetovne vojne. Poleg drugih dogodkov je Aljaž pisal tudi o Brencetu in njegovi usodi. Zabeležil je, da so Brenceta po aretaciji poskušali prepričati, naj se svojih besed pokesa in se brani s tem, da je besede proti cesarju izrekel v jezi, vendar je ostal Brenc nepopustljiv in je odvrnil: »Kar sem rekel, sem rekel.«¹⁶⁵ Izjava je postala simbol malega človeka, ki pogumno kljubuje še tako brezupnemu položaju in sprejme odgovornost za svoja dejanja. Brencetova zgodba je od takrat dalje v lokalnem okolju promovirana predvsem skozi ta stavek. Kulturno društvo Dovje-Mojstrana je 16. februarja 1991 premierno uprizorilo enodejanko o Brencetu *Kar sem rekel, sem rekel*, delo krajevnega turističnega in kulturnega delavca Franca Voge,¹⁶⁶ avgusta 2003 pa so na Brencetovi hiši odkrili še spominsko ploščo s temi besedami.¹⁶⁷

Več pozornosti je bil Suhi bajer deležen med obeleževanjem stoletnic dogodkov prve svetovne vojne, o lokaciji in njenih žrtvah je bilo objavljenih nekaj novih prispevkov. Ob tej priložnosti je bilo obelodanjeno tudi odkritje slavista dr. Milana Dolgana, ki je v več prispevkih zapisal, da spomenik, odkrit leta 1934 na Suhem bajerju, stoji še danes, le da je zaradi odročne, težko dostopne lokacije zapuščen in se ruši.¹⁶⁸ Ker se je na njem do danes ohranil napis *ČUVALI BOMO JUGOSLAVIJO*, je tudi eden redkih znanih še stoječih javnih spomenikov na Slovenskem, povezanih z dinastijo Karađorđević. Čeprav je zanimanje strokovne in laične javnosti za prvo svetovno vojno s seboj prineslo tudi obnavljanje starih spomenikov padlim v prvi

¹⁶³ »Ljubljana je postavila.« *Slovenski poročevalec*, 12. 10. 1952, str. 1.

¹⁶⁴ »V Trnovem je dal zgled zelenjadar Karel Kalin.« *Slovenski poročevalec*, 6. 9. 1950, str. 1.

¹⁶⁵ Felc, Vlasta. »Aljaževi zapiski o dovški fari.« *Delo*, 24. 3. 1979, str. 10.

¹⁶⁶ Dolgan, Milan. »Vedno aktualna drama o pokončnem človeku.« *Delo*, 20. 2. 1991, str. 7; D. Sedej. »Kar sem rekel, sem rekel.« *Gorenjski glas*, 22. 2. 1991, priloga. Za besedilo igre gl. *Ko je vojna*, str. 95–135.

¹⁶⁷ D. Sedej. »V spomin rojaku Aljažu.« *Gorenjski glas*, 2. 9. 2003, str. 4.

¹⁶⁸ Dolgan, Stoletnica, str. 14; Dolgan, Publikacija, str. 230–231; *Ko je vojna*, str. 148 in 159.

svetovni vojni in odkrivanje novih, pa se je spomenik na Suhem bajerju izmaknil širši pozornosti, tako da v času pisanja ostaja neobnovljen in nedostopen.

Slika 1: Spomenik danes (foto: Ivan Smiljanić)

Slika 2: Plošča na spomeniku danes (foto: Ivan Smiljanić)

Zaključek

Suhi bajer na ljubljanskem Golovcu je v slovenskem zgodovinopisju znan kot kraj usmrtitve (približno) 23 oseb, ki so jim avstrijske oblasti med prvo svetovno vojno zaradi protidržavnih izjav oz. dejanj sodile pred naglim sodiščem ter jim izrekale najhujše kazni. Žrtve so bile po vojni, v novonastali monarhični Jugoslaviji, uporabljene pri izgradnji nacionalne religije ter formiranju državotvorne mitske preteklosti. S poudarjanjem njihovega mučeništva je do izraza prišla tudi mračna preteklost brutalnega avstrijskega režima, ki je nastopala kot kontrast Jugoslaviji. Ustreljeni so bili s tem mobilizirani in instrumentalizirani za potrebe Jugoslavije, pri čemer se nihče ni pretirano ukvarjal z dejstvom, da za večino žrtev ni mogoče trditi, da so bile usmrčene zaradi jugoslovanske usmeritve, obenem pa so čustveni opisi likvidacij v tisku in leposlovju le redko temeljili na preverljivih podatkih in pričevanjih. Sintagma »Suhi bajer« je bila skozi 20. leta v rabi v vsakdanjem in političnem življenju Jugoslavije, kjer pa ni simbolizirala le okrutnosti nekdanjega avstrijskega režima, temveč se je zelo hitro preobrazila v sredstvo obračunavanja med samimi Slovenci. Simbol nesmiselnih smrti, ki naj bi služil kot opomin in deloval povezovalno, je v enaki ali še večji meri razdvajal. Bajer so Slovenci omenjali, ko so želeli sramotiti domnevno izdajstvo sonarodnjakov, ki so sodelovali pri usmrtitvah, pogosto pa se je pojavljal tudi v kontekstu očitkov pripadnikom SLS, ki naj bi z ovajanjem Slovencev prispevali k marsikateri smrti. Razprtije so spremljale praktično vse faze, skozi katere je šel Suhi bajer v medvojnem času, od lociranja grobov, identifikacije žrtev, prvih prekopov in svečanosti ob 1. novembru do odkritja spominskega obeležja in prekopa vseh posmrtnih ostankov na Žale. Hkrati so si številne skupine različnih političnoideoloških nazorov poskušale prisvojiti spomin na žrtve, na koncu pa je to uspelo Orjuni in odboru za postavitev spomenika, ki ju je povezoval Karel Kalin. Ker so njegove aktivnosti v temelju oblikovale videz ter urejenost, pa tudi javno podobo Suhega bajerja, je postal glavni interpret nacionalističnega okvira, v katerem bi morali – po njegovem mnenju in mnenju Orjune – Jugoslovani razumeti usmrtitve. Politična oblast, točneje ljubljanska občina, pri skrbi za bajer ni pokazala interesa, razlogi za to pa so bili očitno predvsem pragmatične narave, saj so zahvaljujoč Kalinovemu osebnemu angažmaju pri urejanju prostora prihranili marsikateri dinar iz občinske blagajne. Po drugi svetovni vojni je interes za Suhi bajer upadel. Časi, ko je omemba bajerja med Slovenci podžigala burna čustva, so minili. Niti stoletnice dogodkov prve svetovne vojne niso zadostovale za porast zanimanja za Suhi bajer, tako da spominsko obeležje, ki še vedno stoji na danes odročnem in zaraščenem predelu Golovca, spada med najtežje dostopne spomenike ljubljanske občine.

Viri in literatura

Arhivski viri

SI_ZAL_LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Cod. IV.

SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, 2125, 2133, 2148, 2301 in 2302.

Časopisni viri

»25letnica mučeniške smrti.« *Slovenski narod*, 24. 8. 1940, str. 3.

»1914 – 1918 – 1924.« *Orjuna*, 8. 11. 1924, str. 2.

»Bela garda organizira okupatorjem ovaduško centralo.« *Slovenski poročevalec*, 24. 8. 1942, str. 5.

»Brence – Kromar.« *Kmetijski list*, 22. 12. 1921, str. 2–3.

»Brezimnim junakom v spomin.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 26. 11. 1934, str. 2.

Brnčič, Matko. »V spomin nacionalnih žrtev.« *Pohod*, 22. 12. 1934, str. 2.

»Častite spomin mučenikov.« *Jutro*, 24. 12. 1921, str. 2.

»Črne množice na grobovih.« *Jutro*, 3. 11. 1938, str. 3.

D. Sedej. »Kar sem rekel, sem rekel.« *Gorenjski glas*, 22. 2. 1991, priloga.

D. Sedej. »V spomin rojaku Aljažu.« *Gorenjski glas*, 2. 9. 2003, str. 4.

»Dan mrtvih.« *Jutro*, 3. 11. 1925, str. 3.

»Dan, posvečen spominu mrtvih.« *Slovenski narod*, 2. 11. 1933, str. 2.

»Demokratsko narodnjaštvo.« *Slovenec*, 6. 10. 1921, str. 2.

Dolgan, Milan. »Vedno aktualna drama o pokončnem človeku.« *Delo*, 20. 2. 1991, str. 7.

»Duh nesrečnega kovača Kromarja.« *Kmetijski list*, 12. 1. 1922, str. 4.

»Dvajset let po strelah na Suhem bajerju.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 2. 11. 1937, str. 3.

»Ekshumirali.« *Slovenski narod*, 20. 12. 1919, str. 3.

Felc, Vlasta. »Aljaževi zapiski o dovški fari.« *Delo*, 24. 3. 1979, str. 10.

Firm, Miroslav. »Kdo je ovaduh?« *Slovenski narod*, 5. 3. 1925, str. 4.

»Grad govori o Miklavžu.« *Slovenski narod*, 24. 11. 1933, str. 2.

»Grad na grobeh Suhega bajerja.« *Slovenski narod*, 6. 11. 1934, str. 3.

»Grobovi tulijo ...« *Jutro*, 1. 11. 1924, str. 5.

»Grobovi tulijo ...« *Vojni invalid*, 1. 1. 1938, str. 2.

»Grobovi v sijaju jesenskega solnca.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 2. 11. 1931, str. 3.

I. B. »Suhi bajer ...!« *Orjuna*, 29. 10. 1927, str. 1.

»Izpod sita.« *Slovenski narod*, 9. 8. 1939, str. 2.

»Jugoslavija na sedmem mestu.« *Slovenski poročevalec*, 17. 7. 1952, str. 6.

»Junakom v spomin!« *Pohod*, 1. 12. 1934, str. 4.

»Kamenit križ.« *Slovenec*, 18. 3. 1891, str. 3.

»Kdo pozna ovaduha?« *Slovenski narod*, 26. 2. 1925, str. 5.

»Kralj na Gorenjskem.« *Jutro*, 10. 5. 1922, str. 2.

»Kromarjev pogreb.« *Kmetijski list*, 27. 4. 1922, str. 3.

»Krvava justica (Konec).« *Jugoslavija*, 17. 12. 1918, str. 1–2.

Labacensis. »Rokovnjači na Kranjskem.« *Slovenec*, 14. 1. 1942, str. 5.

»Lep primer narodnega in človeškega čuta.« *Jutro*, 28. 12. 1921, str. 3.

»Leto 1914 in leto 1928.« *Jutro*, 29. 7. 1928, str. 4.

Levičnik, Josip. »Tri dni iz mojega življenja.« *Zgodnja Danica*, 28. 7. 1899, str. 237.

»Lipov dan.« *Jutro*, 4. 6. 1927, str. 4.

»Lipov dan.« *Jutro*, 10. 6. 1927, str. 4.

»Ljubljana je postavila.« *Slovenski poročevalec*, 12. 10. 1952, str. 1.

M. A. C. »'Glej, taki smo ...'« *Jutro*, 4. 11. 1923, str. 7.

- »Na božjih njivah.« *Slovenski dom*, 2. 11. 1937, str. 2.
- »Na dan Kromarjevega pogreba.« *Jutro*, 25. 4. 1922, str. 2.
- »Na grobovih ...« *Jutro*, 2. 11. 1928, str. 2.
- »Na grobovih naših dragih.« *Ponedeljek*, 3. 11. 1930, str. 2.
- »Na njivah večnega miru.« *Slovenski narod*, 2. 11. 1928, str. 2.
- »Na Suhem bajerju.« *Glas naroda*, 3. 11. 1935, str. 3.
- »Na Suhem bajerju.« *Jutro*, 3. 11. 1935, str. 5.
- »Na Suhem bajerju.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 2. 11. 1936, str. 2.
- »Na Suhem bajerju.« *Slovenski narod*, 3. 11. 1926, str. 1.
- »Na Suhem bajerju.« *Slovenski narod*, 2. 11. 1932, str. 1.
- »Na Suhem bajerju v Ljubljani.« *Bojevniki*, 4. 11. 1933, str. 11.
- »Nagrobni spomenik žrtvam na Suhem bajerju.« *Slovenski narod*, 22. 2. 1927, str. 3.
- »Ne pozabimo!« *Domovina*, 3. 2. 1925, str. 2.
- nek. »70letnica Franje Tavčarjeve.« *Slovenski narod*, 7. 2. 1938, str. 4.
- »Nepotrebno razburjanje.« *Orjuna*, 7. 5. 1927, str. 4.
- »Neznan grob na Suhem bajerju.« *Jutro*, 25. 2. 1925, str. 4.
- »Neznan grob na Suhem bajerju.« *Jutro*, 1. 3. 1925, str. 5.
- »O češkem vojaku, ki je bil ustreljen v Ljubljani.« *Slovenski narod*, 26. 4. 1925, str. 2.
- »O žrtvah svetovne vojne.« *Slovenec*, 23. 8. 1939, str. 7.
- Odbor. »Odbor za postavitev spomenika žrtvam na Suhem bajerju v Ljubljani.« *Jutro*, 4. 11. 1927, str. 8.
- Odbor. »Orjuna Št. Jakob-Krakovo-Trnovo.« *Orjuna*, 24. 10. 1925, str. 3.
- Odbor. »Orjuna Št. Jakob-Krakovo-Trnovo.« *Orjuna*, 12. 11. 1925, str. 2.
- Odbor Z. S. V. »Z. S. V. v Ljubljani.« *Slovenec*, 5. 9. 1925, str. 3.
- Odbor za oskrbovanje grobov. »Počastitev spomina padlih žrtev na Suhem bajerju.« *Slovenec*, 31. 10. 1929, str. 4.
- »Odbor za postavitev spomenika na 'Suhem bajerju'.« *Jutro*, 11. 6. 1927, str. 4.
- »Odkritje spomenika.« *Jutro*, 16. 1. 1927, str. 8.
- »Odlikovanje staroste Špira Vrankoviča.« *Jutro*, 12. 10. 1932, str. 3.
- Odsek 'Sokola' za prenos mučenika Kromarja v Črnomelj. »Prenos zemeljskih ostankov mučenika Kromarja.« *Kmetijski list*, 20. 4. 1922, str. 3.
- »Orjuna na gomilah.« *Orjuna*, 7. 11. 1925, str. 1–2.
- »Orjuna na Suhem bajerju.« *Orjuna*, 4. 11. 1926, str. 3.
- »Orjuna Št. Jakob-Krakovo-Trnovo.« *Jutro*, 31. 10. 1925, str. 4.
- »Ovaduštvo.« *Domovina*, 30. 10. 1925, str. 6.
- Pfeifer, Vladimir. »Spomin.« *Orjuna*, 31. 10. 1925, str. 2–3.
- »Po smrti oproščena žrtev.« *Slovenski narod*, 10. 1. 1920, str. 3.
- »Počastitev spomina padlih na Suhem bajerju.« *Orjuna*, 5. 11. 1927, str. 2.
- »Pogreb † Ivana Brenceta.« *Slovenec*, 8. 10. 1921, str. 3.
- »Pogreb Iv. Brenceta.« *Novi čas*, 4. 10. 1921, str. 2.
- »Pogreb narodnega mučenika.« *Jugoslavija*, 5. 10. 1921, str. 2.
- »Polhov gradec.« *Kmetijski list*, 13. 7. 1922, str. 2.
- »Politični pretep – Bizjak co. dr. Pegan in tov.« *Jugoslavija*, 11. 11. 1921, str. 3.
- »Polna mera, strahovlada in klerikalizem.« *Jutro*, 9. 5. 1925, str. 2.
- »Postavitev spomenika na suhem bajerju.« *Slovenec*, 15. 5. 1927, str. 4.
- »Pot k ujedinjenju.« *Jutro*, 1. 12. 1921, priloga.
- »Praznik vseh rajnkih.« *Jutro*, 2. 11. 1940, str. 3.
- »Praznik vseh svetnikov.« *Slovenski narod*, 3. 11. 1927, str. 1.

- »Pred desetimi leti.« *Jutro*, 9. 7. 1924, str. 2.
- »Prednjački tečaj zagorskega Sokola.« *Jutro*, 9. 1. 1931, str. 7.
- »Predsednik demokratske stranke g. Ljuba Davidović.« *Slovenec*, 23. 4. 1922, str. 3.
- »Prostovoljni strelec.« *Orjuna*, 14. 10. 1925, str. 3.
- »Prošnja do javnosti glede ustreljenih izza časa vojnega prekega soda.« *Jugoslavija*, 23. 2. 1921, str. 3.
- »Prvi november na pokopališču.« *Narodni dnevnik*, 3. 11. 1925, str. 3.
- »Radi razžaljenja kralja obsojen na eno leto ječe.« *Jugoslavija*, 9. 11. 1921, str. 3.
- Robida, Ivan (Johann). »Spomini policijskega komisarja.« *Tovariš*, 17. 2. 1966, str. 56.
- »Rodbina Brenceta.« *Slovenski narod*, 6. 2. 1919, str. 4.
- »Rodbina Kromarja.« *Slovenski narod*, 6. 2. 1919, str. 4.
- »Slike s Suhega bajerja.« *Jutro*, 29. 11. 1934, str. 4.
- »'Slovenija – zemlja absurdnosti'.« *Slovenski narod*, 27. 9. 1923, str. 3.
- »Slovesen pogreb narodnega mučenika Ivana Kromarja.« *Jutro*, 23. 4. 1922, str. 2.
- »Slovesnost na Suhem bajerju.« *Ponedeljski Slovenec*, 26. 11. 1934, str. 2.
- »Splošno nevoljo.« *Slovenski narod*, 5. 10. 1921, str. 4.
- »Spomenik Ivana Kromarja.« *Jutro*, 31. 10. 1926, str. 3.
- »Spominu mrtvih.« *Slovenski narod*, 2. 11. 1931, str. 2.
- Stražar, Anton. »Desetletnica smrti zavednega možaka.« *Domovina*, 17. 9. 1926, str. 5.
- »Strelci so proslavili Dan vstaje.« *Slovenski poročevalec*, 21. 7. 1952, str. 4.
- »Suhi bajer.« *Jutro*, 30. 10. 1926, str. 3.
- »Suhi bajer.« *Jutro*, 29. 4. 1927, str. 3.
- »Suhi bajer.« *Orjuna*, 30. 4. 1927, str. 2.
- »Suhi bajer.« *Slovenski narod*, 1. 5. 1927, str. 3.
- »Svoji k svojim!« *Orjuna*, 20. 5. 1923, str. 3.
- Tavčar, Dr. Ivan. »Nemci in dinastija.« *Slovenski narod*, 27. 4. 1918, str. 1.
- »Tudi to ga ne bo ustrašilo.« *Jutro*, 16. 7. 1924, str. 2.
- »Ulična propaganda za razne stranke.« *Jugoslavija*, 28. 11. 1920, str. 2.
- »Ureditev vojaškega pokopališča v Ljubljani.« *Vojni invalid*, 20. 11. 1930, str. 3.
- »Ustreljen po prekem sodu.« *Slovenski narod*, 31. 8. 1915, str. 4.
- »Ustreljen po prekem sodu.« *Slovenski narod*, 23. 10. 1915, str. 4.
- »Ustreljen po prekem sodu.« *Slovenski narod*, 2. 6. 1916, str. 3.
- »V dežju na Suhem bajerju.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 5. 11. 1934, str. 3.
- »V spomin I. Kromarju.« *Domovina*, 21. 4. 1922, str. 2.
- »V spomin narodnemu mučeniku.« *Domovina*, 7. 10. 1921, str. 1.
- »V svrhu lažjega agnosciranja ustreljencev na 'suhem bajerju' v Ljubljani.« *Naprej*, 4. 11. 1920, str. 3.
- »V Trnovem je dal zgled zelenjadar Karel Kalin.« *Slovenski poročevalec*, 6. 9. 1950, str. 1.
- »Vseh mrtvih dan ...« *Jutro*, 4. 11. 1924, str. 3.
- »Vseh mrtvih dan ...« *Pohod*, 29. 10. 1932, str. 1.
- »Vseh mrtvih dan.« *Slovenski narod*, 3. 11. 1925, str. 2.
- »Vseh mrtvih dan v Ljubljani.« *Slovenski narod*, 4. 11. 1924, str. 2.
- »Vseh svetih dan na božjih njivah.« *Jutro*, 3. 11. 1926, str. 3.
- »Vsem poštenjakom in pravičnikom!« *Kmetijski list*, 17. 11. 1921, str. 2.
- »Vsi sveti.« *Jugoslovan*, 4. 11. 1930, str. 5.
- »Zadnja čast Ivanu Brencetu.« *Slovenski narod*, 2. 10. 1921, str. 4.
- »Zadnja nedelja – zlata nedelja?« *Slovenec*, 20. 12. 1944, str. 4.
- »Zborovanje bivših vojakov na Brezjah.« *Domovina*, 13. 8. 1926, str. 7.

- »Zločini avstrijske avtokracije prihajajo na dan.« *Prosveta*, 6. 2. 1920, str. 2.
 Zupanc, Lojze. »Vdova kovača Kromarja.« *Jutro*, 3. 7. 1930, str. 3.
 »Zverinstva okupatorjev.« *Osvobodilna fronta*, sredi decembra 1941, str. 4.
 »Žalna svečanost na Suhem bajerju.« *Jugoslovan*, 2. 11. 1931, str. 3.
 »Žrtve na 'Suhem bajerju'«. *Naprej*, 1. 1. 1920, str. 2.

Literatura

- Dolgan, Milan. Publikacija o na Suhem bajerju leta 1915 ustreljenih žrtvah. *Zgodovinski časopis*, 70/1–2 (2016), str. 228–236.
- Dolgan, Milan. Stoletnica Pehtovtove (Ivan Brenc) junaške smrti. *Mladika*, 9 (2015), str. 11–14.
- Hafner, Kristina, Franc Ločniškar. *Tretje slovensko berilo*. Ljubljana: Pokrajinska šolska založba, 1943.
- Hajdinac, Sara. *Delovanje Zveze slovenskih vojakov v času med svetovnima vojnama na Slovenskem: magistrsko delo*. Maribor: samozaložba, 2022.
- Kermavner, Dušan. O številu slovenskih justificarancev v prvi svetovni vojni. *Zgodovinski časopis*, 24/1–2 (1970), str. 93–97.
- Ko je vojna: dve drami*. Ljubljana: Amalietti & Amalietti, 2016.
- Kocmur, Janez. Cankar in delavske matere. *Koledar Cankarjeve družbe za navadno leto 1939*. Ljubljana: Cankarjeva družba, 1939, str. 42–64.
- Kramarič, Janez. Pogreb Ivana Kromarja leta 1922 v Črnomlju. *Rast*, 12/5 (2001), str. 452–456.
- Lamutova, Marica. Oj bratje, združimo se v delu! *Koledar Šolske družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani za navadno leto 1926*. Ljubljana: Družba sv. Cirila in Metoda, 1925, str. 41–42.
- Levstik, Vladimir. *Pravica kladiva*. Ljubljana: Vodnikova družba, 1926.
- Na Suhem bajerju pri Ljubljani počiva pozabljeni Ivan Kromar*. Črnomelj: Društvo Sokol, 1922.
- Pešak Mikec, Barbara. »Krvava justica«. V: Šega, Judita (ur.), *V zaledju soške fronte*. Koper: Pokrajinski arhiv, Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, Ljubljana: Zgodovinski arhiv, Jesenice: Gornjesavski muzej, Tolmin: Tolminski muzej, 2015, str. 23–24.
- Pleterski, Janko. *Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925: pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 1998.
- Pleterski, Janko. *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1971.
- Raztresen, Marjan, Daniela Zorko. *Najlepša mesta Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.
- Robida, Ivan. Spomini na Suhi bazar I. 1915/16. *Kronika slovenskih mest*, 2/1 (1935), str. 9–15.
- Robida, Ivan. Spomini na Suhi bazar I. 1915/16. *Kronika slovenskih mest*, 2/2 (1935), str. 17–25.
- Smrekar, Hinko. *Henrik Smrekar, - črnovojnik*. Ljubljana: Umetniška propaganda, 1919.
- Svoljšak, Petra, Gregor Antoličič. *Leta strahote: Slovenci in prva svetovna vojna*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2018.

SUMMARY

Public Memory of Victims Executed at Suhi Bajer in Ljubljana

Ivan Smiljanić

Located beneath the hill Golovec in Ljubljana, Suhi Bajer is in Slovene historiography known mostly as the location of the execution of (approximately) 23 people who were tried and sentenced to death before the drumhead court for statements or acts against the state by the Austrian authorities during World War I. After the war, in the newly established Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, these victims were used in the formation of the national religion and of the mythic past that underpinned the state. By emphasising their martyrdom, the Austrian regime's dark, brutal past that acted as a contrast to Yugoslavia was highlighted. The victims were thus mobilized and instrumentalized for the needs of Yugoslavia, whereby nobody was interested in the fact that it cannot be said for the majority of the executed victims that they were shot due to their Yugoslav orientation. At the same time, emotional depictions of these liquidations in the press and in literary works were rarely based on provable data or eyewitness testimonies. The syntagm "Suhi Bajer" was used throughout the 1920s in Yugoslavia's day-to-day and political life. It symbolised the cruelty of the former Austrian regime and was, on top of that, transformed in a means of Slovene infighting. Slovenes brought it up when they wanted to shame their compatriots for having betrayed their fellow Slovenes by partaking in the executions. Additionally, Suhi Bajer was often put in the context of blaming members of the Slovene People's Party that were believed to have contributed to many a death with their informing. The Municipality of Ljubljana strove to find out the victim's data in the first years after the war. With the help of relatives and eyewitnesses, it managed to gather data for almost half the victims. The locations of a few graves were discovered at Suhi Bajer and, consequently, between the years 1919 and 1922, the mortal remains of these victims were transferred to their respective local cemeteries with simple or elaborate ceremonies. From 1924 onwards, the Organization of Yugoslav Nationalists (ORJUNA) organized annual memorial ceremonies at Suhi Bajer on 1 November. The ORJUNA and its member Karel Kalin in particular, who was most actively involved in the maintenance of Suhi Bajer and the organization of commemorations, thus appropriated the remembrance of the executed victims. The Municipality of Ljubljana did not show any interest in maintaining Suhi Bajer and managed to avoid the related cost due to Kalin's activities. In 1927 Kalin co-founded and helmed a committee for erecting a memorial commemorating the victims, which was unveiled in a ceremony on 25 November 1934. The remaining victims were transferred to the ossuary holding the remains of victims of World War I at the Žale cemetery. The interest in Suhi Bajer faded away after World War II and, consequently, this site and the memorial lie abandoned and are difficult to access.

<https://www.doi.org/10.56420/Zgodovinskiasopis.2022.3-4.07>

Jelka Piškurić

Priseljevanje v Slovenijo s področja nekdanjih jugoslovanskih republik v času socializma in njegov odmev v javnosti

Piškurić Jelka, dr. zgod., znanstvena sodelavka, Študijski center za narodno spravo, SI-1000 Ljubljana, Tivolska 42, jelka.piskuric@scnr.si, <https://orcid.org/0000-0002-2202-7330>

Priseljevanje v Slovenijo s področja nekdanjih jugoslovanskih republik v času socializma in njegov odmev v javnosti

Prispevek prikazuje priseljevanje s področja nekdanjih jugoslovanskih republik v Slovenijo v času socializma. Avtorica pri tem poskuša prikazati, kako ga je sprejelo večinsko prebivalstvo. Z večjim pritokom pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov, ki so v Sloveniji iskali boljše možnosti za zaslužek in življenje, so se odpirala vprašanja o priseljevanju in zaposlovanju delavcev iz drugih republik. Zadržan odnos Slovencev do priseljencev, na katerega so sprva vplivale zlasti kulturne in jezikovne razlike, se je v 80. letih krepil v luči politične in ekonomske krize, v katero se je poglobljala Jugoslavija.

Ključne besede: priseljevanje, socializem, 1960–1991, Slovenija, odnos do priseljevanja

Piškurić Jelka, PhD, Research Fellow, Study Centre for National Reconciliation, SI-1000 Ljubljana, Tivolska 42, jelka.piskuric@scnr.si, <https://orcid.org/0000-0002-2202-7330>

Immigration into Slovenia from the Former Yugoslav Republics during Socialism and Its Echo in the Public

The article deals with the immigration from the former Yugoslav republics to Slovenia during socialism. In doing so, the author seeks to demonstrate how this immigration was accepted by the majority population. With a growing influx of members of other Yugoslav peoples arriving in Slovenia in search of better earnings and a better life, questions regarding their immigration and employment were raised. Slovenes' reserved attitude towards immigrants, which was initially impacted particularly by cultural and linguistic differences, strengthened in the 1980s due to the deepening political and economic crisis with which Yugoslavia was faced.

Keywords: immigration, socialism, 1960–1991, Slovenia, attitude towards immigration.

Uvod

V Sloveniji je bil odstotek prebivalcev, ki so se opredeljevali za Slovence, ob začetku socializma¹ zelo visok.² Narodna struktura prebivalstva se je začela postopoma spreminjati od 60. let naprej in nekoliko hitreje v 70. letih, tudi zaradi migracijskih tokov med republikami. Kljub pestremu številu drugih etničnih, jezikovnih in kulturnih skupnosti, ki so v Sloveniji bivale in soustvarjale družbo že pred nastankom »druge« Jugoslavije, je nova multietnična podoba v slovenskem okolju odpirala vprašanja o priseljevanju, saj je bil pred tem slovenski narod v tem prostoru izrazito prevladujoč.³ Bolj aktualna so postala v zapletenem ozračju 80. let ter ob razpadu Jugoslavije in osamosvojitvi Slovenije, ko je nacionalna in jezikovna homogenost ponovno pridobila pomen.⁴ Seveda je narodna identiteta le ena od identitet, ki jih nosi posameznik. Ob migracijah pogosto prihaja do njihovega sestavljanja, kar posameznikom omogoča, da se opredelijo kot pripadniki več etničnih skupnosti, kultur ali jezikov. A taka kulturna pestrost lahko prinese tudi težave (na primer družbeno razlikovanje, distanco, negativne stereotipe ali predsodke večinskega okolja do drugačnih kulturnih navad), zlasti če so bili pred tem okolje in njegovi prebivalci nacionalno, kulturno in jezikovno enotni.⁵

¹ V prispevku uporabljam termin socializem za celotno obdobje od konca druge svetovne vojne do prvih demokratičnih volitev leta 1990. Oblast je bila v rokah komunistične partije oz. zveze komunistov, a za državno ureditev se je dejansko uporabljal termin socializem. Po koncu hladne vojne je zaradi razlik v zgodovinskih izkušnjah držav vzhodnega bloka prišlo do različnih konceptualizacij in interpretacij tako obdobja kot besed socializem in komunizem.

² V popisu iz leta 1931 je na primer 94,18 odstotka prebivalcev Dravske banovine navedlo, da je njihov materni jezik slovenski. Gl. Klopčič, Komac in Kržišnik - Bukič, *ABČHMS v RS*, str. 51–55.

³ Natančnih podatkov o migracijskih tokovih do sredine 50. let ni, kar pa ne pomeni, da niso obstajali. V prvem obdobju po koncu druge svetovne vojne lahko sledimo zlasti izseljevanju, najprej begunskim tokovom in nato še (ilegalnim) prehodom meje. Jugoslovanske oblasti so hkrati obračunale z ostanki nemške skupnosti in z izgoni poskrbele za njeno zdesetkanje. Na koncu je za številčnejše izseljevanje poskrbela še določitev razmejitvene črte med Jugoslavijo in Italijo leta 1954, praznino, ki je ostala za Italijani in številnimi Slovenci, pa so oblasti načrtno zapolnile. Morda je bila tudi zato Slovenija ob popisu leta 1961 narodno zelo homogena. Gl. Piškurić, Na »začasnem« delu, str. 123–125; Nečak, Posebnosti obračuna z »Nemci«, str. 111–120; Gombač, *Esuli ali optanti*, str. 10–11; Klopčič, Komac in Kržišnik - Bukič, *ABČHMS v RS*, str. 56–57.

⁴ Vižintin, Prepoznavanje kulturne mešanosti, str. 217.

⁵ Prav tam, str. 216–217; Milharčič Hladnik in Lukšič - Hacin, Identitete, pripadnost, identifikacije, str. 32.

Dinamika priseljevanja

V prvih dveh desetletjih socializma je bilo priseljevanje v Slovenijo iz drugih jugoslovanskih republik relativno šibko. Kljub temu lahko opazamo, da se je delež drugih jugoslovanskih narodov v Sloveniji od popisa do popisa počasi, a vztrajno večal. Slovenija je postala bolj zanimiva za priseljevanje v 60. letih, k čemur so pripomogli modernizacijski procesi – urbanizacija, industrializacija, razvoj posameznih gospodarskih panog in s tem povezana gospodarska rast. V Ljubljani se je na primer v tem desetletju začelo intenzivno graditi, kar je botrovalo naglemu razvoju gradbene dejavnosti in povečala se je potreba po delovni sili. A to je bila le ena od panog, v katerih so se zaposlovali priseljenci iz drugih republik. Njihovo priseljevanje je postopoma naraščalo do prve polovice 70. let, najbolj intenzivno je bilo v drugi polovici tega desetletja in v začetku 80. let, potem pa se je umirilo.⁶ Večina priseljencev je bila ekonomskih.⁷ V želji po boljšem življenju in zaposlitvi so se naseljevali predvsem v večja slovenska mesta, manj na podeželje. Največ jih je prišlo v Ljubljano, saj je glavno mesto ponujalo veliko novih in raznolikih delovnih mest ter bolj razvito stanovanjsko infrastrukturo.⁸

Kljub opisanim trendom je v Sloveniji šele po popisu iz leta 1991 delež prebivalcev, ki so se opredeljevali za Slovence, padel pod 90 odstotkov.⁹ Od pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov je bilo največ Hrvatov in Srbov, ki v slovenskem merilu nikoli niso presegli treh odstotkov. Pripadnikov preostalih narodov je bilo dosti manj, v zadnjih dveh desetletjih se je občutno povečalo le število Muslimanov.¹⁰ Malce drugače je bilo v Ljubljani, kjer je bil odstotek pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov višji kot v slovenskem merilu. Tam je delež prebivalcev, ki so se opredeljevali za Slovence, že po popisu iz leta 1981 padel na 84,2 odstotka. Leta 1991 se je znižal na 80,2 odstotka. Število tistih, ki so se opredeljevali za

⁶ Pak, *Geografska problematika narodnostne sestave*, str. 52.

⁷ Posamezniki so se zaposlovali v Sloveniji tudi iz neekonomskih razlogov. Tu mislimo na primer na zaposlene v Jugoslovanski ljudski armadi, carini ali drugih organih zvezne uprave. Njihova imigracija je bila lahko le kratkotrajne narave. Gl. npr. Bučar Ručman, *Migracije in kriminaliteta*, str. 209; Dolenc, *Priseljevanje v Slovenijo*, str. 97.

⁸ Pak, *Geografska problematika narodnostne sestave*, str. 53–54.

⁹ Verjetno so bile dejanske številke nekoliko drugačne, saj podatki na primer ne vključujejo sezonskih delavcev. Prim. Klopčič, Komac in Kržišnik - Bukič, *ABČHMS v RS*, str. 56.

¹⁰ V popisu prebivalstva 1953 so se prebivalci Bosne in Hercegovine lahko opredeljevali kot Jugoslovani – narodnostno neopredeljeni ali kot pripadniki drugih narodov, ki so prebivali v Bosni in Hercegovini, medtem ko posebna popisna kategorija za Muslimane ni obstajala. V popisu prebivalstva leta 1961 se je sicer pojavila kategorija Muslimani v smislu etnične, in ne verske pripadnosti (torej ne kot formiran narod, temveč kot etnična skupina), Muslimani pa so bili kot narod uradno priznani šele januarja in maja 1968 na sejah Centralnega komiteja Zveze komunistov Bosne in Hercegovine. Proces je potekal skozi celotna 60. leta, sprva na intelektualni in nato še na politični ravni. Do začetka 70. let je sledilo tudi priznanje jugoslovanskega vodstva. Prebivalci Bosne in Hercegovine so se lahko kot Muslimani v smislu narodne pripadnosti tako opredelili od popisa prebivalstva leta 1971 naprej. Z nastankom samostojnih držav na ozemlju nekdanje Jugoslavije je bil v klasifikacijo narodno opredeljenih prebivalcev vključen odgovor Bošnjak (v Ustavo Federacije Bosne in Hercegovine je bil vpeljan leta 1994). Gl. Metodološka pojasnila; Kamberović, Josip Broz Tito in nacionalni identitet, str. 274–280.

Hrvate, se je gibalo med tremi in štirimi odstotki, število tistih, ki so se opredeljevali za Srbe, pa je bilo od začetka manjše, a je ob koncu socializma preseglo pet odstotkov. Tudi v Ljubljani je bilo pripadnikov preostalih narodov dosti manj. Priseljevanje v Ljubljano je bilo najmočnejše v 60. in 70. letih, medtem ko se je v 80. letih precej umirilo.¹¹

Prebivalstvo Slovenije po narodni pripadnosti (narodno opredeljeni)¹²

	1948	1953	1961	1971	1981	1991
Skupaj	1.391.873	1.466.425	1.591.523	1.727.137	1.891.864	1.965.986
Slovenci (delež v %)	1.350.149 97,0	1.415.448 96,5	1.522.248 95,7	1.624.029 94,0	1.712.445 90,5	1.727.018 87,8
Hrvatje (delež v %)	16.069 1,2	17.978 1,2	31.429 2,0	42.657 2,5	55.625 2,9	54.212 2,8
Srbi (delež v %)	7.048 0,5	11.225 0,8	13.609 0,9	20.521 1,2	42.182 2,2	47.911 2,4
Muslimani	179	1.617	465	3.231	13.425	26.842
Makedonci	366	640	1.009	1.613	3.288	4.432
Črnogorci	521	1.356	1.384	1.978	3.217	4.396
Albanci	216	169	282	1.281	1.985	3.629

Prebivalstvo Ljubljane po narodni pripadnosti (narodno opredeljeni)¹³

	1948	1953	1961	1971	1981	1991
Skupaj	150.006	168.616	197.863	257.800	305.211	321.616
Slovenci (delež v %)	144.333 96,2	161.764 95,9	185.392 93,7	233.722 90,7	257.045 84,2	257.865 80,2
Hrvatje (delež v %)	2.453 1,64	2.985 1,77	6.174 3,12	9.410 3,65	11.858 3,89	11.685 3,63
Srbi (delež v %)	1.552 1,03	2.423 1,44	3.473 1,76	6.670 2,59	16.143 5,29	17.795 5,53
Muslimani	49	ni podatka	202	1.238	3.721	8.365
Makedonci	79	96	193	407	930	1.270
Črnogorci	147	319	337	621	1.115	1.219
Albanci	66	ni podatka	74	423	509	803

Dejavnikov, ki so vplivali na priseljevanje, je bilo več. Med najpomembnejšimi sta bila gospodarska nerazvitost nekaterih jugoslovanskih republik in s tem povezano pomanjkanje delovnih mest ter odhajanje slovenskega prebivalstva na delo v tujino v 60. in 70. letih, ki je sproščalo delovna mesta v Sloveniji. Obilica

¹¹ Rebernik, *Prebivalstveni razvoj Ljubljane*, str. 47.

¹² Vertot in dr., *Popisi na Slovenskem*, str. 19.

¹³ Popis prebivalstva 1948, Popis prebivalstva 1953, Popis prebivalstva 1961, Popis prebivalstva 1971, Popis prebivalstva 1981, Popis prebivalstva 1991.

delovnih mest, še posebno v Ljubljani in okolici, je pripeljala do tega, da je bilo v nekaterih dejavnostih zaposlenih čedalje manj Slovencev – zlasti v gradbeništvu, nekaterih industrijskih panogah, v komunali, gostinstvu, prometu in zdravstvu. Priseljenci iz drugih republik so se pogosto zaposlovali tudi na nekvalificiranih delovnih mestih. Delavce so poleg boljših gospodarskih razmer vabile še relativno ugodne socialne razmere in razvita infrastruktura.¹⁴ »Preden sem prišel v Slovenijo, sem delal na Reki, nevarna zidarska dela na visokih fasadah. Težko delo je bilo in slabo sem zaslužil. Slišal sem, da je Slovenija industrijsko bolj razvita, da ni težko dobiti dela in sem se odločil, da grem pogledat,« je za Delo na primer povedal eden od delavcev SGP Bežigrad, ki je imelo sredi 80. let med svojimi zaposlenimi kar 70-odstotni delež delavcev iz drugih republik.¹⁵ Del priseljencev je imel Slovenijo le za vmesno postajo, medtem ko je bil njihov končni cilj zaposlitev v razvitejših državah Zahoda.¹⁶

V nekaterih panogah opažamo tudi organizirano iskanje delovne sile. Na Jesenicah so na primer v 60. letih delavce v drugih republikah iskale železarna, komunala, gradbena podjetja in celo gozdno gospodarstvo. Podjetja so ponujala delo, ki je bilo najpogostejše težaško. Medtem ko so gradbena podjetja iskala sezonske delavce, naj bi železarna zaposlovala tiste bolj usposobljene.¹⁷ Organizirano iskanje delavcev se je v naslednjem desetletju nadaljevalo. Priseljenec iz Bosne in Hercegovine, ki je na Jesenice prišel kot 16-letni dijak, se je spominjal: »V družini nas je bilo malo več in ker ni bilo denarja za šolanje, smo se odločili za odhod v drugo državo. Za Slovenijo pa sem se odločil predvsem zaradi brata, ki je bil že tukaj. Šolanje nam je omogočila takratna država [...] Živelimo v internatu, hrano in bivanje smo imeli zastonj. Pogoji pa je bil, da po končani šoli oddelamo tri leta, potem pa lahko zapustimo državo ali železarno. Takrat je veliko ljudi prišlo iz Bosne, v internatu nas je bilo okoli 200, nas iz bivših republik pa je bilo okoli 150.«¹⁸ Tudi Mehmedalija Alić je v Slovenijo prišel sredi 70. let, star 14 let. V spominih je zapisal, da so jih v Tuzli novačili za odhod v Slovenijo in jim pri tem prikazovali dobro življenje v najrazvitejši republiki. Okoli sto mladostnikov je takrat odšlo v Slovenijo. On je prišel v Kisovec, v rudarski šolski center, za šolanje pa je prejel tudi štipendijo. Čeprav življenje ni bilo lahko, že v prvem letniku so začeli opravljati prakso v rudniku, je Alić šolanje uspel nadaljevati v Velenju kot štipendist zasavskih rudnikov in se v podjetju tudi zaposlil.¹⁹ Podobne primere bi lahko našli tudi v drugih panogah, na primer v industriji, gradbeništvu ali gostinstvu in turizmu. Organizirano iskanje delovne sile je potekalo neposredno, po navadi v sodelovanju z lokalnimi zavodi za zaposlovanje ali posredno preko šolanja. Značilno je bilo zlasti za 70. in prvo polovico 80. let.²⁰

¹⁴ Pak, Geografska problematika narodnostne sestave, str. 52–53.

¹⁵ Okrogla miza, str. 20.

¹⁶ Gl. npr. Govc, Včasih ne znamo biti ljudje, str. 3; Mežnarić, »Bosanci«, str. 59–64, 202.

¹⁷ Govc, Včasih ne znamo biti ljudje, str. 3.

¹⁸ Benko, Purg (ur.), *Odjuga*, str. 21.

¹⁹ Alić, *Nihče*, str. 51–62.

²⁰ Dolenc, Priseljevanje v Slovenijo, str. 97.

Imigracijske trende so zavrle ali spremenile omejene možnosti za zaposlovanje v tujini, ki so bile posledica gospodarske stagnacije ob tako imenovanih naftnih krizah v 70. letih, nato pa še huda gospodarska recesija, v katero se je poglobljala Jugoslavija v drugi polovici 80. let.²¹ Med vzroke priseljevanja v poznih letih socializma deloma spada tudi združevanje družin.²² V 80. letih so se razlogom za priseljevanje pridružili tudi politični, in sicer v primeru kosovskih Albancev, katerih število se je v Sloveniji občutno povečalo v primerjavi s preteklimi leti.²³

Najbolj enakomerno so se v Slovenijo naseljevali Hrvati, priseljevanje iz preostalih republik pa se je zmanjševalo sorazmerno z oddaljenostjo od Slovenije. Kljub temu so v vsaki od republik obstajala nekatera tipična preselitvena območja. To so bila širok obmejni pas Hrvaške s Slovenijo, severovzhodni del Bosne in Hercegovine (t. i. Bosanska Posavina), vzhodna Srbija, južno Pomoravje in Sandžak.²⁴ Priseljenci so se v veliki meri naseljevali v urbana okolja, v kraje, kjer so v desetletjih po drugi svetovni vojni rasli večji industrijski kompleksi, in kraje z rudarsko tradicijo. Pri tem so izstopali osrednjeslovenska regija z Ljubljano, kjer je zaposlitev in dom našlo največ priseljencev, večja industrijska središča, kot so Jesenice, Kranj, Celje, Velenje, Hrastnik in Maribor, Koprsko primorje ter obmejno območje ob slovensko-hrvaški meji (Rogaška Slatina, Brežice, Krško, Novo mesto, Metlika, Kočevje).²⁵

Kljub opisanim imigracijskim trendom iz jugoslovanskih republik je treba poudariti, da se Ljubljana in druga slovenska mesta niso širila le na ta račun. V letu osamosvojitve Slovenije je bilo na primer na območju današnje Mestne občine Ljubljana 126.187 priseljenih oseb, kar je znašalo 46,5 odstotka vseh prebivalcev občine. Od tega je ena tretjina prišla iz republik nekdanje Jugoslavije, dve tretjini pa iz drugih občin v Sloveniji.²⁶ Na slovenski ravni je bilo glede na popis iz leta 2002 134.666 priseljenih oseb z območja nekdanje Jugoslavije, kar je takrat predstavljalo 6,9 odstotka prebivalcev Slovenije.²⁷

Bratstvo in enotnost?

Multietnična Jugoslavija je bila po koncu druge svetovne vojne zamišljena kot skupnost enakopravnih narodov in narodnosti. Komunistična partija in njeni voditelji se nacionalnemu vprašanju v desetletju po koncu vojne niso posvečali oziroma so ga podcenjevali. Deloma zato, ker so verjeli, da je bilo z revolucijo ter z oblikovanjem federacije nacionalno vprašanje rešeno, deloma zaradi strahu, da bi odpiranje te tematike povzročilo ponovne notranje spore. Poleg tega so verjeli

²¹ Pak, *Geografska problematika narodnostne sestave*, str. 52; Klopčič, Komac in Kržišnik - Bukič, *ABČHMS v RS*, str. 56–57.

²² Josipović, *Učinki priseljevanja v Slovenijo*, str. 269.

²³ Dolenc, *Priseljevanje v Slovenijo*, str. 86.

²⁴ Josipović, *Učinki priseljevanja v Slovenijo*, str. 269.

²⁵ Gosar, *Narodnosti Slovenije*, str. 38, 40; Josipović, *Učinki priseljevanja v Slovenijo*, str. 227–228.

²⁶ Rebernik, *Prebivalstveni razvoj Ljubljane*, str. 47.

²⁷ Medvešek, *Kdo so potomci priseljencev*, str. 34.

v delavski internacionalizem, torej da naj bi ideja združenega delavskega razreda zagotavljala tudi nacionalno enakopravnost.²⁸ A nasprotja med jugoslovanskimi narodi niso bila pozabljena. Da bi jih zgladili, so uporabili retoriko bratstva in enotnosti,²⁹ ki se ji je sredi petdesetih let pridružilo še spodbujanje jugoslovanstva oziroma poskus oblikovanja jugoslovanske (nad)nacionalne zavesti. Tako politično usmeritev ter težnje po povezovanju jugoslovanskih narodov in oblikovanju skupne zavesti je v začetku petdesetih let največkrat izražal Tito.³⁰

Edvard Kardelj je leta 1957 v predgovoru k drugi izdaji knjige *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* nacionalno vprašanje še označil za načelno rešeno, a je ob tem navedel tri dejavnike, ki naj bi še vedno povzročali napetosti med narodi. To so bili idejni in politični ostanki buržoaznega nacionalizma, velike razvojne razlike med jugoslovanskimi narodi ter centralistične in hegemonistične težnje. Vsi naj bi bili nevarni za enakopraven razvoj narodov znotraj socialistične skupnosti, ki jo je Kardelj videl kot najpomembnejšo skupno točko jugoslovanskih narodov, čeprav je priznaval njihovo samobitnost in enakopravnost. Mednacionalne napetosti so se očitno kazale že sredi 50. let, nacionalno tematiko pa so posredno odprli tudi na sedmem kongresu Zveze komunistov Jugoslavije leta 1958. Da nacionalno vprašanje ni bilo rešeno, je med drugim kazal položaj nekaterih manjšin, zlasti albanske na Kosovu. V začetku 60. let se je Jugoslavija sicer odpirala navzven, izboljševal se je življenjski standard, a hkrati so se že kazale resne gospodarske težave. Zaradi njih so odnosi med republikami postajali težavnejši, sredi desetletja so mednacionalni konflikti že bolj prodirali v javnost in Kardelj je takrat predstavil koncept večje emancipacije republik in avtonomnih pokrajin.³¹ Ob tem so se do konca desetletja poslabšali odnosi med zagovorniki centralistične komunistične linije ter pristaši decentralizacije in reform. V začetku 70. let so sledili obračuni z reformističnimi in liberalnimi linijami komunistov v vseh republikah. Tako imenovano Titovo pismo (natančneje pismo predsednika in izvršnega biroja Zveze komunistov Jugoslavije komunističnim organizacijam in njihovim članom) je septembra 1972 pozvalo k

²⁸ Režek, »Jugoslovanstvo« in mednacionalni odnosi, str. 134; Stariha, Dvigam to čašo, str. 83.

²⁹ Slogan bratstva in enotnosti je bil ustvarjen med drugo svetovno vojno, kasneje pa je postal ena od jugoslovanskih političnih dogem, pomembna pri doseganju nacionalne in državne enotnosti. Po njej so dobivala imena šole, tovarne, društva, vlak, ki je popeljal v spomin na prijateljstvo med Slovenci, izgnanimi v času druge svetovne vojne, in njihovimi srbskimi gostitelji, verjetno najbolj znana pa je bila avtocesta, ki je povezovala Ljubljano, Zagreb, Beograd in Skopje. Obstajal je še red bratstva in enotnosti, odlikovanje, ki so ga podeljevali za izredne zasluge pri širjenju bratstva med narodi in narodnostmi pri ustvarjanju in razvijanju politične in moralne enotnosti naroda. Več parol o varovanju ideje bratstva in enotnosti se pripisuje tudi Josipu Brozu - Titu. V času druge svetovne vojne naj bi preprečevalo medsebojna obračunavanja na nacionalni osnovi, zlasti med Srbi in Hrvati. Po vojni pa je bilo bratstvo in enotnost glavni povezovalni dejavnik predvsem v Bosni in Hercegovini. Gl. Čepič, *Bilo je nekoč*, str. 34; Katz, *Bosna i Hercegovina*, str. 311–313; Borovnjak in dr., *Slovenci v Beogradu*.

³⁰ Režek, »Jugoslovanstvo« in mednacionalni odnosi, str. 134; Ivešić, *A Turning Point*, str. 64–83.

³¹ Prim. Repe, *Oris obravnave nacionalne problematike*, str. 287–290; Repe, »*Liberalizem*« v Sloveniji, str. 24–25, 52–67; Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 356–359; Ivešić, *A Turning Point*, str. 83–89.

ponovni idejni in politični enotnosti.³² Ena od posledic njenega vzpostavljanja je bilo tudi doslednejše upoštevanje tako imenovane moralnopolitične sprejemljivosti, ki je ponovno postala odločilnejše merilo pri dodeljevanju političnih funkcij in nalog, pri vodstvenih delovnih mestih ter pri zaposlitvah na odgovornejša delovna mesta v javnih službah.³³ Moralnopolitična merila so vključevala pozitiven odnos do socialistične revolucije in samoupravnega sistema, pa tudi pozitiven odnos do bratstva in enotnosti.³⁴

Ker so se oblasti zavedale, da je na novo vzpostavljeni položaj krhek, so se z vso vnemo trudile pri slavljenju političnih odločitev in obletnic revolucije, vrhunec je dosegel Titov kult. Sedemdeseta leta so bila obdobje, ko so se na veliko obujali spomini na medvojne dogodke in narodne heroje, obširno pisalo o pomenu delegatskega sistema in samoupravljanja ter poročalo o proslavah, pohodih, o pionirjih in mladincih ter njihovih akcijah. Ob tem niso bile redke manifestacije pod sloganom bratstva in enotnosti.³⁵

Vsekakor v Sloveniji, ki je bila narodno močno homogena, takih mednarodnih trenj, kot so bila značilna na primer za Bosno in Hercegovino, ni bilo. Je pa priseljevanje delavcev iz drugih jugoslovanskih republik zagotovo trčilo ob slovensko narodno identiteto in sprožalo predstave o »drugačnosti« novih priseljencev. Ne glede na vse so se Slovenci v 70. letih po podatkih raziskav javnega mnenja čutili kot integralni del skupne države. Povezave z drugimi republikami so občutili kot dobre, čeprav so se nakazovale tudi razlike z drugimi jugoslovanskimi narodi. Seveda moramo razumeti, da so anketiranci v tem času zadovoljstvo z življenjem v Jugoslaviji povezovali z občutnim izboljšanjem življenjskega standarda. Prav tako je za ta čas značilna konformnost javnega mnenja in pritrdjevanje političnim izhodiščem.³⁶

Priseljevanje v luči javnega mnenja

Vpogled v javno mnenje iz obdobja socializma sledi izsledkom raziskave Slovensko javno mnenje (SJM), saj njena longitudinalna zasnova omogoča spremljanje premikov v družbeni in politični zavesti prebivalcev Slovenije. Med letoma 1968 in 1990 je bilo za raziskavo značilno, da je bil vsakokratni vprašalnik rezultat izbora na podlagi relevantnih političnih ali medijsko izpostavljenih tem.³⁷ Iz tega lahko sklepamo, da je bila problematika priseljevanja in zaposlovanja delavcev iz drugih republik prisotna v javnosti, večinsko prebivalstvo pa je bilo senzibilno na priseljevanje in njegove posledice.

Tematika priseljevanja se je v raziskavi SJM prvič pojavila leta 1970/71, še

³² Repe, »*Liberalizem*« v Sloveniji, str. 74–235; Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 358–359, 408–409; Ivešić, *A Turning Point*, str. 90–103.

³³ Piškurić, »Bili nekoč so lepi časi«, str. 111; Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 409.

³⁴ Piškurić, »Bili nekoč so lepi časi«, str. 218.

³⁵ Prav tam, str. 111; Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 414.

³⁶ Piškurić, »Bili nekoč so lepi časi«, str. 158–160.

³⁷ Toš, Longitudinalni projekt, str. 125–126.

pred njegovim največjim valom. Anketiranci so bili vprašani, kakšno je njihovo mnenje o priseljevanju ljudi iz drugih republik na delo v Slovenijo. Pri tem posebnega navdušenja niso kazali, saj je 42,5 odstotka anketirancev menilo, da je to v glavnem slabo, in 28,6 odstotka, da je v glavnem dobro.³⁸ Ko se je naslednje leto vprašanje ponovilo, so bili rezultati podobni, le odstotek tistih, ki so menili, da je priseljevanje v glavnem slabo, se je nekoliko zmanjšal na račun tistih, ki so odgovorili kakor kdaj.³⁹ Kljub temu je ob koncu 70. let večina vprašanih odnose med narodi in narodnostmi tako v Jugoslaviji kot v Sloveniji ocenjevala kot dobre.⁴⁰ Nekoliko manj, vendar še vedno kot dobre, so ocenjevali odnose med Slovenci in delavci iz drugih republik v okviru krajevnih skupnosti, manj kot polovica pa je menila, da so odnosi med Slovenci in delavci iz drugih republik dobri v okviru delovnih organizacij.⁴¹ Iz podatkov vidimo, da anketiranci že v 70. letih niso najbolj naklonjeno gledali na priseljevanje. Pri tem je zanimivo, da je raziskava beležila, da so se Slovenci čutili kot del Jugoslavije ter kot enega od povezovalnih dejavnikov izpostavljali prav bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov.⁴²

Slogan bratstvo in enotnost je bil, kot smo videli, del politične retorike, a je očitno deloma naletel na plodna tla.⁴³ To lahko vidimo tudi iz posameznih ustnih virov. Čeprav pričevalci sedaj slogan bratstvo in enotnost praviloma vidijo kot politični projekt, so ga v času socializma skupaj z enakostjo in solidarnostjo praviloma ocenjevali kot pozitivne prvine.⁴⁴ Pozitivni odnos do slogana je največkrat prišel do izraza v spominih na srečevanje pripadnikov drugih narodnosti, na primer pri služenju vojaškega roka ali na potovanjih po Jugoslaviji, in pri razumevanju celotnega jugoslovanskega prostora kot svoje domovine.⁴⁵ Nekoliko drugače je bil pojem razumljen v jugoslovanskem političnem jeziku – bratstvo se je nanašalo na razmerje med narodi, pri čemer naj bi bilo partikularno nacionalno umeščeno znotraj višje kakovosti, socialističnega in samoupravnega jugoslovanstva, medtem ko je bila enotnost mišljena kot enotnost delavskega razreda.⁴⁶

Jugoslovanstvo je bilo le v manjši meri razumljeno kot narodna pripadnost. To lahko vidimo tudi iz popisov, kjer se je za Jugoslovane opredeljevalo majhno število ljudi.⁴⁷ Prav tako se je vprašanje jugoslovanstva in njegovega pomena odpiralo v

³⁸ Toš, *Vrednote v prehodu I.*, str. 95.

³⁹ Prav tam, str. 135.

⁴⁰ Prav tam, str. 265–266.

⁴¹ Prav tam, str. 266.

⁴² Drugi od bolj izpostavljenih dejavnikov je bil še narodnoosvobodilni boj. Gl. Gašparič, Slovensko dojetanje druge Jugoslavije, str. 97.

⁴³ Prav tam, str. 96–97. To dejstvo moramo razumeti tudi v luči pritrdjevanja javnega mnenja političnim izhodiščem, ki je bilo značilno za 70. leta. Prav tako lahko pretirano zavzemanje za retoriko bratstva in enotnosti razumemo kot posledico korporativnega vzbujanja pripadnosti. Gl. Velikonja, *Titostalgija*, str. 92.

⁴⁴ Piškurič, »Bili nekoč so lepi časi«, str. 157.

⁴⁵ Pričevanje M. B. (r. 1946); Pričevanje V. C. (r. 1949); Pričevanje M. S. (r. 1957); Pričevanje F. Ž. (r. 1946).

⁴⁶ Zajc, Razumevanje jugoslovanstva, str. 141.

⁴⁷ Popis prebivalstva 1953, Popis prebivalstva 1961, Popis prebivalstva 1971, Popis prebivalstva 1981.

času nesoglasij med republiko in zvezo. Ob razpravi zaradi cestne afere, je eden od odbornikov skupščine občine Ljubljana Vič - Rudnik nastalo jezo in nacionalna trenja komentiral tako: »Mi že lep čas govorimo, da ekonomski odnosi povzročajo nacionalna trenja v Jugoslaviji. Govoril sem s precejšnjim številom ljudi. Ljudje, ki so bili najbolj Jugoslovani v Sloveniji, so ponovno začeli postavljati vprašanje, kaj pomeni jugoslovanstvo v Sloveniji. Tak sklep zveznega izvršnega sveta, če bo realiziran, potegne za seboj tudi izredno velike politične posledice. Vsa trenja pa nastajajo zaradi ekonomskih ukrepov, ki so enostranski.«⁴⁸

Na odnose med jugoslovanskimi narodi niso vplivali le ekonomsko-politični dejavniki, čeprav so bili ti vsekakor razlog za povečano senzibilnost do nove kulturne pestrosti. V raziskavah slovenskega javnega mnenja poleg dejavnikov, ki naj bi različne jugoslovanske narode povezovali v enotno državno tvorbo (med njimi so bili največkrat navedeni narodnoosvobodilni boj, bratstvo in enotnost, narodnostna sorodnost, obrambni in varnostni razlogi, socializem in samoupravljanje), zasledimo tudi veliko razlogov, ki so jih ločevali. Anketiranci so najbolj izpostavljali različne delovne navade, jezikovne razlike, različne kulturne navade in redoljubnost. Leta 1987 sta se kot razdruževalna dejavnika pojavila še življenjski standard in verska pripadnost.⁴⁹

Zadržan ali odklonilen odnos do drugih jugoslovanskih narodov je na površje priplaval zlasti ob družbenih napetostih, kar se je pokazalo v 80. letih. Zaradi naraščajočih medrepubliških trenj, politične in gospodarske krize ter omejevanja gospodarskega razvoja Slovenije, ki so ga povzročili stabilizacijski ukrepi, so se ljudje čutili čedalje bolj ogrožene. V tem desetletju so v raziskavi SJM vprašanja o odnosih med narodnostmi in o zaposlovanju delavcev iz drugih republik postala redna, kar lahko razumemo kot odgovor na politične in mednacionalne napetosti ter na poslabšanje gospodarskih razmer.⁵⁰ V odgovorih anketirancev je opazno postopno naraščanje razdruževalnih dejavnikov.

Leta 1980 je 32,3 odstotka vprašanih menilo, da priseljevanje delavcev iz drugih republik ogroža Slovence. Kot najbolj ogrožene so videli slovenski jezik, zaposlitvene možnosti Slovencev in nacionalnost, nekoliko manj slovenske običaje.⁵¹ V naslednjih letih pri občutku ogroženosti ni bilo večjih sprememb,⁵² kot ogrožen pa

⁴⁸ ZAL; SI_ZAL_LJU/0080/1, t. e. 16, a. e. 36, Zapisnik 5. seje, 31. 7. 1969, Formiranje stališča skupščine občine do sprejetega sklepa Zveznega izvršnega sveta, str. 35.

⁴⁹ Toš, *Vrednote v prehodu I.*, str. 317–318, 386–387, 589–590; Gašparič, Slovensko dojemanje druge Jugoslavije, str. 97–98.

⁵⁰ Po Titovi smrti je gospodarska kriza postala odkrita, omejitve in nižanje življenjskega standarda pa so sprožali nezadovoljstvo ljudi. Na političnem področju je bilo opazno večanje centralističnih teženj, že od samega začetka desetletja so se pojavljala mednacionalna trenja in razprave o razmerjih med narodi (npr. kosovska kriza, spor glede skupnih jeder v izobraževanju, srbska nacionalistična politika). Gospodarska kriza je razprave o nacionalizmu iz političnih in akademskih razprav prenesla v javno življenje. Proti koncu desetletja sta se v Sloveniji večali družbena kritika in želja po neoviranem razvoju Slovenije. Pri tem sta se procesa demokratizacije in nacionalne emancipacije prepletala. Gl. Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*; Zajc, Razumevanje jugoslovanstva, str. 134–137.

⁵¹ Toš, *Vrednote v prehodu I.*, str. 318.

⁵² Prav tam, str. 388.

se je pojavil še gospodarski razvoj Slovenije.⁵³ Pri tem je zanimivo, da je v začetku 80. let več kot polovica anketirancev še vedno menila, da je priseljevanje koristno za razvoj Slovenije, kar je sicer v nasprotju s trendi v preteklem desetletju.⁵⁴ Navajali so, da Slovenija nima dovolj delovne sile ali da Slovenci nočejo opravljati težkih in umazanih fizičnih del. Istočasno je v prvi polovici desetletja že prevladovalo mnenje, da je treba v bodoče priseljevanje oziroma zaposlovanje delavcev iz drugih republik omejiti.⁵⁵ Izrazito je bilo tudi prepričanje, da naj se delavci, ki že živijo v Sloveniji, prilagodijo na slovenske razmere in običaje.⁵⁶

Podobno se je spreminjal pogled na odnose med posameznimi narodi. Od začetka je večina anketirancev odnose med narodi v Jugoslaviji in v Sloveniji videla kot dobre, nekoliko manj, vendar še vedno kot dobre, so anketiranci ocenjevali odnose med Slovenci in delavci iz drugih republik v okviru krajevnih skupnosti oziroma v okviru delovnih organizacij.⁵⁷ Do leta 1986 so se ti odstotki počasi, a vztrajno nižali, prvič opazno ob kosovski krizi. Prav tako glede odnosov v prihodnosti med anketiranci ni bilo optimizma.⁵⁸

V drugi polovici desetletja, ob hitrem razmahu gospodarske in politične krize ter naraščajoči želji po avtonomnosti republike, se je v javnem mnenju povečala senzibilnost za pomen narodne identitete, slovenskega jezika, običajev in nacionalnosti.⁵⁹ Prav tako so se povečevali zavedanje o enotnem slovenskem kulturnem prostoru, poznavanje slovenskih izseljenskih skupnosti po svetu in želja po povezovanju z njimi.⁶⁰ Bolj kot se je desetletje približevalo koncu, bolj se je povečeval občutek ogroženosti. Leta 1987 je večina anketirancev menila, da je slovenski jezik ogrožen predvsem na račun uporabe drugih jugoslovanskih jezikov, bodisi v zveznih organih, v Jugoslovanski ljudski armadi ali v stiku z drugimi narodi. 72,3 odstotka vprašanih je prav tako menilo, da ga ogrožajo delavci iz drugih republik, ki se ne učijo slovenščine.⁶¹

Vzporedno s to na novo vzbujeno senzibilnostjo lahko opazujemo zaostrovanje mnenja, da je treba priseljevanje iz drugih republik omejiti oziroma povsem zavrniti.⁶² Večina anketirancev je prav tako menila, da bi se morali delavci iz drugih republik, ki že dalj časa živijo v Sloveniji, naučiti slovenskega jezika in se prilagoditi na tukajšnje razmere in običaje.⁶³ To mnenje se je le še utrdilo do leta 1990, ko so anketiranci menili, da je za večino poklicev, ki so jih opravljali v Sloveniji živeči pripadniki drugih jugoslovanskih narodov, potrebno dobro znanje slovenščine, le

⁵³ Prav tam, str. 430.

⁵⁴ Nekateri ta odklon povezujejo s Titovo smrtjo in spremenjenim razpoloženjem v smislu večje tolerantnosti. Gl. Klopčič, Komac in Kržišnik - Bukič, *ABČHMS v RS*, str. 60–61.

⁵⁵ Toš, *Vrednote v prehodu I.*, str. 306, 367, 388, 478–479.

⁵⁶ Prav tam, str. 431.

⁵⁷ Prav tam, str. 318–319.

⁵⁸ Prav tam, str. 387, 429, 430, 490, 532.

⁵⁹ Prav tam, str. 533, 587.

⁶⁰ Prav tam, str. 624–625.

⁶¹ Prav tam, str. 587–588. Združeni so odstotki za odgovore ogroža in močno ogroža.

⁶² Prav tam, str. 533, 626.

⁶³ Prav tam, str. 534, 626–627.

za nekvalificirane delavce naj bi zadostovalo delno znanje slovenščine.⁶⁴ Do preloma desetletja se je sicer povečal odstotek tistih, ki so menili, da so odnosi med narodi in narodnostmi v Sloveniji dobri, občutno pa se je zmanjšal odstotek tistih, ki so menili, da so odnosi dobri na ravni Jugoslavije. Pri tem je polovica vprašanih menila, da se bodo odnosi v prihodnosti le še poslabšali.⁶⁵ Krivca za zaostrene odnose v Jugoslaviji so anketiranci videli v politiki in srbskem nacionalizmu.⁶⁶

Kriza 80. let je nedvomno poglobljala razkorak med jugoslovanskimi narodi, tudi odnos med Slovenci kot večinskim narodom in priseljenci je postajal bolj kočljiv.⁶⁷ Zato ni presenetljivo, da je bila ta problematika občasno izpostavljena tudi v dnevnem časopisju. Okrogla miza o življenju in delu delavcev iz drugih republik, ki je bila predstavljena v *Delu*, je na primer izpostavila, da »slovensko združeno delo ne more pogrešati delavcev iz drugih republik« in da bo potreba po tujih delavcih obstajala tudi v bodoče.⁶⁸ A iz prispevka je razvidno, da je med priseljenci in večinskim prebivalstvom prihajalo tudi do posameznih nestrpnosti, zlasti pa do nerazumevanja, zato so pomirljivo dodali: »Po posameznikih in po posameznih nesoglasjih ne smemo soditi, kajti o tem, kakšen je človek, ne odloča njegov rojstni kraj.«⁶⁹

Vključevanje priseljencev v slovensko okolje

Kako so se priseljenci iz drugih republik vklopili v slovensko okolje, je bilo odvisno od različnih dejavnikov, a videti je, da so na težave pri vklopjanju pogosto vplivali socioekonomski dejavniki. Iz virov na primer vidimo, da so bili slovenski kraji na prihod nizkokvalificirane, sezone delovne sile slabo pripravljeni. Odbor za gradbeništvo pri občinskem sindikalnem svetu občine Ljubljana Moste - Polje je sredi 60. let skupaj z zavodom za socialno delo izdelal analizo o življenjskih razmerah sezonskih delavcev v dvanajstih delovnih organizacijah. Zapisali so: »Delavci na gradbiščih delajo in živijo v posebnem okolju in pogojih, različnih od življenja drugih ljudi [...] Odtrgani so od svojih navad, načina življenja in svojih družin, kar prav gotovo slabo vpliva nanje in se težko vključijo v delovni kolektiv. Še posebej to velja za poročene [...] Lažje se prilagodijo novemu okolju mlajši, še samski delavci. Ti se ponavadi skušajo čim prej izenačiti z ljudmi, ki tu stalno prebivajo, se za stalno naseliti in si ustvariti družino.«⁷⁰ Avtor članka je spodbujal domače prebivalstvo, naj sprejme delavce v svoje okolje. »Po drugi strani pa pogledjmo, kakšen je naš odnos do delavcev, ki prebivajo v barakah. Čestokrat jih zapostavljamo, z njimi ne iščemo stikov ali se jih celo izogibamo in imamo o njih slabo mnenje,« je zapisal.⁷¹ A čeprav je opisoval težke razmere, v katerih so se

⁶⁴ Prav tam, str. 762.

⁶⁵ Prav tam, str. 627, 735, 760.

⁶⁶ Prav tam, str. 672, 763.

⁶⁷ Klopčič, Komac in Kržišnik - Bukič, *ABČHMS v RS*, str. 63.

⁶⁸ Okrogla miza, str. 20.

⁶⁹ Prav tam.

⁷⁰ Razprava o problemih sezonskih delavcev, str. 1.

⁷¹ Prav tam, str. 12.

znašli sezonski delavci, nizke dohodke in skromne življenjske razmere, je hkrati izpostavil tudi drugačne navade teh delavcev in težave s prilagajanjem na novo okolje. Zapisal je, da je narava njihove imigracije le sezonska in da denar pošiljajo družinam, ki so ostale doma. Tudi neurejenost bivališč je bila v manjši meri pripisana njim samim.⁷²

Podobno sliko lahko razberemo iz članka, ki je opisoval življenjske razmere delavcev na Jesenicah, a je izpostavljal zlasti incidente, ki naj bi jih zakrivili tuji delavci. Avtor članka je menil, da so zanje krive drugačne navade in moralne norme priseljencev, izpostavljal je tudi odročnost krajev, iz katerih so prihajali, in nizko izobrazbo.⁷³ Za incidente naj bi bile po njegovem krive še težke življenjske razmere, v katerih so se znašli zlasti sezonski delavci. Opisal jih je z naslednjimi besedami: »Večina med njimi živi precej bedno. Verjetno (to so mi potrdili) so jim pred odhodom na Jesenice nekateri slikali drugačno, lepše življenje. Tu pa so se srečali z resnico. Njihov dom je neredko postala baraka. Soba, ki so jo delili šestorica, deseterica. Njihov dom ni lep. Precej beden je. Pa kaj bi. Jeseničani vse doslej niso imeli sredstev, da bi zidali sodobne samske domove. Posebno slabo je pri gradbenih podjetjih, ki imajo v večini zaposleno sezonsko delovno silo le za eno gradbeno sezono. Za tistih nekaj mesecev bodo že potrpeli, si mislijo.«⁷⁴ Temu so se pridružili še nizki dohodki, osamljenost, pa tudi iskanje tolažbe v alkoholu.⁷⁵ Železarna in različna gradbena podjetja so na Jesenice vabili delovno silo, ki jo je drugače primanjkovalo. Avtor članka je pri tem menil, da je napaka, »da niso prišli delavci iz enega samega območja (na primer iz tuzlanskega), pač pa iz vse Jugoslavije, z njimi pa tudi njihovi različni običaji, delovne navade, reakcije,« Jesenice pa je zato poimenoval kar Jugoslavija v malem.⁷⁶

Zadržanega odnosa niso bili deležni le sezonski priseljenci in nekvalificirani delavci, ki so opravljali težja ali tako imenovana »umazana« dela. Podobne izkušnje so lahko imeli tudi tisti posamezniki, ki so bili bolj izobraženi ali ki so v Sloveniji videli možnost za dolgotrajno življenje. Režiser Dušan Jovanović, ki je v Ljubljano prišel s starši kot mladostnik, se je tega obdobja spominjal z naslednjimi besedami: »Ko sem se leta 1951 s starši iz Beograda priselil v Ljubljano, se od svojih slovenskih vrstnikov nisem razlikoval po barvi kože in las, po obleki in faci. Razlikoval sem se po jeziku. Nisem govoril slovensko. [...] Sošolci so me takoj začeli klicati »bizantinec«. Izraz bizantinec je imel omalovažujoč prizvok, bil je neke vrste zmerljivka za pritepenice iz vzhodne Juge.«⁷⁷ Iz odlomka vidimo, da je bila zadržanost do drugih jugoslovanskih narodov prisotna že v času, ko še ni bilo izrazitega priseljevanja.

Težave pri sprejemanju drugih narodov opazimo tudi v kasnejših desetletjih. V ustnih virih so na primer najbolj vidne v življenju in organizaciji lokalnega oko-

⁷² Prav tam.

⁷³ Govc, Včasih ne znamo biti ljudje, str. 3.

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ Prav tam, str. 8.

⁷⁶ Prav tam.

⁷⁷ Jovanović, Na stara leta, str. 14.

lja. Pričevalci so kritiko do priseljencev izražali pri neprilagajanju na novo okolje, največkrat v obliki jezikovne drugačnosti ali drugačnih navad. Na podeželju, ki ni bilo deležno močnejšega priseljavanja iz drugih jugoslovanskih republik, so še bolj občutili prihod priseljencev, pogosto so bili do njih nezaupljivi.⁷⁸ Pričevalka je posledice prihoda večjega števila priseljencev iz drugih jugoslovanskih republik, ki so se v manjše blokovsko naselje v njenem domačem kraju naselili v drugi polovici 80. let, pospremila z naslednjimi besedami: *»To je polomija tukaj. [...] Polomija je v tem, ker so sami tuji. Ker niso domači tam notri. Ma če jih je dva procenta notri domačih pa jih je veliko. [...] Jaz pravim, res da so, mislim, ta stanovanja bila socialna prej [...] ampak smo vseeno mislili, da bo tudi kaj za Ižance, pa ni bilo nič. Za domače. In skoz so računali iz Kovinske, da bodo prišli kakšni notri. Ni noben prišel, vse je bilo tuje. In še danes so, se ne vežejo z nami.«*⁷⁹

Priseljencem so posamezni pričevalci pripisovali tudi privilegije, največkrat pri reševanju stanovanjskega vprašanja. Poleg bolje plačanih delovnih mest je bil eden od dejavnikov, ki je vabil priseljence, tudi bolj razvita stanovanjska infrastruktura. Nove stanovanjske soseske in spremljajoča infrastruktura so intenzivno rasli zlasti v 70. letih.⁸⁰ Na to obdobje se nanašata tudi naslednja dva odlomka. Eden od pričevalcev se je na primer spominjal: *»Res pa je, da sem na drugi strani doživel precejšnjo selitev ljudi iz okolij, drugih okolij Jugoslavije takrat v Slovenijo in da je bilo takrat, da so bili bistveno bolj, kako bi rekel, protežirani. Spomnim se recimo, jaz sem imel otroka, družino, štiriinšedesetega je [sin] rojen bil, in [...] kjer sem bil v službi, nisem mogel dobiti stanovanja. Je prišel en Bosanec in dva in trije, so jih, so pa dobili.«*⁸¹ Včasih so se taki privilegiji hkrati povezovali s članstvom v partiji, kot je izpostavil drugi: *»jaz sem bil predsednik delavskega sveta in takrat smo že za nek stanovanjski sklad dajali na stran denar [...] Ampak hočem to reči, tam je bilo nekaj mladih inženirjev, zelo dobrih inženirjev iz cele Jugoslavije, iz Hrvaške, Črne gore, Bosne, Srbije, tudi iz Makedonije je bil. [...] In vsi so bili v partiji, že kao študentje. So k nam prišli v službo, so bili tudi v partiji [...] In kaj so oni hoteli [...] mi smo mi, visoko izobraženi ljudje, mi moramo dobiti te kredite. Kaj ti delavec tam za, a veš, s tem slabim odnosom, mi smo nekaj, vi ste pa raja.«*⁸²

Tako prepričanje lahko po eni strani razložimo s težavami pri reševanju stanovanjskega vprašanja oziroma s pomanjkanjem stanovanj, ko ni bilo težko videti tekmece v pripadnikih drugih narodov in v njihovih »privilegijih«.⁸³ A gotovo je bila problematika prisotna v javnosti, saj se je občasno pojavila tudi v časopisju. Članek, ki je obravnaval delo komisije za vloge in pritožbe občine Bežigrad, je izpostavil, da je bilo v njenem mandatnem obdobju ob koncu 70. let več kot tri četrtine pritožb podanih zaradi nerešenih stanovanjskih vprašanj. Ob tem, so pisali v članku, naj bi se pritoževali *»v glavnem delavci iz drugih republik, ki se na svoj*

⁷⁸ Piškurić, »Bili nekoč so lepi časi«, str. 178.

⁷⁹ Pričevanje S. G. (r. 1947).

⁸⁰ Piškurić, »Bili nekoč so lepi časi«, str. 110–128.

⁸¹ Pričevanje M. G. (r. 1950).

⁸² Pričevanje F. Ž. (r. 1946).

⁸³ Piškurić, »Bili nekoč so lepi časi«, str. 299–301.

način ali pa sploh ne vključujejo v veljavni sistem razreševanja tega življenjskega vprašanja. Nekateri svoje prihranke vlagajo v zidavo hiš v rojstnem kraju, od svoje delovne organizacije pa pričakujejo stanovanje.»⁸⁴ Tudi Delo je sredi 80. let poročalo, da je med ljudmi slišati očitke, da delavci iz drugih republik dobijo vsa solidarnostna stanovanja. Odgovor predstavnika samoupravne stanovanjske skupnosti Ljubljana je bil, da obravnavajo delavce iz drugih republik in Slovence enako, odstotke pa ponazoril s številkami enega od njihovih natečajev. Nanj se je »prijavilo 2700 prosilcev, od teh je bilo 1500 prošenj delavcev iz drugih republik. Na končno, prednostno listo se je uvrstilo 760 družin z nizkimi osebnimi dohodki, od teh je bilo 326 družin delavcev iz drugih republik. To je nekaj več kot 46 odstotkov. Razmerje med zaposlenimi v združenem delu je drugačno.«⁸⁵ Razlog za večjo zastopanost delavcev iz drugih republik pri koriščenju sredstev iz solidarnostnega sklada je po njegovem izviral iz slabih stanovanjskih razmer. »Delavci iz drugih republik in njihove družine običajno živijo kot podnajemniki, v zelo slabih stanovanjih, kletah in nezakonitih gradnjah, veliko jih je v barakarskih naseljih. Zato pri točkovanju stanovanjskih razmer pridobijo veliko točk,« je povedal.⁸⁶ »V Celju imamo okrog 4.000 delavcev iz drugih republik. Pred sprejetjem sporazuma o minimalnih standardih je bilo zelo veliko težav zlasti glede stanovanjskih problemov, imeli smo znamenito hišno številko, na kateri je bilo prijavljenih na desetine delavcev iz drugih republik, imeli smo barakarska naselja,« pa je dodal predstavnik celjskega občinskega sindikalnega sveta.⁸⁷

Dejansko je bil standard bivanja številnih priseljencev ob prihodu nižji kot standard preostalih prebivalcev. Zlasti sezonski in nekvalificirani delavci so na začetku pogosto bivali v delavskih domovih ali pa bili odvisni od pomoči sorodnikov in prijateljev, ki so že bivali v Sloveniji. Kasneje je bilo njihovo stanovanjsko vprašanje lahko rešeno s strani delovnih organizacij,⁸⁸ saj je država skrb za stanovanjsko politiko že v 50. letih prenesla na podjetja. V določenem obsegu so jim bila na voljo tudi solidarnostna stanovanja, ki so se uveljavila sredi 70. let.⁸⁹ Tako kot Slovenci pa so številni stanovanjsko vprašanje reševali s samogradnjo, kjer je bil prisoten določen delež črnih gradenj. Te so se pojavljale zaradi dolgih postopkov pridobivanja gradbenih dovoljenj, nezazidljivosti parcel, neučinkovite stanovanjske politike in slabih možnosti za najem stanovanj, a tudi zaradi nižjih cen take gradnje.⁹⁰ Izkušenj je bilo toliko, kot je bilo priseljencev, tu je le en primer: »Na kratko lahko povem, da so me lepo sprejeli, da sem se hitro vključil, saj sem kmalu spoznal, da cenijo dobro delo [...] Seveda ni bilo prav lahko, predvsem ker nisem znal jezika. Toda delo sem dobil pri SGP Bežigrad, v delovni organizaciji sem zadovoljen in ne nameravam zamenjati službe, dokler bom v Sloveniji. V delovni

⁸⁴ Radosavljevič, Največ vroče krvi, str. 3.

⁸⁵ Okrogla miza, str. 21.

⁸⁶ Prav tam.

⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ Filipović, Stanovanjski vidik izključenosti migrantov, str. 100.

⁸⁹ Piškurič, »Bili nekoč so lepi časi«, str. 283, 294–295.

⁹⁰ Prav tam, str. 283; Filipović, Stanovanjski vidik izključenosti migrantov, str. 100.

organizaciji so mi tudi pomagali, da sem si lahko začel graditi dom, ki bo kmalu končan. V Sloveniji sem si ustvaril družino, otroka hodita tu v šolo. Tako so se mi uresničila vsa pričakovanja in še več; in to v kratkem času. Gotovo sem dosegel več, kot če bi šel na delo v ZR Nemčijo. Res pa je, da sem veliko delal, tudi popoldne in po službi, tudi ob nedeljah in praznikih.»⁹¹

Seveda vsi priseljenci iz drugih jugoslovanskih republik v Slovenijo niso prišli le zaradi boljših možnosti za delo. Nekateri so sem prišli zaradi študija, druge so pripeljale sorodstvene povezave, kamor spada tudi združevanje družin. A vključevanje v novo okolje in službo, spoznavanje z novim jezikom, oblikovanje socialnega zaledja, kroga prijateljev in znancev je v vsakem primeru dolgotrajen proces. Pri tem so med priseljenci obstajale razlike, včasih tudi znotraj družine, kar lahko vidimo iz zgodbe pisatelja, režiserja in kolumnista Gorana Vojnovića: »Moja starša sta se spoznala med študijem v Ljubljani, s tem da je bilo njuno doživljanje odhoda na študij v drugo republiko različno: mama ga ni dojemala kot nič posebnega, itak je šlo pol njenih sošolcev v Zagreb, pol pa v Ljubljano. In življenje v Ljubljani je zelo podobno življenju v Puli, ki je tudi mesto, sicer pomorsko, mediteransko, ampak mesto, ki funkcionira na podoben način, kot funkcionira Ljubljana. Tudi jezik ji je bil bližje, hitreje se ga je naučila, medtem ko je bil za očeta to kar velik prehod; iz manjšega bosanskega mesta, iz ruralnega okolja prvič v življenju v veliko mesto. Zanj je bil to cel dogodek; odhod v Ljubljano, v študentsko naselje, ki je bilo takrat podružnica zveze neuvrščenih. [...] Ker sta bila jugoslovansko vzgojena, sta dojemala Slovenijo kot svojo domovino, zanju to ni bila tujina, pač pa del domovine.»⁹²

Dejavnikov za uspešno integracijo je bilo več. V novo okolje so se lažje integrirali mlajši in samski priseljenci. Pomembno je bilo tudi, ali je bila njihova pripadnost določenemu narodu močna ali so se bolj čutili kot del skupne države, ter seveda ali je bila njihova imigracija sezonskega oziroma začasnega značaja ter ali so imeli željo po ustalitvi v novem okolju. Težave pri integraciji je zagotovo predstavljal jezik, a prav tako socialna in izobrazbena struktura, iz katere so lahko izhajale slabše možnosti za urejanje življenjskih razmer. V Ljubljani so na primer obstajala določena naselja, kjer so večinsko živeli priseljenci iz drugih republik, včasih v izrazito slabših razmerah.⁹³ Večje prostorske koncentracije priseljenih prebivalcev so bile v delavskih predmestjih vzhodno od mestnega središča in na južnem obrobju mesta oziroma v nekdanjih krajevnih skupnostih Jože Moškrič, Moste - Selo, Nove Fužine, Rakova Jelša, Zeleni log.⁹⁴ Kljub temu o izraziti prostorski segregaciji lahko govorimo le v redkih primerih, na primer za naselji Rakova Jelša in Sibirija, kjer delež priseljenega prebivalstva še vedno presega 50 odstotkov, opazna pa je tudi koncentracija prebivalcev nižjega socialnega sloja.⁹⁵ Priseljevanje

⁹¹ Okrogla miza, str. 20.

⁹² Milharčič Hladnik, *IN – IN*, str. 31–32.

⁹³ Prim. Pak in Bervar, *Geografski učinki*, str. 123–132. Avtorja izpostavljata podobno problematiko tudi v nekaterih drugih mestih (npr. v Jesenicah, Kopru in Mariboru), kjer so se razvili predeli s slabše urejeno stanovanjsko infrastrukturo in kjer je bil visok delež priseljenih iz drugih republik.

⁹⁴ Komac in Medvešek, *Simulacija priseljevanja*, str. 44.

⁹⁵ Prav tam; Rebernik, Rakova Jelša and Sibirija, str. 63–84.

v taka naselja je bilo povezano s stanovanjsko problematiko (gradnja brez gradbenih dovoljenj, nenačrtna širitve, neurejena komunalna in druga infrastruktura), pa tudi s socialno stisko in izključenostjo. Njihove življenjske razmere je spremljala raznovrstna problematika, na kar so občinska glasila redno opozarjala v 70. in 80. letih, iz česar razberemo tudi zaskrbljenost lokalnih oblasti nad nastalo situacijo.⁹⁶

Nove Fužine, ena zadnjih velikih sosesk v Ljubljani, zgrajenih v času socializma, imajo v tem pogledu drugačno izkušnjo. Ko je nastajal načrt zanjo, je bilo priseljevanje v Slovenijo najbolj intenzivno. Urejena mestna soseska je postala dom tako mnogim slovenskim družinam kot priseljencem iz drugih jugoslovanskih republik in mešanim družinam. Zaradi take multietnične podobe je soseska postala nekakšen simbol kulturne heterogenosti oziroma dobila celo stereotip priseljskega naselja, čeprav so tudi druge ljubljanske socialistične soseske postajale talilni lonec različnih identitet. A prav ta multikulturnost je prebivalcem nudila varnost pri izražanju svojih sestavljenih identitet. *»Tja smo se preselili, ko sem bil star šest let. [...] Edino, kar je bilo na Fužinah od geta, je bil občutek, da si tukaj na varnem ne glede na to, kaj si, kdo si. Tukaj te tega nihče ne sprašuje. Ti si pač eden od čefurjev,«* se je spominjal Vojnovič.⁹⁷

Mehki č kot način diferenciacije

Poleg (ne)znanja slovenskega jezika in drugačnih navad, ki so jih, kot smo videli, anketiranci SJM najbolj izpostavljali pri odnosu do priseljencev iz drugih jugoslovanskih republik, je nacionalno poreklo nakazoval še en dejavnik. Ne glede na to, v kolikšni meri se jim je uspelo integrirati v slovensko okolje, je izvor posameznikov (in njihovih potomcev) pogosto izdajal mehki č na koncu priimka.

V uradnih dokumentih tako ločevanje po pričakovanju redkeje zasledimo, saj to ni sovpadalo z deklariranim načelom bratstva in enotnosti, a vendar se je informacija tudi kdaj skrila v kakšnem od zapisnikov.⁹⁸ Ob razpravi o poročilu Komunalnega podjetja Vič za leto 1969 in slabi realizaciji programa je eden od odbornikov Skupščine občine Ljubljana Vič - Rudnik na primer povedal: *»Komunalno podjetje bi bilo sposobno, če bi imelo dovolj ljudi. Vsa Ljubljana pa šepa na tem, da nima delovne sile in popolnoma smo odvisni od ‚južnih bratov‘. Vsa naša komunalna podjetja se pretvarjajo v ekspoziture Kosmeta in Makedonije. Na naših cestah ni Slovencev, temveč so sami –iči, to je vsekakor treba upoštevati.«*⁹⁹ Iz odlomka ne razberemo le ločevanja po priimkih, ampak tudi namig na drugačne, manj učinkovite delovne navade. Za ceste, ki jih naj bi vzdrževalo Komunalno podjetje Vič, so se tudi kasneje pritoževali, da je na voljo premalo cestarjev. Zaradi nizkih osebnih dohodkov je bila fluktuacija zaposlenih velika, delavcev pa zlasti na

⁹⁶ Piškurič, »Bili nekoč so lepi časi«, str. 143–144, 314–316.

⁹⁷ Milharčič Hladnik, *IN – IN*, str. 33.

⁹⁸ Lahko pa večkrat zasledimo takrat bolj sprejemljivo poimenovanje »južni bratje«.

⁹⁹ ZAL; SI_ZAL_LJU/0080/1, t. e. 16, a. e. 36, Zapisnik 7. seje, 16. 10. 1969, Razprava k Poročilu o izpolnjevanju programa komunalnega sklada za obdobje od 1. 1. 1969 do 31. 8. 1969, str. 27.

podeželju sploh ni bilo mogoče dobiti. Čedalje bolj so ta delovna mesta zasedali delavci iz drugih republik. Leta 1965 je bilo na mestnem območju občine Ljubljana Vič - Rudnik od 12 zaposlenih cestarjev 8 domačinov in 4 delavci iz drugih republik, leta 1970 pa je bilo vseh 12 delavcev iz drugih republik.¹⁰⁰

Kakšne so bile vse nianse diferenciacije na podlagi priimka, s katerimi so se priseljenci srečevali v vsakdanjem življenju, je težko ugotoviti, saj se v virih ti podatki redkeje ohranjajo. Kmalu se je za priseljence, katerim se je priimek končal na mehki č, pogostejše začelo uporabljati naziv »Bosanec« oziroma »Bosanka«, čeprav je šlo za pripadnike različnih narodnosti. To lahko vidimo že v 70. letih, v enem od takrat odmevnejših primerov izgreda, ki so ga obravnavali tudi zaradi vzbujanja narodnostne nestrpnosti. Šlo je za dogodek v Šenčurju iz novembra 1975, ki se je iz gostilniškega prepira razvil v napad na delavce iz republike Hrvaške, zaposlene v Vodnem gospodarstvu Kranj. Ob tem so jih zmerjali z »Bosanci« in zahtevali, naj se izselijo iz Šenčurja. Iz dokumentacije je prav tako razbrati, da hrvaški delavci niso bili dobro sprejeti v lokalnem okolju, prav tako sta bila že pred tem deležna kritik domačina, ki sta jim oddajala stanovanja.¹⁰¹

Kaj se je pravzaprav zgodilo v Šenčurju?

Dne 14. novembra 1975 v večernih urah se je v gostilni Pri Jožu v Šenčurju odvijala fantovščina. Eden od udeležencev je v gostilni sprožil pretep s tremi delavci Vodnega gospodarstva Kranj, ki so prihajali iz Dalmacije. Začetni gostilniški pretep je kmalu eskaliral, pobudniku prepira se je pridružilo še 11 drugih domačinov. Ko so trije delavci Vodnega gospodarstva Kranj pobegnili iz gostilne, so jim domačini sledili vse do hiše, kjer so prebivali in v kateri so spali še drugi delavci. Tam so nadaljevali nasilno obnašanje in povzročili tudi materialno škodo. Domačini naj bi tuje delavce pri tem žalili in jih želeli z grožnjami prisiliti, da se odselijo iz Šenčurja.¹⁰²

Pri šenčurskem dogodku gre za zelo občutljivo problematiko. Dogodek, ki se je začel kot gostilniški pretep, najverjetneje pod vplivom alkohola, je tako prerasel in bil že takrat označen kot napad na tuje delavce. Ker so jim domači razgreteži namenoma sledili na kraj bivanja in tam povzročili tudi materialno škodo, prav tako pa grozili še drugim stanovalcem, ki v pretepu niso bili udeleženi, lahko sklepamo, da jih je res motila prisotnost tujih delavcev v njihovem domačem kraju. Iz sodbe je razbrati, da je bil glavni obtoženec zaradi nasilnega obnašanja že pred tem večkrat obravnavan pred sodnikom za prekrške.¹⁰³

Šenčurski dogodek je nekoliko odmeval tudi v osrednjem časopisu. Članki

¹⁰⁰ ZAL; SI_ZAL_LJU/0080/1, t. e. 19, a. e. 42, Zapisnik 25. seje, 25. 3. 1971, Vzdrževanje cest IV. reda in mestnih ulic, str. 6.

¹⁰¹ SI_ZAL_KRA/0150, t. e. 1127, a. e. 1547, Sodba št. K 220/76, 28. 10. 1976, str. 8–19; Kunšič, »Hrabri« domačini, str. 10; Kunšič, Kazen za divjaštvo, str. 12.

¹⁰² SI_ZAL_KRA/0150, t. e. 1127, a. e. 1547, Sodba št. K 220/76, 28. 10. 1976, str. 8–23; Kunšič, Kazen za divjaštvo, str. 12.

¹⁰³ SI_ZAL_KRA/0150, t. e. 1127, a. e. 1547, Sodba št. K 220/76, 28. 10. 1976, str. 20.

v *Delu* so bili ob izrečenih sodbah objavljeni na straneh črne kronike, poudarek je bil na fizičnem obračunu, so pa med drugim povedali, da bodo obtoženi obravnavani tudi zaradi vzbujanja narodne nestrpnosti.¹⁰⁴ Ni pa videti, da bi o dogodku pisali v lokalnem gorenjskem *Glasu*, glasilu Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL) za Gorenjsko. Prav tako iz arhivskega gradiva ni razvidno, da bi se lokalne družbenopolitične organizacije na rednih sestankih v večji meri ukvarjale šenčurskim dogodkom.¹⁰⁵ Le v zapisnikih krajevnne konference SZDL Šenčur sta dve skopi omembi dogodka, medtem ko v zapisnikih Zveze socialistične mladine Slovenije Šenčur in Zveze komunistov Slovenije Šenčur dogodek ni bil nikjer omenjen. V zapisniku s sestanka političnega aktiva ter predsedstva SZDL Šenčur iz 11. februarja 1976 je bilo pod zadnjo točko zapisano: »*Politični aktiv je glede na članek v tedniku 'ITD', Samozaščita po šenčursko 'ponovno obravnaval in obsodil izgrede, ki so se zgodili 14. novembra 1975. Hkrati pa je obsodil tudi neresnično, enostransko obveščanje javnosti, kakršno je omenjeni članek. Sklep: tov. Franci Erzin bo napisal odgovor; preden pa ga bo odposlal uredništvu 'ITD', ga bodo pregledali člani političnega aktiva.*«¹⁰⁶ Naslednja omemba pa je iz marca 1977, ko lahko preberemo le komentar iz razprave k poročilu: »*Pretepe bi bilo treba že preprečevati, ne šele storjeno dejanje kaznovati. Pretepi v bližini gostilne 'Pri Jožu' so prepogosti.*«¹⁰⁷

Obtoženci so bili že s sodbjo na prvi stopnji z dne 28. oktobra 1976 obtoženi tudi po členu 119/III kazenskega zakonika, ki je obravnaval vzbujanje narodnostnega, plemenskega ali verskega sovraštva med jugoslovanskimi narodi, bodisi sistematično ali samo z žaljenjem drugih državljanov.¹⁰⁸ Za kaznivo dejanje pod to točko so bili vsakemu od njih prisojeni trije meseci zapor. ¹⁰⁹ V sodbi je zapisano, da so žaljivke, ki so jih uporabljali, objektivno gledano lahko vzbujale narodnostno nestrpnost, da so se obtoženci odločili za skupno akcijo »*in so se spremenili v drhal, ki je imela cilj uničiti hišo v kateri so živeli oškodovanci in jih s tem prisiliti, da se izselijo iz Šenčurja.*«¹¹⁰ Izrečena kazen je bila enaka za vse ravno zaradi skupnega delovanja. Le enemu je bila izrečena pogojno, ker je izrazil obžalovanje in bil pripravljen povrniti škodo.¹¹¹ Nato je bilo ugodeno pritožbi javnega tožilca, ki je zahteval zvišanje kazni prav po členu 119/III, in sicer zaradi divjanja in delovanja v skupini. Trem obtoženim je bila kazen zvišana na sedem mesecev, dvema na šest in šestim na pet mesecev. Enemu od njih je tudi zvišana kazen ostala pogojno odložena. Kazni

¹⁰⁴ Kunšič, »Hrabri« domačini, str. 10; Kunšič, Kazen za divjaštvo, str. 12.

¹⁰⁵ Pregledani so bili fondi ZAL, SI_ZAL_KRA/0071, SI_ZAL_KRA/0072 in SI_ZAL_KRA/0190.

¹⁰⁶ ZAL, SI_ZAL_KRA/0071, t. e. 33, a. e. 240, Zapisnik s sestanka političnega aktiva ter predsedstva SZDL, 11. 2. 1976, str. 2.

¹⁰⁷ ZAL, SI_ZAL_KRA/0071, t. e. 33, a. e. 240, Zapisnik rednega letnega sestanka krajevnne konference SZDL Šenčur, 25. 3. 1977, str. 1.

¹⁰⁸ Uradni list FLRJ, št. 13/1951, str. 198.

¹⁰⁹ SI_ZAL_KRA/0150, t. e. 1127, a. e. 1547, Sodba št. K 220/76, 28. 10. 1976, str. 6.

¹¹⁰ Prav tam, str. 23–24.

¹¹¹ Prav tam, str. 24.

po drugih členih kazenskega zakonika so ostale nespremenjene.¹¹² V pregledanem gradivu ni bilo posebnih indicov za zvišanje kazni v točki vzbujanja narodnostne, plemenske ali verske nestrpnosti. Razlogi so razvidni le iz sodbe na drugi stopnji z dne 19. januarja 1977. Ti so bili nestrpno, divjaško, grobo in skupinsko ravnanje, ki naj bi v kraju vzbudilo splošno zgražanje, negativen odnos do oškodovancev in s tem do bratstva in enotnosti. Še posebej so izpostavili intenzivnost dejanja, ki je trajalo dalj časa.¹¹³

Naj pojasnimo, da je v času dogodkov iz Šenčurja leta 1975 še vedno veljal 119. člen kazenskega zakonika iz leta 1951.¹¹⁴ Novela kazenskega zakonika iz leta 1959 namreč tega člena ni spreminjala, novi kazenski zakonik pa je stopil v veljavo šele julija 1977.¹¹⁵ V kazenskem zakoniku iz leta 1951 je bilo eno od bolj občutljivih kaznivo dejanje sovražne propagande, ki ga je obravnaval 118. člen in je inkriminiral kakršnokoli obliko delovanja zoper oblast, obrambno moč države, gospodarske temelje socialistične izgradnje ali delovanje z namenom razbijanja bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov ter razširjanje sovražnih idej.¹¹⁶ V protidržavno propagandno delovanje pa je prav tako sodil 119. člen. Za večnacionalno Jugoslavijo, ki je napetosti in sovraštva med narodi poznala že pred drugo svetovno vojno, je bil pomemben zlasti zato, ker je poudaril bratstvo in enotnost kot novo pridobljeno vrednoto narodnoosvobodilnega boja in osnovo socialistične Jugoslavije. Ideji bratstva in enotnosti oziroma delovanju proti njej je s tem utrdil mesto v kazenski zakonodaji.¹¹⁷ Samo po sebi kazensko obravnavanje vzbujanja narodnostnega, plemenskega ali verskega sovraštva ni problematično, je pa res, da je občutljivost do državnih vrednot, v katero je sodilo tudi bratstvo in enotnost, lahko pripeljalo do kazenskega pregona po eni strani nepomembnih, po drugi pa politično občutljivih dogodkov. Razlika med 118. in 119. členom je, da je prvi inkriminiral protidržavno delovanje (tudi z razbijanjem bratstva in enotnosti), medtem ko je drugi obravnaval mednacionalno nestrpnost ali sovraštvo, res pa je, da je tu zadostovala že žalitev.¹¹⁸

Napetosti med delavci iz drugih republik in domačim prebivalstvom so se tudi pred šenčurskim dogodkom sporadično pojavljale in bile ob hujših izgredih

¹¹² SI_ZAL_KRA/0150, t. e. 1127, a. e. 1547, Sodba št. K 220/76, 19. 1. 1977, str. 1–5.

¹¹³ Prav tam, str. 5.

¹¹⁴ Politična kazenska represija je bila v Jugoslaviji najhujša v prvih letih po drugi svetovni vojni. Do leta 1951 popolnega kazenskega zakonika ni bilo, nezakonitost in samovolja oblasti sta bili vidni zlasti v političnih sodnih procesih. Sprejem kazenskega zakonika in odmik od Stalina sta se postopoma pokazala tudi v milejših sodbah. Kazenski zakonik je poskušal omejiti samovoljo in nezakonitost, zajel je klasična kazniva dejanja, a je hkrati še vedno vseboval kazniva dejanja, ki so bila opredeljena zelo široko in so imela politično konotacijo. V naslednjih letih je doživel še nekaj sprememb, kazensko represijo pa je omilila zlasti leta 1959 sprejeta novela. Možnost politične zlorabe kazenske zakonodaje je sicer ostajala, vendar si jo je oblast po letu 1951 redkeje privoščila. Gl. Režek, Neodvisnost sodstva, str. 82–90; Ferjančič in Šturm, *Brezpravje*, str. 44–70.

¹¹⁵ Hacin, *Spremembe v kaznovanju*, str. 16–17, 22–23, 25.

¹¹⁶ Prav tam, str. 16–17; *Uradni list FLRJ*, št. 13/1951, str. 198.

¹¹⁷ Hacin, *Spremembe v kaznovanju*, str. 17.

¹¹⁸ Prav tam; *Uradni list FLRJ*, št. 13/1951, str. 198.

zabeležene v časopisju. Največkrat je šlo za izgrede v povezavi z alkoholiziranoostjo in ne za izvorno mednacionalne spore.¹¹⁹ Ob tem so se kot vzrok napetih odnosov najpogosteje izpostavljale različne kulturne navade, delovne navade, a tudi socialna problematika, ki je spremljala priseljence (nizka izobrazba, slabi življenjski pogoji ob prihodu v Slovenijo), ali stereotipne podobe o prebivalcih drugih republik.¹²⁰

Hkrati moramo razumeti, da je do dogodka v Šenčurju prišlo v politično občutljivih 70. letih. Za razumevanje časa in spremembo politične senzibilnosti na mednacionalne napetosti je zanimiv tudi zapis iz poročila o »družbeno negativnih pojavih« v občini Ljubljana Vič - Rudnik, ki prav tako izvira iz leta 1975. Iz njega je razvidno, da so bili v tem obdobju bolj pozorni na tovrstna kazniva dejanja oziroma da so potegnili natančnejšo ločnico med prekrškom in kaznivim dejanjem. Zapis med drugim pravi: *»Kazniva dejanja političnega kriminala iz občinske pristojnosti predstavljajo le lažje oblike javnih sovražnih izpadov in sicer vzbujanja narodnostne, plemenske ali verske nestrpnosti z žalitvijo občanov in širjenja lažnivih vesti, za katera v zadnjih letih beležimo porast kaznivih dejanj /v letu 1972 7 k.d., leta 1973 8 in leta 1974 14 k.d./. Ugotavljamo, da gre porast na rovaš boljšega odkrivanja, v povečanem sodelovanju z organi za notranje zadeve in natančnejši razmejitvi med prekrškom in kaznivim dejanjem. V obravnavanih zadevah gre za enkratne primere milejših ustnih žalitev občanov /večinoma ob prisotnosti alkohola/ z izrazi zaničevanja narodnosti ali njihovega dela v zvezi z narodnostno pripadnostjo. Storilci so predvsem delavci.«*¹²¹

Šenčurski dogodek vsekakor ni bila edina afera z nacionalno konotacijo. V akciji Slovenija, moja dežela, ki je bila sredi 80. let zasnovana za promocijo slovenskega turizma, so pomembno vlogo igrala domoljubna čustva. Akcijo, ki je bila tudi politično izpostavljena, je v neugoden položaj spravil izpad skupine idrijskih mladeničev, ki so fizično napadli vrstnike s koreninami iz drugih jugoslovanskih republik, pri čemer so nosili priponke s sloganom Slovenija, moja dežela. Doma in v drugih republikah je bila deležna javnih polemik in političnih razprav tudi zaradi časopisnega oglasa, ki je bil oblikovan po medvojnem proglasu Izvršnega odbora Osvobodilne fronte ob kapitulaciji Italije. Akcija in spremljevalni dogodki so hkrati sovpadli z začetki vzpona Slobodana Miloševića v Srbiji in so bili v širši jugoslovanski javnosti razumljeni kot izraz slovenskega nacionalizma in separatizma. Ne glede na to je doma uživala podporo in ji je uspelo nagovoriti večino Slovenk in Slovencev, ki so ponotranjili njen slogan.¹²² Hkrati pa je Zveza komunistov Slovenije v času te, prve faze akcije »samokritično« ugotavljala porast nacionalizma v Sloveniji, zlasti ob športnih dogodkih, pri čemer razpravljavci niso bili vedno prepričani, da sploh gre za nacionalizem. Sicer pa naj bi glede na analizo Službe

¹¹⁹ Govc, Včasih ne znamo biti ljudje, str. 3.

¹²⁰ Prav tam; Jarc, Premalo se poznamo, str. 7.

¹²¹ ZAL; SI_ZAL_LJU/0080/1, t. e. 27, a. e. 59, Zapisnik 15. seje, 23. 9. 1975, Aktualna problematika družbeno negativnih pojavov s pregledom dela občinskih in mestnih pravosodnih organov v Ljubljani, str. 3.

¹²² Repe, Kerec, Slovenija, moja dežela, str. 124–150.

državne varnosti število nacionalističnih izpadov naraslo s 84 v letu 1982 na 138 v letu 1985, od tega je bilo največ napisov in verbalnih deliktov.¹²³

Do razpada skupne države

Kot smo videli že v začetku prispevka, je slovensko javno mnenje v luči politične in gospodarske krize postajalo čedalje bolj občutljivo na odnose med jugoslovanskimi narodi, pa tudi na zaposlovanje delavcev iz drugih jugoslovanskih republik. V teh spremenjenih družbenih okoliščinah, zlasti pa ob osamosvojitvenih prizadevanjih Slovenije, so bili lahko priseljenci iz drugih republik in njihovi potomci deležni raznovrstnih predsodkov.¹²⁴ Pričevalka se je spominjala, kako so ji v osnovni šoli rekli: »[...] eni moji sošolci so rekli, ti si pa Bosanka. Sem rekla, zakaj pa? Pa so rekli, zato ker imaš mehki č, ne.«¹²⁵ Pričevalka je bila iz narodnostno mešane družine, mati je bila Slovenka, oče Hrvat. V drugi polovici 80. let so jo vrstniki zaradi nove senzibilnosti majhne lokalne skupnosti, v katero se je v tem času priselilo več družin iz drugih jugoslovanskih republik, ob sočasni kompleksni politični situaciji kar na enkrat opredelili le na podlagi mehkega č kot značilne končnice v priimkih priseljencev iz drugih jugoslovanskih republik. Te diferenciacije so verjetno še bolj odmevale v otroških dušah, tako v tistih, ki so bili potomci priseljencev in so se kar naenkrat srečevali s svojo drugačnostjo, kot v tistih, ki so od svojih staršev v letih osamosvajanja Slovenije prevzemali občutljivost za pomen (ali celo ogroženost) slovenskega jezika, običajev in narodne identitete. »Svojih čefurskih korenin se že dolgo ne sramujem več, vse od tistih nerodnih let, ki so prišla sočasno z osamosvojitveno vojno. Takrat je bilo imeti priimek, ki se konča z mehkim č, precej neugodno. Daleč od tega, da bi bila v razredu edina [...] cel kup nas je bilo. Vendar zato ni bilo prav nič lažje,« pa je spomin na otroštvo opisala novinarka Nina Krajčinović v eni od *Delovih* kolumn.¹²⁶

Diferenciacije so se ohranjale tudi v letih po osamosvojitvi, toda Vojnović se je pošalil: »Če si na -ić in iz Fužin, itak nimaš kaj debatirati! Če si iz Trzina, se lahko še prešvercaš in s trdim č-jem podpišeš.«¹²⁷

Za konec

Družbenopolitične in ekonomske razmere v Jugoslaviji v desetletju pred razpadom države so imele velik vpliv na odklonilen odnos Slovencev do priseljencev. Kljub naraščajočim zadržkom do priseljevanja delavcev iz drugih republik nekdanje Jugoslavije,¹²⁸ predvsem v povezavi z ogrožanjem slovenskega naroda

¹²³ Prav tam, str. 150–151.

¹²⁴ Gl. npr. Benko, Purg (ur.), *Odjuga*, str. 13–112.

¹²⁵ Pričevanje M. P. (r. 1973)

¹²⁶ Krajčinović, *Levo mnenje: Bratstvo in enotnost*, str. 10.

¹²⁷ Milharčič Hladnik, *IN – IN*, str. 35.

¹²⁸ Ti so lahko ekonomski (odvzemajo delovna mesta) in kulturni (ogrožajo narodno identiteto in jezik, spreminjajo kulturne vzorce okolja). Gl. Klopčič, Komac in Kržišnik - Bukič, *ABČHMS v RS*, str. 67.

in jezika, študije kažejo, da je imelo priseljevanje v Slovenijo po drugi svetovni vojni le blažilne demografske učinke, medtem ko k višji rodnosti ni prispevalo.¹²⁹ Priseljenci, sploh pa njihovi potomci, so se hitro asimilirali in integrirali v slovensko okolje, kar je razvidno tudi iz popisov leta 1991 in 2002. Etnična identiteta se je pri tem najbolj ohranjala pri Bošnjakih in Srbih, slabše pa pri Hrvatih.¹³⁰ Velik del priseljencev ima slovensko državljanstvo,¹³¹ čeprav je to deloma posledica zakonodaje, ki ne omogoča dvojnega državljanstva.¹³² Tudi njihovi potomci se v večji meri opredeljujejo za Slovence oziroma kot svoj materni ali pogovorni jezik opredeljujejo slovenščino.¹³³

Nekateri priseljenci iz nekdanje skupne domovine Jugoslavije, še posebno tisti, ki so prišli le na začasno delo, so se ob osamosvojitvi Slovenije znašli kot tujci v drugi državi. Kljub temu so številni slovensko identiteto dejansko sprejeli kot eno od svojih identitet. A sestavljena identiteta je lahko prav tako spodbujala nerazumevanje večinskega prebivalstva. Nekateri Slovenci jih še vedno razumejo kot tujce, včasih tudi njihove potomce.¹³⁴ To je med drugim razvidno iz poimenovanja priseljencev s področja nekdanje Jugoslavije. Za njih, pa tudi njihove potomce, so se uveljavili nekateri izrazi, ki imajo slabšalno konotacijo (»čefurji«, »Bosanci«, »oni od spodaj«, »južnjaki«, »jugoviči«, »jugosi« in druga poimenovanja, ki izhajajo iz imena Jugoslavija).¹³⁵ Uporablja se še ime Neslovenci, ki je prav tako problematično, saj se nanaša le na priseljence s področja nekdanje Jugoslavije, ne pa tudi na pripadnike drugih etničnih skupnosti, in jih na ta način stigmatizira ter opredeljuje kot drugačne od večine.¹³⁶ Ob nastanku novih držav so se prebudili tudi nacionalni vzgibi, ki so bili povezani z vojno v nekdanji Jugoslaviji.¹³⁷

Ena od težavnejših plati po osamosvojitvi je bil izbris dela prebivalcev iz registra stalnega prebivalstva. Prizadel je 25.671 ljudi, ki so bili večinoma, ne pa vsi, rojeni v drugih jugoslovanskih republikah, ki so imeli jugoslovansko državljanstvo in praviloma tudi državljanstvo ene od drugih republik, v Sloveniji pa imeli prijavljeno stalno prebivališče. Ker ob osamosvojitvi Slovenije niso pridobili državljanstva, bodisi da zanj niso zaprosili bodisi da je bila njihova vloga zavrnjena ali zavržena ali je bil postopek ustavljen, so izgubili stalno prebivališče, s tem pa tudi večino ekonomskih in socialnih pravic, ki so vezane na status stalnega prebivalca. Odnos do izbrisanih so pogosto spremljali stereotipi in predsodki.¹³⁸ Po drugi strani je Slovenija ob razpadu Jugoslavije in razmahu vojnega stanja po nekaterih ocenah

¹²⁹ Josipović, *Učinki priseljevanja v Slovenijo*, str. 265–267.

¹³⁰ Prav tam, str. 268–269.

¹³¹ Medvešek, *Kdo so potomci priseljencev*, str. 35–36.

¹³² Vižintin, *Prepoznavanje kulturne mešanosti*, str. 214.

¹³³ Medvešek, *Kdo so potomci priseljencev*, str. 39, 64–65.

¹³⁴ Vižintin, *Prepoznavanje kulturne mešanosti*, str. 215–219.

¹³⁵ Prim. Klopčič, Komac in Kržišnik - Bukič, *ABČHMS v RS*, str. 13; Vižintin, *Prepoznavanje kulturne mešanosti*, str. 215; Kuzmanić, *Bitja s pol strešice*, str. 22.

¹³⁶ Klopčič, Komac in Kržišnik - Bukič, *ABČHMS v RS*, str. 13.

¹³⁷ Gl. npr. Milharčič Hladnik, *IN – IN*, str. 33–34.

¹³⁸ Kogovšek, *Izbrisani včeraj, danes, jutri*, str. 9–10.

sprejela okoli 70.000 beguncev. Čeprav se je tudi ob tem pojavljal strah pred tako veliko številko priseljencev, ga je javnosti ob politični podpori uspelo preseči.¹³⁹

V današnjih časih smo ponovno priča prebujenemu strahu pred migracijami, prav tako pa se povečuje odpor do tujcev – tako zunanjih kot notranjih.¹⁴⁰ Mogoče lahko izkušnja iz časa socializma pomaga pri razumevanju vzgibov, ki večinsko prebivalstvo vodijo v strah in občutek ogroženosti. Odklonilen odnos do priseljevanja se je namreč v luči politične in ekonomske krize 80. let le še poglobljal.

Viri in literatura

Arhivski viri

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

SI_ZAL_KRA/0071, Občinska konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Kranj, 1955–1990.

SI_ZAL_KRA/0072, Občinska konferenca Zveze socialistične mladine Slovenije Kranj, 1950–1989.

SI_ZAL_KRA/0150, Okrajno sodišče Kranj, 1830–1994.

SI_ZAL_KRA/0190, Občinski komite Zveze komunistov Slovenije Kranj, 1945–1989.

SI_ZAL_LJU/0080, Skupščina občine Ljubljana Vič – Rudnik, 1955–1994.

Časopisni viri

Jarc, Vlado: Premalo se poznamo. *Delo* XVII, 15. 4. 1975, št. 88, str. 7.

Krajčinović, Nina: Levo mnenje: Bratstvo in enotnost, *Delo* LVI, 21. 5. 2014, št. 116, str. 10.

Kunšič, Mirko: Kazen za divjaštvo. *Delo* XIX, 10. 2. 1977, št. 33, str. 12.

Kunšič, Miro: »Hrabri« domačini. *Delo* XVIII, 8. 7. 1976, št. 158, str. 10.

Okrogla miza: Delavec je slab ali dober – ne glede od kod je. *Delo, Sobotna priloga* XXVIII, 18. 1. 1986, št. 14, str. 20–21.

Radosavljevič, Momir: Največ vroče krvi zaradi stanovanj. *Zbor občanov, Glasilo SZDL Ljubljana – Bežigrad* XX, 21. 10. 1980, št. 17, str. 3.

Razprava o problemih sezonskih delavcev. *Moščanska skupnost, Glasilo ObO SZDL Ljubljana Moste – Polje* V, julij-avgust 1964, št. 7-8, str. 1, 12.

Govc, Janez: Včasih ne znamo biti ljudje. *Nedeljski dnevnik* 6, 3. 4. 1966, št. 90, str. 3, 8.

Spletni viri

Borovnjak, Đurđija, Branković, Branka, Jovanović, Jelena, Kovčič, Tijana, Kolaj, Irena, Latinčič, Olga, Mijatović, Vladimir, Mitrašinić, Dragana, Micković, Evica, Obradović, Mirjana in Stojanović, Isidora: *Slovenci v Beogradu*. Inštitut za novejšo zgodovino, Istorijski arhiv Beograda, 2017. Dostopno: <https://www.sistory.si/cdn/publikacije/38001-39000/38754/index.html> (pridobljeno 12. 3. 2021).

Klopčič, Vera, Komac, Milan in Kržišnik - Bukič, Vera: *Albanci, Bošnjaki, Črnogorci, Hrvati, Makedonci in Srbi v Republiki Sloveniji. ABČHMS v RS. Položaj in status pripadnikov narodov nekdanje Jugoslavije v Republiki Sloveniji*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2003. Dostopno: http://www.inv.si/DocDir/Publikacije-PDF/Raziskovalna%20porocila/Raziskava_Polozaj_in_status_pripadnikov_narodov_nekdanje_Jugoslavije_v_RS.pdf (pridobljeno 17. 9. 2019).

¹³⁹ Dragoš, Begunci in Slovenci, str. 123–124.

¹⁴⁰ Prav tam, str. 124–134.

- Komac, Miran in Medvešek, Mojca (ur.): *Simulacija priseljevanja v Ljubljansko urbano regijo. Analiza etnične strukture prebivalstva Mestne občine Ljubljana. Zaključno poročilo*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2005. Dostopno: http://www.inv.si/DocDir/projekti/simulacija_priseljevanja_v_lj.pdf (pridobljeno 10. 10. 2019).
- Metodološka pojasnila. Definicije in pojasnila – prebivalstvo. *Statistični urad RS – Popis 2002*. Dostopno: https://www.stat.si/popis2002/si/definicije_in_pojasnila_1.html (pridobljeno 2. 10. 2019).
- Popis prebivalstva 1948, prebivalstvo po narodnosti. *Statistični urad Republike Slovenije*. Dostopno: https://www.stat.si/publikacije/popisi/1948/1948_3_02.pdf (pridobljeno 23. 9. 2019).
- Popis prebivalstva 1953, prebivalstvo po narodnosti. *Statistični urad Republike Slovenije*. Dostopno: https://www.stat.si/publikacije/popisi/1953/1953_3_01.pdf (pridobljeno 23. 9. 2019).
- Popis prebivalstva 1961, prebivalstvo po narodnosti. *Statistični urad Republike Slovenije*. Dostopno: https://www.stat.si/publikacije/popisi/1961/1961_3_06.pdf (pridobljeno 23. 9. 2019).
- Popis prebivalstva 1971, prebivalstvo po narodnosti. *Statistični urad Republike Slovenije*. Dostopno: https://www.stat.si/publikacije/popisi/1971/1971_2_01.pdf (pridobljeno 23. 9. 2019).
- Popis prebivalstva 1981, prebivalstvo po narodnosti. *Statistični urad Republike Slovenije*. Dostopno: https://www.stat.si/publikacije/popisi/1981/Obcine/1981_1_03.pdf (pridobljeno 23. 9. 2019).
- Popis prebivalstva 1991, prebivalstvo po narodnosti. *Statistični urad Republike Slovenije*. Dostopno: https://www.stat.si/publikacije/popisi/1991/Obcine/1991_1_06.pdf (pridobljeno 23. 9. 2019).
- Toš, Niko: *Vrednote v prehodu I. Slovensko javno mnenje 1968–1990*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV–CJMMK, 1997. Dostopno: http://www.cjm.si/sites/cjm.si/files/File/e-dokumenti/SJM_vrednote_v_prehodu_1.pdf (pridobljeno 2. 9. 2019).
- Vertot, Nelka, Žnidaršič, Erika, Ilić, Milena, Šter, Darja, Povhe, Janja in Garvas, Tanja: *Popisi na Slovenskem 1948–1991 in Popis 2002*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2001. Dostopno: <https://www.stat.si/popis2002/gradivo/popisna.pdf> (pridobljeno 25. 4. 2019).

Uradni listi

Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije, 1951.

Ustni viri

- SCNR – Študijski center za narodno spravo, Arhiv pričevanj
- Pričevanje M. B. (r. 1946), Ljubljana, 29. 2. 2016.
- Pričevanje V. C. (r. 1949), Iška, 14. 5. 2014.
- Pričevanje M. G. (r. 1950), Šentvid pri Stični, 14. 11. 2012.
- Pričevanje S. G. (r. 1947), Ig, 6. 11. 2013.
- Pričevanje M. P. (r. 1973), Ljubljana, 30. 10. 2013.
- Pričevanje M. S. (r. 1957), Ig, 22. 11. 2012.
- Pričevanje F. Ž. (r. 1946), Ig, 8. 11. 2013.

Literatura

- Alić, Mehmedalija: *Nihče*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2013.
- Benko, Corinne, Purg, Urška (ur.): *Odjuga. Zgodbe o identitetah na prepihu*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2021.
- Bučar Ručman, Aleš: *Migracije in kriminaliteta. Pogled čez meje stereotipov in predsodkov*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2014.
- Čepič, Zdenko: *Bilo je nekoč v Jugoslaviji (1945–91). Slovenija v Jugoslavij. Cikli in prelomi v*

- zgodovini* (ur. Zdenko Čepič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, str. 23–55.
- Dolenc, Danilo: Priseljevanje v Slovenijo z območja nekdanje Jugoslavije po drugi svetovni vojni. *Priseljenci. Študije o priseljevanju in vključevanju v slovensko družbo* (ur. Miran Komac). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2007, str. 69–102.
- Dragoš, Srečo: Begunci in Slovenci. *Socialno delo* 55, 2016, št. 3, str. 123–136.
- Ferjančič, Roman in Šturm, Lovro: *Brezpravje. Slovensko pravosodje po letu 1945*. Ljubljana: Nova revija, 1998.
- Filipović, Maša: Stanovanjski vidik izključenosti migrantov v Sloveniji. *Annales, anali za istrske in mediteranske študije* 15, 2005, št. 1, str. 97–110.
- Gašparič, Jure: Slovensko dožemanje druge Jugoslavije. *Slovenija v Jugoslavij. Cikli in prelomi v zgodovini* (ur. Zdenko Čepič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, str. 87–104.
- Gombač, Jure: *Esuli ali optanti? Zgodovinski primer v luči sodobne teorije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
- Gosar, Anton: Narodnosti Slovenije – spreminjanje etnične podobe v Srednji Evropi. *Geographica Slovenica* 24, 1992, str. 33–50.
- Hacin, Sašo: *Spremembe v kaznovanju v Sloveniji od 1945 do 1989. Diplomsko delo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta univerze v Ljubljani, 2019.
- Ivešić, Tomaž: *A Turning Point in the Yugoslav National Question. No More Room for Yugoslavs. Doktorsko delo*. Firenze: European University Institute, Department of History and Civilization, 2020.
- Josipovič, Damir: *Učinki priseljevanja v Slovenijo po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.
- Jovanović, Dušan: *Na stara leta sem vzljubil svojo mamo*. Ljubljana: Beletrina, 2018.
- Kamberović, Husnija: Josip Broz Tito i nacionalni identitet Muslimana u Bosni i Hercegovini – dva viđenja. *Tito – viđenja i tumačenja. Zbornik radova* (gl. ur. Olga Manojlović Pintar). Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Arhiv Jugoslavije, 2011, str. 274–282.
- Katz, Vera: Bosna i Hercegovina u Jugoslaviji. *Slovenija v Jugoslavij. Cikli in prelomi v zgodovini* (ur. Zdenko Čepič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, str. 291–317.
- Kogovšek, Neža: Izbrisani včeraj, danes, jutri – spodkopani stereotipi in nepovrnljiva pot k popravni krivic. *Brazgotine izbrisa. Prispevek h kritičnemu razumevanju izbrisa iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije* (ur. Neža Kogovšek in Brankica Petković). Ljubljana: Mirovni inštitut, 2010, str. 9–17.
- Kuzmanić, Tonči A.: *Bitja s pol strešice. Slovenski rasizem, šovinizem in seksizem*. Ljubljana: Open Society Institute, 1999.
- Medvešek, Mojca: Kdo so potomci priseljencev z območja nekdanje Jugoslavije? *Razprave in gradivo, revija za narodnostna vprašanja*, 2007, št. 53–54, str. 28–67.
- Mežnarić, Silva: »Bosanci«. *A kuda idu Slovenci nedeljom?* Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS, 1986.
- Milharčič Hladnik, Mirjam: *IN – IN. Življenjske zgodbe o sestavljenih identitetah*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.
- Milharčič Hladnik, Mirjam in Lukšič - Hacin, Marina: Identitete, pripadnost, identifikacije. *Medkulturni odnosi kot aktivno državljanstvo* (ur. Marina Lukšič - Hacin, Mirjam Milharčič Hladnik in Mitja Sardoč). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 31–39.
- Nečak, Dušan: Posebnosti obračuna z »Nemci« na Slovenskem. *Prispevki za novejšo zgodovino* 53, 2013, št. 1, str. 109–121.
- Pak, Mirko: Geografska problematika narodnostne sestave prebivalstva Ljubljane. *Geographica Slovenica* 24, 1992, str. 51–63.
- Pak, Mirko in Bervar, Gojmir: Geografski učinki socialne deformacije v nekaterih predelih

- slovenskih mest. *Geografski vestnik* 43, 1971, str. 123–133.
- Piškuric, Jelka: »Bili nekoč so lepi časi«. *Vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Študijski center za narodno spravo, 2019.
- Piškuric, Jelka: Na »začasnem« delu v Nemčiji. Odnos Jugoslavije do ekonomskih izseljencev. *Prispevki za novejšo zgodovino* 61, 2021, št. 1, str. 121–143.
- Rebernik, Dejan: Prebivalstveni razvoj Ljubljane po letu 1945. *Geografski vestniki* 71, 1999, str. 41–60.
- Rebernik, Dejan: Rakova Jelša and Sibirija – ethnic neighborhoods in transformation. *Dela*, 2015, št. 44, str. 63–84.
- Repe, Božo: »Liberalizem« v Sloveniji. Ljubljana: RO ZZB NOV Slovenije, 1992.
- Repe, Božo: Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetka osemdesetih let. *Borec, revija za zgodovino, literaturo in antropologijo* 44, 1992, št. 3, 4, 5, str. 286–289.
- Repe, Božo: *Slovenci v osemdesetih letih*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001.
- Repe, Božo, Kerec, Darja: *Slovenija, moja dežela. Družbena revolucija v osemdesetih letih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017.
- Režek, Mateja: Neodvisnost sodstva na preizkušnji. Pravosodje in sistem politične kazenske represije v Jugoslaviji (1948–1959). *Zgodovina za vse* 9, 2002, št. 1, str. 81–92.
- Režek, Mateja: »Jugoslovanstvo« in mednacionalni odnosi v Jugoslaviji v petdesetih letih 20. stoletja. *Prispevki za novejšo zgodovino* 45, 2005, št. 2, str. 133–145.
- Stariha, Gorazd: Dvigam to čašo za bratstvo in enotnost naših narodov. *Zgodovina za vse* 13, 2006, št. 2, str. 83–114.
- Toš, Niko: Longitudinalni projekt slovenskega empiričnega družboslovja. SJM 1966–2010. *Primerjalno družboslovje. Metodološki in vsebinski vidiki* (ur. Niko Toš in Karl H. Müller). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV–CJMMK, 2011, str. 119–160.
- Velikonja, Mitja: *Titostalgija – Študija nostalgije po Josipu Brozu*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2008.
- Vižintin, Marijanca Ajša: Prepoznavanje kulturne mešanosti in sestavljene identitete znotraj državnih meja. *Annales, anali za istrske in mediteranske študije* 25, 2015, št. 1, str. 211–222.
- Vodopivec, Peter: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.
- Zajc, Marko: Razumevanje jugoslovanstva v Sloveniji (in Slovenije v jugoslovanstvu) v začetku osemdesetih let. *Prispevki za novejšo zgodovino* 56, 2016, št. 2, str. 129–144.

S U M M A R Y

Immigration into Slovenia from the Former Yugoslav Republics during Socialism and Its Echo in the Public

Jelka Piškurić

The article deals with the immigration from the former Yugoslav republics to Slovenia during socialism. In doing so, the author seeks to demonstrate how this immigration was accepted by the majority population. Despite a considerable number of other ethnic communities living in the area and co-creating its society, Slovenes were a distinctly predominant nation even before

the introduction of socialism. With a growing influx of members of other Yugoslav peoples arriving in Slovenia in search of greener pastures, questions regarding their immigration and employment were raised. Slovenes' reserved attitude towards immigrants, which was initially impacted particularly by cultural and linguistic differences, strengthened in the 1980s due to the deepening political and economic crisis with which Yugoslavia was faced.

Slovenia began to attract more immigrants from other Yugoslav republics in the 1960s. The immigration rate increased slightly up to the first half of the 1970s and was most intense in the second half of this decade and in the early 1980s, whereupon it steadied. The majority of incomers were economic immigrants; seeking to find a better life and employment, they settled mostly in Slovene cities. The bulk of immigrants arrived in the capital, fewer in the countryside. Several factors impacted the immigration: economic underdevelopment of some Yugoslav republics and the related shortage of jobs; the increased economic emigration of Slovenes in the 1960s and 70s and the resulting job vacancies in Slovenia; the abundance of jobs in specific industries (construction, utility services, hospitality, transport, health care), which did not interest Slovene workers; relatively favourable social conditions and developed infrastructure.

The immigration flows gradually began to transform the population's national structure. Slovenes were reserved towards other Yugoslav nations from the very beginning. Despite the policy of brotherhood and unity, the non-recognition of cultural and ethnic diversity is noticeable within the republics' borders, which was evident particularly in periods of crisis. The economic and political situation in Yugoslavia of the 1980s had a significant impact on Slovenes' negative attitude towards immigrants. People felt threatened due to interethnic tensions and limitations imposed on Slovenia's development. The Slovene language, employment of Slovenes in Slovenia, the nationality, Slovene customs, and Slovenia's economic development were considered to be particularly endangered. This decade saw the slowly increasing awareness about the importance of the nation, accompanied by the belief that the immigration from other republics into Slovenia must be limited and that workers from other republics living in Slovenia should adjust to the Slovene customs and have a command of the Slovene language.

The majority of immigrants, particularly their descendants, assimilated successfully and integrated in the Slovene environment, accepting the Slovene identity as one of their identities. Nevertheless, to a certain extent, compound identity is still not understood by the Slovene majority. With the formation of new states, national impetus associated with the war in former Yugoslavia also emerged. Furthermore, the letter *ć* became a means of differentiation that hints at an individual's origin.

<https://www.doi.org/10.56420/Zgodovinskicasopis.2022.3-4.08>

Oskar Opassi

Spolne vloge v samoupravnem delavskem tisku: primer glasila kolektiva Delamaris 1974–1990

Opassi Oskar, magister zgodovine. Mladi raziskovalec, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za zgodovinske študije, Garibaldijeva 1, SI - 6000 Koper; Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, oskar.opassi@zrs-kp.si, <https://orcid.org/0000-0001-8935-9690>

Spolne vloge v samoupravnem delavskem tisku: primer glasila kolektiva Delamaris 1974–1990

V članku je prikazana tematizacija spolnih vlog znotraj glasila kolektiva Delamaris med letoma 1974 in 1990. Z dano zamejitvijo pregleda se analiza umešča v čas po ustavi leta 1974, ki naj bi deklarativno prenesla vzvode oblikovanja odnosov znotraj podjetij samim zaposlenim. S tem naj bi se izoblikovali »idealni« samoupravni odnosi, spremembe pa so v praksi lahko celo zavirale delavsko (so)odločanje znotraj podjetij. Na podlagi pričevanj zaposlenih znotraj glasila je tako možno predstaviti razmerje med idejnimi cilji samoupravljanja in dejanskim delavskim vsakdanom. Članek tako osvetljuje odnose med spoloma in specifiko delavskega tiska kot zgodovinskega vira.

Ključne besede: spolne vloge, Delamaris, delavski tisk, samoupravni odnosi

Opassi Oskar, MA in History, Young Researcher, Science and Research Centre Koper, Institute for Historical Studies, Garibaldijeva 1, SI - 6000 Koper; oskar.opassi@zrs-kp.si, <https://orcid.org/0000-0001-8935-9690>

Gender Roles in the Workers' Socialist Self-Management Press: The Newsletter of the Employees of Delamaris 1974–1990

The article presents the thematisation of gender roles in the Delamaris workers' newsletter between 1974 and 1990. By limiting the timespan, the analysis refers to the period after the introduction of the 1974 Constitution, which declaratively transferred the lever of forming the relations within enterprises to their employees. This was expected to lead to the formation of "ideal" socialist relations; however, in practice, these changes inhibited the workers' involvement in the decision-making within enterprises. The employees' testimonies allow for a presentation of the balance between the conceptual goals of socialist self-managing and the workers' actual day-to-day life. The article thus highlights the gender relations and the specific nature of workers' periodicals as a historical source.

Keywords: gender roles, Delamaris, workers' periodicals, self-managing relations.

Naš glas, glasilo kolektiva Delamaris

Glasilo kolektiva Delamaris, *Naš glas*, je začelo izhajati leta 1959. To sovpada z reorganizacijo Delamarisa, ki se leta 1959 razširi skozi monopolno združitev ribje predelovalne industrije slovenske Obale, ki v takratno izvozno podjetje Delamaris inkorporira še podjetja Ampelea in Arrigoni iz Izole ter koprski De Langlede.¹

Glasilo je nastalo z željo, da bi bili zaposleni informirani o dogajanju v kolektivu, saj je bil osrednji namen, da bi s prispevki v njem sodelovali predstavniki vseh notranjih družbenih organizacij, s tem pa naj bi bila podana celotna slika delovanja znotraj delovne organizacije.² Glasila delovnih organizacij v okviru socialistične Jugoslavije so bila zelo pogosta, predvsem pri večjih organizacijah. Pojavijo se že leta 1947, nato pa njihovo število z leti narašča. V osemdesetih se je lahko z lastnimi glasili ponašalo okoli dva tisoč delovnih organizacij širom Jugoslavije.³ Po koncu socialističnega režima pa so bila glasila delovnih kolektivov pogosto ena izmed prvih žrtev varčevalnih ukrepov in so bila ali hitro ukinjena ali pa so doživela bistveno spremembo usmeritve, od glasila delavstva do glasila vodstva.⁴ Glasilo *Naš glas* je preživelo tranzicijo, se pa že tekom leta 1990 opazi večje število člankov vodstva, predvsem takratnega direktorja, Franca Ohnjeca. Ta je pozdravljal sistemski pretres, ki je bil takrat že v zraku, saj naj bi se s prihodom tržne konkurence iz središča delovnega procesa »zavrglo lažno solidarnost in s tem vzpostavilo temelje, ki pomenijo v svetovno uspešnih organizacijah temelj razvoja.«⁵ Zamejitev pričujočega pregleda se začne z letom 1974, letom nove ustave, ki zaustavi tržne reforme za obdobje petnajstih let in naj bi predstavljala vrhunec samoupravljanja. Uveljavi se družbeno planiranje in gospodarska usmeritev, ki spodbuja medsebojno dogovarjanje ekonomskih akterjev in s tem dobi slabšalno oznako »dogovorna ekonomija«. Kljub številnim reformam, ki so bile razpoznaven znak druge Jugoslavije, pa se, vsaj kar se tiče večjih političnih sprememb, taka ureditev ohrani do konca osemdesetih, ko se začne postopno razpadanje države.⁶ Končna zamejitev pregleda pa sovpada z zadnjimi številkami pod skupno državo, saj glasilo leta 1991 ni izhajalo in se ponovno pojavi šele leta 1993. Glasilo je do

¹ Lorenčič in Prinčič, *Slovenska industrija*, str. 407.

² »15-letnica izhajanja »Našega glasa««, *Naš glas* XVI, 1974, št. 3, str. 1.

³ Koroman, *Radniški tisk*, str. 616, 620.

⁴ Cvek, *Class and Culture*, str. 101, 106–7.

⁵ Ohnjec, Franc. »In gremo naprej«, *Naš glas* XXXII, 1990, št. 1, str. 1.

⁶ Mencinger, *Uneasy Symbiosis*, str. 126–28.

leta 1977 izdajal delovni kolektiv Delamarisa, nato pa ga skladno z reorganizacijo začne izdajati krovna organizacija HP Droga Portorož. V ospredju pa ostaja interno poročanje o Delamarisu ter temeljnih organizacijah združenega dela (v nadaljevanju tozd), ki so bile do takrat združene v enoten Delamaris.⁷

Znotraj periodizacije delavskega tiska na širšem istrskem območju v obdobju socializma pa se bo izbrana študija primera raztezala čez dve obdobji. Namreč, obdobje od šestdesetih do konca sedemdesetih v delavskem tisku zaznamuje faza t. i. konsolidacije samoupravljanja, ki jo predstavlja samoupravno organizirani delavski tisk.⁸ Zadnje desetletje obravnavanega obdobja, od osemdesetih do devetdesetih let, je označeno znotraj periodizacije delavskega tiska za obdobje problemov samoupravljanja in krize družbe.⁹ Od šestdesetih let dalje se področje delavskega tiska začenja širiti onkraj ozkih novic o delovnem procesu, saj se v delavskem tisku vedno pogostejše pojavljajo teme vsakdana izven delovnega mesta, od kulture, razprav o stanovanjskih in socialnih politikah ter, od sedemdesetih dalje, tudi o izletih in dopustniških dejavnosti zaposlenih. Poročanje se nato v osemdesetih in devetdesetih ponovno nekoliko bolj osredotoči na različne težave podjetij, hkrati pa se obdobje krize v družbi in v gospodarstvu naslavlja z naraščajočimi deli komične tipologije besedil, ki na ironičen način pogosto predstavljajo razne težave in nesmisle samoupravne ureditve.¹⁰

S tako zamejitvijo se poskuša torej zajeti obdobje, kjer naj bi se samoupravni odnosi, vsaj deklarativno, najbolje odražali, in prikazati reprezentacije spolnih vlog znotraj njih. Velja pa opozoriti, da so številni v ustavi leta 1974 in Zakonu o združenem delu, ki je sledil leta 1976, videli zgolj karikaturu tega, kar naj bi socializem dejansko bil, kar je Branko Horvat kot vodilni jugoslovanski ekonomist opozarjal že v osemdesetih.¹¹ Prav tako današnji sodobniki pri retrospektivnem gledanju na razpad Jugoslavije pogosto v teh spremembah vidijo začetek razpadanja Jugoslavije.¹² Ravno deklarirano samoupravljanje, ki je predvidevalo tudi izrazito decentralizacijo odločanja, tako znotraj delovnih mest, kot splošnejšega stremjenja k decentralizaciji celotnega gospodarstva, pa je, ravno nasprotno, okrepilo vpliv komunistične partije nad gospodarstvom.¹³ Onkraj spremembe ustave pa velja poudariti strukturne spremembe v gospodarstvu razvitega sveta v omenjenem obdobju. Začetek sedemdesetih let predstavlja obdobje, ko je večina gospodarstev

⁷ Ustava iz l. 1974 in zakon o združenem delu iz l. 1976 prineseta tudi reorganizacijo podjetij v tozde. Tako se je tudi Delamaris reorganiziral na več manjših enot. HP Droga Portorož pa kasneje postane nadrejena krovna enota kot ozd, osnovna organizacija združenega dela, vrhovna gospodarska tvorba v samoupravni nomenklaturi.

⁸ Koroman, *Nacrt za povijest tiska namenjenog radnicima: slučaj istarske radničke periodike*, str. 138.

⁹ Koroman, str. 142.

¹⁰ Koroman, str. 139, 144–45.

¹¹ Horvat, *ABC jugoslavenskog socijalizma*, str. 9.

¹² Jović, *Jugoslavija, država koja je odumrla*; Borak, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, str. 192; Lorenčič, *Gospodarske razmere v Jugoslaviji v obdobju 1968–1988: na poti v razpad*, str. 265.

¹³ Lorenčič, *Gospodarske razmere v Jugoslaviji v obdobju 1968–1988: na poti v razpad*, str. 265.

Zahoda pospešeno prehajala v postindustrijsko družbo, kjer so storitvene dejavnosti postajale vedno bolj pomemben dejavnik uspešnosti gospodarstev, Jugoslavijo pa je zastarela politika pospešene industrializacije obremenjevala praktično do njenega razpada.¹⁴ Za nadaljnjo analizo, ki bo predmet pričujoče razprave, pa je pomembno predvsem to, da naj bi v tej novi ureditvi delavci znotraj podjetij pridobili osrednjo vlogo in moč odločanja tako o medsebojnih odnosih kot o poteku poslovanja.¹⁵ Vlogo *Našega glasu* je, sledeč resoluciji Zveze sindikatov, tudi uredništvo glasila tolmačilo kot temeljno, saj je »obveščati in biti obveščen [...] ena izmed neodtujljivih dolžnosti in pravic samoupravljalcev« in bo tako le s podpiranjem izdajanja glasila lahko »[p]ostal vsak delavec res subjekt v samoupravnem odnosu in odločanju.«¹⁶

Naš glas ni imel stalnega števila letnih števil. Skozi obravnavano obdobje se število izdanih številk manjša, se pa nekoliko večja števila strani posameznih števil, v razponu do 16 strani na številko. Leta 1974 je izšlo največ števil, kar 11 rednih in ena posebna izdaja, leta 1977 pa zgolj ena številka, predvsem zaradi nezasedenosti mesta odgovornega urednika. V splošnem pa se število izdaj po letu 1977 giba od štiri do šest na leto. Leta 1976 je uredništvo obvestilo bralce, da se bo število izdaj skrčilo zaradi varčevalnih ukrepov, ažurne in krajše novice o aktualnem dogajanju v podjetju pa bodo vseeno izhajale redno preko *Informatorja*, ki je dobil vlogo sporočanja nujnih obvestil. *Naš glas* pa se je posvečal objavljanju daljših novic, pogovorov z raznimi člani kolektiva, zajetnejših poročil o poslovanju ipd.¹⁷

Struktura glasila ostaja skozi leta zelo podobna, z vidika analize spolnih vlog pa je pomembno omeniti, da se izdaja prve letne številke pogosto zamakne vse do aprila. To se morda na prvi pogled ne zdi pomembno, vendar se s tem zamikom zelo pogosto izgubi poročilo o praznovanju dneva žena, 8. marca. Ob tej priliki so namreč večkrat opravljeni daljši pogovori z delavkami, ki zelo pogosto razkrivajo percepcijo spolnih vlog v podjetju in v zasebni sferi. Poročila o dnevu žena se sicer najdejo tudi v kasnejših številkah, so pa opazno krajša ali jih v posameznem letu sploh ni. Leta 1974, ko je bilo izdaj glasila največ, zasledimo dve strani od desetih pri drugi številki, namenjeni izključno pogovorom s šestimi delavkami o položaju žensk.¹⁸

Občutek o nezadostni diskusiji o ženskih problemih, ki se pogosto izpostavi zgolj ob praznovanju dneva žena, je izpostavila sodelavka glasila. Ob pogovoru s sodelavkami za 8. marec l. 1982 je zaključila, da bi bilo potrebno večje število dni žena, vendar ne za prirejanje slavnostnih praznovanj, temveč da bi se: »[v]ečkrat našla priložnost za odkrito razpravo svojih problemov, da bi s časom ti problemi postali splošni in ne bi bili samo ženski.«¹⁹ To, da je velika večina govora o položaju žensk v podjetju osredotočena okoli dneva žena, pa ni posebnost glasila *Naš glas*,

¹⁴ Crafts in Toniolo, *Aggregate growth, 1950-2005*, str. 315; Prinčič in Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 613.

¹⁵ Prinčič, *Socialistično gospodarstvo*, str. 58.

¹⁶ Škapin, Albina. »Stroški za »Naš glas«, *Naš glas* XVII, 1975, št. 1, str. 6.

¹⁷ »Beseda uredništva«, *Naš glas* XVIII, 1976, št. 4, str. 1.

¹⁸ »Naše žene ob osmem«, *Naš glas* XVI, 1974, št. 2, str. 4-5.

¹⁹ »Še vedno o 8. marcu«, *Naš glas* XXIV, 1982, št. 1, str. 6.

saj je bila ta praksa razširjenja tudi pri številnih drugih glasilih delovnih organizacij po Jugoslaviji.²⁰ Ob zapisanem pa se poraja vprašanje, ali so bile posebne prilike, kjer se je bolj odkrito govorilo o vlogi moških zaposlenih.

Od junakov borbe do junakov dela – kult fizičnega delavca

Eden izmed ideoloških temeljev socialistične obnove po koncu druge svetovne vojne je bil kult dela, ki ga je poosebljal fizični delavec. Tako so vodilni ideologi zanos iz časa vojnih spopadov preusmerili v obnovo in hitro industrializacijo, ali kot se je izrazil Boris Kidrič: »Junakom borbe naj slede junaki dela.«²¹

Temelj jugoslovanskih strategij gospodarskega razvoja pa je predstavljala industrializacija. Ta proces, ki je pogosto pojmovan kot eden izmed temeljnih modernizacijskih procesov, pa je zelo pogosto viden kot širitev »naravno« moških panog, kjer so v ospredju herojski delavci, ki kljubujejo izredno težkim delovnim razmeram, katerim naj ženske ne bi bile kos.²² Posledično so se tudi študije o socialistični moškosti pogosto osredotočale ravno okoli herojev kulta dela, predvsem v industrijski sferi.²³ Zapisano predstavlja del omejitev, katerih projekt socialistične emancipacije ni nikoli dokončno presegel. Ženske so namreč vseeno ostale s pripisano vlogo gospodinje, kljub vse večji in s strani države močno podpirani vključitvi na trg dela. O tem podrobneje v nadaljevanju, na tej točki pa je pomembno vzpostaviti, da je diskurz o ženski kot delavki in materi odpiral ženskam dvojno vlogo v družbi. Kljub problematičnosti dvojne obremenitve pa je to pomenilo, da so lahko imele večje število vlog, ki so bile sprejete s strani družbe. Moški, kljub privilegiranemu položaju v družbi, pa so vendarle bili omejeni zgolj na diskurz junakov dela.²⁴

Seveda je bila subjektivna percepcija moških o lastni vlogi širša, tako kot je tudi ženska šla onkraj delavke in matere. Za kritično analizo moškosti pa nam izbran vir ne ponuja zadostnega materiala. Delavci so sicer bolj pogosto deležni intervjujev znotraj glasila kot delavke. Ti pogovori pa predstavljajo predvsem težke pogoje dela pri zaposlenih na pozicijah fizičnih delavcev ter boj s samoupravno birokracijo pri delavcih na vodstvenih položajih. Vendar enako velja tudi za delavke. Pri opisu lastnih delovnih nalog pa pri delavcih v intervjujih ni zaslediti izražanja subjektivnih refleksij o dožemanju lastne spolne vloge. Pri pogovorih z »dvajsetletniki«,²⁵ ki so v delovni organizaciji zaposleni že 20 let, tako na primer dobimo zelo podobne odgovore o delovnem procesu ne glede na spol. Tako delavci kot delavke izpostavljajo izjemno naporno delo na začetku lastne kariere ter priznajo, da jim je prihod novih strojev in vozil (npr. viličarjev) pomembno izboljšal delovne razmere. Prav tako pri tej generaciji zaposlenih ni razlik glede odnosa do mlajših zaposlenih. Menijo namreč, tako delavci kot delavke, da mladim manjka

²⁰ Bonfiglioli, *Women and Industry*, str. 39.

²¹ Repe, *Modernizacije pri Slovencih*, str. 588.

²² Matošević, *Industry Forging Masculinity*, str. 38.

²³ Jarska, *Men as Husbands and Fathers*, str. 3.

²⁴ Oates-Indruchová, *The Beauty and the Loser*, str. 378.

²⁵ »Naši dvajsetletniki«, *Naš glas* XVIII, 1976, št. 5, str. 4–5.

delovne discipline in pripadnosti, ali kot to formulira eden izmed »dvajsetletnikov«, Venčeslav Lovrenčič: »Naša zavest do dela je bila taka, kot da delamo v »svoji tovarni«, danes pa je tako majhna, da jemljemo delo ne kot delo v tovarni, ki je naša, družbena, temveč kot da je last drugih.«²⁶ Ta generacijski prepad je moč povezati z upadom statusa herojev dela in močne pripadnosti udarništvu, jugoslovanski inačici stahanovstva, ki je simbolno moč pospešeno izgubljala v sedemdesetih letih.²⁷ Med fizičnimi delavci se je generacijski prehod od konca sedemdesetih let dalje tudi sicer oblikoval kot najbolj pomembna in očitna ločnica, saj je mlajša generacija ob upadu možnosti napredovanja znotraj podjetja imela do delovnega mesta bistveno drugačen odnos kot prva povojna generacija.²⁸

Za poglobitev v kritični pretres socialistične moškosti, ki gre onkraj ideala delavca bi bila torej bolj kot pričujoči vir produktivna analiza ego dokumentov²⁹ in metod ustne zgodovine ter analize spominov preko etnografske metodologije.³⁰

»ŽENA – delavka – samoupravljalica, mati, tovarišica, vzgojiteljica, gospodinja«³¹

V nadaljevanju se bomo torej osredotočili na spolne vloge, ki zadevajo ženske delavke. Osredotočili se bomo na časovno obdobje od leta 1974 dalje. Zaradi nekaterih bogatih pričevanj starejših delavk o preteklih razmerah bodo vključena tudi razmišljanja, ki prinašajo pretres sprememb položaja ženskih delavk od petdesetih let dalje, vendar še vedno s poudarkom na situaciji v času analiziranih izdaj *Našega glasu*. O pričakovanjih, ki jih je zajemal ideal socialistične delavke, nam priča slovo od Romane Palčič, ki je leta 1974 odšla v pokoj. Znotraj *Našega glasu* ji namenijo obilo pohval, ne samo zato, ker je znotraj kolektiva delala zadnjih 19 let, ampak predvsem, ker »[j]e bila aktivna delavka v vseh družbeno-političnih organizacijah. Bila je član upravnega odbora, član CDS, predsednica aktiva žena, član gospodarskega zbora, pač vse, kar lahko pričakujemo od napredne žene.«³² Poudarijo pa tudi njeno ogromno voljo, da je kljub vsem tem funkcijam bila skrbna mati dvema otrokoma ter hkrati skrbela še za bolno mater.³³ Njen primer imamo lahko za poosebitev ideala socialistične delavke, saj združuje funkcije delavke, samoupravljalke, matere, tovarišice, vzgojiteljice in gospodinje, kot vloge žensk nazorno prikazuje zgornji citat, ki ga preko Romane Palčič tukaj parafraziramo.³⁴

Posvetimo se najprej ženski delovni sili in njeni vlogi v ribji predelovalni

²⁶ »Naši dvajsetletniki«, *Naš glas* XVIII, 1976, št. 5, str. 4.

²⁷ Matošević, *Socijalizam s udarničkim licem*, str. 136–37.

²⁸ Musić, *Making and breaking*, str. 103.

²⁹ Jarska, *Men as Husbands and Fathers*.

³⁰ Matošević, *Industry Forging Masculinity*.

³¹ Republiška konferenca socialistične zveze delovnega ljudstva SR Slovenije. »Mednarodni praznik žensk«, *Naš glas* XXVII, 1985, št. 1, str. 11.

³² »Iz podjetja sta odšla«, *Naš glas* XVI, 1974, št. 1, str. 7.

³³ »Iz podjetja sta odšla«, *Naš glas* XVI, 1974, št. 1, str. 7.

³⁴ Republiška konferenca socialistične zveze delovnega ljudstva SR Slovenije. »Mednarodni praznik žensk«, *Naš glas* XXVII, 1985, št. 1, str. 11.

industriji. Tovarne ribje predelovalne industrije so bile za obmorske kraje zelo pomembno gonilo modernizacijskega prehoda iz agrarne v industrijsko družbo. Skladno s tem prehodom se je večala tudi mobilnost delovne sile. Nove priložnosti, ki so razširjale perspektive delovne sile, so pomembno vplivale na večanje avtonomnosti ženske delovne sile.³⁵ Delo v proizvodnih obratih ribje predelovalne industrije pa je bilo fizično zelo zahtevno, posledično se je v njih v večji meri zaposlila marginalizirana delovna sila. Tako kot so na primer v ZDA taki obrati odprli zaposlitveno pot migrantom, je ribja industrija v jugoslovanskem okviru odprla pot množične zaposlitve ženski delovni sili. Ta je, sploh v prvih povojnih letih, mnogokrat prvič dobila možnost plačanega dela.³⁶

Za področje Istre je marginalnost te zaposlitve zelo nazorna ob vzpostavitve paralele družbenega ugleda delavk v tobačni in ribji industriji. »Tabakine«, delavke v tobačni industriji, so uživale ugled pravih dam, medtem ko so »sardeline«, delavke v ribji predelovalni industriji, bile bistveno manj cenjene v družbi. Tako vrednotenje pa je imelo tudi pozitivno plat, namreč, da so bila vrata za zaposlitve v tovarnah ribje predelovalne industrije široka odprta tudi za najbolj marginaliziran segment žensk.³⁷ Na splošno je bil zadržek do zaposlovanja žensk izven domačega okolja še izrazit v prvih povojnih letih, predvsem v ruralnih predelih. Vendar so se razmere ob močni podpori oblasti, ki se je zavzemala za čim številčnejše zaposlovanje ženske delovne sile, tekom desetletij bistveno spremenile na bolje.³⁸

Samo ribištvo je sicer ostalo »moška« panoga, vendar je ženska delovna sila opravljala vse potrebno ročno delo od dostave svežega ulova do njegove obdelave ter pakiranja v konzerve, ki so bile nato lično zapakirane pripravljene oditi iz tovarne na trgovinske police. V samem procesu predelave svežih rib v ribje izdelke so ženske celotno obravnavano obdobje igrale osrednjo vlogo.³⁹

O težavnosti dela v procesu predelave ribjega ulova je pričal tudi *Naš glas*, kjer pod fotografijo dveh delavk ob pranju zabojev najdemo zapis, da »dobro seznanjeni trdijo, da je pranje ‚kašet‘ za ribe v kuhani vodi najtežje delo v TOZD Delamarisu«. ⁴⁰ V pogovorih s starejšimi zaposlenimi, ki so se običajno odvijali ob njihovem odhodu v pokoj, ali praznovanju okroglega jubileja dela znotraj Delamarisa je bilo večkrat podano razmišljanje o pozitivnih straneh mehanizacije dela. Zelo pogosto je bila omenjena razbremenitev, ki jo je prinesel prihod viličarjev. Najtežja fizična dela, predvsem v prvih povojnih letih, pa so bila pogosto izvedena tudi s strani žensk. Marija Stibilj, ki je odšla v pokoj leta 1989 in je delala znotraj oddelka Začimba celih 35 let, se je spominjala časov izpred mehanizacije, ki so jo ne le psihično, temveč tudi fizično zaznamovali. V pogovoru je tako pojasnila: »Imam kalcinacijo ramen, kadar me zgrabi je hudo dobim nekaj injekcij, pa gre naprej. Zdravnik mi ne pove, zakaj je do tega prišlo. S šestnajstimi sem nosila 70 kg vreče

³⁵ Pogačar, *Majhna škatla*, str. 43.

³⁶ Brunnbauer, *Konzerve ne lažejo*, str. 101.

³⁷ Kosmos, *Papaline, sardeline, tvorničarke*, str. 149.

³⁸ Bonfiglioli, *Women and Industry*, str. 37–39.

³⁹ Brunnbauer, *Konzerve ne lažejo*, str. 102.

⁴⁰ Zapis pod fotografijo delavk, *Naš glas* XXIII, 1981, št. 1, str. 9.

na ramah in zato ne sprašujem od kod in zakaj. V tistih časih kamioni niso čakali, če so bili moški delavci tu ali ne, ženske smo nakladale kamione brez viličarjev, vse ročno.«⁴¹ Delo v težavnih pogojih, ki ga je zaznamovalo ponavljajoče se in fizično naporno delo, je tako tudi samo prispevalo k preoblikovanju telesa delavk.⁴² V zgornjem pričevanju je, poleg garaškega dela, razvidno tudi pomanjkanje delovne sile, motiv, ki se redno pojavlja tudi v poročanju *Našega glasu*. V petdesetih letih je bil problem predvsem potreba po pritegnitvi množice nekvalificiranih kadrov, brez katerih prioriteta intenzivna industrializacija slovenske Obale ne bi bila izvedljiva. S pomanjkanjem kadra pa so se morala spopasti podjetja sama, v duhu samoupravljanja, torej so morala sama poiskati ustrezno delovno silo.⁴³ V obdobju, ki je predmet analize, pa se, čeprav je fluktuacija nekvalificirane delovne sile še vedno visoka, pomanjkanje najbolj občuti pri strokovnih kadrih, saj »[j]e obala kot celota siromašna na področju strokovnega kadra«.⁴⁴ Ribja industrija je bila v Izoli veliko bolj usmerjena v ekstenzivni kot intenzivni razvoj. To se je preslikalo tudi na občinsko raven, kjer so visokokvalificirani kadri ostali maloštevilni celotno obdobje socializma. Čeprav je potreba po kvalificirani delovni sili ostajala manjša od potrebe po nekvalificirani, pa je bilo umanjkanje višje izobražene delovne sile vseeno opazno.⁴⁵

Drugo podobo o težjem fizičnem delu poda ob pogovoru za *Naš glas* Marija Antonac, ki omeni, da je bilo najtežje delo, ki ga je opravljala, predelava in pakiranje marmelad.⁴⁶ Tudi to delo je tehnologija sicer z leti nekoliko razbremenila, ostalo pa je vseeno zelo naporno. Marija Antonac je za *Naš glas* obudila spomin tudi na te najbolj napore delovne razmere iz časov pred mehanizacijo, ko so »[d]elale ročno, kuhale marmelado, jo pakirale v 10 kg doze in vse prenašale z rokami. Ker so bile doze vroče, smo se opekale, toda delale smo naprej.«⁴⁷ Delitev in organizacija konkretnega dela nista podrobneje opisani v pogovorih z delavkami. Večinoma se omenjajo dobri kolegijski odnosi, predvsem med starejšimi delavkami, ki so težavno delo premagovale tudi zaradi dobrih odnosov znotraj zelo povezanega kolektiva. Ob zapisanem bi lahko sklepali, da so bila najtežja dela naložena tudi ženskam bodisi kot posledica pomanjkanja delovne sile bodisi nezadostne tehnologije. Razvoj tehnologije je namreč z mehanizacijo delovnega procesa pomembno olajšal delo. Teh dveh dejavnikov ne gre zanemariti, vendar je pomembno poudariti, da so se vmes odvijali tudi premiki pri premagovanju spolno determiniranih delovnih vlog. Leta 1981 tako zasledimo fotografijo tovarišice Lucije Abramič od delu z viličarjem. Pod fotografijo lahko preberemo zapis: »vse manj velja miselnost: Žensko

⁴¹ Đapa, Dragica. »Dolga doba – hitro mine«, *Naš glas* XXXI, 1989, št. 3, str. 7.

⁴² Vodopivec, *Labirinti postsocializma*, str. 99.

⁴³ Centrih, »Maribor ob morju«, str. 158.

⁴⁴ »Iz kadrovske torbe«, *Naš glas* XXI, 1979, št. 4, str. 4.

⁴⁵ Kramar, *Izola*, str. 230–31.

⁴⁶ Ribja predelovalna industrija na območju Izole se je od svojih začetkov povezovala s produkti agrarnega zaledja. Posledično najdemo med produkti Delamarisa poleg ribjih konzerv tudi konzervirane marmelade, paradižnikove mezge, koncentrate in podobne izdelke, ki ne izvirajo iz ribolova.

⁴⁷ »Naši dvajsetletniki«, *Naš glas* XVIII, 1976, št. 5, str. 4.

in moško delo – tovarišica Abramič Lucija uspešno opravlja dela viličaristke». ⁴⁸ Spremembe je bilo torej mogoče zaznati, četudi nam zapis že iz osemdesetih let daje misliti, da je bilo premagovanje spolno determiniranih zaposlitev še nekakšna novost. Ženske so bile, poleg mladih, v ospredju tudi pri vajah teritorialne obrambe, ki so jih pripravili znotraj akcije »Nič nas ne sme presenetiti«. Z navdušenjem so ugotovili, da so tako ženske kot mladina »[d]okazali, da so zadostno usposobljeni ter pripravljeni za ukrepanje tako v primerih vojne nevarnosti, kot tudi v primerih težkih elementarnih nesreč, tehničnih nesreč ali drugih izrednih razmer.« Glede fizične pripravljenosti se torej zdi, da večjih razlikovanj med žensko in moško delovno silo ni bilo. To sicer pri poročanju o delavkah drži, vendar se diskurz spremeni, ko v prvi plan vstopi druga vloga delavke, vloga matere.

Pri daljšem članku o varstvu pri delu za ženske iz leta 1975 se namreč največ skrbi poda v zvezi z možnimi škodljivimi posledicami za njihovo reproduktivno zdravje. Močna fizična obremenitev mlajših ženskih delavk med 14 in 17 let starosti je tako opisana kot skrb vzbujajoča predvsem zaradi fizičnih poškodb, ki bi jih lahko utrpela medenica, kar bi lahko otežilo porod. Ženske delavke naj bi bile tudi psihično bolj občutljive. V zapisu se tako recimo tolmači, da je ropot proizvodnje še toliko bolj škodljiv za ženske, ki so na začetku nosečnosti, v menopavzi ali med obdobjem menstruacije. Negativni vpliv kemikalij in tobačnih dimov se tudi osredotoča na obdobje nosečnosti, saj lahko takrat to vpliva tudi na bolj problematični potek nosečnosti. Pri kemikalijah se sicer poleg morebitnih posledic na nosečnost ugotavlja tudi večja občutljivost ženske kože napram moški. Kot oteževalna okoliščina za stanje ženske kože je naveden tudi stalen stik z različnimi detergenti v gospodinjstvu, ki ženskam škodijo že v domačem okolju. To jasno nakaže tudi to, kako si avtor zapisa predstavlja moški prispevek pri domačem čiščenju. Članek, katerega avtor je varnostni inženir Dušan Milivojevič, sicer na koncu sklene, da je treba za varnost pri delu poskrbeti ne glede na spol. ⁴⁹

Ne najdemo pa ne v tem članku, ne v preostalih popisih o poškodbah na delu (in teh ni malo), kakšnega napotka o škodljivosti delovnega okolja za reproduktivno zdravje moških delavcev. Skrb za dom in skrb za otroke sta v zapisih *Našega glasu* podani kot izključni nalogi žensk. Tekom celotnega obdobja socializma se je, kljub opaznemu večanju enakopravnosti žensk, žensko delo še vedno dojemalo kot dodatna aktivnost, ki jo ženska opravlja poleg njene primarne zadolženosti – skrbi za družino. ⁵⁰ Kar pa ne pomeni, da je šlo za zgolj neproblematičen odnos do domačega dela ali za problematiko, ki ni bila predmet kritičnih zapisov v glasilu. V kritičnem zapisu ob 8. marcu leta 1985, pod katerim se je avtorica podpisala kot Ženska-žena-mati-delavka, najdemo jasno obtožbo te neenakosti: »Ali ne vemo, da se doma tudi zelo počasi (ali nič) spreminja in da žensko doma čaka še en »šiht«?!« ⁵¹

Kljub tem počasnim napredkom pri razdelitvi domačih opravil pa je bila težavnost usklajevanja dela in družine še toliko večja pri materah samohranilkah.

⁴⁸ Zapis pod fotografijo delavke, *Naš glas* XXIII, 1981, št. 1, str. 4.

⁴⁹ Milivojevič, Dušan. »O varstvu žena pri delu«, *Naš glas* XVII, 1975, št. 4, str. 6.

⁵⁰ Jeraj, *Slovenke na prehodu v socializem*, str. 338–39.

⁵¹ Ženska-žena-mati-delavka. »Oh, ta 8. marec«, *Naš glas* XXVII, 1985, št. 1, str. 11.

Ema Ukota je tako med pogovorom za 8. marec leta 1974 pojasnila težave, s katerimi se spopada kot mati samohranilka treh otrok. Velikokrat jih je namreč morala pustiti same doma: »V desetih letih, odkar delam v tovarni, sem le malo z mojimi tremi hčerkami. Tudi ko so bile manjše, niso hodile v vrtec, morale so se pač naučiti samostojnosti.«⁵² Poleg dela v tovarni, iz katerega je prihajala domov šele zvečer, je obdelovala še manjši vrt. Poudarila pa je, da je deležna tudi pomoči iz podjetja. Poleg delavskega stanovanja je dobivala še sredstva za malico otrok ter otroški dodatek. To ji je omogočalo, da je nekako pokrivala račune in preživljala hčere, kljub manjkajoči podpori očeta njenih hčera.⁵³

V istem članku zasledimo še zanimiv pogled Silve Trebec, ki razmišlja o kariernih možnostih žensk: »Lahko pa rečem, da bi se ženske v podjetju lahko uveljavile, vendar jim to onemogoča družina. Ko je dekle še mlado, se poroči, ima otroke, za katere je potrebno skrbeti, vezana je na dom, saj so vedno boleznini pri otrocih. Tako ji mineva čas – in uveljavljajo se moški.«⁵⁴ Dvojno breme delavke in matere se je, kljub kritičnim pripombam, vseeno štel večinoma kot izziv zaposlenih delavk, ki se žrtvujejo za dobro podjetja. Tako se je kolektiv žena Delamarisa zahvalil za predstavo, ki so jim jo za praznovanje 8. marca leta 1975 priredili mladi delavci iz podjetja: »Ob poslušanju lepih besed smo pozabile na vsakodnevne težave, ki nam prinaša dvojno poslanstvo matere in delavke in hkrati nam je to spodbuda, da se bomo skupaj z delovnimi tovariši trudile za še boljše in uspešnejše delo našega podjetja.«⁵⁵

Ženskim delavkam je tako prišla v pomoč predvsem zaščitna zakonodaja, ki jim je preko uveljavitve porodniškega dopusta v višini 105 dni blažila usklajevanje službene in družinske sfere. Prvič se je porodniški dopust uveljavil leta 1946 v višini 12 tednov, ta se je nato zvišal na 90 dni leta 1949 ter na 105 dni leta 1957. Poleg dodatnih dni porodniškega dopusta so se pomembno dopolnjevale pravice o negi otroka po porodu. Od leta 1974 dalje je tako mati lahko podaljšala odsotnost z dela za 141 dni oziroma je lahko izkoristila skrajšan, 4-urni delavnik, vse do 12. meseca starosti otroka. Prav tako je od leta 1974 dalje oče prvič postal upravičen do porodniškega dopusta za nego otroka. Po letu 1974 so bili dodani dnevi porodniškega dopusta, ki so bili namenjeni poporodni oskrbi otroka in so se dodajali osnovnim 105 dnevom porodniškega dopusta, ki se niso spreminjali. So se pa z dodatki močno povečali v skupnem seštevku porodniške odsotnosti, ta je po letu 1986 zavzemala 365 dni med osnovnimi 105 za porod ter preostalimi, namenjenimi negi otroka, ki sta si ju lahko starša med seboj razporedila.⁵⁶

Vseeno pa gre predvsem za pomoč v času okoli nosečnosti, skrb za gospodinjstvo pa ostaja stalnica. Angele Lazar na primer nikakor ni bilo strah, da bi se po upokojitvi dolgočasila, njeno razmišljanje je namreč bilo sledeče: »Letos

⁵² »Naše žene ob osmem«, *Naš glas* XVI, 1974, št. 2, str. 4.

⁵³ »Naše žene ob osmem«, *Naš glas* XVI, 1974, št. 2, str. 4–5.

⁵⁴ »Naše žene ob osmem«, *Naš glas* XVI, 1974, št. 2, str. 5.

⁵⁵ »Naše žene ob 8. marcu«, *Naš glas* XVII, 1975, št. 2, str. 3.

⁵⁶ Leskošek, *Vpliv porodniškega dopusta na zaposlitev žensk v času socializma*, str. 75–78.

decembra odhajam v pokoj, doma me pri družini čaka mnogo dela tako, da brez dela ne bom nikdar.«⁵⁷

Vendar, kot smo videli iz zgornjih pričevanj in kot je v lastnih raziskavah, kjer je preučevala vsakdan ženskih delavk v obdobju druge Jugoslavije, poudarila že Chiara Bonfiglioli, je pri tem šlo za proces, ki je žensko dvojno obremenitev simbolično nagrajeval z zaščitno zakonodajo, hkrati pa je bilo to dvojno breme sprejeto kot neizogiben fenomen, s katerim se ženske pač morajo spopasti. To ne pomeni, da so čisto vse delo v skrbi za družino opravljale zgolj ženske, ampak, da je večji del skrbi za družino in dom ostal na ženskah, tudi če so bile te polno zaposlene. Znotraj tega procesa je bila tako pogosta praksa puščanja otrok samih doma ali v varstvu pri ženskih sorodnicah. O načrtnem usklajevanju izmen med ženo v samem podjetju v pregledu glasila *Naš Glas* ni podatkov. Dvojno breme mater pa so socialistične oblasti pojmovala kot stranski produkt industrializacije, kjer so bile ženske v vlogi rezervne delovne sile, ki je bila potrebna za zadovoljitev delovnih mest v pospešeni industrializaciji. Za razrešitev tega bremena pa naj bi poskrbeli ustanove socialnega varstva, predvsem vrtci, ter dvig osebnega in družbenega standarda.⁵⁸

Uvid v stanje ureditve varstva otrok leta 1980 dobimo v zapisu, kjer je med preostalimi delegati bil pogovor izveden tudi z Aleksandrom Grbcem, ki je bil takrat vodja delegacije Samoupravne interesne skupnosti za zdravstvo in otroško varstvo znotraj tozda Začimba. Ta je pri težavah, s katerimi se spopada, posebej izpostavil, da: »Otroško varstvo še ni urejeno tako kot občani pričakujemo, zato je precej pripomb na delo. Premalo je vrtcev, premalo urejenih igrišč, prošenj za sprejem v otroško varstvo pa vedno preveč. Zato se pojavijo nepravilnosti, slaba volja in obrekovanje.«⁵⁹ Poleg težav z varstvom otrok pa je izpostavila socialna delavka HP Droga, Saša Cerkvanič, še problem dela v več izmenah. V pogovoru za *Naš glas* je namreč pojasnila, da: »Seveda pa s tem, ko se otrok sprejme v varstvo, še ni rešen problem, saj ostane vprašanje, kdo bo otroka varoval takrat, ko so starši v popoldanski izmeni.«⁶⁰ Že izpostavljena delavka, Marija Stibilj, je omenila tudi spoprijemanje s to problematiko: »Z možem sva 11 let delala v različnih izmenah zaradi otrok, za oba je bilo težko, saj se odtujiš, a vendar je nekako šlo. Morali smo potrpeti.«⁶¹ V tej izjavi lahko opazimo, kako je skrb za otroke ob zaposlitvi obeh staršev znotraj sistema večizmenskega dela pomenila sklepanje pomembnih in večkrat tudi zelo bolečih kompromisov. Nerazpoložljivost primerne varstva za zaposlene v večizmenskih oblikah zaposlitve je tako lahko pomenila tudi opazno večanje neenakosti pri družinskih politikah med zaposlenimi z »običajnimi« delovnimi urniki v primerjavi z izmenskimi delavci. Bolje plačana pisarniška dela

⁵⁷ »Naši dvajsetletniki«, *Naš glas* XVIII, 1976, št. 5, str. 5.

⁵⁸ Bonfiglioli, *Women and Industry in the Balkans*, str. 60–63; Vodopivec, *Labirinti post-socializma*, str. 65–66.

⁵⁹ Škapin, Albina. »Naši delegati«, *Naš glas* XXII, 1980, št. 1, str. 7.

⁶⁰ Mekiš, Dragica. »Predstavljamo vam... Sašo Cerkvanič, socialno delavko v delovni organizaciji«, *Naš glas*, XXII, 1980, št. 4, str. 4.

⁶¹ Đapa, Dragica. »Dolga doba – hitro mine«, *Naš glas* XXXI, 1989, št. 3, str. 7.

so omogočala tudi večjo dostopnost najema varstva izven ponudbe javnih vrtcev, kar nakazano neenakost naredi še bolj problematično.

Skratka, kljub številnim napredkom v vzpostavitvi družbene infrastrukture, ki naj bi ponujala varstvo otrok širokih ljudskih množic, je bil velik delež bremena še vedno podan na družine. Te so se morale spopasti s tem izzivom, ki je v največji meri obremenjeval ženske, posledice pa je neizogibno občutila celotna družina. Dvojna obremenitev kariere in družine je bila sestavni del ženskega življenja tudi na kapitalističnem Zahodu. Velja pa omeniti, da je na Zahodu bila gospodinja družbeno sprejemljiv poklic, v socializmu pa je bila ta opcija sprejeta kot samoumevna, ob močni promociji ideala ženske kot delavke, žene in matere.⁶² Tako dojemanje gospodinjskega dela je pomenilo dvoje. Dvojna obremenitev ženskih zaposlenih je namreč po drugi strani odigrala tudi pomembno vlogo pri večjem deležu zaposlenih žensk kot na Zahodu. Skupaj z večjo obremenitvijo se je tako razvijala tudi večja zmožnost emancipacije žensk preko večje vključitve na trg delovne sile.

Ob dosedanji obravnavi ženskih delavk so bile v ospredju delavke v proizvodnji, kakšne reprezentacije spolnih vlog pa so veljale za ženske, zaposlene na višjih položajih? Odgovor nam namigne članek iz leta 1984, kjer se predstavljajo direktorji različnih tozdov znotraj delovne organizacije Droga. Opisani so kot »možje na najbolj vidnem položaju«, ⁶³ predstavljenih šest direktorjev pa je bilo izključno moškega spola, skladno z zgornjim opisom dela. Vprašanje o takem stanju se je porajalo tudi v že omenjenem kritičnem zapisu ob 8. marcu 1985: »V naši DROGI je toliko žensk, ki imajo fakulteto, pa tako malo jih je šefic? Zakaj?«⁶⁴ Vodilne funkcije pa so bile zelo pogosto pogojene z aktivno vlogo v družbeno-političnih organizacijah, tako je na primer delež direktorjev, ki so bili hkrati člani Zveze komunistov, v Sloveniji začel upadati šele leta 1986.⁶⁵ Kot smo nakazali, je bilo dvojno breme delavke in matere lahko zelo pomembna ovira pri kariernem napredovanju, koliko časa je torej lahko ostalo delavkam za udeležbo na sestankih in dejavnostih raznih družbeno-političnih organizacij, ki so predstavljali temelje uspešne kariere poti? V glasilu se sicer ozadje uspešnih napredovanj predstavi predvsem pri odhodu vodilni delavcev v pokoj ali pa ob njihovem vzponu na vodilno mesto. Tako veliko pričevanj o napredovanju žensk nimamo, se pa pri vseh delavkah in delavcih, ki odhajajo v pokoj, posebej pohvalno označuje njihovo morebitno vključevanje v družbeno-politične organe podjetja, ki je ostalo zelo cenjeno do zadnjih let Jugoslavije.

Nedvomno je bilo za zaposlene matere aktivno udejstvovanje na dodatnih sestankih veliko breme, to je očitno tudi ob dejstvu, da je bilo ob sprejetju programa Zveze komunistov, ki je delovala v okviru tozda Delamaris, ugotovljeno močno pomanjkanje kadra, natančneje: »Primanjkuje nam kader za izvedbo nalog, ostali delavci, ki delajo na družbenopolitičnem področju pa so vedno bolj ‚natrpani‘ z raznimi obveznostmi in funkcijami, tako da včasih niti svojega dela ne morejo

⁶² Kamin in Vezovnik, *Slovenia's Socialist Superwoman*, str. 84.

⁶³ »Ali jih poznamo?«, *Naš glas* XVI, 1984, št. 3, str. 5–6.

⁶⁴ Ženska-žena-mati-delavka. »Oh, ta 8. marec«, *Naš glas* XXVII, 1985, št. 1, str. 11–12.

⁶⁵ Prinčič, *Direktorski položaj*, str. 193.

dobro opravljati.«⁶⁶ Ni šlo torej zgolj za obremenitve, ki jih je predstavljala skrb za družino, temveč za vsesplošno množičnost sestankov, ki je očitno znotraj Delamarisa postala problematična že po dveh letih od sprejema ustave leta 1974. Nova ustava je prinesla s seboj novo obliko delavskega samoupravljanja, ki je podjetja fragmentirala na manjše enote, ki so pripeljale tudi do skokovitega porasta števila sestankov. O množičnosti sestankov se večkrat zasledijo ironični zapisi v *Našem glas*u. Tako je na primer ob robu poročila o prvem polletju po reorganizaciji podjetja v tozd leta 1974 bil podan ta zapis: »Sestanki, razprave in sejali smo. Tisto koristno, nepremagljivo. Potem smo dejali: – Preidimo že končno od besed k dejanjem! – In o tem smo kasneje imeli posvet.«⁶⁷ Alberta Gasperini je ob pogovoru za *Naš glas* tako pojasnila njen upad interesa za aktivno sodelovanje pri družbeno-političnih organizacijah: »Pred leti sem bila član Delavskega sveta. Z drugim delom sem se manj ukvarjala, ker me je potrebovala družina.«⁶⁸ Alberta Rijavec pa je tako komentirala interes ob obravnavi Zakona o združenem delu med sodelavkami: »Nekatere delavke razumejo, druge ne, največ pa jih ne zanima. Pravijo, da imajo družino in dom, da se za take stvari nimajo časa zanimati.«⁶⁹

Pri ovirah na poti do uspešne kariere pa ni šlo zgolj za dejavnik spola, temveč za več dejavnikov. Poleg spola sta namreč aktivno pot v organizacijskih strukturah in kariernem napredovanju znotraj obravnavanega obdobja pomembno zaznamovala tudi dejavnika razredne pripadnosti in izobrazbe. Tako je bila karierna pot vseh delavcev, kljub deklarativni enakopravnosti socialistične družbe, vseeno odvisna tudi od strukturnih neenakosti. Položaj ženskih delavk in mater, od katerih se je pogosto izrecno pričakoval angažma tudi na ravni družbeno-političnih organizacij, pa se tako pogosto opisuje ne le kot dvojno, temveč trojno breme.⁷⁰

V *Našem glas*u je sicer možno zaslediti tudi zgodbe zaposlenih žensk, ki so zasedale visoke položaje, najbolj očiten primer uspešne ženske v izbranem obdobju pa nedvomno predstavlja Breda Pečan. Leta 1982 je bila odlikovana z izolskim občinskim srebrnim priznanjem OF, zato ji je *Naš glas* tudi namenil članek, kjer je bilo opisano njeno dotedanje delovanje v podjetju. V Delamarisu se je zaposlila leta 1972, nato pa je bila ves čas zelo aktivna v raznih organizacijah znotraj podjetja, kot kasneje tudi v politiki. Ob tem ji je uspelo napredovati na položaj vodje proizvodnje Delamarisa in biti hkrati tudi pomočnica direktorja. Poleg visokega položaja v Delamarisu je med njene dosežke spadalo tudi vodenje Delavskega sveta DO HP »Droga«. Njen dotakratni vrhunec političnega udejstvovanja pa je predstavljala izvolitev v Centralni komite Zveze komunistov Slovenije.⁷¹

Pečanova je v podjetje vstopila z diplomom iz biologije, najvišji položaj pa je zasedla v začetku devetdesetih kot direktorica Irisa, enega od hčerinskih podjetij

⁶⁶ »Izvrševanje programa ZK«, *Naš glas* XVIII, 1976, št. 4, str. 5.

⁶⁷ »Sejali smo«, *Naš glas* XVI, 1974, št. 7, str. 3.

⁶⁸ »Dvajset let v tovarni«, *Naš glas* XVI, 1974, št. 8–9, str. 5.

⁶⁹ »Naši dvajsetletniki«, *Naš glas* XVIII, 1976, št. 5, str. 4.

⁷⁰ Bonfiglioli, *Discussing Women's Double and Triple Burden*.

⁷¹ M. V. »Srebrno priznanje«, *Naš glas* XXIV, 1982, št. 2, str. 10.

Delamarisa.⁷² Nato pa je uspešno kariero nadaljevala na političnem področju, tri mandate je bila poslanka v državnem zboru, devet let je bila županja Izole in je tudi danes prepoznavna predvsem po zelo aktivni in uspešni politični karieri, ki jo je zaključila z upokojitvijo leta 2018. Pečanovo imamo tako lahko za zgled kljubovanja trojnemu bremenu – delavke, samoupravljalke, matere, saj je tudi mati treh otrok.⁷³

**Namesto zaključka: »Ne, tovariši, pravega socializma še ni tu!
Brez našega zavestnega dela, osveščenosti in strpnosti, ga tudi ne bo!«⁷⁴**

Kaj lahko zaključimo o spolnih vlogah znotraj kolektiva Delamaris? Citat, ki v pričujoči razpravi nadomešča zaključek, se zdi posrečen za analizo zaključnih misli. Obenem govori o nikoli dokončno uresničenem projektu socialistične revolucije, kateremu je ob fokusu na egalitarnost in razrešitev razrednega boja, ki naj bi bil zgolj ostalina predhodnih ureditev, umanjkal vpogled v preostale neenakosti.⁷⁵ Te naj bi se odpravile samodejno z vzpostavitvijo brezrazredne družbe, kar sicer jugoslovanskemu eksperimentu ni nikoli uspelo.⁷⁶ Tako se ob raznih visoko zvenelih in progresivnih ciljih oblasti tudi enakost spolov ni dosegla, kljub nesporni zajetni izboljšavi položaja žensk.⁷⁷

Vendarle pa je bila idealna podoba socialistične ženske ob nedvomnem napredku pomembno zaznamovana z omenjenim trojnim bremenom. Taka drža je opazna tudi pri poročanju *Našega glasu*, kjer je bilo ogledalo večkrat predstavljeno množičnemu in neproduktivnemu sestankovanju, nezadovoljstvu s spremembami organizacij dela v tozde, pomanjkanju investicij ter ne nazadnje tudi prikazanemu nezadovoljstvu nad položajem žensk in pogoji dela. Glasilo podjetja se tako izkaže med drugim tudi kot specifičen tisk, ki je deležen manjših pritiskov politike, napram običajnemu tisku, kar mu je omogočalo svobodnejše izražanje.⁷⁸ To nezadovoljstvo se je večalo predvsem v osemdesetih, kot posledica vedno večje krize celotne Jugoslavije. Elizabeta Pušpan, ki je bila med drugim tudi delegatka na 3. kongresu samoupravljalcev leta 1981,⁷⁹ je nato leta 1987 strnila svoje občutke tega kriznega desetletja z naslednjo izjavo: »Zaupala sem ljudem in samoupravljanju, danes pa sem razočarana, ko ugotavljam, da večina ljudi živi na račun peščice delovnih ljudi in da pri vsem tem botruje zlorabljanje načel samoupravljanja.«⁸⁰

⁷² Kopušar, Sebastjan. »Ognjena lady«, *Dnevnik*, 18. november 2006.

⁷³ Leskovar, Bojana. »Intervju: Breda Pečan«, *Obalaplus*.

⁷⁴ DM. »27. julij dan samoupravljalcev«, *Naš glas* XXI, 1979, št. 3, str. 2.

⁷⁵ Archer, *Social Inequalities and the Study of Yugoslavia's Dissolution*; Archer, Duda, in Stubbs, *Bringing class back in: an introduction*; Dević, *What nationalism has buried: Yugoslav social scientists on the crisis, grassroots powerlessness and Yugoslavism*.

⁷⁶ Archer, Duda, in Stubbs, *Bringing class back in*.

⁷⁷ Jeraj, *Slovenke na prehodu v socializem*, str. 334–40; Brunnbauer, *From equality without democracy to democracy without equality?: women and transition in southeast Europe*; Repe, *Modernizacije pri Slovencih*, str. 588.

⁷⁸ Koroman, *Nacrt za povijest tiska namijenjenog radnicima: slučaj istarske radničke periodike*, str. 148.

⁷⁹ Po pripovedi E. P., M. V. »Pripoved delegatke«, *Naš glas* XXIII, 1981, št. 3, str. 2.

⁸⁰ M. V. »Brez dlake na jeziku«, *Naš glas* XXIX, 1987, št. 3, str. 4.

Take izjave nam omogočajo vpogled v razlike, ki so se vedno bolj razširjale, med deklarativnimi cilji politike ter njihovo dejansko implementacijo v delavskem vsakdanu in poslovanju podjetij.

Delovna sfera znotraj Delamarisa, kot na splošno v socializmu, je kljub številnim pomanjkljivostim, predstavljala pomembno prestrukturiranje družbe, ki je prineslo večjo mero emancipacije ženskega prebivalstva. V osemdesetih je na primer v Sloveniji ženska delovna sila predstavljala 45-odstotni delež.⁸¹ Skoraj polovična prisotnost pa ni veljala pri višjih poklicih in v oblastni strukturi. Ženske so večinoma še naprej opravljale predvsem »ženska« dela, v Zvezi komunistov Jugoslavije pa so predstavljale, tudi po bolj množični vključenosti po letu 1974, ne več kot tretjino članstva.⁸² Tak položaj pa je prinesel s seboj tudi povprečno nižje plačilo za ženske, saj so predstavljale kar 80 odstotkov nekvalificirane delovne sile, prav tako pa so tudi »ženska« delovna mesta bila v večini slabše vrednotena, kar je skupaj z manjšo možnostjo napredovanja neizogibno vodilo k povprečno manjšem plačilu.⁸³

Pričujoča analiza spolnih reprezentacij znotraj glasila delovnega kolektiva Delamarisa tako podaja vpogled v določene specifične dela znotraj industrije, ki je bistveno zaznamovala tako družbeno kot industrijsko krajino slovenske Obale in bila gonilo (pre)oblikovanja med drugim tudi reprezentacij spolnih vlog. Hkrati pa odpira različna vprašanja za bodoče raziskovanje, ki jih, kot zamejena študija primera, lahko le nakaže. Predstavi pa tudi pomembnost poudarka analize prepletov sistemskih paradoksov, ki jih ni mogoče enoznačno opredeliti zgolj kot pozitivne ali negativne. V tem kontekstu se izkažeta tudi pestrost in pomembnost analize glasil delovnih kolektivov, ki nam omogočajo vpogled v delavski vsakdan socialistične ureditve v množici njegovih nians in s tem pripomorejo k oblikovanju dodatnega zornega kota za analizo socialističnega obdobja.

Časopisni viri

Kopušar, Sebastjan. »Ognjena lady«. *Dnevnik*, 18. november 2006, <https://www.dnevnik.si/212706>, dostop: 16. junij 2021.

Naš glas, članki letnikov 1974–1990

Spletni viri

Leskovar, Bojana. »Intervju: Breda Pečan«. *Obalaplus*. <https://www.obalaplus.si/intervju-breda-pecan/>, dostop: 16. junij 2021.

Literatura

Archer, Rory. Social Inequalities and the Study of Yugoslavia's Dissolution. *Debating the end of Yugoslavia*, uredili Florian Bieber, Armina Galijaš in Rory Archer. Southeast European studies. Farnham, Surrey, UK ; Burlington, VT: Ashgate, 2014, str. 135–151.

Archer, Rory, Igor Duda, in Paul Stubbs. Bringing class back in: an introduction. *Social inequa-*

⁸¹ Kamin in Vezovnik, *Slovenia's Socialist Superwoman*, str. 83.

⁸² Massey, Hahn, in Sekulić, *Women, Men, and the 'Second Shift'*, str. 359, 364.

⁸³ Kamin in Vezovnik, *Slovenia's Socialist Superwoman*, str. 84.

- lities and discontent in Yugoslav socialism*, uredili Rory Archer, Igor Duda in Paul Stubbs. Southeast european studies. Abingdon ; New York: Routledge, 2016, str. 1–20.
- Bonfiglioli, Chiara. *Women and Industry in the Balkans: The Rise and Fall of the Yugoslav Textile Sector*. London: I.B. Tauris & Company, Limited, 2019.
- Bonfiglioli, Chiara. *Discussing Women's Double and Triple Burden in Socialist Yugoslavia: Women Working in the Garment Industry. Labor in state-socialist Europe, 1945-1989: contributions to a history of work*, uredila Marsha Siefert. *Work and labor: transdisciplinary studies for the 21st century*, volume 1. Budapest, Hungary ; New York, NY: Central European University Press, 2020, str. 195–215.
- Borak, Neven. *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2002.
- Brunnbauer, Ulf. *From equality without democracy to democracy without equality?: women and transition in southeast Europe. Gender relations in South Eastern Europe: historical perspectives on womanhood and manhood in 19th and 20th century*, uredila Miroslav Jovanović in Slobodan Naumović. Belgrade : Graz: Udruženje za društvenu istoriju ; Institut für Geschichte der Universität Graz, 2002, str. 219–43.
- Brunnbauer, Ulf. *Konzerve ne lažejo: konzervirane sardele, gospodarski razvoj in okolje na severnem Jadranu in drugje. Zgodbe iz konzerve. Zgodovine predelave in konzerviranja rib na severovzhodnem Jadranu*, uredili Iva Kosmos, Tanja Petrović in Martin Pogačar. Kulturni spomin, Knjiga 7. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2020, str. 74–107.
- Centrih, Lev. „Maribor ob morju“: Zveza komunistov Slovenije in vprašanje poselitve Koprškega okraja v letih 1945–1965. *Dve domovini*, št. 50 (1. januar 2019), str. 147–162.
- Crafts, Nicholas, in Gianni Toniolo. *Aggregate growth, 1950-2005. The Cambridge economic history of modern Europe*, uredila Stephen Broadberry in Kevin H. O'Rourke. New York: Cambridge University Press, 2010, str. 296–332.
- Cvek, Sven. *Class and Culture in Yugoslav Factory Newspapers. The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia: (Post)Socialism and Its Other*, uredile Dijana Jelača, Maša Kolanović in Danijela Lugarić. Cham: Springer International Publishing, 2017, str. 101–120.
- Dević, Ana. *What nationalism has buried: Yugoslav social scientists on the crisis, grassroots powerlessness and Yugoslavism. Social inequalities and discontent in Yugoslav socialism*, uredili Rory Archer, Igor Duda in Paul Stubbs. Southeast european studies. Abingdon ; New York: Routledge, 2016, str. 21–37.
- Horvat, Branko. *ABC jugoslavenskog socijalizma*. Biblioteka Globus. Zagreb: Globus, 1989.
- Jarska, Natalia. *Men as Husbands and Fathers in Postwar Poland (1956-1975): Towards New Masculine Identities? Men and Masculinities* 23, št. 1 (5. marec 2020), str. 1–22.
- Jeraj, Mateja. *Slovenke na prehodu v socializem: vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani, 2005.
- Jović, Dejan. *Jugoslavija, država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije, 1974-1990*. Biblioteka Nota bene. Zagreb: Prometej, 2003.
- Kamin, Tanja, in Andreja Vezovnik. *Slovenia's Socialist Superwoman: Feeding the Family, Nourishing the Nation. Feminist Review* 117, št. 1 (november 2017), str. 79–96.
- Koroman, Boris. *Nacrt za povijest tiska namijenjenog radnicima: slučaj istarske radničke periodike. Stvaranje socijalističkoga čovjeka: hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma*, uredil Igor Duda. Biblioteka Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma, CeKaPISarnica, br. 10. Zagreb : Pula: Srednja Europa ; Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2017, str. 123–52.
- Koroman, Boris. *Radnički tisak i problemi koncepta samoupravljanja u kulturi u Hrvatskoj 70-ih i 80-ih godina 20. st. Acta Histriae* 24, št. 3 (2016), str. 615–42.

- Kosmos, Iva. Papaline, sardeline, tvorničarke - tovarniška kultura in oblikovanje delavske skupnosti. *Zgodbe iz konzerve. Zgodovine predelave in konzerviranja rib na severovzhodnem Jadranu*, uredili Iva Kosmos, Tanja Petrović in Martin Pogačar. Kulturni spomin, Knjiga 7. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2020, str. 140–63.
- Kramar, Janez. *Izola: 1945-1991 : iz zgodovine občine od osvoboditve izpod fašizma do ustanovitve samostojne Republike Slovenije 25. junija 1991*. Knjižnica Annales 31. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko : Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, 2002.
- Leskošek, Vesna. Vpliv porodniškega dopusta na zaposlitev žensk v času socializma. *Žensko delo: delo žensk v zgodovinski perspektivi*, uredili Mojca Šorn, Nina Vodopivec in Žarko Lazarević. Zbirka Vpogledi 12. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, str. 69–85.
- Lorenčič, Aleksander. Gospodarske razmere v Jugoslaviji v obdobju 1968–1988: na poti v razpad. *Slovenija-Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, uredil Zdenko Čepič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010, str. 261–78.
- Lorenčič, Aleksander in Jože Prinčič. *Slovenska industrija od nastanka do danes*. Zbirka Razpoznavanja 38. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Massey, Garth, Karen Hahn in Duško Sekulić. Women, Men, and the 'Second Shift' in Socialist Yugoslavia. *Gender and Society* 9, št. 3 (1995), str. 359–79.
- Matošević, Andrea. Industry Forging Masculinity. 'Tough Men', Hard Labor and Identity. *Narodna Umjetnost : Hrvatski Časopis Za Etnologiju i Folkloristiku* 47, št. 1 (15. junij 2010), str. 29–47.
- Matošević, Andrea. *Socijalizam s udarničkim licem: etnografija radnog pregalaštva*. Zagreb: Biblioteka Nova Etnografija, 2015.
- Mencinger, Jože. Uneasy Symbiosis of a Market Economy and Democratic Centralism: Emergence and Disappearance of Market Socialism and Yugoslavia. *Equality, Participation, Transition: Essays in Honour of Branko Horvat*, uredila Vojmir Franičević in Milica Uvalić. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2016, str. 118–44.
- Musić, Goran. *Making and breaking the Yugoslav working class: the story of two self-managed factories*. Work and labor: transdisciplinary studies for the 21st century, volume II. Budapest ; New York: Central European University Press, 2021.
- Oates-Indruchová, Libora. The Beauty and the Loser: Cultural Representations of Gender in Late State Socialism. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 37, št. 2 (januar 2012), str. 357–83.
- Pogačar, Martin. Majhna škatla, a tako polna. *Zgodbe iz konzerve. Zgodovine predelave in konzerviranja rib na severovzhodnem Jadranu*, uredili Iva Kosmos, Tanja Petrović in Martin Pogačar. Kulturni spomin, Knjiga 7. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2020, str. 20–56.
- Prinčič, Jože. Direktorski položaj v pogojih socialističnega gospodarstva 1945-1990. *Prispevki za novejšo zgodovino* 47, št. 1 (2007), str. 185–97.
- Prinčič, Jože. Socialistično gospodarstvo - več države, manj trga in podjetništva. *Med državo in trgov: cikli in prelomi v zgodovini*, uredila Nina Vodopivec. Zbirka Vpogledi 9. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, str. 53–81.
- Prinčič, Jože in Neven Borak. *Iz reforme v reformo: Slovensko gospodarstvo 1970 - 1991*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006.
- Repe, Božo. Modernizacije pri Slovencih. *Acta Histriae* 25, št. 3 (2017), str. 581–96.
- Vodopivec, Nina. *Labirinti postsocializma: socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev*. Zbirka Documenta / ISH 16. Ljubljana: ISH publikacije, 2007.

SUMMARY

Gender Roles in the Workers' Socialist Self-Management Press: The Newsletter of the Employees of Delamaris 1974–1990

Oskar Opassi

The paper provides an analysis of the usability of working organizations' newsletters for highlighting the comprehension of gender roles within Delamaris. This source proves to be useful for demonstrating the female workforce's gender roles, wherefore women employees are the focal point of the article at hand. By scrutinizing gender roles that the society expected from employed women in the period in question, we gain insight into the integration process of the female workforce in Delamaris. Additionally, this process demonstrates the specific emancipation of women in the socialist regime. Women employees also held physically demanding jobs that opened up after the war mostly due to lacking workforce and deficient technology. Having been involved in the work processes in large numbers, working women subsequently disrupted the divide between "male" and "female" occupations. The authorities supported women's employment; on the other hand, the balance between the workload performed within households and taking care of the family did not change significantly. Testimonies of women workers given in the newsletter are indicative of the double workload, namely that of an employee and a mother, which they regard as a challenge that they simply have to take on. Despite severe criticism, the taking care of the family and of the home is presented merely as being in the domain of women. The treatise shows how individual families adjusted to both parents working full time and the frequent absence of available day-care options.

Along with challenges faced by women workers who performed physically demanding work, were employed as unskilled workers and thus had low income, in its concluding part the treatise deals with the (im)possibility of employed women to be promoted to leading positions. Namely, along with the double workload that they faced as workers and mothers, the frequency of meetings held by the socialist self-managing bodies was an additional obstacle on their career path. These meetings turned out to be very burdensome for all employees and women shouldered a triple burden. Namely, testimonies of a few women employees indicate that they were active in different organizations within the company. However, many of them did not have the time to partake in additional activities in their workplace after giving birth. The promotion to leading positions was not impossible; however, the triple burden that restricted the female workforce rendered it significantly more difficult.

In the conclusion the author shows the discrepancy between the declarative egalitarian society that strongly supported women's employment and the patterns of ascribed gender roles that changed at a considerably slower pace and never completely resolved the matter of women's unequal position in former Yugoslavia.

<https://www.doi.org/10.56420/Zgodovinskiasopis.2022.3-4.09>

Peter Mikša, Jure K. Čokl Slovensko osvajanje osematisočakov (1975–1995)*

Mikša, Peter, dr., docent, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva cesta 2, peter.miksa@ff.uni-lj.si, <https://orcid.org/0000-0003-2331-3133>

Čokl K., Jure, dr., Prvi program Radia Slovenija, SI- 1000 Ljubljana, Tavčarjeva cesta 17, jure.cokl@rtvslo.si, <https://orcid.org/0000-0003-2331-3133>

Slovensko osvajanje osematisočakov (1975–1995)

Slovenski alpinizem je od srede sedemdesetih let 20. stoletja v samem svetovnem vrhu. Pot tja se je začela leta 1975 z izjemnim uspehom v južni steni osematisočaka Makaluja in uspehom na zahodnem grebenu Everesta štiri leta pozneje. Za pristop na vseh 14 osematisočakov so Slovenci potrebovali 20 let – prvi je bil leta 1975 Makalu, zadnja pa leta 1995 Anapurna. Pobude o odhodu v Himalajo so se na Slovenskem pojavile že kmalu po drugi svetovni vojni, do prve odprave pa je prišlo leta 1960. V prispevku je predstavljena kronologija himalajskih odprav od začetkov obiskovanja najvišjih gora sveta in pregled prvih slovenskih pristopov na osematisočake vse do zadnjega vzpona na Anapurno leta 1995. Dodan je seznam vseh udeležencev najpomembnejših odprav in seznam vseh Slovencev na osematisočakih od leta 1975 do danes.

Glavne besede: alpinizem, alpinistične odprave, Himalaja, Slovenci, Jugoslavija, Everest, osematisočaki

Mikša, Peter, Phd, Assistant Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva cesta 2, Slovenija, peter.miksa@ff.uni-lj.si, <https://orcid.org/0000-0003-2331-3133>

Čokl K., Jure, Phd, 1.channel PRVI Radio Slovenia, SI- 1000 Ljubljana, Tavčarjeva cesta 17, jure.cokl@rtvslo.si, <https://orcid.org/0000-0003-2331-3133>

Slovene Ascents of Eight-Thousanders (1975–1995)

Since the mid-1970s, Slovene climbers have been among the best in the world. Their journey to the top began in 1975 with an exceptional achievement in the South Face of the eight-thousander Makalu and in Mt Everest's western ridge four years later. It took Slovenes two decades to ascend all 14 eight-thousanders, with Makalu being the first in 1975 and Annapurna the final one in 1995. The first Slovene initiatives to climb the Himalaya appeared soon after World War II and the first expedition was organized in 1960. The article presents the chronology of expeditions to the Himalaya, starting with the beginning of climbing the world's highest mountains, as well as with an overview of the first Slovene ascents of eight-thousanders, including that of Annapurna in 1995. It features a list of all climbers of the most important expeditions, as well as a list of all Slovenes that have ascended an eight-thousander since 1975.

Keywords: alpinism, alpinist expeditions, the Himalaya, Slovenes, Yugoslavia, Mt Everest, eight-thousanders.

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta Alpinistična literatura: Slovenija in onkraj. Intertekstualnost, intersubjektivnost, internacionalnost (J6-1808), ter raziskovalnega programa Slovenska zgodovina (P6-0235), ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Uvod

Slovenski alpinizem je v svetovnem vrhu že več kot 40 let. Pravzaprav vse od leta 1975 in izjemnega uspeha v južni steni osemtisočaka Makaluja. Od takrat – in od uspeha na zahodnem grebenu Everesta štiri leta pozneje – smo Slovenci med svetovno strokovno javnostjo prepoznani kot ena izmed alpinističnih velesil, glede na našo skromno številčnost pa nam mnogi priznavajo tudi sorazmerni primat med alpinističnimi nacijami.

Redkokatera športna dejavnost ima v Sloveniji bogatejšo zgodovino od alpinizma. Sploh zato, ker je bil alpinizem za naš narod na področju Slovenije vse od začetka 20. stoletja močan povezovalni element. Čeprav se zdi, da imamo Slovenke in Slovenci alpinizem v svojem dednem zapisu, nas je prvi val osvajanja najvišjih vrhov prehitel. Sploh, če štejeemo obdobje osvajanja in raziskovanja Himalaje v času do leta 1950, ko so osvojili prvi osemtisočak. S tem so začeli angleški in nemški raziskovalci in alpinisti, sledili so jim Italijani, Švicarji, Avstrijci, Francozi, Poljaki, Američani in Japonci. Zaradi spleta različnih zgodovinskih okoliščin smo na prvo jugoslovansko odpravo v Himalajo morali čakati vse do leta 1960, ko so bili tako rekoč vsi pomembni vrhovi že osvojeni. Vendar smo Slovenci, takrat vodilna sila jugoslovanskih odprav, v naslednjih desetletjih nadoknadili primanjkljaj z izjemnimi uspehi naših plezalcev v najtežjih, do tedaj še nepreplezanih stenah osemtisočakov. Že leta 1980 je bil tedaj jugoslovanski alpinizem ob uspehih v prvenstvenih smereh na Mount Everest in Makalu uvrščen med himalajske velesile. Ne glede na to, da je bil tedanji politični sistem dokaj zaprt, velikih odprav v tuja gorstva ni nikoli zavračal, ampak jih je glede na razmere celo izdatno podpiral. Na tem področju tudi Planinska zveza Slovenije ni imela velikih izkušenj, a je vodstvu s spretno organizacijo kljub temu uspelo v samo 15 letih prehiteti marsikatero državo, ki se je ponašala z daljšo in bogatejšo tradicijo in razpolagala z bistveno večjimi sredstvi.

Če so v sedemdesetih letih prevladovala velike, klasične odprave z več izkušenimi alpinisti in močno logistično podporo nosačev, ki so dopuščale več poskusov navezam za dostop na vrh, so jih v osemdesetih letih zamenjale manjše, tako imenovane žepne odprave, ki so plezale v alpskem slogu. To je tudi čas, ko je bila intenzivnost osvajanja vrhov osemtisočakov in prvenstvenih smeri za Slovence najvišja. Ne glede na to, da so do takrat tuji alpinisti že napisali številne velike himalajske alpinistične zgodbe – na primer osvojitve vseh 14 osemtisočakov, prvi solo vzpon na osemtisočak in vzpon na osemtisočak brez dodatnega kisika – je

tudi slovenskim plezalcem uspelo napisati nekaj izjemnih zgodb v prvenstvenih smereh in na vrhovih osematisočakov.

Osvajanje Himalaje

Druga svetovna vojna je zavrila alpinistično dejavnost tako v Evropi kot v Himalaji. Tekma za osematisočake, ki se je začela že pred pol stoletja, pa se je spet nadaljevala po vojni, središče zanimanja največjih alpinističnih velesil sta tako ponovno postala Himalaja in Karakorum.¹ Največ odprav so imeli Angleži, a prvim je leta 1950 na osematisočaku uspelo stati Francozom – na 8091 metrov visoki Anapurni. Tako sta Maurice Herzog in Louis Lachenal postala prva alpinista, ki sta osvojila vrh osematisočaka. Angležem je uspelo na Mount Everestu leta 1953, ko sta na vrhu stala Edmund Hillary in šerpa Tenzing Norgay. Sledili so še drugi osematisočaki. Francozi so uspeh ponovili leta 1955 na Makaluju (8463 m). Britanci so se kot prvi povzpeli tudi na vrh Kangčendzenga (8586 m). Avstrijci so uspeli kot prvopristopniki na Nanga Parbatu (8125 m) leta 1953, na Čo Oju (8201 m) leta 1954, Gašerbrumu II (8035 m) leta 1956 in na Broad Peaku (8051 m) leta 1957. Švicarji so leta 1956 osvojili Lotse (8516 m) in Daulagiri (8167 m). Italijani so leta 1954 dosegli vrh druge najvišje gore na svetu, K2 (8611 m), Japonci so leta 1956 osvojili Manaslu (8163 m), Američani pa Gašerbrum I (8068 m). Šiša Pangma (8027 m)² je bila zadnji osvojeni osematisočak. Nanj so se leta 1964 kot prvi povzpeli člani kitajske odprave.

Tabela 1: Prvi vzponi na osematisočake v Himalaji³

Anapurna (8091 m)	3. 6. 1950 – M. Herzog, L. Lachenal; francoska odprava
Everest (8848 m)	29. 5. 1953 – E. Hillary, Tensing Norgay; britanska odprava
Nanga Parbat (8125 m)	3. 7. 1953 – H. Buhl; avstrijska odprava
Čo Oju (8201 m)	19. 10. 1954 – H. Tichy, S. Jöchler, Pasang Dava-lama; avstrijska odprava
Makalu (8470 m)	15. 5. 1955 – J. Couzy, L. Terray; francoska odprava
Kangčendzenga (8586 m)	25. 5. 1955 – J. Brown, G. Band; britanska odprava
Manaslu (8125 m)	9. 5. 1956 – Timaniši, Gyaltsen Norbu; japonska odprava
Lotse (8516 m)	18. 5. 1956 – F. Reiss, F. Luchsinger; švicarska odprava
Daulagiri (8172 m)	13. 5. 1960 – K. Diemberger, Nawang Dorje, E. Forrer, A. Schelbert, P. Diener, Nyima Dorje; švicarsko-avstrijska odprava
Šiša Pangma (8027 m)	2. 5. 1964 – Hsu Ching, Chang Chun-yen, Wang Fuchou, Chen-san, Chen Tien-liang, Wu Tsung-gueh, Sodnam Dorji, Minar Tashi, Dorji, Tontan; kitajska odprava

¹ Pri govoru o najvišjih gorah na svetu najprej pomislimo na Himalajo, tudi izraz himalajizem pomeni pristope in plezanje na najvišje gore sveta. Pojem se je oprijel zaradi najbolj znanega in največjega gorovja na svetu – Himalaje, kjer se nahaja največ osem- in sedematisočakov na svetu. Je pa zelo pomemben in visok tudi Karakorum, sosednje gorovje, kjer ležijo štirje osematisočaki – vrhovi višji od 8000 metrov (od skupaj 14 na svetu), med njimi drugi najvišji, K2.

² Po nekaterih podatkih tudi 8046.

³ Levstek, Blažej, *Himalaja in človek*, 1957; Grošel, *Velikani Himalaje*, 2013; Štěrbová, *Prve ženske na osematisočakih*, 2019.

Tabela 2: Prvi vzponi na osemtisočake v Karakorumu

K2 (8611 m)	31. 7. 1954 – A. Compagnoni, L. Lacedelli; italijanska odprava
Gašerbrum II (8035 m)	7. 7. 1956 – F. Moravec, S. Larch, H. Willenpart; avstrijska odprava
Broad Peak (8047 m)	9. 6. 1957 – H. Buhl, K. Diemberger, M. Schmuck, F. Wintersteller; avstrijska odprava
Gašerbrum I (8068 m)	5. 7. 1958 – P. Schoening, A. Kaufman; ameriška odprava

Najbolj odmeven je bil zagotovo pristop na najvišji vrh sveta. Nanj sta se 29. maja 1953 povzpela Edmund Hillaryju in Tensing Norgay. Zadnji osvojeni osemtisočak je bila, kot smo že zapisali, Šiša Pangma, ki so jo osvojili Kitajci leta 1964. Razlog za sorazmerno pozno osvojitve gore ni v njeni težavnosti, pač pa tedanjih političnih razmerah, ki alpinistom sploh niso dopuščale pristopa pod ta osemtisočak.⁴

Slovenske odprave v visoke tuje gore (Kavkaz, Pamir, Hindukuš in Andi)

Čeprav so bile prve odprave slovenskih alpinistov organizirane že pred drugo svetovno vojno (na primer šestčlanska odprava Akademске skupine Slovenskega planinskega društva v Durmitor leta 1940), o odpravarstvu v pravem pomenu besede še ne moremo govoriti. Porast članstva planinske organizacije in družbena spodbuda planinski dejavnosti po drugi svetovni vojni sta vplivala na hiter razvoj alpinistične dejavnosti na Slovenskem. Po vojni je med plezalci stopila na prizorišče nova generacija, ki je le v nekaj letih presegla predhodnike. Mladi alpinisti so že v tem obdobju nakazali, kako in v katero smer se bo razvijal slovenski alpinizem: niso več želeli le ponavljati starih smeri, temveč so iskali nove, vedno težje. To je pomenilo večjo izkušnost in z njo je rasla tudi potreba po primerjavi svojih uspehov z dosežki tujih alpinistov.⁵ Kvalitetni dosežki naših plezalcev so zahtevali usmeritev tudi v stene evropskih gora, ki so veljale za merilo svetovne kvalitete in kot vstopnica za odprave v Ande, Himalajo in druga svetovna gorstva.

Po vojni so bili načrti in priprave usmerjeni v Kavkaz in Pamir, a so se načrti po informbirojevskem sporu s Sovjetsko zvezo leta 1948 preusmerili na ponovitve klasičnih smeri v Avstriji in italijanskih Dolomitih, kasneje pa še na švicarske in francoske Alpe. Organizacijsko podporo je PZS začela udejanjati leta 1950, ko so Ivu Lukancu dodelili nalogo, da kot referent za odprave slovenskih plezalcev v tujino omogoči alpinistom plezanje v tujini. Toda ta naloga je bila v tistih časih za posameznika le prevelik zalogaj, zato so leta 1951 pri Planinski zvezi Slovenije (PZS) ustanovili inozemski odsek, ki ga je vodil Mirko Fettich, katerega namen je bil prevzemanje takrat zahtevnih birokratskih postopkov, da so najperspektivnejši domači alpinisti sploh lahko odšli v tujino. Delovanje inozemskega odseka je bilo

⁴ Šiša Pangma je edini osemtisočak, ki leži v celoti v Tibetu. Leta 1950 so Kitajci Tibet napadli in zavzeli, meje pa zaprli. Tujim odpravam je bil prepovedan vstop v okupirano pokrajino in s tem onemogočen pristop na osemtisočak. Tako si je Kitajska, sicer posredno, prihranila možnost za prvopristopništvo.

⁵ Gradnik, Kunaver, *S Triglava na vrhove sveta*, str. 13.

usmerjeno predvsem na sosednje države, kjer so se uspešno izmenjevali stiki, informacije ter domača in tuja planinska literatura.⁶

Po otoplitvi odnosov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo so tudi naši alpinisti obiskali do tedaj nedostopni gorovji Kavkaz in Pamir. Dolgo časa je šlo za izmenjave med državama, tako da so bile te odprave finančno dokaj ugodne. Na Kavkazu so slovenski alpinisti predvsem nabirali izkušnje in dosegali višinske rekorde. Prvi uradni obisk jugoslovanskih alpinistov na Kavkazu sega v leto 1956, ko je tja odpotovala »državna reprezentanca«. Ekipa je bila zelo heterogena in izbrana po republiškem ključu oz. proporcionalnem sistemu – iz vsake republike vsaj po en plezalec, zato so bili tudi »uspehi« temu primerni. Med leti 1963 do 1968 je bilo organiziranih kar pet odprav na Kavkaz, ki so pomenile nabiranje izkušenj za Himalajo. Slovenski alpinisti so osvojili številne vrhove, povzpeli so se tudi na najvišji kavkaški in evropski vrh Elbrus (5642 m), navkljub velikim razlikam v izkušnjah članov odprave pa jim je uspelo preplezati nekaj prvenstvenih smeri.⁷ Kasneje so v Kavkaz odhajale predvsem odprave posameznih planinskih društev in alpinističnih odsekov.

Leta 1964 je odšla prva neuradna jugoslovanska odprava v Ande, ki so jo organizirali člani alpinističnega odseka Akademskega planinskega društva Ljubljana. Razdeljeni v tri naveze so opravili skupno 32 pristopov na vrhove, od katerih je bilo kar 10 prvenstvenih.⁸

Leta 1967 je tudi v Pamir v današnjo Kirgizijo odšla prva jugoslovanska odprava. PZS je za udeležbo izbrala dobre in izkušene alpiniste, ki so bili že udeleženci raznih drugih odprav, bodisi kot člani bodisi kot vodje. Opravili so prečenje Pika Lenina (7134 m) v več smereh.⁹

Jugoslovanska odprava v afganistanski del Hindukuša je bila organizirana leta 1968. Tam so alpinisti v Vakhanu opravili tri prve pristope in eno prvenstveno smer, skupaj pa pristopili na šest vrhov v 14 dneh.¹⁰ Slovenske odprave so obiskale tudi otočje Spitzbergi (Svalbard) na Norveškem (1964), Bezengi (1965) in Cei (1968) na Kavkazu.

Slovenska pot v Himalajo

Osvajanje najvišjih gora sveta je bilo v tem času stvar nacionalnega prestiža in Himalaja je kmalu tudi v jugoslovanskih alpinističnih krogih postala pomemben cilj in motiv za še večje in kvalitetnejše delovanje samih plezalcev. Med plezalci, pa tudi med političnimi veljaki, se je začelo govoriti o odpravi slovenskih alpinistov v Himalajo. Generaciji po drugi svetovni vojni so bile namreč prav himalajske gore

⁶ Mikša, Golob, *Zgodovina slovenskega alpinizma*, str. 62–63.

⁷ Potrč, *Srečanje s čarovnico*, str. 74–75.

⁸ Več o tej odpravi v: Mikša, Franci Savenc: *Spomini na prvo odpravo v Ande*, str. 25–28. – Glej tudi: Mihelič, *Pico Jugoslavia*, str. 26–27.

⁹ Arhiv Republike Slovenije (AS), fond 1176 PZS, a. e. 26, *Jugoslovani v gorah Pamirja*.

¹⁰ Sazonov, *Vakhanski koridor*, str. 83.

kot svetilnik, ki je usmerjal njena dejanja in jo spodbujal k vedno zahtevnejšim zimskim vzponom in plezanju v Zahodnih Alpah.¹¹

Kot možen cilj sta se pojavila dva še neosvojena osemtisočaka, Šiša Pangma¹² in Manaslu. Leta 1955 je bil v okviru PZS ustanovljen »Pripravljalni odbor za alpinistično odpravo v Himalajo«, katerega predsednik je bil Miha Potočnik.¹³ Skupaj z istega leta v sklopu PZJ ustanovljenim Himalajskim odborom (Himalajski komite) so sestavili načrt za jugoslovansko alpinistično odpravo, ki bi jeseni 1956 odšla v Himalajo.¹⁴ Določili so tudi cilj – osemtisočak Manaslu. V širšem okviru teh priprav se je posebej okrepila ljubljanska postaja Gorske reševalne službe, tako kadrovsko, organizacijsko kot glede opreme. Skupina alpinistov, reševalcev in zdravnikov je reševala številna strokovna in medicinska vprašanja, ne le za potrebe pri reševanju, ampak tudi s širših področij, od planinstva do odprav, od aklimatizacije do medicinske opreme.¹⁵ Načrt za obisk Himalaje je žal propadel, še preden se je odprava zares začela.¹⁶ Glavni vzrok za odpoved himalajske odprave je bila zmanjšana podpora države, saj je bila zaradi težkih gospodarskih razmer do sredine petdesetih let v veljavi racionalizirana preskrba prebivalstva.¹⁷ Pri načrtovanju odprave so se soočali tudi z različnimi drugimi težavami, saj izkušenj z organizacijo takšnih ekspedicij praktično ni bilo, takratni politični sistem v Jugoslaviji pa je skoraj onemogočal stike z organizatorji drugih evropskih odprav. Vse priprave in skupni treningi v Zahodnih Alpah so bili zaman, razočaranje pa je bilo tolikšno, da je nekaj najboljših alpinistov prenehalo plezati. Zato pomeni konec petdesetih let na splošno tudi slovo prve povojne veliko obetajoče generacije.¹⁸

Kljub velikemu razočaranju po odpovedi odprave na Manaslu je želja po Himalaji med plezalci ostala in ta tema se je vedno znova ponavljala na občnih zborih planinskih društev. To je pripeljalo do novega Himalajskega odbora PZS, ki so ga ustanovili 28. oktobra 1959. Odbor – sestavljali so ga predsednik Planinske zveze Slovenije Fedor Košir, Miha Potočnik, Tone Bučer in še nekateri pomembni

¹¹ Škarja, *Odprave v tuja gorstva*, str. 247.

¹² Takrat je prišlo do prvih stikov jugoslovanskih oblasti s kitajskimi glede obiska Jugoslovancev v njihovem delu Himalaje, predvsem za morebitno pridobitev dovoljenj za vzpon na Šišo Pangmo, ki je bil tedaj še neosvojen osemtisočak, a brez rezultatov. Vir: Pogovor Petra Mikše s Tonetom Škarjo, 10. 10. 2012.

¹³ Keršič, Mahkota, Debelak, *Noči in viharji*, str. 5.

¹⁴ Izpostaviti velja še dva slovenska alpinista, ki sta se udeležila odprav na osemtisočake pod okriljem Argentine. Leta 1954 je na Daulagiri poskušal priplezati Dinko Bertonec in dosegel višino 7600 metrov, leta 1971 pa na Everest Jure Skvarča, ki je priplezal do višine malo pod 8000 metrov, argentinski odpravi sicer nista bili uspešni. Oba alpinista nista bila del jugoslovanske alpinistične organizacije, temveč povojna emigranta v Argentino.

¹⁵ Mikša, Golob, *Zgodovina slovenskega alpinizma*, str. 64.

¹⁶ Kunaver, *Dežela Šerp 1962*, str. 12.

¹⁷ So pa zato bile odprave v šestdesetih in sedemdesetih letih, ko so se gospodarske razmere v Jugoslaviji popravile, deležne izdatne finančne podpore gospodarstva, pa tudi s strani slovenske republiške in tudi jugoslovanske zvezne vlade. Delež slednje je za najpomembnejše odprave (višek je predstavljala odprava na Everest) predstavljal tudi za več kot tretjino vseh sredstev. Vir: AS 1176 PZS, KOTG a. e. 37.

¹⁸ Mikša, Ajlec, *Slovensko planinstvo*, str. 95.

plezalci – je uresničil dolgoletno pričakovanje in naslednje leto je prišel čas za jugoslovansko odpravo v Himalajo.¹⁹

Prva jugoslovanska alpinistična himalajska odprava (I. JAHO) je bila leta 1960 na indijski 7120 metrov visoki Trisul.²⁰ To je bila najdaljša slovenska odprava, trajala je kar pet mesecev, saj so njeni člani tja in nazaj potovali z ladjo.²¹ Prvotni cilj je bil osvojiti drugo najvišjo goro Indije Nanda Devi (7816 m), vendar jim indijska vlada ni izdala dovoljenja za pristop. Dovolila pa je pristop na Trisul. Na najvišji vrh Trisula se sicer alpinistom ni uspelo povzpeti, so pa zato dosegli sosednja vrhova Trisul II (6690 m), kjer sta kot prva človeka 5. junija stala Aleš Kunaver in Ante Mahkota, ter Trisul III (6270 m), ki so ga prav tako kot prvi 7. junija dosegli Marjan Keršič, Aleš Kunaver in Ante Mahkota.²² Ob vrnitvi jih je v Ljubljani čakalo veliko slavlje. Časopis Delo je poročal: »Pred Narodnim domom jo je pričakala večtisočglava množica, ki je *zmagovalce Trisulov II in III objemala in poljubljala ter jim pripenjala rdeče nageljne v gumbnice suknjičev in jim čestitala k zmagi. Navdušenja in prisrčnih vzklikov dolgo ni bilo kraja.*«²³ Kljub neuspelemu prečenju do glavnega vrha je bila odprava ocenjena kot uspešna, predvsem z vidika nabiranja himalajskih in organizacijskih izkušenj.²⁴

Zastoj, ki je sledil tej odpravi, je spodbudil PZS, da je leta 1963 ustanovila Komisijo za odprave v tuja gorstva (KOTG)²⁵ pri PZS.²⁶ Prvi načelnik te organizacije je bil Pavle Šegula. Petindvajsetega maja 1973 so v Ljubljani v okviru PZS ustanovili tudi Ekspedicijski klub, v katerega so bili zajeti vsi slovenski alpinisti, člani dosedanjih odprav »in vsi tisti organizirani planinci, ki žele aktivno delati pri pripravi, zbiranju ter vrednotenju dosežkov odprav«.²⁷ V pravilnik so zapisali, da so njegove naloge, »da s svojim specializiranim delom prispeva k boljši pripravi, sistematičnemu vrednotenju in uspešnejši izvedbi odprav v organizaciji Planinske zveze Slovenije. V ta namen ima svoje člane, odbor, sredstva in opremo.«²⁸ Klub je deloval le kratek čas in brez konkretnosti ter večjega vpliva, kot podstruktura

¹⁹ Mikša, Golob, *Zgodovina slovenskega alpinizma*, str. 84.

²⁰ Člani odprave so bili: Stane Kersnik (vodja), Ciril Debeljak, Marjan Keršič, Ante Mahkota, Andrej Robič, Zoran Jerin, Aleš Kunaver. O poteku odprave je za časopis Delo podlistek pisal član odprave Zoran Jerin. Vse skupaj so podlistki izhajali od 27. marca do 25. julija 1960. Vmes so bile tudi manjše prekinitve. Tudi ime podlistka se je spreminjalo: Odlomki iz himalajskega dnevnika, Na Trisul in Odprava se vrača. Objave so bile sledeče: Odlomki iz himalajskega dnevnika: 27. 3. 1960 do 29. 3. 1960; prekinitve; 7. 4. 1960 do 9. 4. 1960; prekinitve; 15. 4. 1960 do 1. 5. 1960; prekinitve; 4. 5. 1960 do 7. 5. 1960; prekinitve; Na Trisul: 12. 5. 1960 do 10. 6. 1960; prekinitve; 14. 6. 1960 do 11. 7. 1960; Odprava se vrača: 12. 7. 2021 do 25. 7. 1960.

²¹ Mikša, Ajlec, *Slovensko planinstvo*, str. 96.

²² Mahkota, Kronika, str. 484–495.

²³ Delo, 4. 8. 1960, str. 1.

²⁴ Ocena naše himalajske odprave, str. 523–525.

²⁵ Komisija za odprave v tuja gorstva (KOTG), ki deluje še danes, je strokovni koordinacijski organ PZS, ki pokriva področje specifične alpinistične dejavnosti, in sicer odprav v tuja gorstva. Vsa njena dejavnost je usmerjena v organizacijo in pomoč himalajskim odpravam ter taborom za perspektivne alpiniste v tuja gorstva.

²⁶ Škarja, *Odprave v tuja gorstva*, str. 248.

²⁷ AS 1176 PZS, KOTG, a. e. 37. Ekspedicijski klub – ustanovitev, str. 1.

²⁸ AS 1176 PZS, KOTG, a. e. 37. Ekspedicijski klub (EK). Pravilnik, str. 1.

KOTG, njegov predsednik pa je bil Pavle Šegula.

Z vzponi na vrhove vseh 14 osemtisočakov leta 1964 se je težišče himalajizma počasi premaknilo v novo smer – iz najlažjih pristopov na osemtisočake na vzpone preko visokih himalajskih sten. Novo smer nadaljnjega razvoja himalajizma so nakazali Britanci leta 1970 z vzponom preko južne stene Anapurne. Le dve leti za tem velikim in odmevnim podvigom Britancev pa se je osemtisočaka na »nov« način lotila tudi četrta jugoslovanska alpinistična odprava (IV. JAHO),²⁹ ki jo je zastopalo 14 članov, od tega 11 alpinistov (ob vodji Alešu Kunaverju še Janko Ažman, Stane Belak, Janez Brojan, Borut Pirc, Franc Štupnik, Zoran Jerin, Danilo Cedilnik, Janez Kunstelj, Matija Maležič, Marjan Manfreda).³⁰ Ekipa je najprej sicer želela »poravnati račune« s Kangbačenom, ki ga II. JAHO leta 1965 ni uspela osvojiti. Vendar so Nepalci takrat območje okoli gore za nekaj let zaprli, zato so morali poiskati nov cilj. Odločili so se za peti najvišji vrh sveta, za osemtisočak Makalu (8463 m) oziroma za njegovo še nepreplezano južno steno. Zaradi izjemne težavnosti podviga, neizkušenosti, vremenskih težav in težav s šerpami je bila odprava le delno uspešna, saj vrha niso dosegli, so pa kot prvi preplezali steno in prvič presegli magično višino 8000 metrov.

Prvič na osem tisoč – uspeh na Makaluju

Naši alpinisti so se leta 1975³¹ v okviru VI. JAHO znova vrnili pod južno steno Makaluja, tokrat še v številčnejši zasedbi. Člani so bili: Aleš Kunaver (vodja), Janko Ažman, Stane Belak, Zoran Bešlin, Danilo Cedilnik, Janez Dovžan, Viki Grošelj, Boris Erjavec, Tomaž Jamnik, Stane Klemenc, Ivan Kotnik, Janez Lončar, Marjan Manfreda, Damijan Meško, Bojan Pollak, Radovan Riedl, Milan Rebula, Roman Robas, Jože Rožič, Dušan Srečnik in Nejc Zaplotnik.³² Cilj je bil dokončati smer prek južne stene in priti na vrh prvega slovenskega (in seveda takrat tudi jugoslovanskega) osemtisočaka. Šestega oktobra 1975 sta kot prva Slovenca (in Jugoslovana) na osemtisočaku stala Stane Belak in Marjan Manfreda.³³ Manfreda

²⁹ Med I. in IV. JAHO so slovenski plezalci sodelovali oz. vodili v Himalaji še dvoje odprav. Leta 1965 so v sklopu II. JAHO merili na neosvojeni vrh Kangbačen (7902 metrov), ki je tudi po jugoslovanskem poskusu ostal neosvojen, sta pa Pavle Dimitrov in Tone Sazonov po novi smeri dosegla višino 7800 metrov. V sklopu te odprave so alpinisti dosegli vrh v jugozahodnem grebenu Kangbačena – Zahodni Kangbačen ali Jalung Ri (tudi Kota 7538 m), ki danes velja za drugi najvišji vrh, ki smo ga kot prvi osvojili Slovenci. Najvišji je t. i. Kota 8320 metrov, ki sta jo dosegla Roman Robas in Dušan Podbevšek na odpravi na Everestu, ko pa sta izbrala napačne prehode na Zahodnem grebenu Everesta.

Cilj III. JAHO leta 1969 je bil že osvojen sedemtisočak Anapurna II. Uspel jim je drugi pristop na 7937 metrov visoko Anapurno II in tretji pristop na 7540 metrov visoko Anapurno IV. Tiste jeseni je bila naša odprava najuspešnejša v nepalski Himalaji. Kunaver, Jugoslovanska himalajska ekspedicija, str. 65–74.

³⁰ Škarja, *Odprave v tuja gorstva*, str. 268.

³¹ Razpis za vodjo in člane je KOTG razpisala 21. junija 1974. Vir: AS 1176 PZS, KOTG a. e. 37, VI. JAHO – razpis za vodjo in člane.

³² Škarja, *Odprave v tuja gorstva*, str. 268.

³³ Kunaver, *Makalu – prvič prvič*, str. 133–146.

se je na vrh povzpel celo brez pomoči dodatnega kisika, kar je bil takrat svetovni višinski rekord.³⁴ Rekord sta mu prevzela šele Reinhold Messner in Peter Habeler leta 1978 s pristopom brez kisika na Everest.³⁵

Dva dneva kasneje sta vrh osvojila še Nejc Zaplotnik in Janko Ažman, 10. oktobra Viki Grošelj in Ivč Kotnik, dan kasneje pa še Janez Dovžan.³⁶ Makalu je bil za Slovence mejnik v več pogledih. Na Makaluju so prvič v zgodovini slovenskega in jugoslovanskega alpinizma naši alpinisti prestopili mejo 8000 metrov (že leta 1972), bil je tako prvi osemtisočak, na katerem smo stali Slovenci, jugoslovanski himalajski alpinistični uspeh pa je bil označen za največje svetovno alpinistično dejanje v letu 1975. Ocena strokovnjakov je namreč bila, da gre za do tedaj najtežjo preplezano veliko himalajsko steno.³⁷ S tem se je jugoslovanski alpinizem uvrstil med začetnike sodobnega himalajizma, saj se je takrat plezanje na vrhove preko sten v Himalaji komaj začelo. Treba se je zavedati, da je od prve slovenske odprave v Himalajo minilo zgolj 15 let, vzpon na Makalu pa nas je izstrelil med najboljše alpinistične nacije.

Uspeh na Makaluju po prvenstveni smeri v južni steni je pomenil silovit preskok v miselnosti naših alpinistov. Prav ta uspešni vzpon je začrtal smer in razvoj slovenskega alpinizma v kasnejših desetletjih in ga postavil ob bok velikim alpinističnim nacijam. Že v naslednji himalajski odpravi leta 1977 sta Andrej Štremfelj in Nejc Zaplotnik kot člana društvene odprave Planinskega društva Tržič s podporo PZS (preostali člani so bili vodja Janez Lončar, Filip Bence, Borut Bergant, Drago Bregar, Franc Čanžek, Martin Košak, Marinko Pintar) v prvenstvenem vzponu po jugozahodnem grebenu dosegla vrh drugega slovenskega osemtisočaka, Gašerbruma I (8068 m).³⁸ Ideja, ki bi se še nekaj let pred tem zdela utopična, predrzna in na prvi pogled nemogoča – preplezati novo smer na osemtisočak – se je uresničila v prvem poskusu.

Tone Škarja³⁹ se tega obdobja spominja: »*Ko je bilo Slovencem omogočeno*

³⁴ Manfreda, Ventil – pokvarjen, str. 161.

³⁵ <https://www.friko.si/alpinizem-zgodovina/prvic-na-everest-brez-kisika> (dosegljivo oktobra 2021).

³⁶ Makalu za nas ni več tabu, *Delo*, str. 15.

³⁷ Kunaver, *Makalu*, str. 161.

³⁸ Škarja, *Odprave v tuja gorstva*, str. 268–269. Glej tudi *Slovenci v Himalaji*, 2004.

³⁹ Tone Škarja (1937–2020) ni bil le eden vodilnih slovenskih plezalcev v šestdesetih letih, temveč je z Alešem Kunaverjem glavni tvorec slovenske himalajske zgodbe. V svoji bogati alpinistični karieri je opravil več kot 1000 vzponov, 34 prvenstvenih in prvih zimskih ponovitev. Škarjeva alpinistična pot ni bila omejena samo na gore in stene, saj je bil dolga leta tudi organizator ne le osrednjih himalajskih odprav, po katerih ga javnost najbolj pozna, temveč je bil tudi načelnik AO Kamnik (1957–1966), načelnik GRS Kamnik (1968–1978), od leta 1979 do vključno leta 2013 pa je vodil Komisijo za odprave v tuja gorstva pri PZS.

Kot alpinist je bil v Himalaji 18-krat. Petkrat je bil član, 13-krat pa je himalajske odprave vodil. Tako je bilo tudi na Everest 1979, ki je še do danes verjetno največji organizacijsko-logistični zalogaj v zgodovini slovenskega himalajizma. Njegove himalajske odprave so: Kangbačen 1965 (član), Kangbačen 1974 (vodja), Everest izvidnica 1978 (vodja), Everest 1979 (vodja), Jalung Kang 1985 (vodja), Tibet izvidnica 1986 (vodja), Čo Oju 1988, Šiša Pangma 1989 (vodja), Kangčendzenga 1991 (vodja), Anapurna 1992 (vodja), Sikkim izvidnica 1994 (vodja), Anapurna 1995 (vodja), Everest 1996 (član), Daulagiri 1998 (vodja), Čo Oju 2001 (član), Ama Dablam 2005

priti v Himalajo, so bili najvišji vrhovi Zemlje že vsi preplezani. Zato se je že prva odprava leta 1960 Trisula lotila po novih smereh in osvojila dva šesttisočaka. Druga odprava 1965 na Kangbačen je osvojila danes še vedno drugi najvišji, slovenski sedemtisočak. Žal smo bili v dejanjih močnejši kot na medijskem področju – šele z veliko zamudo smo to spravili v svetovne alpinistične revije. A po še dveh vzponih na vrhove tik pod 8000 m smo Slovenci z vzponom po južni steni Makaluja leta 1975 prišli v najožji svetovni vrh. Tri leta prej, ko je odprava prvič stala pod Makalujem, je Aleš Kunaver vprašal moštvo, kje naj se ga lotijo: po normalni smeri, po francoskem jugozahodnem razu ali po še nepreplezani južni steni. Večina je bila za južno steno. Takrat jim ni uspelo, a tri leta pozneje – 1975 – je odprava, obogatena z novimi izkušnjami, dosegla vrh in s tem dejanjem (takrat se je plezanje sten v Himalaji komaj začelo) potisnila Slovenijo v sam vrh himalajskih velesil. Ta uspeh je močno premaknil miselnost v naših glavah in takrat se je rodil namen, preplezati vse najvišje gore sveta, po možnosti po novih smereh. V naslednjih dvajsetih letih smo ob vrsti nižjih vrhov po novih smereh preplezali skoraj vse osematisočake, z izjemo treh nižjih.»⁴⁰

Na vrh sveta – Everest 79

Še danes si je težko predstavljati bolj mamljiv cilj za slehernega alpinista, kot je stati na samem vrhu sveta. Kako zelo pomemben je bil ta cilj s političnega, narodnega in tudi osebnega vidika v sedemdesetih letih, lahko zlahka razberemo iz poročil, pa tudi iz posnetka, ki je nastal, ko sta Andrej Štremfelj in Nejc Zaplotnik stala na vrhu Everesta (8848 m). »Zmaga, zmaga!« je odmevalo iz radijskih postaj v baznem taboru, od koder so spremljali njun vzpon, kar je takrat posnel tonski mojster Radia Slovenija Matjaž Culiberg, ko se je leta 1979 v Himalajo podala odprava VII. JAHO pod vodstvom Toneta Škarje in dosegla sam vrh sveta po prvenstveni, Jugoslovanski smeri.

K slovenskemu in jugoslovanskemu alpinizmu je prispevala nov mejnik, pravzaprav vrhunec dotedanjega jugoslovanskega in s tem tudi slovenskega alpinizma.⁴¹ Čeprav smo Slovenci Everest osvojili leta 1979, se dolgo nismo zavedali, kakšen uspeh je našim plezalcem takrat uspel. Smer po zahodnem grebenu Everesta je bila šele četrta smer na najvišji vrh sveta in je še danes, ko na goro vodi 17 smeri, verjetno najtežja. Težave ji daje velika dolžina, izpostavljenost vetru in velike tehnične težave, še posebej v vršnem delu gore. Kljub številnim poskusom jo je v dobrih 40 letih uspelo ponoviti samo dvema odpravama. Zaporedje številnih poskusov ponovitve te smeri je izoblikovalo dve dejstvi – preplezana je bila izredno atraktivna in težka smer. Reinhold Messner jo je označil za najtežjo od vseh smeri na najvišjo goro sveta in ta njegova ocena drži še danes.⁴²

(član), Kangbačen 2007 (vodja). Vir: Mikša, Golob, *Zgodovina slovenskega alpinizma*, str. 72–73.

⁴⁰ Škarja, *Beseda na vrhu*, str. 3.

⁴¹ Štremfelj, *Na vrh sveta*, str. 74–75.

Kunaver, *Od Triglava do treh vrhov sveta*, str. 211–214.

⁴² Grošelj, *Velikani Himalaje*, str. 53.

Formalne priprave za to odpravo so se začele izvajati že kar precej let poprej. Načelni sklep PZS, da se preuči možnost jugoslovanske odprave na Everest, je bil sprejet že leta 1973, prva vloga za dovoljenje za vzpon po novi smeri s severa po centralnem severnem kuloarju na Everest pa je bila vložena novembra 1974.⁴³ Odprava je bila načrtovana za leto 1976, a Kitajci niso dali dovoljenja za vzpon.⁴⁴

Zato so v KOTG spremenili načrte in se usmerili v načrtovanje vzpona iz nepalske strani. Prve organizacijske priprave so se začele leta 1976. Določen je bil okvir odprave: 25 članov (od tega 4 iz drugih republik), največ 5 spremljevalcev in 20 višinskih nosačev (Šerp).⁴⁵

Javni razpis s kriteriji za izbor alpinistov je bil v letu 1977. Na prvi razpis se je prijavilo 72 alpinistov,⁴⁶ od tega so jih na prvem izboru izbrali 40. Leto dni kasneje, 16. januarja 1978, je komisija izbrala 25 članov odprave in predlagala vodjo – Toneta Škarja.⁴⁷ Poleti istega leta sta selekcijska komisija in vodja po tretjem javnem razpisu izmed starih in novih kandidatov potrdila končno 25-člansko odpravo. To so bili: Zvone Andrejčič, Stane Belak, Borut Bergant, Viki Grošelj, Tomaž Jamnik, Stane Klemenc, Franček Knez, Ivan Kotnik, Marjan Manfreda, Štefan Marenče, Vanja Matijevac, Dušan Podbevšek, Bojan Pollak, Roman Robas, Andrej Štremfelj, Marko Štremfelj, Igor Tekavčič, Evgen Vavken, Jernej Zaplotnik, Jože Zupan, Hrvati Stipe Božić, Vladimir Mesarić, Bosanci Muhamed Gafić, Muhamed Šišić ter spremljevalci Matjaž Culiberg, Slavko Šetina, Slavo Vajt, Marjan Raztresen, Rade Kovačević, Franc Novinc.⁴⁸ Približno četrtnina članov je bila izbrana mimo ostrih kriterijev in so imeli na odpravi druge zadolžitve: vodstvo, transport, zdravstvo, zastopanost drugih republik. Pri dokončnem izboru je imel zadnjo besedo vodja odprave. Izbranih je bilo tudi šest spremljevalcev: dva radioamaterja, dva novinarja, snemalec in akademski slikar. Oba zdravnika odprave sta bila všteta med člane.⁴⁹

Spomladi leta 1978 je bila najprej organizirana majhna izvidniška odprava (Tone Škarja, Stane Belak, Štefan Marenče, Roman Robas, Nejc Zaplotnik), katere namen je bil ugotoviti možnosti za odpravo 1979 čez sedlo Lo La na zahodni greben.⁵⁰ Izvidnica je preplezala steno do sedla Lo La in ugotovila, da je vzpon po zelenem zahodnem grebenu mogoč. Poleg tega je izvidnica prinesla tudi pomembno odločitev, da se bo za potrebe transporta do tabora 1 postavila majhna ročna žičnica, ki bo premostila 250 metrov visoko navpično steno, ki je zapirala dostop do sedla.⁵¹

⁴³ AS 1176 PZS, KOTG a. e. 37. Predlog ekspedicije na Mt. Everest – Chomolongmo.

⁴⁴ Kitajci so prvič uradno tujce spustili v Himalajo leta 1980 (Nemci na Šišo Pangmo in Japonci na Everest). Slovenska/jugoslovanska odprava na Šiša Pangmo leta 1989 je bila šele deveta po vrsti.

⁴⁵ AS 1176 PZS, KOTG a. e. 38, Everest 79.

⁴⁶ Med prijavljenimi je bilo le devet alpinistov, ki niso prihajali iz Slovenije, temveč iz drugih jugoslovanskih republik. Vir: AS 1176 PZS, KOTG a. e. 38, Seznam kandidatov za odpravo »Everest 79«.

⁴⁷ Arhiv Slovenskega planinskega muzeja (SPM), fond Aleša Kunaverja, a.e. 148, Fascikel Naslovi alpinistov, spisek kandidatov za VI. JAH, seznam članov Everest 1979, Lotse 1981.

⁴⁸ AS 1176 PZS, KOTG a. e. 38, Seznam kandidatov za odpravo »Everest 79«.

⁴⁹ Pogovor s Tonetom Škarjo, 10. 10. 2012.

⁵⁰ Škarja, Odprave v tuja gorstva, str. 268–269.

⁵¹ Pogovor s Tonetom Škarjo, 10. 10. 2012.

Odprava je trajala dobre tri mesece. Dostop do baznega tabora je trajal tri tedne. 750 nosačev je na ledenik Kumbu na višino 5350 metrov prineslo skoraj 22 ton opreme in hrane.⁵²

Odprava je bila organizirana na klasičen himalajski način z baznim in več višinskimi tabori, le teh je bilo skupno pet, in povezovalnimi fiksnimi vrvmi (skupaj za približno deset kilometrov fiksnih vrvi). Tabor ena sta predstavljali dve veliki votlini, izkopani v ledeno pobočje nad sedlom. V preostalih taborih so stali po štirje šotori, le v zadnjem je bil en sam. Vsi tabori so bili opremljeni s spalnimi vrečami, ležišči, kuhalniki, posodo, hrano in gorivom. Hrano in gorivo so sproti prinašali v tabor. Za povezavo med bazo, tabori in navezo, ki je plezala v konici, so bile na voljo radijske postaje – vsaka skupina, ki se je gibala na gori, je bila opremljena z radijsko postajo. Tabori so bili postavljeni kot sledi:

T1 — 6050 m — 40 ležišč

T2 — 6770 m — 12 ležišč

T3 — 7170 m — 12 ležišč

T4 — 7520 m — 12 ležišč

T5 — 8120 m — 4 ležišča⁵³

Takrat seveda še ni bilo ne duha ne sluha o kakšnih satelitskih telefonih in edina vez z domom so bila pisma, ki so jih do pošte nosili nepalski sli, in pa radioamaterska povezava, ki sta jo radioamaterja Slavko Šetina in Matjaž Culiberg vzpostavljala preko jugoslovanskih ladij, ki so se nahajale v Indijskem oceanu. Na takšen način so tudi odpravarji prihajali do sorazmerno svežih informacij iz domovine, ki so bile izjemno pozitivne. Izvedeli so recimo, da so celo branjevke na tržnici v Beogradu dnevno poizvedovale »*Do gde su došli naši na Everestu?*«, in tako začutili, kako je z njimi dihala cela Jugoslavija.⁵⁴

Na streho sveta sta se 13. maja ob 13. uri 51 minut po nepalskem času, po dobrem mesecu dela na gori,⁵⁵ kot prva Slovenca (in Jugoslovana) povzpela Nejc Zaplotnik in Andrej Štremfelj.⁵⁶ »Objela sva se in trepljala po hrbtu, nato je Nejc odprl radijsko postajo in izgovoril znane besede: ,*Tone, na vrhu sva! Sediva pri kitajski piramidi, pa ne veva, kaj bi,*« se je tega trenutka spominjal Andrej Štremfelj.⁵⁷

Dva dni kasneje so uspeli doseči vrh še Stane Belak, Splitčan Stipe Božić ter Ang Phu, vodja višinskih nosačev. Ob sestopu je tudi ta naveza naletela na težave, saj jih je ujela noč in so morali bivakirati na višini 8300 metrov. Naslednji dan je pri sestopu šerpa Ang Phu nerodno stopil in zdrsnil po strmem ledišču 2000 metrov globoko prek zahodne stene ter se smrtno ponesrečil. Odprava je bila končana.⁵⁸

⁵² Štremfelj, Komercializacija Everesta, str. 9; Pogovor s Tonetom Škarjo, 10. 10. 2012.

⁵³ Štremfelj, Komercializacija Everesta, str. 10–11.

⁵⁴ Mikša, Golob, *Zgodovina slovenskega alpinizma*, str. 104. Pomen odprave za celo Jugoslavijo se kaže tudi v izjemni pokritosti – dnevnih poročanjih v vseh glavnih časopisih tedanje države. O dogajanju na gori so seveda poročali slovenska Delo in Dnevnik, pa tudi srbska Borba in Politika.

⁵⁵ Na Everest so začeli plezati 1. aprila.

⁵⁶ Naša zastava na vrhu sveta, str. 1.

⁵⁷ Štremfelj, Ko na vrhu ne veš, kaj bi, str. 10.

⁵⁸ Štremfelj, Na vrh sveta, str. 74–75.

Tabela 3: Slovenci na Everestu

1979	Nejc Zaplotnik, Stane Belak in Andrej Štremfelj
1989	Viki Grošelj
1990	Janez Jeglič, Marija in Andrej Štremfelj
1997	Aco Pepevnik
1997	Pavle Kozjek
2000	Davo Karničar, Franc Oderlap, Matej Flis, Grega Lačen in Tadej Golob
2005	Viki Mlinar in Marko Lihteneker
2007	Roman Benet ⁵⁹
2009	Tomaž Jakofčič
2017	Tomaž Rotar

Tabela 4: Prvi Slovenci na posameznih osematisočakih

	DATUM	VRH	VIŠINA	PLEZALCI
1.	6. 10. 1975	Makalu	8463 m	Stane Belak, Marjan Manfreda
2.	8. 7. 1977	Gašerbrum tudi Gašerbrum I	8068 m	Andrej Štremfelj, Nejc Zaplotnik
3.	13. 5. 1979	Everest	8848 m	Andrej Štremfelj, Nejc Zaplotnik
4.	4. 5. 1984	Manaslu	8163 m	Viki Grošelj
5.	28. 7. 1986	Broad Peak	8047 m	Bogdan Biščak, Viki Grošelj
6.	4. 8. 1986	Gašerbrum II	8035 m	Bogdan Biščak, Viki Grošelj, Pavle Kozjek, Andrej Štremfelj
7.	4. 12. 1987	Daulagiri tudi Daulagiri I	8167 m	Marjan Kregar, Iztok Tomazin
8.	2. 11. 1988	Čo Oju	8201 m	Iztok Tomazin
9.	30. 4. 1989	Lotse	8516 m	Viki Grošelj
10.	19. 10. 1989	Šiša Pangma	8027 m	Pavle Kozjek, Andrej Štremfelj
11.	31. 7. 1990	Nanga Parbat	8126 m	Marija Frantar, Jože Rozman
12.	1. 5. 1991	Kangčendzenga ⁶⁰	8586 m	Viki Grošelj
13.	13. 6. 1993	K2	8611 m	Viki Grošelj, Zvonko Požgaj
14.	29. 4. 1995	Anapurna	8091 m	Drejc in Davo Karničar

Pristopi na osematisočake od leta 1979 do leta 1995

Maja leta 1981 je bila v okviru zadnje še klasično organizirane velike odprave, VIII. JAHÖ, po Jugoslovanski smeri preplezana južna stena Lotseja (8516 m). Stena, visoka 3300 metrov, je v sedemdesetih veljala za problem prihodnjega

⁵⁹ Zamejski Slovenec, doma iz Trbiža.

⁶⁰ Kangčendzenga je s svojimi 8586 metri tretji najvišji vrh na svetu. Je najbolj vzhodni osematisočak, sestavljen iz petih vrhov. Najvišji je glavni vrh, mejo 8400 metrov pa presegajo še Srednji in Južni vrh ter Jalung Kang. Na slednjem so slovenski alpinisti stali že leta 1985, ko sta vrh dosegla Tomo Česen in Borut Bergant.

tisočletja.⁶¹ Člani odprave so bili: vodja Aleš Kunaver, Filip Bence, Janez Benkovič, Borut Bergant, Slavko Frantar, Viki Grošelj, Franček Knez, Rajmond Kovač, Ivan Kotnik, Marjan Kregar, Marjan Manfreda, Peter Markič, Vanja Matijevac, Željko Perko, Pavel Podgornik, Peter Podgornik, Andrej Štremfelj, Marko Štremfelj, Miro Šušteršič, Iztok Tomazin, Nejc Zaplotnik, Matija Horvat, Janez Majdič, Ivo Skumavc, Hrvat Stipe Božić in Makedonec Jovan Poposki.⁶² Slovenci so steno preplezali po dveh mesecih. Izjemen podvig je pokvarilo dejstvo, da plezalci niso prišli na vrh, vseeno pa je imelo to dejanje izreden odmev v svetu.

Če je bila odprava na Lotse nekakšna velika »all stars« zasedba v večini najboljših jugoslovanskih plezalcev, pa je imela jesenska odprava v južno steno Daulagirija precej manj himalajskih izkušenj. Seveda je bil izjema njen vodja Stane Belak, ki je okrog sebe izbral še pet mlajših alpinistov: Vincenca Berčiča, Roka Kolarja, Janeza Saboleka, Emila Tratnika in Jožeta Zupana.⁶³ Mala odprava, znanilka trenda manjših odprav v tuja gorstva, se je mogočne himalajske stene lotila na alpski način.⁶⁴ Po devetih bivakih v steni je naveza Stane Belak, Cene Berčič in Emil Tratnik po novi smeri na alpski način v steni priplezala do konca tehničnih težav na višino 7800 metrov, a vrha zaradi izčrpanosti in močnega vetra niso dosegli. Možnosti, da bi se vrnili po smeri vzpona, ni bilo, zato so sestopili na severovzhodno stran. Vzpon in sestop je trajal kar 14 dni, celotna tura pa kar 18 dni.⁶⁵ Ta vzpon je bil izjemna promocija alpskega stila v Himalaji in do tistega časa verjetno najtežje plezanje v Himalaji na takšen način.⁶⁶

Leta 1983 je bila organizirana (hrvaška) himalajska odprava na nov osem-tisočak, udeležila pa sta se je tudi Viki Grošelj in Nejc Zaplotnik. Cilj je bil Manaslu (8163 m) z jugozahodne strani, a se je plezanje nanj tragično končalo 24. aprila, ko je podor serakov pod seboj pokopal Splitčana Anteja Bučana in Nejca Zaplotnika.⁶⁷ To je bil zelo velik šok za slovenski alpinizem, ki je tako izgubil svojega takrat najboljšega alpinista. Odprava je bila nemudoma prekinjena. A že naslednje leto so se pod goro vrnili Hrvat Stipe Božić in Edo Retelj ter Slovenca Viki Grošelj in Aleš Kunaver, ki je odpravo tudi vodil. Grošelj in Božić sta vrh dosegla 4. maja 1984. To je bila zadnja odprava, ki jo je vodil legendarni Aleš Kunaver.⁶⁸ Nekaj

⁶¹ Škarja, *Odprave v tuja gorstva*, str. 253; Matijevac, Lotse '81, str. 117–133.

⁶² Škarja, *Odprave v tuja gorstva*, str. 270–271.

⁶³ Škarja, *Odprave v tuja gorstva*, str. 270–271.

⁶⁴ Za razliko od klasičnega ekspedicijskega plezanja v visokih gorah je za alpski stil plezanja značilna minimalna količina opreme, odsotnost fiksni vrvi in vnaprej postavljenih taborov in neuporaba dodatnega kisika. Vso opremo in hrano alpinisti ves čas nosijo s seboj. Plezalna ekipa je pri tem stilu plezanja manjša, saj po navadi šteje le nekaj članov. Začetnika alpskega stila oz. sloga plezanja sta Reinhold Messner in Peter Habeler z njunim vzponom na Gašerbrum I preko severne stene. Vir: Golob, *Gašerbrum*, str. 35.

⁶⁵ Belak, Daulagiri, str. 137–142.

⁶⁶ Mikša, Golob, *Zgodovina slovenskega alpinizma*, str. 150.

⁶⁷ Do zadnjega – štirinajstega pristopa na vse osem-tisočake za Slovence sredi devetdesetih let so v Himalaji in Karakorumu ostali Drago Bregar (Gašerbrum I, 1977), Nejc Zaplotnik (Manaslu, 1983), Borut Bergant (Jalung Kang, 1985), Marija Frantar in Jože Rozman (Kangčendzenga, 1991) ter Boštjan Kekec (K2, 1993).

⁶⁸ Aleš Kunaver (1935–1984) velja za glavnega tvorca slovenskega himalajskega alpinis-

mesecev po vrnitvi v domovino se je namreč smrtno ponesrečil v helikopterski nesreči v naših gorah.

Poleti leta 1986 je v Pakistan odšla nova odprava, njeni uspehi pa so bili zelo odmevni. Odpravo sta vodila Viki Grošelj in Tomaž Jamnik, štela pa je še 12 drugih plezalcev (Bogdan Biščak, Tomo Česen, Rado Fabjan, Žarko Guzej, Dušan Jelinčič, Silvo Karo, Pavle Kozjek, Leonid Kregar, Matevž Lenarčič, Mojmir Štangelj, Andrej Štremfelj, Marija Štremfelj).⁶⁹ Najprej so se skoraj vsi člani odprave na klasični način povzpeli na peti slovenski osemstisočak Broad Peak (8047 m), med njimi Marija Štremfelj, ki je s tem postala prva slovenska alpinistka z osvojenim osemstisočakom. Sploh je bil Broad Peak zelo naklonjen našim udeležencem odprav, ki so se na njegov vrh povzpeli v velikem številu (Viki Grošelj, Marija in Andrej Štremfelj, Bogdan Biščak, Matevž Lenarčič, Tomaž Jamnik, Silvo Karo, Pavle Kozjek, Tomo Česen, Dušan Jelinčič, Mojmir Štangelj, Rado Fabjan). Nekateri so s tem vzponom z odpravo zaključili, Grošelj, Kozjek, Biščak in Štremfelj pa so se uspeli povzpeti še na Gašerbrum II (8035 m).⁷⁰

Leto 1987 je prineslo uspeh na sedmem slovenskem osemstisočaku, ko je svojo že četrto odpravo na Daulagiri vodil Stane Belak. Pridružili so se mu Marjan Kregar, Pavle Kozjek in Iztok Tomazin.⁷¹ Na vrh sedmega slovenskega osemstisočaka sta se v začetku decembra povzpela Iztok Tomazin in Marjan Kregar.⁷² Daulagiri (8167 m) je postal prvi in za zdaj edini osemstisočak, ki smo ga osvojili v najzahtevnejših zimskih razmerah.⁷³

Naslednje leto je PZS organizirala močno odpravo na Čo Oju (8201 m). Želja odprave je bila preplezati še nedotaknjeno severno steno gore. Vodja odprave je bil Roman Robas, člani pa Viki Grošelj, Blaž Jereb, Rado Nadvešnik, Marko Prezelj, Jože Rozman, Tone Škarja in Iztok Tomazin.⁷⁴ Slednji se je kot prvi Slovenec na vrh povzpел 2. novembra 1988.⁷⁵ Tam so mu v naslednjih dneh sledili

tičnega uspeha. Znan je njegov rek, da smo Slovenci morali biti hitrejši od vlaka, da smo ujeli alpinistično dogajanje v Himalaji in že v dobi 15 let od sploh prve jugoslovanske himalajske alpinistične odprave z novo smerjo v južni steni Makaluja začrtali nove svetovne alpinistične smernice. Kunaver je bil prvič v Himalaji leta 1960, kot član I. JAHO, v okviru katere je opravil prvi pristop na Trisul II in Trisul III. Od leta 1968 do leta 1984 je bil vodja odprave v Hindukuš (1968), III. JAHO na Anapurno II (1969), v okviru te odprave se je povzpел na Anapurno IV (7525 metrov), vodja IV. JAHO in VI. JAHO na Makalu, vodja odprave v južno steno Lotseja (1981), vodja hrvaško-slovenske odprave na Manaslu (1984). Vir: Mikša, Golob, *Zgodovina slovenskega alpinizma*, str. 78.

⁶⁹ Škarja, *Odprave v tuja gorstva*, str. 270–271.

⁷⁰ Prav tam, str. 270–271.

⁷¹ Prav tam.

⁷² Mikša, Golob, *Zgodovina slovenskega alpinizma*, str. 151.

⁷³ Pri tem vzponu moramo dodati podatek, da gre za t. i. zimski vzpon, čeravno ni bil izveden v časovnem okviru koledarske zime. Nepalske oblasti izdajajo t. i. zimsko dovoljenje, ki začne veljati 1. decembra, in po tem kriteriju je zimski vzpon tudi takšen, kjer odprava doseže vrh pred začetkom koledarske zime. Vir: Mikša, Golob, *Zgodovina slovenskega alpinizma*, str. 152.

⁷⁴ Škarja, *Odprave v tuja gorstva*, str. 272–273.

⁷⁵ Tomazin je vzpon opisal v knjigi Čo Oju – Turkizna boginja. Glej Tomazin, Čo Oju, 1993.

še Viki Grošelj in Jože Rozman, Rado Nadvešnik in Marko Prezelj ter Blaž Jereb in Roman Robas. Skupno je vrh osmega slovenskega osemtisočaka doseglo kar sedem slovenskih alpinistov.⁷⁶

Pomlad leta 1989 je končno prinesla uspeh tudi na Lotseju, ki je bil velika želja slovenskih plezalcev že vse od odprave leta 1981. Tega leta se je Viki Grošelj skupaj s takrat pogostim soplezalcem, Hrvatom Stipetom Božićem, pridružil makedonski odpravi na Everest. Ob tem sta Grošelj in Božić vplačala dovoljenji tudi za Lotse, na katerega se je po predhodnem uspehu na Everestu Grošelj sam uspešno povzpel konec aprila in tako na seznam slovenskih osemtisočakov prispeval že deveti vrh.⁷⁷ Prelomna je bila tudi jesenska odprava v južno steno Šiša Pangme (8027 m), ki je prinesla deseti osemtisočak. Prvič je bila naša odprava zasnovana kot skupek bolj ali manj samostojnih navez z ločenimi cilji, skupni bazni tabor pa je alpinistom omogočil ugodnejšo logistiko. Odprava je bila zelo uspešna zaradi prvenstvenega vzpona po južnem stebri, ki sta ga preplezala Andrej Štremfelj in Pavle Kozjek, in zaradi nove variante Britanske sestopne smeri, ki sta jo preplezala Filip Bence in Viki Grošelj.⁷⁸

Leta 1990 je več PD skupaj s PZS organiziralo odpravo na Nanga Parbat (8125 m), glavni cilj je bil doseči vrh v okviru slovenskega projekta 14 x 8000. Pri tem je sodelovala naslednja ekipa: Tone Golnar (vodja), Silvo Babič, Robert Držan, Marija Frantar, Janez Golob, Urban Golob, Tomo Jeseničnik, Grega Justin, Darinka Lečnik, Ivan Kotnik, Anton Pavlič, Miran Rems, Jože Rozman, Leon Verdnik, Jože Zupan, Samo Žnidaršič, Dragan Ilić, Željko Knez in pridruženi Steve House (ZDA).⁷⁹ Enaintridesetega julija sta na vrhu stala Marija Frantar in Jože Rozman. Marija, med plezalci bolj znana kot Mariča, je pri vzponu na vrh kot prva ženska preplezala slovito Rupalsko steno Nanga Parbata, ki je s svojimi 4500 metri najvišja stena na svetu.⁸⁰ Je pa bil zanjo usoden že naslednji, dvanajsti slovenski osemtisočak, mogočna Kangčendzenga (8586 m), na katero so se Slovenci uspešno povzpeli leta 1991. Odpravo so sestavljali vodja Tone Škarja, Robert Držan, Marija Frantar, Vanja Furlan, Viki Grošelj, Dare Juhant, Bojan Počkar, Marko Prezelj, Jože Rožman, Uroš Rupar, Andrej Štremfelj, zdravnik Damijan Meško, Stipe Božić (Hrvaška), Eva Pankiewicz in Wanda Rutkiewicz (obe Poljska).⁸¹ Cilji odprave so bili izredno visoki. Slovenci so želeli osvojiti še preostale tri vrhove Kangčendzenge,⁸² ki jih še nismo preplezali. Želeli so se povzpeti na glavni vrh, Srednji in Južni vrh Kangčendzenge – vse to jim je tudi uspelo. Na glavni vrh se

⁷⁶ Škarja, *Odprave v tuja gorstva*, str. 272–273.

⁷⁷ Škarja, *Odprave v tuja gorstva*, str. 274–275. Grošelj je uspeh na Everestu in Lotseju opisal v knjigi Štirikrat osem tisoč. Glej Grošelj, *Štirikrat osem tisoč*, 1991.

⁷⁸ Mikša, Golob, *Zgodovina slovenskega alpinizma*, str. 157.

⁷⁹ Škarja, *Odprave v tuja gorstva*, 274–275.

⁸⁰ To je bil takrat tudi slovenski ženski višinski rekord, se je pa že jeseni istega leta na vrh Everesta povzpela tudi Marija Štremfelj skupaj z možem Andrejem in s tem dejanjem prevzela ta primat. Zakonca Štremfelj sta postala celo prvi zakonski par na vrhu najvišje gore sveta.

⁸¹ Škarja, *Odprave v tuja gorstva*, str. 276–277.

⁸² Leta 1985 sta Tomo Česen in Borut Bergant stala na stranskem vrhu Jalung Kangu. Glej op. 60.

je v družbi hrvaškega soplezalca Stipeta Božića povzpel Viki Grošelj, Uroš Rupar je sam in brez uporabe dodatnega kisika splezal na 8482 metrov visok Srednji vrh Kangčendzenge, vzpon na 8476 metrov visok Južni vrh pa sta v šestih dneh po preplezani zelo zahtevni smeri prvenstveni smeri brez uporabe dodatnega kisika in v alpskem stilu opravila Marko Prezelj in Andrej Štremfelj.⁸³ Izreden uspeh, ki je bil nagrajen z najvišjim alpinističnim priznanjem zlatim cepinom, ki so ga naslednje leto (1992) za vzpone v letu 1991 prvič podelili Francozi. Je pa odprava kljub vsem uspehom obveljala za tragično, saj sta pri poskusu vzpona na vrh na gori ostala Marija Frantar in Jože Rozman.⁸⁴ Tone Škarja je v svoji knjigi o Kangčendzengi in (slovenskih) odpravah nanjo napisal: »Mislim, da nismo v nobeno gorovje Himalaje vložili toliko truda kot v Kangčendzengo. Mislim, da tudi na nobeni gori nismo dosegli toliko uspehov. Ni pa tudi nobena gora Himalaje pobrala toliko življenj naših prijateljev in soplezalcev.«⁸⁵

Odpravo leta 1993 na drugo najvišjo goro sveta, K2 (8611 m), je sestavljala naslednja ekipa: vodja odprave je bil Tomaž Jamnik, preostali člani pa Viki Grošelj, Davo Karničar, Boštjan Kekec, Damijan Meško, Rado Nadveršnik, Zvonko Požgaj, Boris Sedej, Stipe Božić (Hrvaška), Carlos Carsolio (Mehika), Goran Kropp (Švedska), David Sharman (Velika Britanija).⁸⁶ Tudi ta odprava je bila sladko-grenka. Vrh trinajstega slovenskega osematisočaka sta dosegla Viki Grošelj in Zvonko Požgaj. Toda na gori je zaradi akutne višinske bolezni za vedno ostal Boštjan Kekec.⁸⁷

Nato je ostal le še en osematisočak, na katerem Slovenci še nismo stali. To je bila Anapurna (8091 m). Čeprav je bilo nanjo organiziranih že več odprav, pa ni nikoli nikogar od naših alpinistov spustila na vrh. Novo odpravo na Anapurno je KOTG pri PZS organizirala spomladi 1995, moštvo izkušenih himalajcev pa ste se pridružila tudi dva odlična alpinistična smučarja, brata Davo in Drejc Karničar (ekipo so ob njima sestavljali še vodja Tone Škarja, Janko Oprešnik, Tomaž Humar, Viki Grošelj ter pridružena člana Hrvat Stipe Božić in Mehičan Carlos Carsolio).⁸⁸ Tokrat so bili uspešni in so se domov vrnili ne samo z zadnjim osematisočakom za Slovence, brata Karničar sta ob prvem slovenskem pristopu na ta vrh opravila tudi prvi smučarski spust s te gore, ki med vsemi osematisočaki slovi kot najnevarnejša. To je bilo seveda tudi prvo smučanje za Slovence s kakšnega osematisočaka.⁸⁹

⁸³ Alpinistične novice, *Delo*, 13. 5. 1991.

⁸⁴ Štěrbová, *Prve ženske na osematisočakih*, str. 357–358.

⁸⁵ Škarja, *Kangčendzenga: gora usode*, str. 9.

⁸⁶ Škarja, *Odprave v tuja gorstva*, str. 276–277.

⁸⁷ Golob, *Gora gora*, str. 40–41.

⁸⁸ Škarja, *Odprave v tuja gorstva*, str. 278–279.

⁸⁹ Mikša, Ajlec, *Slovensko planinstvo*, str. 133.

Zaključek

Slovenski alpinisti so potrebovali 20 let, da so zaokrožili opus osvajanja osem-tisočakov. Začelo se je leta 1975 z Makalujem in končalo leta 1995 z Anapurno. Tako smo postali šele deveta država na svetu, ki ji je uspel takšen podvig. Treba je izpostaviti, da so bili nekateri izmed vzponov na najvišje vrhove sveta izjemni. Na Makalu, Gašerbrum I, Everest, Čo Oju in Šiša Pangmo smo Slovenci splezali po zelo zahtevnih prvenstvenih smereh. Reinhold Messner je v svoji knjigi *Die Grossen Wände* med 32 najbolj drznih vzponov v Himalaji uvrstil kar osem slovenskih.⁹⁰ Štirje – Makalu, Čo Oju, Kangčendzenga in Daulagiri so vzponi, ki izhajajo iz tega obdobja. Daulagiri je do zdaj naš edini osemtisočak, ki smo ga osvojili v najtežavnejših zimskih razmerah. Večino osemtisočakov so naši alpinisti v tem obdobju osvojili brez uporabe dodatnega kisika. Marjan Manfreda je bil leta 1975, ko je brez dodatnega kisika pristopil na vrh Makaluja, celo nekaj časa višinski svetovni rekorder. Največ prvih pristopov na osemtisočake za Slovenijo ima Viki Grošelj, ki mu je to uspelo kar šestkrat. Največ osemtisočakov je osvojil Roman Benet – vseh 14, 10 jih je osvojil Viki Grošelj in osem Andrej Štremfelj. Najuspešnejša Slovenka je s štirimi osvojenimi osemtisočaki Marija Štremfelj. Na osemtisočake so se skupaj povzpele štiri Slovenke – Marija Štremfelj, Marija Frantar, Irena Mrak in Simona Pogač in skupaj osvojile sedem osemtisočakov (Everest, Nanga Parbat, Daulagiri, Gašerbrum II, Broad Peak, Čo Oju, Manaslu). Najbolj izstopa vzpon pokojne Marije Frantar, ki je vrh Nanga Parbata osvojila po Schellovi smeri čez Rupalsko steno. Marija in Andrej Štremfelj sta bila leta 1990 prvi zakonski par, ki se je skupaj povzpel na Everest. Izpostaviti velja tudi dva legendarna voditelja odprav iz obdobja med letoma 1975 in 1995, Aleša Kunaverja in Toneta Škarjo, ki sta vodila večino odprav na osemtisočake. Najuspešnejša Slovenka je s štirimi osvojenimi osemtisočaki Marija Štremfelj.

Poleg vseh teh pozitivnih zgodb med leti 1975 in 1995 pa se je zgodilo tudi nekaj tragedij. Žal ima alpinizem in osvajanje osemtisočakov tudi tragično stran. Šest slovenskih alpinistov je izgubilo življenje pri vzponih na najvišje gore sveta – Dragoregar (Gašerbrum I), Nejc Zaplotnik (Manaslu), Borut Bergant, Marija Frantar, Jože Rozman (Kangčendzenga) in Boštjan Kekec (K2).

Tako smo Slovenci, nekdanji himalajski anonimneži, v slabih 20 letih dosegli svetovni himalajski vrh in udeležili vizionarsko razmišljanje Aleša Kunaverja o naših (pre)poznih začetkih v Himalaji: »Če hočeš ujeti zamujeni vlak, moraš pač teči hitreje od njega.« Z novimi rešitvami in načini, na katere smo se lotevali vrhunskega plezanja v osemdesetih in devetdesetih letih prejšnjega stoletja, smo bili povsem v vrhu svetovne elite. Od leta 1991, ko so začeli podeljevati najuglednejše svetovno priznanje za alpinizem – zlati cepin – smo jih Slovenci prejeli kar deset.⁹¹ Tako tudi v današnjem času ostajamo trdno zasidrani med narodi z največjimi himalajskimi dosežki.

⁹⁰ Messner, *Die Grossen Wände*, 2000.

⁹¹ Za sedem vzponov, dve nagradi za življensko delo in eno nagrado občinstva.

Tabela 5: Slovenci na osemtisočakah od leta 1975 do leta 2022⁹²

1.	Roman Benet	14 x 8000	14	
2.	Viki Grošelj	Makalu, Manaslu, Broad Peak, Gašerbrum II, Čo Oju, Lotse, Everest, Šiša Pangma, Kangčendzenga, K2	10	Na Čo Oju se je povzpел dvakrat
3.	Andrej Štremfelj	Gašerbrum I, Everest, Broad Peak, Gašerbrum II, Šiša Pangma, Kangčendzenga, Čo Oju, Daulagiri	8	Na Everest se je povzpел dvakrat Južni vrh Kangčendzenge
4.	Pavle Kozjek	Broad Peak, Gašerbrum II, Šiša Pangma, Everest, Čo Oju	5	
5.	Iztok Tomazin	Daulagiri, Čo Oju, Šiša Pangma, Gašerbrum I, Gašerbrum II	5	Srednji vrh Šiša Pangme
6.	Franc Pepevnik	Čo Oju, Everest, Lotse, Šiša Pangma	4	Srednji vrh Šiša Pangme
7.	Marija Štremfelj	Broad Peak, Everest, Čo Oju, Daulagiri	4	
8.	Tomo Česen	Broad Peak, Lotse, Kangčendzenga	3	Jalung Kang na Kangčendzengi
9.	Milan Romih	Lotse, Šiša Pangma, Čo Oju	3	Srednji vrh Šiša Pangme
10.	Nejc Zaplotnik	Makalu, Gašerbrum I, Everest	3	
11.	Tomaž Rotar	Everest, K2 in Kangčendzenga	3	
12.	Marko Prezelj	Čo Oju, Kangčendzenga	2	Južni vrh Kangčendzenge
13.	Jože Rozman	Čo Oju, Nanga Parbat	2	
14.	Davo Karničar	Anapurna, Everest	2	
15.	Tomaž Humar	Anapurna, Šiša Pangma	2	
16.	Bogdan Biščak	Broad Peak, Gašerbrum II	2	
17.	Stojan Burnik	Čo Oju, Gašerbrum II	2	
18.	Gregor Lačen	Daulagiri, Everest	2	
19.	Tomaž Jakofčič	Daulagiri, Everest	2	
20.	Tadej Golob	Daulagiri, Everest	2	
21.	Franc Oderlap	Čo Oju, Everest	2	
22.	Stane Belak	Makalu, Everest	2	
23.	Marjan Manfreda	Makalu, Daulagiri	2	
24.	Matej Flis	Everest, Broad Peak	2	
25.	Dušan Jelinčič	Broad Peak, Gašerbrum II	2	
26.	Dušan Debelak	Čo Oju, Šiša Pangma	2	Srednji vrh Šiša Pangme
27.	Borut Bergant	Kangčendzenga	1	Jalung Kang na Kangčendzengi
28.	Irena Mrak	Gašerbrum II	1	
29.	Silvo Karo	Broad Peak	1	
30.	Matevž Lenarčič	Broad Peak	1	
31.	Janez Dovžan	Makalu	1	
32.	Mojmir Štangelj	Broad Peak	1	
33.	Marjan Kregar	Daulagiri	1	

⁹² Mikša, The Mountains that Wrote Them: Slovenians Climbing and Writing about Eight-Thousand-Metre Peaks, str. 167–170.

34.	Rado Nadveršnik	Čo Oju	1	
35.	Blaž Jereb	Čo Oju	1	
36.	Roman Robas	Čo Oju	1	
37.	Filip Bence	Šiša Pangma	1	
38.	Marija Frantar	Nanga Parbat	1	
39.	Janez Jeglič	Everest	1	
40.	Uroš Rupar	Kangčendzenga	1	Srednji vrh Kangčendzenga
41.	Aleš Cvahte	Čo Oju	1	
42.	Marjan Gregorčič	Čo Oju	1	
43.	Marjan Urh	Čo Oju	1	
44.	Matija Urh	Čo Oju	1	
45.	Zvonko Požgaj	K2	1	
46.	Matej Kranjc	Šiša Pangma	1	Srednji vrh Šiša Pangme
47.	Andrej Karničar	Anapurna	1	
48.	Marko Čar	Gašerbrum I	1	
49.	Miha Marenče	Daulagiri	1	
50.	Peter Mežnar	Daulagiri	1	
51.	Janko Meglič	Daulagiri	1	
52.	Dušan Polenik	Daulagiri	1	
53.	Primož Štular	Čo Oju	1	
54.	Primož Pišek	Čo Oju	1	
55.	Roman Dobrajc	Čo Oju	1	
56.	Matija Klanjšček	Daulagiri	1	
57.	Miha Habjan	Daulagiri	1	
58.	Andrej Terčelj	Gašerbrum II,	1	
59.	Tomi Aurednik	Šiša Pangma	1	Srednji vrh Šiša Pangme
60.	Viktor Mlinar	Everest	1	
61.	Marko Lihteneker	Everest	1	
62.	Uroš Samec	Čo Oju	1	
63.	Aljaž Tratnik	Čo Oju	1	
64.	Emil Tratnik	Čo Oju	1	
65.	Marjan Kovač	Čo Oju	1	
66.	Cene Berčič	Čo Oju	1	
67.	Janez Levec	Čo Oju	1	
68.	Aleš Koželj	Čo Oju	1	
69.	Damjan Karničnik	Čo Oju	1	
70.	Dušan Rauter	Čo Oju	1	
71.	Simona Pogač	Manaslu	1	
72.	Miha Valič	Čo Oju	1	
73.	Tone Perhaj	Čo Oju	1	
74.	Janko Ažman	Makalu	1	
75.	Ludvik Golob	Broad Peak	1	
76.	Andrej Gradišnik	Broad Peak	1	
77.	Jurij Gorjanc	Broad Peak	1	
78.	Tadej Zorman	Broad Peak	1	

79.	Tomaž Žerovnik	Šiša Pangma	1	Srednji vrh Šiša Pangme
80.	Zoran Mislej	Šiša Pangma	1	Srednji vrh Šiša Pangme
81.	Aleš Česen	Broad Peak	1	
82.	Luka Lindič	Broad Peak	1	

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (AS), fond 1176 PZS, a. e. 26, Jugoslovani v gorah Pamirja.
 AS 1176 PZS, KOTG a. e. 37.
 AS 1176 PZS, KOTG, a. e. 37. Ekspedicijski klub – ustanovitev, str. 1.
 AS 1176 PZS, KOTG, a. e. 37. Ekspedicijski klub (EK). Pravilnik, str. 1.
 AS 1176 PZS, KOTG a. e. 37. Predlog ekspedicije na Mt. Everest – Chomolungmo.
 AS 1176 PZS, KOTG a. e. 38, Everest 79.
 AS 1176 PZS, KOTG a. e. 38, Seznam kandidatov za odpravo »Everest 79«.
 Slovenski planinski muzej (SPM), fond Aleša Kunaverja, a.e. 148, Fascikel Naslovi alpinistov, spisek kandidatov za VI. JAH, seznam članov Everest 1979, Lotse 1981.

Ustni viri

Pogovor Petra Mikše s Tonetom Škarjo, 10. 10. 2012.

Časopisni viri

Alpinistične novice, *Delo*, 13. 5. 1991.
Delo, let. 2, št. 211, 4. 8. 1960, str. 1.
 Makalu za nas ni več tabu. *Delo*, št. 243, 1975, str. 15.
 Naša zastava na vrhu sveta, *Dnevnik*, let. 27, št. 129, 14. maj 1979., str. 1.

Spletni viri:

Prvič na Everest brez kisika. Objavljeno na: <https://www.friko.si/alpinizem-zgodovina/prvic-na-everest-brez-kisika>, Datum ogleda: avgust 2022.

Literatura

Belak, Stane, Daulagiri: *Na vrhovih sveta. Od prvih pristopov do najvišjih sten*. Ljubljana, 1992, str. 137–142.
 Golob, Urban, Gašerbrum. Pionirska gora. *Slovenska alpinistična revija Grif*, št. 11, 1997, str. 35.
 Golob, Urban, Gora gora. *Slovenska alpinistična revija Grif*, št. 22, 1999, str. 40–41.
 Gradnik, Elizabeta, Kunaver, Dušica, *S Triglava na vrhove sveta z Alešem Kunaverjem. Katalog k razstavi*. Jesenice: Muzej, 2000.
 Grošelj, Viki, *Štirikrat osem tisoč*. Ljubljana, 1991.
 Grošelj, Viki, *Velikani Himalaje*. Ljubljana, 2013.
 Keršič, Marjan, Mahkota, Ante, Debelak, Ciril, *Noči in viharji. Dnevnik poti prve slovenske odprave na vrhove Trisulov v Garwal Himalaji v letu 1960*. Ljubljana, 1962.
 Kunaver, Aleš, *Dežela Šerp – 1962*. Ljubljana, 2007.
 Kunaver, Aleš, Jugoslovanska himalajska ekspedicija na Anapurno II. in IV. 1969. *Planinski vestnik*, št. 2, 1971, str. 65–74.

- Kunaver, Aleš, *Makalu: prvič prvi v Himalaji*, Ljubljana, 2006.
- Kunaver, Dušica, *Od Triglava do treh vrhov sveta*. Ljubljana, 1994.
- Levstek, Igor, Blažej, Janko, *Himalaja in človek: Alpinistična zgodovina*. Ljubljana, 1957.
- Mahkota, Ante, Kronika. *Planinski vestnik*, št. 11, 1960, str. 484–495.
- Manfreda, Marjan, Ventil – pokvarjen. *Planinski vestnik*, št. 4, 1976, str. 161.
- Matijevac, Vanja: Lotse ,81. Na vrhovih sveta. *Od prvih pristopov do najvišjih sten* (Ljubljana, 1992, str. 117–133.
- Messner, Reinhold, *Die Grossen Wände: von der Eiger-Nordwand bis zur Dhaulagiri-Südwand*. München, Wien, Zürich, 2000.
- Mihelič, Tine: Pico Yugoslavia. *Na vrhovih sveta. Od prvih pristopov do najvišjih sten*. Ljubljana, 1992, str. 26–27.
- Mikša, Peter, Franci, Savenc: Spomini na prvo odpravo v Ande. *Planinsko društvo Univerza – Akademsko planinsko društvo: zbornik 1949–2009*. Ljubljana, 2009, str. 25–28.
- Mikša, Peter, Golob, Urban, *Zgodovina slovenskega alpinizma*. Ljubljana, 2013.
- Mikša, Peter, Ajlec, Kornelija, *Slovensko planinstvo*. Ljubljana, 2015.
- Mikša, Peter, The mountains that wrote them : Slovenians climbing and writing about eight-thousand-metre peaks = Góry, które ich napisały : Słoweńcy wspinający się na i piszący o ośmiotysięcznikach. *Slavica Tergestina*, št. 1, 2022, str. 152–174.
- Ocena naše himalajske odprave. *Planinski vestnik*, št. 11, 1960, str. 523–525.
- Potrč, Vanč, Srečanje s Čarovnico. *Na vrhovih sveta. Od prvih pristopov do najvišjih sten*. Ljubljana, 1992, str. 74–75.
- Sazonov, Tone: Vakhanski koridor. *Na vrhovih sveta. Od prvih pristopov do najvišjih sten*. Ljubljana, 1992, str. 82–83.
- Škarja, Tone, Odprave v tuja gorstva – Himalaja. *Planinski zbornik: ob 110-letnici Slovenskega planinskega društva in Planinske zveze Slovenije*. Ljubljana, 2003, str. 247.
- Škarja, Tone, *Slovenci v Himalaji*. Ljubljana, 2004.
- Škarja, Tone, Beseda na vrhu. *Obvestila Planinske zveze Slovenije*, februar 2005, str. 3.
- Škarja, Tone, *Kangčendzenga: gora usode*. Radovljica, 2008.
- Štěrbová, Dina, *Prve ženske na osemtisočakih: hrepenenja in usoda*. Radovljica, 2019.
- Štremfelj, Andrej, Ko na vrhu ne veš, kaj bi. Everest med prvim vzponom in slovensko smerjo po Zahodnem grebenu leta 1979. *I gore: slovenska gorniška revija*, let. 1, št. 2, str. 10.
- Štremfelj, Andrej: Na vrh sveta. *Na vrhovih sveta. Od prvih pristopov do najvišjih sten*. Ljubljana, 1992, str. 74–75.
- Štremfelj, Anže, *Komercializacija Everesta*. Diplomsko delo. Ljubljana, 2010.
- Tomazin, Iztok, Čo Oju – Turkizna boginja. Ljubljana, 1993.

SUMMARY

Slovene Ascents of Eight-Thousanders (1975–1995)

Peter Mikša, Jure K. Čokl

Faced with a relative political isolation and lacking financial means or experience in comparison with the most successful countries in the sphere of Himalayanism, Yugoslavia – and Slovenia within it – missed out on the initial period of the first conquests of the world's highest mountains. Subsequently, the authorities supported expeditions to foreign mountain ranges; initially, climbers embarked on expeditions to the former Soviet Union (the Caucasus, the Pamirs) and, subsequently, to the Hindu Kush, the Himalaya, and Karakoram. Originally, each Yugoslav republic was to have a representative in the expedition. In time, Slovenes cemented their primacy in these expeditions. They were led by two visionaries and excellent expedition planners, Aleš Kunaver and Tone Škarja, and quickly managed to make up for the lost years. In the late 1970s and in the 1980s, Yugoslav expeditions were exceptionally successful; their achievements put the country at the very forefront of high-altitude climbing. Slovene climbers were among the founders of modern Himalayan climbing in the Alpine style and in difficult faces because the summits of the eight-thousanders had already been conquered by others in the period when Himalayanism was yet to reach full development in Yugoslavia. Slovene climbers won as many as nine Piolet d'Or awards, which is the most prestigious climbing award. This number would be higher if the award had existed before 1992. Slovenia would most probably be ranked among the world's elite if we calculated the ratio of population number to the conquered eight-thousanders.

V spomin

Radoslav-Rade Petrović (Dubrovnik, 10. 2. 1932– Dubrovnik, 2. 1. 2020)

Preteklo je že več kot poltretje leto, odkar se je 2. januarja 2020 v Dubrovniku poslovil univerzitetni profesor zgodovine, minister in diplomat Rade Petrović. Čeprav seže vest še v čas pred izbruhom epidemije covida 19 in ni več “novica”, je prav, da na tem mestu pokojnemu profesorju, kolegu in prijatelju namenimo spominski zapis. Pred slovensko osamosvojitvijo je bil namreč poldrugo desetletje strokovno in kolegialno dejavno povezan s slovenskimi zgodovinarji.

Rodil se je 10. februarja 1932 v delavskem predmestju Dubrovnika Gruž. Njegov oče je bil čevljar, priseljenec iz etnično povečini srbske slavonske Banije (Banovine). Osnovno šolo, kjer so se družili otroci katoliške, pravoslavne in muslimanske vere, je obiskoval v Gružu, srednjo – ekonomsko-tehnično pa v Dubrovniku. Prvo nekajletno zaposlitev je 1951 dobil v carinarnici v Dubrovniku, ki je bil tedaj pomembno izvozno pristanišče zlasti za bosanski les in hercegovski tobak ter skladišče za sol. Dubrovnik je imel (do 1976) redno vsakodnevno železniško povezavo s Sarajevom, kar je vplivalo na Petrovićevo odločitev, da se na filozofski fakulteti sarajevske univerze vpiše na študij zgodovine, ki ga je zaključil 1959, 1964 pa je doktoriral s temo *Narodna stranka u Dalmaciji i nacionalno pitanje (1860–1880)*. To je bila tudi problematika njegove najbolj znane monografije *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću* (1968, 1982²), v kateri se je osredotočil na odnos do italijanskega “Risorgimenta” in na oblikovanje nacionalnih identitet Hrvatov in Srbov v Dalmaciji 19. stoletja; to tematiko so obravnavale tudi mnoge druge njegove objave. Svojo zadnjo knjigo *Ruski konzulat u Dubrovniku od osnivanja do 1878. godine* je objavil 2010.

Delo akademskega učitelja je nastopil na matični fakulteti v Sarajevu in prek docenta in izrednega profesorja napredoval do redne profesure. Bil je mentor številnim magistrandom in doktorandom. Nekaj časa je bil predstojnik oddelka za zgodovino in dekan Filozofske fakultete. Študijsko se je 1965/1966 izpopolnjeval v Rimu, 1979/1980 in 1986/1987 pa v Moskvi. Predaval je na katedrah za zgodovino jugoslovanskih univerz in na številnih evropskih in ameriških univerzah. Nastopil

je tudi v Ljubljani, kjer je s svojim predavanjem naredil enkraten vtis na poslušalstvo. Bil je član uredništva revij *Jugoslovanski istorijski časopis* v Beogradu in *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* ter časopisa *Pregled: časopis za društvena pitanja* v Sarajevu. V Sarajevu je bil tudi predsednik italijanskega kluba.

Kot družbeno angažiran intelektualac je nekaj časa predsedoval Društvu zgodovinarjev Bosne in Hercegovine, 1969–1973 pa je bil minister za kulturo in prosveto Bosne in Hercegovine. Prejel je republiška priznanja Nagrado za znanost “Veselin Masleša”, Nagrado 27. julija, Red dela z zlatim vencem in Red zaslug za narod s srebrnimi žarki. Na jugoslovanski in mednarodni strokovni ravni je bil predsednik jugoslovanskega nacionalnega komiteja za zgodovinske vede in jugoslovanskega dela mešane italijansko-jugoslovanske komisije zgodovinarjev, ki je prirejala kongrese in simpozije o problemih odnosov med obema jadranskima obalama.¹ Na njih so obravnavali zapletena in pereča kulturno-zgodovinska vprašanja. Sedmi sestanek komisije z znanstvenim srečanjem je bil 1978 v Ljubljani.² Za svojo dejavnost v komisiji je Rade Petrović prejel italijansko odlikovanje *Ordine al merito della Repubblica Italiana* (*Cavaliere, Ufficiale, Commendatore*), in nagrado *Osimo d'oro*. Italijanski kolegi so 2005 objavili zbornik italijanskih prevodov njegovih izbranih del *Il fallito modello federale della ex Jugoslavia*.

S slovenskimi zgodovinarji je po sredi sedemdesetih in v osemdesetih letih intenzivno sodeloval v prizadevanjih za izboljšanje položaja zgodovine v šoli v času tim. usmerjenega izobraževanja.³ Pouku zgodovine v šolah so bila namenjena srečanja jugoslovanskih zgodovinarjev – pedagogov s predstavitvami novih zamisli o izvajanju kakovostnega podajanja zgodovinske snovi v drastično okrnjenem obsegu, ki ga je šolska reforma na raznih srednješolskih “poklicnih” usmeritvah odmerila predmetu zgodovina.⁴ V Sloveniji se je uvajanje nove oblike srednjega šolanja začelo s šolskim letom 1980/81, priprave nanj pa so na jugoslovanski ravni stekle nekaj let prej: na VII. kongresu jugoslovanskih zgodovinarjev 1977 v Novem Sadu so trije plenarni referati, med njimi Petrovićev, obravnavali vlogo zgodovine v usmerjenem izobraževanju. Prisotni so sprejeli resolucijo, pri sestavi katere je imel opazno besedo Rade Petrović, ki je vselej izražal spoštovanje do pedagoških delavcev v šolskem sistemu. Njegov *credo* je bil, da šolstvo in red v njem zrcalita stanje in red v družbi. Novosadski kongres je sprejel sklep, da jugoslovanski zgodovinarji želijo doseči spremembe, preobrazbo in izboljšanje položaja zgodovine v sistemu izobraževanja.⁵ S slovenskimi univerzitetnimi učitelji – med njimi je

¹ Branko Marušić, Peti in šesti sestanek italijanskih in jugoslovanskih zgodovinarjev, *Zgodovinski časopis* 31, št. 4 (1977), 539–541.

² Darja Mihelič, Poročilo o sedmem sestanku jugoslovansko-italijanske komisije za zgodovino, *Zgodovinski časopis* 32, št. 1 (1978), 161–161.

³ Jana Bačević, “Pogled unazad”. Antropološka analiza uvođenja usmerenog obrazovanja u SFRJ. *Antropologija* 1 (Beograd 2006), 104–126.

⁴ Darja Mihelič, VI. jugoslovanski simpozij o pouku zgodovine, *Zgodovinski časopis* 32, št. 3 (1978), 335–337; Ignacij Voje, Priprave na VII. jugoslovanski simpozij o pouku zgodovine, *Prosvetni delavec*, 25. V. 1979, 3; Darja Mihelič, VII. jugoslovanski simpozij o pouku zgodovine, *Zgodovinski časopis* 33, št. 3 (1979), 485–487.

⁵ Zaključci sedmogo kongresa istoričara Jugoslavije o položaju nastave istorije. *Jugoslo-*

bil v tem pogledu vodilni promotor profesor Ignacij Voje, 1976–1980 predsednik Zgodovinskega društva za Slovenijo, 1978–1982 pa prav na Petrovićevo pobudo tudi predsednik (jugoslovanske) stalne komisije za pouk zgodovine v šoli – je bil Rade Petrović povezan tudi ob usklajevanju sistemov in vsebin študija zgodovine na univerzah, kar se je dogajalo na interkatederskih konferencah. Po šestletni prekinitvi zasedanj medfakultetnih konferenc zgodovinskih oddelkov na filozofskih fakultetah v Jugoslaviji je 1977 prišlo do medfakultetnega posvetovanja v Sarajevu. Na njem so predstavniki zgodovinskih oddelkov jugoslovanskih univerz sklenili, da bodo na rednih sestankih obravnavali študijsko problematiko na univerzah, pri čemer naj bi spremljali položaj in vlogo zgodovine na vseh stopnjah izobraževanja. Prvi sedež medfakultetne komisije je (od 1978 do avgusta 1980) pripadel oddelku za zgodovino filozofske fakultete v Ljubljani, ki je organiziral dve srečanju univerzitetnih profesorjev zgodovine.⁶ Rade Petrović je bil pri pripravi in realizaciji teh dogodkov vselej nepogrešljiv sodelavec. Bil je markantna oseba z jasno izoblikovanimi pogledi in tehtnimi mnenji, ki jih je izražal preudarno, odločno in prepričljivo, ob sproščenem druženju pa se je izkazal za duhovitega sogovornika z iskrim smislom za humor.

Njegovo uspešno in premočrtno življenjsko pot je prekinil izbruh vojne v Bosni in Hercegovini. Neposredno življenjsko ogrožen se je bil septembra 1992 primoran z družino umakniti iz obleganega Sarajeva v Rim. Kot izvrsten poznavalec razmer na Balkanu je v Italiji dobil status posebnega poslanca predsedstva Bosne in Hercegovine pri italijanski vladi v diplomatsko-humanitarni misiji. V tej vlogi je obiskal tudi papeža v Vatikanu. Ko so se vojne razmere umirile, se je želel vrniti v Sarajevo, vendar tam zanj ni bilo več prostora, njegovo stanovanje pa je že dobilo novega lastnika – sicer kolega z oddelka na fakulteti. Z ženo, koncertno pianistko in pedagoginjo Jasenko Roter Petrović sta se vrnila v njegov rodni Dubrovnik, kjer sta si ustvarila novi dom na Lapadu, v zahodnem predmestju Dubrovnika. Sinova, oba pravnik, sta si poiskala eksistenco na tujem: starejši pri “Mednarodni organizaciji dela” v Ženevi, mlajši na univerzi “La Sapienza” v Rimu.

Dubrovniška televizija je z Radetom Petrovićem posnela vrsto srečanj, najopaznejši pa je niz 19 izjemno odmevnih oddaj “Gruške priče”, predvajanih poleti in jeseni 2014. Po svojem pristopu in privlačnem scenariju morejo služiti za posnemanja vreden zgled podobnim televizijskim oddajam o lokalni zgodovini. Petrović v njih ob sprehodih po Gružu in okolici opisuje svoje mladostne spomine iz obdobja stare Jugoslavije, Neodvisne države Hrvaške, druge svetovne vojne in druge Jugoslavije. Pripoveduje o gruški osnovni šoli, ki jo je obiskoval, o pristanišču Gruž, o železnici in železničarjih, o tramvaju, s katerim so se do njegove ukinitve 1970 Dubrovčani ponašali pred Splitčani, pa o družabnem življenju, o razmerah med drugo svetovno vojno, o svoji izkušnji v Vatikanu v devetdesetih letih prejšnjega stoletja in še in še. Čeprav je v svoji pripovedi želel ovekoveti

venski istorijski časopis 1–4 (1978), 549–550.

⁶ Ignacij Voje, Skrb za enoten šolski sistem. Stalne oblike medfakultetnega sodelovanja zgodovinarjev, Prosvetni delavec 11. 1. 1980, 9; idem, Medukatedersko savjetovanje u Arandelovcu, Nastava istorije št. 1, 1980, 67–69.

prvenstveno spomin na rodni Gruž, pa je z njo hoté ali nehote obenem postavil tudi spominsko obeležje samemu sebi. V oddajah ga moremo podoživeti v prvih letih devetega desetletja njegovega življenja, ko bistrega uma živahno obuja spomine na Gruž svoje mladosti in jih vpleta v nekdanje zgodovinske okoliščine. Pripoved pospremi z duhovitimi in šaljivimi anekdotami, a tudi s kritičnimi opaznanji in daljnovidnim pogledom v prihodnost, npr.: “Povijest nije za pravljenje mitova” ali: “Treba respektirati našu prošlost, ali živjeti za budućnost”. – Te oddaje morda malo omilijo nostalgijo ugotovitve kolega in prijatelja, ki mi jo je posredoval ob smrti profesorja Petrovića: “Bili smo prav dobra, prijateljska družba, zdaj so pa ostali le še z rastočo časovno razdaljo precej osiromašeni spomini.”

Darja Mihelič

Ocene in poročila

Mark Bailey, **Black death: Economy, Society and the Law in fourteenth-century England**. New York: Oxford University Press, 2021, 376.

Angleški profesor srednjeveške zgodovine Mark Bailey z University of East Anglia je v lanskem letu zbral in objavil svoje najnovejše ugotovitve glede socialno-ekonomskih posledic črne smrti v Angliji. Delo je plod t.i. Ford Lectures v letu 2019. Gre za vsakoletni cikel predavanj na temo angleške zgodovine na oxfordski univerzi, ki nepretrgano potekajo že od konca devetnajstega stoletja. Leta 2019 so bile za temo izbrane ekonomske, družbene in pravne posledice črne smrti, za glavnega predavatelja pa je bil določen Mark Bailey. Kot običajno, je tudi ta cikel predavanj izšel v obliki znanstvene monografije.

Tema v zgodovinopisju nikakor ne predstavlja novosti. Tekom desetletij raziskav se je pojavilo kar nekaj temeljnih študij. Med ključnimi zgodovinarji lahko naštejemo imena, kot so Philip Ziegler, Ole Jørgen Benedictow, Guido Alfani, Paolo Malanima, Walter Scheidel, Samuel Cohn in drugi. Zadnje čase postajajo odmevne tudi interdisciplinarne študije, med katerimi je treba omeniti delo bioantropologinje Sharon Dewitte, ki raziskuje ekonomske posledice kuge s pomočjo skeletnih ostankov. V našem prostoru se je s tematiko ukvarjal Dušan Mlacović, ki je v svojem delu *Plemenitost in otok: padec in vzpon rabskega plemstva analiziral vpliv kuge na Rabu*.

Mark Bailey se je osredotočil na ekonomske posledice črne smrti v Angliji in ustvaril uspešno sintezo med že uveljavljenimi in novimi ugotovitvami. Ugotavlja, da je bila Anglija v hudi družbeno-ekonomski krizi že na predvečer črne smrti. To v resnici ni nova teza, saj jo je že petindvajset let pred tem razvijal Philip Ziegler v svojem delu *The black death*, v katerem je opazal zmanjšanje kmetijske zemlje in depopulacijo že pred nastopom črne smrti.

Bailey trdi da je bilo ekonomsko stanje Anglije pred črno smrtjo precej v zaostanku za vodilnimi evropskimi okolji, kakršno je bilo denimo Sever Italije. Kljub katastrofalni epidemiji pa se je v Angliji uspela ekonomska situacija izboljšati. Po črni smrti je namreč prišlo do dviga realnih mezd in BDP-ja, in to do te mere, da se je Anglija po kriteriju ekonomske moči pričela počasi bližati kontinentalnemu delu Evrope in slednjič hitro nastopila kot ena izmed vodilnih držav v evropskem prostoru. To je spodbudilo Baileyja, da se je vprašal, zakaj je bil razvoj dogodkov v Angliji povsem drugačen v primerjavi s preostalim delom celinske Evrope.

Ugotovil je, da so bile institucionalne strukture leta 1340 slabo pripravljene

na visok demografski režim, a so se tekom črne smrti morale prilagoditi novim razmeram. Institucionalne spremembe so rešile angleško družbo pred cikli maltuzijanske pasti. Do neke mere to ugotavlja tudi Gregory Clark, ki trdi, da je črna smrt začasno celo dvignila učinkovitost srednjeveške angleške ekonomije. Spremembe je moč videti v uvedbi zakonikov in statutov, ki so sledili črni smrti. Primer je recimo znani Statut delavcev, ki ga je leta 1351 izdal angleški kralj Edvard III. Bailey v njem vidi zgodnji pojav centralizirane države in zgodnjo vzpostavitev modernih institucij. Črna smrt je torej spodbudila državo, da se je v času epidemične krize aktivirala, da bi zaščitila dobrobit ljudi. Po 1349 je tako država postala bolj vključena v družbene procese.

Ena izmed Baileyjevih predpostavk je, da je črna smrt sprožila postopno ukinitvev angleške fevdalne oblike služenja, tako imenovane *villeinage*. V slovenščini je temu najboljši približek tlačanstvo, pripadniki pa tlačani (*villeins*); gre za osebno nesvobodne podložnike, značilne za angleški prostor, ki so bili v celoti podrejeni gospodu ali vezani na graščino. Svojemu fevdalnemu gospodu so zagotavljali delovno pomoč v zameno za obdelavo lastnih pasov zemlje. Tradicionalno zgodovinopisje je umeščalo propad tovrstne oblike služenja med leti 1380 in 1430, Bailey pa trdi, da so bili tlačani šibki že pred črno smrtjo. Dodatni udarec so prejeli že v razmahu epidemije, ker so posestniki zemljišč med seboj tekmovali za podložnike. Tako se je pojavila večja mobilnost podložnikov, ki je po Baileyjevem mnenju nedvoumno prispevala k propadu tlačanstva.

Črna smrt je poleg večanja mobilnosti podložnikov povečala tudi mobilnost kmečke zemlje in nepreklicno prekinila povezavo med lastništvom in statusom. Pospeševanje dajanja dominikalne zemlje v najem, zlasti od 80. let 14. stoletja, je povečalo možnosti za nastajajočo kmečko elito, da bi dobila zemljišče in zgradila gospodarske posesti. Do konca štirinajstega stoletja se je ta elita samoopredeljevala za *yeomen* (deželni svobodniki) in na *husbandmen* (svobodne kmete, ki so po svojem nazivu in socialnem statusu rangirali nižje kot svobodniki, a višje kot t. i. *villeins*), uporaba te nove nomenklature pa je služila dvojnemu namenu, da jih, prvič, loči od preostale kmečke družbe (malih posestnikov, obrtnikov, uslužbencev in delavcev), in, drugič, da mnoge med njimi oddalji od njihovih nekdanih korenin služenja. Po črni smrti se je razširil pogodbeni zakup na kmečki zemlji. Leta 1400 je bilo že skoraj 45 % vse orne zemlje dane v pogodben zakup, kar je privedlo do tega, da je zemljišče prišlo na trg. Tako se je hkrati povečala mobilnost zemlje in prišlo je do komodifikacije zemljišča kot tržnega dejavnika.

Glede stanja gosposkih elit Bailey prihaja navzkriž s tezami Samuela Cohna, ki ocenjuje, da so skozi črno smrt najbolje prišli prav plemeniti posestniki. Samuel Cohn je prav tako angleški zgodovinar, prej tudi profesor glasgowske univerze. V letu 2007 je objavil odmeven članek z naslovom »After the Black Death: Labour Legislation and Attitudes Towards Labour in Late-Medieval Western Europe«, ki govori o posledicah črne smrti in v katerem nagovarja k uporabi komparativne analize, ki ponuja precej bolj kompleksen vpogled v posledice črne smrti kot študije izoliranih primerov. Bailey v nasprotju s Cohnom ugotavlja, da je demografski propad doprinesel socialno in ekonomsko moč kmečkemu sloju in povečano ubla-

govljenje tržnega dejavnika. Gospodstvo je bilo šibko že pred epidemijo, medtem ko je bil blagovni trg (neodvisen od elit) stabilen. Nad trgom pa gospodstvo skoraj ni imelo nadzora. Zgodovinopisje je dotlej, kot ocenjuje Mark Bailey, podcenjevalo moč trga in precenjevalo moč gospodstva.

Mark Bailey je ustvaril kvalitetno analitično delo, s katerim se je s preišljevanim fokusom na tematiko ekonomskih posledic, zamejenim na angleškem prostoru, uspel izogniti pretiranemu posploševanju, ki je bilo prisotno pri nekaterih starejših zgodovinskih delih na to temo. To pa je po drugi strani tudi hiba tega dela, saj manjka primerjava z drugimi območji, predvsem s kontinentalnim delom Evrope. Smiselno bi bilo tudi bolj vključiti interdisciplinarni pristop. Zanimiva bi bila denimo vključitev bioarheoloških študij, ki zadnje čase orjejo teren in prinašajo nova dognanja. Ena izmed njegovih tez je, da so pandemije stalnica v človeški zgodovini, vendar pa niso tiste, ki prinašajo spremembe. Prinašajo prelom, ki poveča možnosti za spremembe, ki pa bi se odvile tudi brez prisotnosti bolezni. To pomeni, da lahko na črno smrt gledamo bolj v luči pospeševalca, kot pa vzroka. Vprašanje je, če lahko takšen pogled privzamemo tudi na drugih območjih, ki jih je močno prizadela črna smrt.

Nina Ošep

Klemen Kocjančič, **Red mrtvaške glave pod Alpami: Enote in ustanove Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno**. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021, 411 strani, (Zbirka Razpoznavanja / Recognitiones, 44).

Monografija dr. Klemna Kocjančiča z naslovom *Red mrtvaške glave pod Alpami: Enote in ustanove Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno se ukvarja s prisotnostjo enot in ustanov Waffen-SS na slovenskem etničnem ozemlju med drugo svetovno vojno*. SS (Schutzstaffel) je bila paravojaška organizacija nemške nacistične stranke. Waffen-SS so bili oboroženi oddelki, ki so bili v času druge svetovne vojne obravnavani kot del nemške vojske. To je prva znanstvena monografija, ki obravnava omenjene paravojaške enote na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Izšla je v drugi polovici leta 2021 v zbirki Razpoznavanja / Recognitiones pri Inštitutu za novejšo zgodovino.

Dr. Klemen Kocjančič je kot asistent z doktoratom zaposlen pri Obramboslovnem raziskovalnem centru pri Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. Pri tej fakulteti je tudi habilitiran kot asistent-raziskovalec. Diplomiral je na Teološki fakulteti z nalogo *Duhovniki lavantinske škofije kot žrtve represivnih ukrepov med drugo svetovno vojno*, magistriral iz obramboslovja na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani in doktoriral leta 2018 na ljubljanski Filozofski fakulteti za disertacijo *Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno*. Ukvarja se z raziskovanjem vojne in vojaške zgodovine na Slovenskem, predvsem v času druge svetovne vojne, raziskuje tudi ekstremizem in terorizem ter nekatere vsebine iz področja vojaške sociologije.

Monografija je sestavljena iz predgovora, treh obsežnih vsebinskih poglavij, ki so sistematično razčlenjena na podpoglavja, sklepnih ugotovitev ter seznama virov in literature. Avtor se je zaradi lažjega razumevanja odločil za izvirno poimenovanje obravnavanih enot (Waffen-SS), saj se v virih in literaturi uporabljajo različni prevodi.

V prvem poglavju avtor na podlagi relevantne literature opisuje splošno zgodovino Waffen-SS. Ta je povezana z zgodovino nacizma v Nemčiji v času od konca prve svetovne vojne in do začetka druge svetovne vojne. Začetki SS segajo v leto 1921 v prvo leto Hitlerjevega predsedovanja Nationalsocialistični nemški delavski strank. Ta je dobivala vse več podpornikov in v okviru te stranke so vzpostavili paravojaške sile za varovanje voditeljev stranke in za napade na politične nasprotnike. Elitna skupina teh sil je bila Schutzstaffel (SS), ki je bila na ukaz Adolfa

Hitlerja ustanovljena leta 1925. S prihodom nacistov na oblast v letu 1933 se je SS začela integrirati v državne institucije in se sčasoma »razvila v celovit sistem znotraj tretjega rajha, vključno z vojaškim krilom (Waffen-SS), ki je neuradno veljala za četrto vejo nemških sil« (Kocjančič, 342). Avtor nadaljuje s preglednim opisom delovanja Waffen-SS med drugo svetovno vojno, opiše njene ustanove in enote, razloži oblike teh enot, njihovo vojaško organiziranje in strukturo. Razloži tudi kako je potekalo rekrutiranje pripadnikov Waffen-SS, njihova narodnost (sprva so to bili le nemški državljani nato pa tudi tujci, ki so jih vključili v tujske legije in nato divizije), poimenovanje enot Waffen-SS po katerem so razlikovali narodnostno pripadnost posamezne enote in sistem vojaških činov, ki je bil drugačen od redne nemške vojske. Avtor pregledno opiše vojne zločine, ki so jih storili enote ali pripadniki Waffen-SS ter usodo pripadnikov teh enot po koncu druge svetovne vojne, ki jo razdeli na »nacistično partizanstvo, begunstvo, sodni procesi in kaznovanje, denacifikacija in reintegracija ter poskus rehabilitacije« (Kocjančič, 67). Vsebina prvega poglavja omogoča nadaljnje razumevanje raziskovalne teme monografije in njen širši kontekst.

Drugo poglavje je osrednji del monografije. V njem avtor podrobno opisuje ustanove in enote Waffen-SS, ki so bile prisotne ter delovale na Slovenskem. Na začetku opozori na še slabo raziskano področje in sicer da so bili pripadniki slovenske manjšine na Koroškem po nemški priključitvi Avstrije leta 1938, kot nekdanji avstrijski državljani že podvrženi mobilizaciji v Waffen-SS. Avtor v nadaljevanju podrobno opisuje ustanove in enote Waffen-SS, ki so med drugo svetovno vojno delovale na Slovenskem ali pa so bile tu prisotne le določen čas. Razvrsti jih po kronološkem vrstnem redu in opiše spopade s partizansko vojsko. Kot ugotavlja avtor, nobena izmed teh enot ni sodelovala v napadu na slovensko ozemlje v aprilu 1941, so pa kmalu po tem, v naslednjih tednih in mesecih na Slovensko prišli prvi pripadniki. Kot prvo enoto Waffen-SS, ki je bila stalno nastanjena Slovenskem je avtor identificiral SS-poštno stražo. Do prvih spopadov med enoto Waffen-SS (to je bil SS-pehotni nadomestni bataljon Westland) in slovenskimi partizani je prišlo v avgustu 1941. Na Slovenskem so bile enote Waffen-SS do kapitulacije Italije v septembru 1943 prisotne v manjšem številu, po tem pa se je njihova prisotnost povečala zaradi vse večje vojaške aktivnosti partizanske vojske. Avtor je ustanove in enote Waffen-SS, ki so med drugo svetovno vojno delovale na Slovenskem razdelil v štiri skupine in sicer: »enote in ustanove za nebojno delovanje, enote za obrambno delovanje, enote za bojno delovanje in enote Waffen-SS, ki so le prečkale slovensko ozemlje« (Kocjančič, 234-235). Omenjene paravojaške enote niso dosegle svojega cilja, da bi uničile partizansko vojsko. Med svojim delovanjem pa so bili pripadniki Waffen-SS udeleženi tudi pri vojnih zločinih, ki so bili povzročeni civilnemu prebivalstvu, partizanom in bili prisotni v koncentracijskih taboriščih na Ljubelju in v tržaški Rižarni. Med ustanovami Waffen-SS, ki so bile prisotne na Slovenskem in se uvrščajo med ustanove za nebojno delovanje, je tudi SS-vojaška bolnišnica Ljubljana, ki je v tem mestu delovala med novembrom 1943 in koncem druge svetovne vojne. Kot ugotavlja avtor, ki je o tej bolnišnici leta 2018 objavil znanstveni članek, je bila to »edina specializirana nemška vojaška bolnišnica na

slovenskem ozemlju« v kateri so »zdravili vse pripadnike nemških oboroženih sil in njihovih zaveznikov« (Kocjančič, 144). Uvršča jo kot drugo najpomembnejšo ustanovo Waffen-SS na Slovenskem, kot prvo najpomembnejšo pa uvršča SS in Waffen-SS podčastniško šolo Ljubljana, ki je bila v marcu 1944 premeščena s Poljske v Ljubljano in je tu »predstavljala poglavitno okupacijsko silo« (Kocjančič, 124).

V tretjem poglavju knjige je avtor sestavil poskus seznama pripadnikov Waffen-SS iz Slovenije in slovenskega rodu. To so bili »Slovenci, rojeni na sedanjem območju Slovenije, pripadniki nemške (avstrijske) narodne manjšine v Sloveniji ter pripadniki Waffen-SS slovenskega rodu, rojeni izven Slovenije« (Kocjančič, 343). Pripravljen pregledni seznam obsega 439 imen omenjenih pripadnikov z znanimi biografskimi podatki. Imena oseb, ki jih je pridobil iz javnosti nedostopnega arhivskega gradiva, je skladno z zakonodajo objavil anonimizirane. Kot opozarja avtor, je ta seznam prvi poskus seznama omenjenih pripadnikov in tako še ni popoln, omogoča pa analizo znanih podatkov o teh osebah. Iz teh je avtor analiziral in predstavil različne vzroke in okoliščine, ki so pripeljale do njihovega vstopa v Waffen-SS (prostovoljno, prisilno mobilizirani, vstopili zaradi groženj, zavajanja ali bili premeščeni iz drugih nemških formacij). Predstavljene so tudi rekrutne metode za vstop v Waffen-SS, ki so se izvajale na Slovenskem ter usoda pripadnikov Waffen-SS iz Slovenije in slovenskega rodu po koncu druge svetovne vojne.

V sklepu so zapisane glavne ugotovitve te raziskave. Med drugimi tudi v nasprotju s starejšo literaturo, avtor ugotavlja, da enote Waffen-SS, ki so bile udeležene v spopadih s slovenskimi partizanskimi enotami, niso bile elitne in posebno usposobljene za bojevanje s partizani. Na Slovenskem so bile sicer krajši čas prisotne nekatere enote Waffen-SS, ki so že imele izkušnje s spopadi s partizanskimi enotami ali so veljale za elitne in izurjene enote. Te so bile tudi številčno majhne in niso dosegle svojega cilja, da bi dokončno uničili partizanske vojaške enote. Kot ugotavlja avtor so se po večini vojaške akcije Waffen-SS proti slovenskim partizanom zaključile »s prečesavanjem operativnega območja (dolgotrajnim iskanjem partizanskih položajev) z redkimi spopadi, medtem ko so se partizanske enote v manjših skupinah in zahvaljujoč boljšemu poznavanju terena umaknile in zapustile nemško operativno območje (obkolitveni obroč)« (Kocjančič, 336-337). Pri teh vojaških akcijah so zaradi represalij trpeli ujeti partizani in civilno prebivalstvo.

Znanstvena monografija dr. Klemna Kocjančiča je sistematična in natančna predstavitev delovanja enot in ustanov nemške paravojaške organizacije Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Avtor je raziskavo te doslej prezrte teme opravil na podlagi relevantne literature ter predvsem na podlagi arhivskih in dokumentacijskih virov iz slovenskih in tujih arhivov. Največje število relevantnih primarnih virov je našel v Arhivu Republike Slovenije in sicer v različnih fondih, ki vsebujejo gradivo iz časa druge svetovne vojne in fondu nekdanjega Republiškega sekretariata za notranja zadeve. Monografija je primerna in zanimiva za strokovne bralce in tudi za bralce, ki jih ljubiteljsko zanimata vojna in vojaška zgodovina druge svetovne vojne. Avtor v monografiji uporablja kratice pri poimenovanju različnih vojaških in ostalih institucij. Te ob prvi omembi tudi zapiše s polnim nazivom, dalje pa jo zapisuje s kratico. Razumevanje kratic, predvsem nemških

vojaških institucij, ki so splošni javnosti manj poznane, bi bilo enostavnejše, če bi monografija vsebovala seznam vseh uporabljenih kratic. Monografija je pomemben znanstveni prispevek, ki osvetljuje eno od doslej neraziskanih tem iz vojne in vojaške zgodovine druge svetovne vojne na Slovenskem ter kot taka dopolnjuje vedenje o tem zgodovinskem obdobju.

Blaž Štangelj

Žarko Lazarević, **Delo in zemlja. Male študije kmečkega sveta**. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022, 255 str.

Konec avgusta 2022 je kot 47 knjiga v Zbirki Razpoznavanja/Recognitiones v založbi Inštituta za novejšo zgodovino izšlo delo v mednarodnem in slovenskem prostoru uveljavljenega zgodovinarja dr. Žarka Lazarevića. S knjigo *Delo in zemlja*, ki nosi podnaslov *Male študije kmečkega sveta*, kot v uvodnem delu pojasni avtor, se Lazarević vrača na izhodišče svoje raziskovalne poti – k zgodovini kmetijstva in kmečkega sveta. Knjiga tako predstavlja izjemno zrelo delo tega gospodarskega zgodovinarja. Nastajalo je prav za prav vzporedno ob raziskovanja tematik, ki se jim je posvečal v desetletjih svoje raziskovalne poti, vse od industrializacije, bančništva, zadružništva, vloge države in regulacije, dolgoročnih strukturnih sprememb in merjenja poslovne uspešnosti podjetij do razvoja ekonomske zgodovine kot discipline. Čeprav se je zdelo, da se z njimi odmika od kmečke in kmetijske problematike, pa se je s časovne distance izkazalo, da je vse čas sledil posameznim fenomenom podeželskega prebivalstva.

Z raziskovanjem agrarne zgodovine, kar je pomenilo spoznavanje življenjskih razmer večinskega dela prebivalstva Slovenije, se je Lazarević začel ukvarjati na začetku raziskovalne poti. Tema doktorske disertacije so bili namreč kmečki dolgovi. To avtor opredeli kot izvrstno izhodišče za vstop v svet »velike« gospodarske zgodovine. S poglobljanjem v kmečko zadolževanje, kjer so se prepletale in prekrivale različne teme, so se mu izrisovali svetovi logike kmečkega gospodarstva in praks gospodarjenja, socialnih stisk podeželskega prebivalstva, kriznih razmer, družbenih, spolnih in premoženjskih razlik; socialnih odnosov na vasi, revščine in bogastva, trdega boja za kruh, solidarnosti in sebičnosti, izobraževanja, socialne in ekonomske modernizacije, zadružništva kot prakse in ideologije, bančništva; relativnih cenovnih razmerij med kmetijskimi pridelki in industrijskimi izdelki, kmetijske in splošne gospodarske politike, prodiranje kapitalizma v družbeno in gospodarsko življenje.

V prvem delu knjige predstavi makrozgodovinske procese. Odpira vprašanja dolgoročnega ekonomskega položaja kmetov in kmetijstva, donosnosti kmetij in kmečkega dela ter predstavi percepcije in razumevanje zadolževanja, socialnih in ekonomskih konfliktov na podeželju ter preizkušenj kmečkega racionalizma v vojnih razmerah. V drugem pa opozori na posamezne fenomene v zgodovini kmetijstva, kot so prestrukturiranje kmečke strukture na primeru pridelave koruze, vznik in

razvoj mlekarske industrije, vinogradništva ob upoštevanju naraščanja formalne in neformalne izobrazbe kmečkega prebivalstva.

V okviru makrozgodovinskih procesov obravnava ekonomsko modernizacijo kmetijstva in socialno modernizacijo kmečkega prebivalstva od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne ter njunega povsem novega položaja v komunistični ureditvi v obdobju po drugi svetovni vojni. Avtor ugotavlja, da so kmete pred drugo svetovno vojno dojemali kot aktivne dejavnike razvoja. Predvsem večji kmetje naj bi delovali kot podjetniki. Dolgoročna kmetijska politika naj bi jih tudi z državnimi subvencijami spodbudila k investicijam v modernizacijo (prestrukturiranje) kmetijske proizvodnje in k integriranju različnih virov dohodkov. Splošno sprejeto je bilo, da kmečka ekonomija vključuje kombinacijo različnih komplementarnih znanj in izkušenj ter, da so kmetije in vaški svet mikrokozmos prepleta različnih ekonomskih in medpanožnih razmerij. Avtor opozori na politike diverzifikacije kmečkih dohodkov, ki so kmetom pomagale pri vstopu v svet kapitalistične ekonomije in jim odpirale prostor socialne modernizacije. Diverzifikacijo oziroma integracijo dohodkov je kmečko prebivalstvo prakticiralo ne le iz nujnosti, temveč tudi iz želje po večji dohodkovni stabilnosti in izboljšanju življenjskih razmer. Za širitev virov dohodkov pove, da so bile pomembne emigracija, zaposlitev na drugih kmetijah in kmečka proizvodnja različnih izdelkov.

V prvem delu avtor spregovori tudi o razdrobljeni posestni strukturi kot temeljnem dejstvu, ki je v obdobju med obema vojnama določalo rezultate kmečkega dela, strukturo kmečke ekonomije in življenjske pogoje na podeželju. Popis kmetij iz leta 1931 je namreč pokazal, da je bila tretjina kmetij manjših od dveh hektarjev, četrtna pa je imela zemlje do pet hektarjev. Smotrno obdelovanje je omejevala tudi parcelna porazdelitev—razdelitev na manjše parcele na različnih lokacijah. Enake razmere so bile tudi pri lastništvu gozda. Avtor tudi pojasni, da sta bila zemlja in gozd nujni sestavini preživetja na podeželju. Zato so bile vseskozi prisotne težnje po politični intervenciji, ki bi uravnotežila posestno strukturo. Ideal, ki je prevladoval, je bila okoli pet hektarjev velika kmetija. Ta naj bi s svojimi potenciali zagotavljala preživetje kmečke družine.

V okviru teh prizadevanj avtor predstavi tudi agrarno reformo ob koncu prve svetovne vojne, s katero so želeli regulirati zemljiške odnose. V novi državi, kraljevini SHS, so z zakonom iz februarja 1919 določili, da se »proti pravični odškodnini« razlastijo vse veleposesti v državi. Razlaščeno zemljo naj bi dodelili podeželskemu prebivalstvu brez zemlje in kmetom, ki je niso imeli dovolj. Vse večje gozdne komplekse pa so sklenili poddržaviti; kmetom v njih pa priznati pravice do paše, drv za kurjavo in do potrebne količine stavbnega lesa. Določili so, da se razlasti samo tista zemlja, ki je presegala maksimum. V Sloveniji je to pomenilo 75 hektarjev obdelovalne zemlje, skupno pa ne več kot 200 hektarjev. Upravičenci naj bi razlaščeno zemljo dobili v začasni zakup do dokončne uskladitve zakonodaje. Agrarna reforma v Sloveniji, s katero so stare lastnike z odškodnino prikrajšali le za dobro polovico, je praviloma zajela le tiste, ki niso prevzeli državljanstva nove države (t. i. agrarne elite fevdalnega in tujerodnega izvora, tj. lastnike tuje narodnosti, kot so bili Attemsi, Thurni, Windischgrätzi, Auerspergi itd.). Pojasni, da so

zgodovinarji v izvedbi jugoslovanske agrarne reforme videli odpravo »polfevdalnih odnosov« v Bosni in Hercegovini ter na Kosovu. V Vojvodini in na Kosovu pa da so z njo želeli doseči še spremembo etnične strukture v prid povečanja deleža srbskega prebivalstva. Pove, da agrarna reforma ni dala pričakovanih rezultatov. Ker je bilo veleposestev z velikimi kompleksi obdelovalne zemlje ali gozda zelo malo, in obratno, kjer so bili gozdovi, je bilo malo obdelovalne zemlje, je agrarna reforma imela le komaj opazen vpliv na posestno strukturo. V vsakdanjem življenju je to pomenilo, da so kmetije še vedno morale skrbeti za dodatne vire dohodkov v procesu socialne modernizacije.

Avtor predstavi tudi akutni ekonomski in socialni problem na podeželju – agrarno prenaseljenost. Rast prebivalstva je namreč prehitevala rast produktivnosti v kmetijstvu. Da bi sledili večji pridelavi hrane, so zniževali število živine in širili obdelovalne površine. Ker je bila živinoreja najdonosnejša panoga, je to imelo negativne učinke v kmetijstvu. Agrarna prenaseljenost je bila odvisna tudi od donosnosti kmečkega dela. Avtor pojasni, da je donos začel naraščati šele pri kmetijah, ki so bile velike okoli deset hektarjev. Ker so kmečke družine povprečno šteje več kot pet članov, so majhne kmetije zagotavljale komaj le golo preživetje. To je pomenilo, da so majhni kmetje za investicije v socialno in ekonomsko modernizacijo morali imeti še dodatne vire dohodkov. Avtor to ponazori z velikostjo kmetij. Med kmetijami, ki so imele večino dohodka izven kmetijstva, je bila polovica takih, ki so imele en hektar zemlje. Sledile so jim kmetije z do dvema hektarjema in kmetije z dvema do petimi hektarji. Med kmetijami, ki so imele večino dohodkov izven kmetijstva, jih 84 odstotkov ni imelo več kot pet hektarjev zemlje. Dvajsetim odstotkom vseh registriranih kmetij je bil prvenstveni vir dohodkov izven kmetijstva. Kot pojasni avtor, je bilo za podeželje tudi značilno, da je obseg delovne sile prehiteval količino dela v kmetijstvu – prisotni sta bili prikrita brezposelnost oziroma podzaposlenost. Opozori tudi na številne kratkoročne in dolgoročne procese, ki so prispevali k zniževanju agrarne prenaseljenosti, kot so emigracija, zaposlitev izven kmetijstva, zniževanje natalitete, povečevanje obdelovalnih površin, rast produktivnosti, zmanjševanje črede domačih živali, kmečka obrt in industrializacija.

Četudi je slovenski prostor od konca 19. stoletja doživel napredek industrializacije, gospodarsko rast, zniževanje natalitete in rast produktivnosti kmetijstva, pa Lazarevič pove, da je bilo podeželje v obdobju med obema vojnoma ujeta v akutne kratkoročne stiske. Značilna je bila počasnost dolgoročne perspektive. S strategijami kratkoročnega lajšanja stisk, kot so mezдно delo, emigracija, kmečka obrt, so presegali dohodkovno omejenost malih kmetij. Poudari tudi, da so bile strategije integriranja dohodkov praviloma vpete v okvire neformalne ekonomije, kar je pomenilo, da so bile pobude in prakse razpršene, redkokdaj obdavčene in so tako občutno prispevale k lajšanju vsakodnevnih življenjskih tegob kmečkega prebivalstva. Med načini razpršitve dohodkov omeni začasno, najemniško delo na drugih kmetijah, sezonske selitve v tujino, domačo obrt in kmečko proizvodnjo različnih izdelkov. Pojasni, da so migracije predvsem kmečkega prebivalstva v ZDA in evropske države veliko prispevale k zmanjševanju agrarne prenaseljenosti in stopenj nezadostne zaposlenosti, a da te do začetka prve svetovne vojne

dolgoročno niso rešile problema prenaseljenosti. Da pa je izseljevanje omogočilo delno posodabljanje kmetijstva. Ker se je v obdobju med obema vojnama odnos do migracij globalno spremenil, so agrarno prenaseljenost blažile sezonske migracije. Med strategijami lajšanja stisk malih kmetij je izpostavil kot najpomembnejšo kategorijo pridobivanja dodatnega dohodka, mezno delo. Pri tem je opozoril, da je pri zaposlitvah v kmetijstvu in gozdarstvu treba ločiti stalno zaposlitev od začasne. Pri stalni zaposlitvi so posamezniki opravljali vsa kmetijska, gozdarska ali gospodinjska dela (hlapci, dekle). Zanje je bilo značilno, da niso bili poročeni in da so bili del kmečkega gospodinjstva. To je pomenilo, da so živeli na kmetiji zaposlitve. Plačilo so dobivali v naturalijah in le občasno v denarju. Medtem so bile začasne zaposlitve sezonske. Aktualne so bile na kmetijah z več kot desetimi hektarji zemlje. Za velik del podeželskega prebivalstva je bilo tovrstno najemno delo vitalnega pomena.

Na kmetijah, ki niso presegle petih hektarjev, je bilo namreč le 40 odstotkov delovnega časa namenjenega kmetijskim dejavnostim. V procesu diverzifikacije dohodkov so se kmetom ponujale različne kmečke obrti, kot so platnarstvo, klobučarstvo, slamninarstvo, krojaštvo in šiviljstvo, krznarstvo, mesarstvo, čevljarstvo, usnjarstvo, mizarstvo, tesarstvo, kolarstvo, sedarstvo, mlinarstvo, sodarstvo, ključavničarstvo, škafarstvo, proizvodnja zobotrebcev, košar, kmečkega orodja (izdelovanje grabelj in vil), žagarstvo, pridobivanje apna, oglarjenje itd. Lahko so tudi trgovali z mešanim blagom, divjimi ptiči, gozdnimi sadeži in zdravilnimi zelišči, s suho robo, lahko so tudi krošnjarili in prodajali na sejmi ipd. Avtor ocenjuje, da je bila v obdobju med obema vojnama življenjska raven vsaj četrtnine prebivalstva močno odvisna od dohodka izven agrarnih dejavnosti. Izpostavi tudi pomen gozda v procesu integriranja različnih dohodkov. Z nabiralništvom, ki ga je ponujal gozd, je prebivalstvo namreč zadovoljevalo del prehrabnih potreb. Kot surovino pa je gozd ponujal les in tudi kmetom omogočal ukvarjanje z lesno trgovino. Les jim je predstavljal relativno stabilen vir dohodkov in jim obenem služil kot najpomembnejši energetski vir za ogrevanje in kuhanje.

Precej pozornosti avtor nameni tudi vprašanju zadolženosti kmečkega prebivalstva. Ugotavlja, da je ta ostajala temeljno ekonomsko vprašanje do druge svetovne vojne, in, da je bila rezultat kompleksnih družbenih in osebnostnih razmerij in razmer. Poudari, da je bilo zadolževanje v širšem kontekstu posledica ekonomske in socialne modernizacije, ter, da gre pri zadolževanju za pojav, ki nastaja in učinkuje na stičišču osebnih ekonomskih in socialnih razmer, posameznikovih aspiracij in makropodobe družbe in gospodarstva. Omeni, da se je vzrok zadolževanja praviloma pripisoval kriznim razmeram v kmetijstvu kot posledici prodora kapitalizma. Taka obravna pa pojasni, da se je navezovala tudi na nacionalno gibanje in splošen položaj Slovencev kot narodne skupnosti in predstavljanje slovenstva kot kmečkega ljudstva. Sam zadolževanje prepozna kot ekonomsko integracijo slovenskega prostora v globalni ekonomski prostor druge polovice 19. stoletja oziroma kot proces ekonomske in socialne modernizacije. Poudari, da sodobne raziskave za razliko od večine starejše literature prepričljivo kažejo kmete kot aktivne akterje historičnega toka. Da bi povečali donosnost kmetijstva, so se

v procesu ekonomske modernizacije morali prilagoditi tehnološkemu preobratu v kmetijstvu. Nove tehnologije pa da so poleg znanja zahtevale tudi sredstva za potrebne investicije. Razloži, da je tudi socialna modernizacija—posodabljanje življenjskega sloga v smeri meščanskega ideala bivanja, oblačenja in družabnega življenja, predstavljala dodaten izziv z vidika stroškov. Ob tem tudi poudari, da so bili izhodiščni položaji kmetov za modernizacijo odvisni od strukture in velikosti kmetij, kot tudi od osebnostnih lastnosti posameznih kmetov, omike in izobrazbe in njihovega odnosa do napredka. Pove, da sta obseg in struktura kmetije tudi opredeljevala tako vzroke kot tudi višino zadolžitve. Poleg tega pa omeni, da so bile pomembne tudi osebne ekonomske, socialne in materialne aspiracije posameznih kmetij in socialno okolje s prevladujočimi vrednotami in socialnimi praksami. Kot tipičen primer socialne prakse z velikimi negativnimi ekonomskimi učinki omenja dote. Prav tako pove, da se je v slovenskem prostoru o vprašanju dolgov začelo govoriti sorazmerno zgodaj. Že od sredine 19. stoletja se je tem vprašanjem posvečal Josip Vošnjak, saj je želel ugotoviti relativno breme zadolžitve. V poročilu iz leta 1884, v katerem je presojal razmerje med hipotekarnimi dolгови in katastrskim dohodkom kmetov na Kranjskem, je sklenil, da so dolгови presegali katastrski dohodek za približno tretjino. Kot raziskovalca relativnega bremena zadolžitve omenja tudi Frana Trčka, ki glede metodologije za razliko od Vošnjaka ni imel zaдржков. Leta 1963 je Fran Trček ocenil relativno breme zadolženosti za osemdeseta leta 19. stoletja. Ugotovil je, da je bila tedaj približno petina slovenskih kmetov prezadolžena, petina močno zadolžena in petina manj zadolžena; 40 odstotkov pa jih naj ne bi bilo zadolženih. Čeprav so bili kmečki dolгови aktualna politična tema tudi v obdobju do prve svetovne vojne, pa je njihova aktualnost znova začela naraščati po nekaj letih nastanka nove države SHS in z izbruhom velike gospodarske krize. Aprila 1932 so začeli izvajati regulacijo kmečkih dolgov. Kot ugotavlja avtor je bila ta neizogibno pogojena s sanacijo bančnega sistema. Avtor pojasni, da je šele velika gospodarska kriza prinesla potrebno sistematičnost pri proučevanju kmečke zadolženosti. Zbrani podatki, ki jih je pooblaščen Privilegirana agrarna banka zbirala pri dolžnikih, so razkrili, da je bilo na ravni Slovenije zadolženih 29 odstotkov vseh kmetov. Pokazali so tudi, da je bila podoba zadolženosti na ravni okrajev zelo različna, in, da so se podatki o dolgovih prekrivali z drugimi podatki, s prenaseljenostjo in posestno strukturo. Namreč bolj ko je bila posestna struktura razdrobljena, večji je bil delež zadolženega podeželskega prebivalstva in višja je bila stopnja prenaseljenosti. Podatki so tudi razkrili, da je bilo največ zadolženih kmetov v kategoriji 10–50 hektarjev. Pri njih je bil tudi najvišji delež zadolževanja za produktivne namene. V nasprotju s pričakovanji je popis dolgov razkril, da so bili lastniki skoraj polovice terjatev zasebni upniki, in ne kreditne zadruge, ki naj bi, kot je veljalo prepričanje, »osamosvojile« kmeta. Avtor opozori tudi na pereč problem moralne ekonomije v agrarnih lokalnih skupnostih. Izpostavi, da se je koncept moralne in socialne pravičnosti uveljavljal v preseku dveh skupin pravic, pravic iz dela in lastniških pravic.

V okviru mehanizmov (ekonomske) solidarnosti avtor predstavi tudi značilnosti zadružništva. Poudari, da je zadružništvo na podlagi samoorganiziranja samopomoči

in samoodgovornega obnašanja večinskega dela prebivalstva znotraj kapitalistične ekonomije pomenilo veliko prestrukturiranje ekonomske in socialne moči. Prispevalo je k lažji adaptaciji pretežnega dela prebivalstva v kapitalistično ekonomijo, ker je bilo relativno poceni orodje obvladovanja družbenih in ekonomskih tveganj. Z obdobjem druge svetovne vojne, ki je prineslo okupacijo, z ideološkimi delitvami tudi državljansko vojno, pa pravi, da se je prostor gospodarjenja na podeželju močno utesnil. Dotakne se tudi vprašanja odplačevanja dolgov. Sklepa, da so dolžniki, tako tisti iz italijanske okupacijske cone kot z drugih področij izkoristili priložnost, ki jim jo je ponujala inflacija, in zmanjševali zadolženost.

Za obdobje po drugi svetovni izpostavi tudi problematiko ugleda kmečkega poklica. Več desetletne raziskave javnega mnenja so pokazale, da je kmečki poklic veljal za enega najmanj uglednih v slovenski družbi, saj naj bi bila dvojna aktivnost kmetov, hkrati v kmetijstvu in neagrarnih panogah ter storitvenih dejavnostih, škodljiva. Negativno podobo kmetov prepozna kot posledico različnih socialnih, kulturnih in ekonomskih dejavnikov, pa tudi historičnih izkušenj in splošnega odnosa do kmetijstva in kmetov v daljši časovni perspektivi. Takšno, pa poudari, da je predstavljala kmetijska politika v obdobju komunizma v Sloveniji in Jugoslaviji in položaj zasebnega kmetijskega sektorja v komunistični kmetijski politiki. Poudari, da je bila kmetijska politika po letu 1945 utemeljena na ekonomski, socialni in politični diskriminaciji kmetov. Nadaljnje izpostavi, da so bili gospodarski sektorji deležni neuravnotežene politične in administrativne obravnave. Za kmetijski sektor je bilo značilno, da je imel slabe ekonomske rezultate. Kmetijska politika se je zato v obdobju komunistične ureditve večkrat spreminjala. Pojasni, da se je kmetijska politika opirala na »marksistično interpretacijo«, da kmetje dolgoročno ne morejo obstati kot drobni producenti zaradi procesov koncentracije zemljiškega lastništva in proizvodnje v obliki veleposestev. Izhajalo se je tudi iz teze, da zasebno kmetijstvo odpira možnosti krepitve kapitalističnih odnosov na podeželju. To pa ni bilo v skladu s težnjami komunistične stranke. Osnovni cilj kmetijske politike, kot ugotavlja avtor, je bila odprava kmetov kot posebnega družbenega sloja, kot tudi njihova politična, socialna in ekonomska zamejitev v ozke proizvodne okvire. Pri tem loči dve obdobji kmetijske politike. Prvo zamejuje v čas od agrarne reforme leta 1945 do opustitve kolektivizacije (1953), ko je bila kmetijska politika usmerjena proti kmetom kot posameznikom in družbeni skupini. Drugo obdobje pa vidi kot čas toleriranja kmetov, ko naj bi cilj odstranitve zasebnih kmetov dosegli postopoma z ekonomsko prisilo—s preoblikovanim socialističnim združništvom. Ob tem ugotavlja, da je kmečko vprašanje z radikalnim zmanjšanjem števila kmečkega prebivalstva, ki ga je povzročila urbanizacija, torej prehod v industrijski sektor, izgubljalo naboj. Od srede petdesetih let je hkrati prišlo do liberalizacije zasebnega kmetijskega sektorja. Kmetom sta bili priznani sicer v omejenem obsegu desetih hektarjev pravica do zasebne lastnine zemlje in pravica zasledovanja ekonomskega interesa. Lahko so se tudi tehnološko posodabljali in uveljavljen je bil tudi manj restriktiven davčni sistem. S postopnim širjenjem pravic do zdravstvenega, pokojninskega in invalidskega zavarovanja se je od srede šestdesetih let odvijala poleg ekonomske tudi socialna emancipacija kmetov.

V drugem delu knjige pa avtor pri procesu socialne in ekonomske modernizacije kmetov in kmetijstva izpostavi pomen vseh oblik izobraževanja, formalnih in neformalnih. Pojasni, da je bil dvig izobrazbene ravni na eni strani posledica in na drugi gibalno gospodarske in socialne modernizacije. Utemelji, da je na eni strani šlo od druge polovice 19. stoletja za uveljavljanje načel kmetijske politike, na drugi pa za samoorganizacijo kmečkega prebivalstva (društva, zadruge) z državno spodbudo, na tretji za eksplozijo kmečkega in kmetijskega tiska. Dvig izobrazbene ravni, kot poudarja avtor, je prispeval k uvajanju dosežkov agrarno tehničnega preobrata. Spreminjala se je tehnološka podoba kmetijstva in uvajale so se nove kulture. Kot gibalno spreminjanja strukture poljščin poleg krompirja avtor prepozna koruzo predvsem zaradi visoke donosnosti in vsestranske uporabnosti. Pomen koruze in krompirja kot uvoženih in adaptiranih kultur avtor izpostavi še zlasti pri uravnavanju prehrabnih tveganj, saj sta skupaj prispevala k dolgoročni prehrabni stabilnosti. V nadaljevanju avtor predstavi primere prestrukturiranja posameznih kmetijskih panog, za katere je bilo ključno širjenje izobrazbe. V okviru proizvodnje prehrabnih izdelkov najprej pozornost nameni mlekarški industriji, ki je prva krenila na pot konsolidacije in tehnološkega posodabljanja. Nadaljuje z vinogradništvom in vinarstvom, katera tudi predstavljata sklepni del.

Procese socialne in ekonomske modernizacije kmetov in kmetijstva, predvsem posameznih panog, avtor ponazori tudi s predstavitvami statističnih podatkov in grafičnimi prikazi. Za najnovejše delo Žarka Lazarevića o kmetijstvu in kmečki problematiki lahko zagotovo trdimo, da pomeni pomemben doprinos k poznavanju zgodovine kmetijstva in kmetov z dolgoročne perspektive. Namreč celovito in zaokroženo predstavi procese nenehnega prilagajanja kmetijstva kot dejavnosti in kmetov kot družbenega sloja vsakokratnemu okolju oziroma obdobju. Mikrokozmos podeželskih razmer in razmerij obogati ter ponazori tudi s tankočutno izbranimi vložki del iz vrsti kmečkega romana.

Marta Rendla

Ivan Smiljanić (ur.), Sočutje in stigma: Družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini. Ljubljana: Založba Inštituta za novejšo zgodovino, 2022, 261 strani (Zbirka Vpogledi, 24).

Obdobje pandemije covida-19 je v svetu poglobilo družbene neenakosti in revščino, rastoča energetska in prehrambna draginja, posledica ruske agresije v Ukrajini in povračilnih zahodnih sankcij, pa vse več ljudi peha pod eksistenčni minimum. Zbornik o družbenih razlikah in revščini na Slovenskem zato v času, ko prebivalstvo upa na učinkovito ukrepanje oblastnih institucij in aktivacijo socialne države, predstavlja relevantno in poučno branje. Deset prispevkov enajstih avtoric in avtorjev obravnava večplastnost revščine od 19. stoletja do danes in tako zajame dolgo obdobje, ki so ga zaznamovali procesi prehoda iz tradicionalne predindustrijske v moderno industrijsko in sodobno postindustrijsko družbo. Perspektiva dolgega trajanja zborniku na eni strani omogoči prikaz sprememb, ki so jih družbeno-politične in kulturne preobrazbe prinesle pri soočanju z revščino, na drugi strani pa opazovanje kontinuitet, ki so se v odnosu do revnih ohranjale.

Zbornik nakaže, da je problematiko družbene neenakosti in revščine mogoče obravnavati z različnih pravnih, političnih, družbenih in kulturnih vidikov, a večina prispevkov primarno raziskuje pristop oblastnih organov do družbenih skupin, ki so bile tako ali drugače zaznamovane z revščino, ter skrb zanje v okviru državnih in zasebnih institucij. Branka Grošelj osvetli odnos države in družbe do beračev in potepuhov od konca 19. stoletja do začetka druge svetovne vojne ter razkrije, da sta se tako avstrijska kot jugoslovanska kraljeva oblast omejevali na represivne ukrepe, ki naj bi posameznika prevzgojili, dejansko pa so mu po prestani kazni zaradi stigme zgolj otežili integracijo v okolje. Obravnava trške in podeželske revščine na območju Laškega v 19. stoletju Alenke Hren Medved pokaže, kako je država z ženitno zakonodajo neuspešno poskušala regulirati rast revnega prebivalstva – zaradi ženitnih dovolilnic so bile poroke med revnim prebivalstvom sicer redke, a nezakonska rojstva toliko pogostejša, smrti revežev pa zgodnejše od povprečja. Meta Remec družbene razlike obravnava z vidika socialnih bolezni in večji del prispevka posveti boju jugoslovanskih socialističnih oblasti s trahomom, očesno infekcijo s stigmo revščine in zaostalosti, ki je bila prisotna zlasti v Prekmurju. Razkrije, da se je jugoslovansko zdravstvo bolezni sicer lotilo z veliko mero empatije, a ob odsotnosti hitrih rezultatov je na plan prodrli zakoreninjen paternalističen odnos, ki je reveža krivil za lastno bolezen.

Prehod od tradicionalnih oblik dobrodelnosti do sistematizirane oskrbe rev-

nih ob koncu 19. stoletja zaobjamejo prispevki, ki raziskujejo državne in zasebne institucije, namenjene oskrbi posameznih skupin revnega prebivalstva. Filip Čuček osvetli problematiko revščine v starosti s predstavitvijo delovanja ptujske hiralnice, ki je delovala od leta 1875 in je tedaj predstavljala nov tip ustanove za oskrbo ubogih in onemoglih. Prispevek prikaže, kako se je s poglobljanjem družbenih neenakosti konec 19. stoletja pritisk na hiralnico krepil, in razkrije slabe razmere, ki so vladale v ustanovi. Institucionalno novost je za slovensko ozemlje predstavljala tudi gluhonemnica, ki je od leta 1900 delovala v Ljubljani. Dunja Dobaja predstavi njen pomen za izobraževanje gluhih in naglušnih otrok, ki so večinoma prihajali iz revnih družin, in opozori, da uspešen zaključek šolanja pogosto ni pomenil integracije gluhih v družbo, ampak začetek soočanja s predsodki pri iskanju zaposlitve, kar je gluhim večkrat preprečilo pot iz revščine. Ustanova, ki je s svojim dobrodelnim delovanjem lajšala družbeno integracijo ranljivih skupin, je bila kranjska hranilnica, na kar v svojem prispevku opozori Nataša Henig Miščič. Sicer finančna ustanova je s podpornimi dejavnostmi, namenjenimi predvsem mladim, starostnikom in delavcem, pomembno dopolnjevala nastajajočo shemo državne socialne politike na prelomu iz 19. v 20. stoletje. Urška Strle se osredotoči na problematiko revščine med aktivnim delovnim prebivalstvom in jo raziše v okviru 133-letnega delovanja ljubljanske tobačne tovarne. Položaj tobačnega delavstva opazuje s strukturno-institucionalne perspektive in vidika spola, kar jo pripelje do ugotovitve, da so bili proizvodni delavci in delavke v številnih ozirih privilegirani v primerjavi s tistimi v drugih industrijskih panogah, ki so kot tobačna zaposlovala večinoma žensko delovno silo. Na najbolj privilegirane prebivalce Ljubljane pa se osredotoča prispevek Irene Selišnik in Ane Cergol Paradiž, ki osvetli stanje na drugem koncu lestvice družbene neenakosti. Natančna demografsko-strukturna študija ljubljanskih elit pred in po prvi svetovni vojni se sprašuje, kako so se najpremožnejši Ljubljanci odzvali na spremenjen družbeno-politični okvir, in razkrije, da se mu je večji del nemškogovoreče gospodarske elite uspešno prilagodil in deloma ohranil tudi svojo predvojno jezikovno identiteto.

Zbornik zaokrožita prispevka, ki problematizirata odnos oblasti do pojava družbenih neenakosti in opozarjata na možne manipulacije z merjenjem ter statističnim prikazovanjem stanja revščine v družbi. Marta Rendla obravnava obdobje jugoslovanskega socializma, ko je družbena blaginja predstavljala eno od najobčutljivejših področij ideološkega dokazovanja, zato je režim obstoje revščine zanikal. Prispevek izpostavi, da so v sicer močni socialni državi revni, zlasti v odmaknjenih predelih slovenskega podeželja, vendarle obstajali in z analizo dohodkovnih neenakosti med različnimi tipi slovenskih gospodinjstev razkrije prikriti oblike revščine v socialistični Jugoslaviji. Srečo Dragoš nadaljuje z razpravo o vlogi socialne države v samostojni Sloveniji in izpostavi kontinuiteto med nekdanjo socialistično in današnjo (neo)liberalistično ideologijo, saj obe socialno politiko podrejata ekonomski logiki. Obenem opozori na problem idealiziranja statistik, ki v Sloveniji zaznavajo manj revščine glede na evropsko povprečje, a podrobnejši pregled posameznih socialnih in zdravstvenih kazalcev razkrije vedno večji zaostanek na vseh ključnih področjih. Družbene neenakosti in revščina na

Slovenskem torej rastejo.

Zbrani prispevki nazorno pokažejo, kako so individualno dobrodelnost v drugi polovici 19. stoletja zamenjale institucionalizirane oblike oskrbe, ki jih je po prvi svetovni vojni dopolnila nova socialna zakonodaja, po drugi pa oblikovanje močne socialne države. Poleg sprememb pri soočanju oblasti z vprašanjem družbenih razlik zbornik izostri tudi stalnice, ki so zaznamovale pogled na revščino ne glede na obdobje in družbeno-politični sistem – paternalističen odnos oblasti in družbe do revnih; opevanje truda, trdega dela, napora in posledično ločevanje tistih, ki si pomoč zaslužijo, in tistih, ki si je ne; želja po nadzoru in prevzgoji tistih na dnu družbene lestvice in pričakovanje njihove hvaležnosti za ponujeno pomoč. Nekateri prispevki se dotaknejo tudi vidika spola in tako razkrijejo, da je brezdomstvo žensk pogosto ostajalo prikrito, a obenem so bile beračice deležne večjega sočutja in pomoči javnosti kot berači; zaposlovanje žensk v industriji je bilo omejeno na revna gospodinjstva in obdobja finančnih kriz, tovarniške delavke pa so imele v primerjavi z moškimi kolegi slabši položaj; eno najizrazitejših kontinuitet z današnjim časom pa izriše ugotovitev, da so bile revščini vseskozi še posebej izpostavljene samske starejše ženske. Manj učinkovito zbornik naslovi vprašanja, kako so svoj družbeni položaj dojemali reveži sami in na kakšne načine so poskušali najti izhode iz revščine. Tovrsten pogled 'od spodaj' bi pomembno pripomogel k razumevanju neprivilegiranih ne le kot pasivnih prejemnikov pomoči, ampak kot družbenih akterjev, ki v mejah zmožnosti (so)oblikujejo svojo realnost. Ne glede na omenjen manko zbornik predstavlja pomemben prispevek k slovenski socialni zgodovini in hkrati opominja, da možnosti raziskovanja družbenih razlik in revščine še zdaleč niso izčrpane.

Maja Lukanc

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko. Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvodkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljeni v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava), ORCID številka avtorja;
- izvodček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvodček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začnejo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov

knjige (okrepljeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji zelene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepljeno.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepljeno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov)* (v poševnem tisku) *monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj izida: ime založbe, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga, Turizem v Sloveniji v času med vojnoma (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center), Author's ORCID ID.
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication: publisher, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga, *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Razprave – Studies

- Mirja **Jarak**, Ranokrščansko slikarstvo i skulptura u Iliriku
u doba sv. Jeronima8–23
Early Christian paintings and sculpture in Illyricum in St Jerome's time
- Marko **Medved**, Una sconosciuta cappella di S. Girolamo
a Rijeka (Fiume) nel contesto della tesi liburnica
sull'ubicazione di Stridone24–33
The Unknown Chapel of St. Jerome in Rijeka in the Context
of Liburnian Location of Stridon
- Nataša **Golob**, Prvi ljubljanski škof Sigismund pl. Lamberg:
zadolžnica za knjige, izposojene 22. januarja 1478,
in darilna listina, izstavljena 16. marca 1484.....34–82
Sigismund of Lamberg, the First Bishop of Ljubljana:
A Borrower's Note from 1478 and a Deed of Donation from 1484
- Lilijana **Žnidaršič Golec**, Študijske in osebne vezi članov
»nemške nacije« iz slovenskih dežel na univerzah
v Padovi in Bologni v drugi polovici 16. stoletja.....84–126
Study-Related and Personal Ties of Members of the "German Nation"
from Slovene Lands at Universities in Padua and Bologna in
the Second Half of the 16th Century.
- Lovorka **Čoralić**, Vojnici iz Ljubljane u mletačkim prekomorskim
kopnenim postrojbama u 18. stoljeću.....128–139
Soldiers from Ljubljana in Venetian Overseas Land Troops
in the 18th Century
- Uroš **Košir**, Vojaška pokopališča in grobovi vojnih ujetnikov
in vojakov iz prve svetovne vojne na območju med Trento
in Kranjsko Goro.....140–159
Military Cemeteries and Graves of Prisoners of War and Soldiers
from World War I in the Area between Trenta and Kranjska Gora
- Jelka **Piškurić**, Prispevek k razumevanju organizacije in
delovanja Črne roke: primer Franca Fraklja160–183
Towards Understanding the Organization and Operation of
the Black Hand: The Case of Franc Frakelj

Ferdinand Kühnel , <i>Memento Mori</i> : Ethnisch-sprachliche Aspekte der (Süd-)Kärntner Erinnerungskultur	184–219
Memento Mori: Ethnic and Linguistic Aspects of (South-) Carinthian Culture of Remembrance	
Špela Bezjak , Vloga materialnih virov in sodobni učni pristopi k arheološkim virom v osnovnih in srednjih šolah	220–236
The Role of Material Sources and Modern Teaching Approaches in Basic and Secondary Schools	
Rajko Bratož , Hieronymus als Zeithistoriker. Sein Blick auf die Krisenerscheinungen und auf den Untergang des Imperium Romanum	288–315
Hieronim kot zgodovinar svoje dobe: njegovi pogledi na krizne pojave in zaton Rimskega cesarstva	
Maurizio Levak , Kasnoantičke ostave novca u Istri kao odraz sigurnosnih prilika na prostoru između Panonije i Padske nizine	316–335
Coin Hoards from Late Antiquity in Istria as a Reflection of the Security Situation in the Area between Pannonia and the Po Valley	
Janez Höfler , Razmisleki ob novi monografiji o Turjaškem gradu in Turjačanih.....	336–351
Remarks about the New Monograph on Auersperg Castle and the Auerspergs	
Gašper Oitzl , Železarske skupnosti na Kranjskem v poznem srednjem veku	352–396
Iron-Making Communities in Late Medieval Carniola	
Lucija Zala Bezljaj , Religija in politično v <i>ancien régime</i>	398–429
Religion and Politics in the <i>Ancien Régime</i>	
Ivan Smiljanić , Javni spomin na ustreljene na Suhem bajerju v Ljubljani	430–463
Public Memory of Victims Executed at Suhi Bajer in Ljubljana	
Jelka Piškuric , Priseljivanje v Slovenijo s področja nekdanjih jugoslovanskih republik v času socializma in njegov odmev v javnost.....	464–491
Jelka Piškurić, Priseljivanje v Slovenijo s področja nekdanjih jugoslovanskih republik v času socializma in njegov odmev v javnost	

Oskar Opassi , Spolne vloge v samoupravnem delavskem tisku: primer glasila kolektiva Delamaris 1974–1990	492–509
Gender Roles in the Workers' Socialist Self-Management Press: The Newsletter of the Employees of Delamaris 1974–1990	
Peter Mikša , Jure K. Čokl , Slovensko osvajanje osemtisočakov (1975-1995)	510–532
Slovene Ascents of Eight-Thousanders (1975–1995)	

V spomin – In memoriam

Milica Kacin Wohinz (Marta Verginella)	238–249
Jože Mlinarič (Boris Hajdinjak)	250–253
Radoslav-Rade Petrović (Darja Mihelič)	534–537

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Handbuch zur Geschichte Südosteuropas, Bd. 1, 2 (Peter Štih)	256–257
Ante Tresić Pavičić, Povijest Hrvata pod narodnim vladarima (619-1102) (Ignacij Voje)	258–262
Tomaž Lazar, Oklepi iz Narodnega muzeja Slovenije. Zaščitna oprema od visokega srednjega do zgodnjega novega veka (Jernej Kotar)	263–265
Boris Golec: Valvasorji: med vzponom, Slavo in zatonom (Dejan Zadavec)	266–269
Sergij Vilfan, Opera selecta. Pravotvornost in pravo v zgodovini Slovencev in njihovih sosedov (Anton Snoj)	270–272
Mojca Šorn, Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med véliko vojno (Irena Selišnik)	273–275

Mark Bailey, Black death: Economy, Society and the Law in fourteenth-century England (Nina Ošep).....	540–542
Klemen Kocjančič, Red mrtvaške glave pod Alpami: Enote in ustanove Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno (Blaž Štangelj)	543–546
Žarko Lazarević, Delo in zemlja. Male študije kmečkega sveta (Marta Rendla)	547–553
Ivan Smiljanić (ur.), Sočutje in stigma: Družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini (Maja Lukanc)	554–556

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	276–279, 558–561
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 76, 2022	562–565
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 76, 2022	

ISSN 0350-5774

ZČ | Ljubljana | 76 | 2022 | št. 3-4 (166) | str. 281–565